SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK LII 2004 ČÍSLO 2

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV
NITRA 2004

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
V NITRE
HLAVNÝ REDAKTOR GABRIEL FUSEK
Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES
IN NITRA
GENERAL EDITOR GABRIEL FUSEK
Edition: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
IN NITRA
SCHRIFTLEITER GABRIEL FUSEK
Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
LII - 2 - 2004

Hlavný redaktor
Gabriel Fusek

Predseda redakčnej rady
Alexander Ruttkay

Redakčná rada
Václav Furmánek, Milan Hanuliak, Titus Kolník, Pavel Kouřil, Elena Miroššayová,
Ján Rajtár, Matej Ruttkay, Ladislav Veliačik

Výkonná redaktorka
Daniela Fábiková

Počítačové spracovanie
Beáta Jančíková

© Archeologický ústav SAV Nitra 2004 ISSN 1335-0102

Vychádza dva razy do roka

Rozširuje, objednávky a predplatné aj do zahraničia prijíma
Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra

e-mail nrauhalm@savba.sk

Distributed by Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK-949 21 Nitra, Slovakia

Tlač MICHEL ANGELO Nitra

OBSAH

Juraj Pavúk - Vladimír Karlovský
Orientácia rondelov lengyelskej kultúry na smery vysokého a nízkeho mesiaca 211
Orientierung der Rondelle der Lengyel-Kultur in die Richtungen des hohen und niedrigen Mondes 273

Vladimír Mitáš
K niektorým otázkam tzv. Hurbanovského typu 281
On some questions of so-called Hurbanovo type 299

Milan Hanuliak
Hroby vo veľkomoravských sídliskových areáloch z územia Slovenska 301
Die Gräber in großmährischen Siedlungsarealen aus dem Gebiet der Slowakei 343

Soňa Smoláriková
Jazyková profilácia časopisu Slovenská archeológia 347
Language profiling of the Slovenská archeológia journal 365

Spomienka

PhDr. Ľudmila Kraskovská, CSc. (*Darina Bialeková*) 367

Jubileá

Životné jubileum profesora Jozefa Vladára (*Václav Furmánek*) 371
K jubileám Dariny Bialekovej (*Ivona Vlkolinská / Danica Staššíková-Štukovská*) 373

Správy

„Doba laténska v Čechách, na Morave a na Slovensku" (*Gertrúda Březinová*) 381
VIII. konferencia „Obdobie popolnicových polí a doba halštatská" (*Vladimír Mitáš*) 382

Recenzie

Maciej Karwowski: Latènezeitlicher Glasringschmuck aus Ostösterreich (*Gertrúda Březinová*) 381
Stefan Groh/Helga Sedlmayer: Forschungen im Kastell Mautern-Favianis.
Die Grabungen der Jahre 1996 und 1997 (*Vladimír Varsik*) 382

Skratky - Abkürzungen - Abbreviations 385

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA LII-2, 2004, 211-280

ORIENTÁCIA RONDELOV LENGYELSKEJ KULTÚRY NA SMERY VYSOKÉHO A NÍZKEHO MESIACA

JURAJ PAVÚK - VLADIMÍR KARLOVSKÝ

This article presents a new interpretation of orientation of some Lengyel culture circular enclosures with regard to extreme Moon positions on the horizon. In Žlkovce, the longer axis of the oldest eliptical enclosure was oriented towards the low Moon position when in the full Moon. The axis that joined south-east and south-west entrances has the same direction. It can be shown, that some other circular enclosures were also oriented according to this principle. For example, Rondel 2 in Svodín had its south-west and south-north entrances oriented to the direction of the moonset of high Moon in the fullMoon. The principle of the high and low Moons is that the high Moon rises and sets in the full Moon phase more northward and southward that the Sun in the solstices. This happens in a cycle of 18,6 year. From the high Moon a direction to the low Moon can be derived that occurs in the middle of the cycle (9,3 year). The low Moon direction is being crossed by the Sun twice a year. This fact allowed the creation of the solar and lunar calendars. The Neolithic agrotechnical calendar was then connected with different (Neolithic) values of apogeum and perigeum. Linear measures were linked with those of time. Discussed will be the interpretation of construction and functions of such enclosures as well as the social and economic structure and religion of the Late Neolithic societies.

ÚVOD

Veľké kruhové zemné stavby pozostávajúce z priekop a palisád - rondely - z viacerých kultúr obdobia neskorého neolitu v strednej Európe sa stali v posledných decéniách predmetom širokého bádateľského záujmu. S narastajúcou intenzitou terénneho výskumu, obzvlášť leteckej prospekcie, sa ukazuje, že rondely už nie sú takou vzácnosťou, akou boli ešte začiatkom sedemdesiatych rokov 20. stor., ale že boli pomerne pravidelnou súčasťou mnohých sídlisk. Podľa súčasného stavu poznatkov sa zdá, že tomu tak bolo najmä na sídliskách obdobia Protolengyelu a staršieho úseku klasickej lengyelskej kultúry. V súvekých kultúrach v susedstve lengyelskej kultúry boli rondely podľa terajších poznatkov asi zriedkavejšie a odlišovali sa aj celkovou koncepciou. Dobrým príkladom toho, ako počet rondelov závisí od intenzity prospekcie, môže poslúžiť Slovensko. Dlho tu bola známa len kruhová priekopa v Nitrianskom Hrádku (*Točík 1987*), vlastne až do objavenia dvoch rondelov vo Svodíne (*Němejcová-Pavúková 1995*). Krátko na to sa skúmal dvojitý rondel v Bučanoch (*Bujna / Romsauer 1986*) a neskôr aj v Ružindole-Borovej (*Němejcová-Pavúková 1997*). Medzitým, najmä vďaka leteckej prospekcii, sa počet rondelov na západnom Slovensku priblížil k číslu okolo 20, ale, všetky nie sú s istotou datované (*Kovárník 2004*, 15-17; *Kuzma 1998*; *Kuzma / Tirpák 2002*). Aj samotné množstvo rondelov indikuje, že asi nešlo o zvlášť zriedkavé zariadenia na sídliskách. Skôr sa vyskytovali v určitom čase, asi pravidelne, no nevieme si vysvetliť ako a prečo sa rozhodovalo o ich budovaní. Ďalšia intenzifikácia prospekcie iste zvýši hustotu výskytu rondelovej architektúry. Náš príspevok nemá za cieľ znovu spisovať rondely na všetkých územiach ich výskytu a hľadať ich spoločné vlastnosti alebo odlišnosti typologického rázu, resp. diskutovať o rôznych aspektoch ich zmyslu či funkcie. Okrem podrobnejšej prezentácie palisádového rondelu na sídlisku lengyelskej kultúry v Žlkovciach chceme viacej pozornosti venovať orientácii jeho vchodov. Tá, ako sa ukazuje, veľmi bezprostredne ovplyvňovala jeho pôdorys, zástavbu i základnú orientáciu. V primeranom rozsahu podľa možnosti rekonštrukcie sa budeme venovať aj astronomickej orientácii rondelov a priekopových či palisádových systémov na iných lokalitách, ako aj v inom kultúrnom prostredí.

Neskoroneolitické rondely v stredodunajskom priestore, chronologicky viazané na rané stupne lengyelskej kultúry a s ňou súčasných kultúr s keramikou zdobenou vpichmi, sú hodnotené ako najstaršia monumentálna architektúra v strednej Európe. Prvé rondely sa objavovali na samom začiatku lengyelskej kultúry - už v jej protolengyelskej perióde - ako to dokladajú lokality v Maďarsku. Bádanie je vcelku jednotné v tom, že kruhové objekty tohto druhu sú svojrázne stavby s kultovým a sociálnym poslaním (*Lüning 1983-1984*, 17), kultové a zhromažďovacie centrá (*Pavlů 1983-1984*, 80), monumentálne miesta alebo dedinské kostoly (*Ruttkay 1983-1984*, 232), centrálne miesta (*Petrasch 1990*, 518), chrámy Slnka alebo kalendárne stavby (*Becker 1996*, 121). Nechýba však ani názor, že kruhové priekopy boli ohradou pre dobytok (*Pertlwieser 2001*).

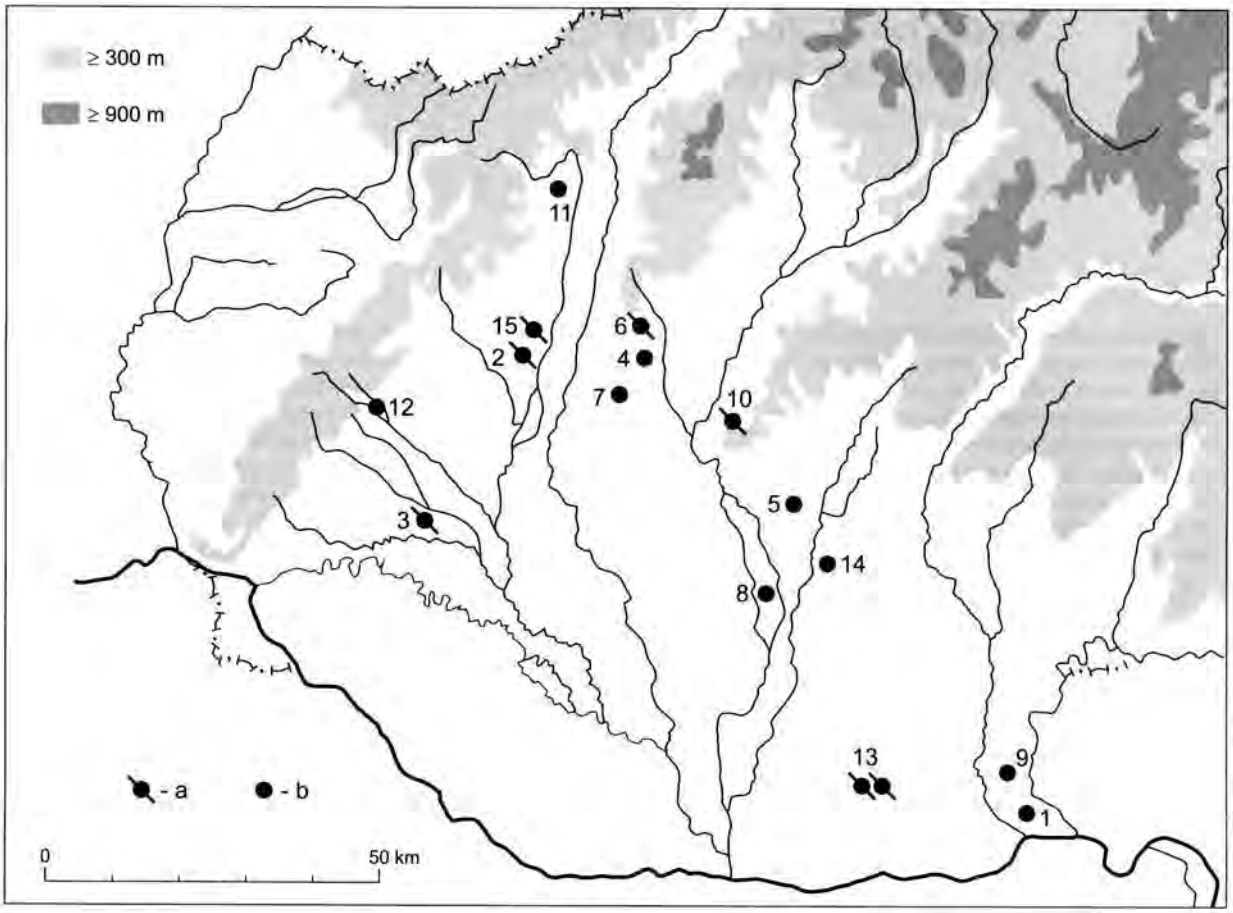

Obr. 1. Mapa rondelov lengyelskej kultúry na Slovensku. 1 - Bajtava; 2 - Bučany; 3 - Cífer-Pác; 4 - Dolné Trhovište; 5 - Golianovo; 6 - Horné Otrokovce; 7 - Kľačany; 8 - Nitriansky Hrádok; 9 - Pavlová; 10 - Podhorany-Mechenice; 11 - Prašník; 12 - Ružindol-Borová; 13 - Svodín; 14 - Žitavce; 15 - Žlkovce. Legenda: a - astronomicky orientované rondely; b - rondely s nezistenou astronomickou orientáciou a nemerateľnými pôdorysmi.

V. Podborský (*1988*, 258-276) v monografii o Těšeticiach analyzoval názory o funkcii rondelov a vyplynulo mu, že rondely vytvárajú zvláštne „posvätné okrsky" v niektorých osadách a že im možno pripísať vzájomne prepojené sociálne, informačné (kalendárne) a sakrálne funkcie (*Podborský 1988*, 275). Mnohé z veľkých rondelov s mohutnými priekopami a hlbokými kliešťovitými vchodmi - bránami, veľmi pravdepodobne aj s masívnym hlineným valom s tromi palisádami, ako napríklad Vo Svodíne (*Němejcová-Pavúková 1995*, 214, 215), ponúkali úvahu o fortifikačných objektoch. Mnohé z nich totiž odpovedajú požiadavkám kladeným na opevňovacie systémy všetkých čias. Samozrejme, je celý rad logických argumentov proti fortifikačnej funkcii rondelov, napríklad veľa vchodov, strategicky nevhodné polohy v teréne, niektoré svojimi rozmermi (napr. Vochov), mnohé nespĺňajú fortifikačné parametre a pod. Pri konkretizácii kultového a sociálneho zamerania využívania rondelov sa v získavaných prameňoch zisťuje málo oporných bodov pre presvedčivú argumentáciu. Len výnimočne (Svodín, Těšetice-Kyjovice, Žlkovce, Bylany 4) bola skúmaná táto monumentálna architektúra v úzkom kontexte s príslušnou sídliskovou jednotkou, s ktorou tvorila tak architektonicky, ako aj hospodársky a sociálny celok. Na kultovú podstatu rondelov z neskorej doby kamennej sa vlastne usudzuje *per analogiam*, podľa oveľa mladších kruhových architektúr ako je Avebury alebo Stonehenge, kde sa čiastočne zachoval ich pôvodný vzhľad. Samotná astronomická orientácia, zistená u niektorých objektov, nevypovedá priamo o náplni ich rituálnej funkcie. Nie je totiž známe, kde je hranica medzi astronomickými poznatkami vrátane systematického pozorovania chodu nebeských telies - v tej dobe exaktných poznávacích procesov a medzi samotným svetonázorom danej spoločnosti v oblasti náboženských predstáv. Samozrejme, o mieste rituálnych činností vieme práve tak málo, ako o ich obsahu a priebehu. Kruhovité objekty pozostávajúce z priekop a palisád, prípadne len z priekop, alebo len z palisád (Žlkovce alebo Quenstedt), niekedy i s dobre doloženou astronomickou orientáciou (Meisternthal) pri

absencii dokladov iných kultových objektov sa môžu javiť aj ako miesto slúžiace na príležitostné či pravidelné ceremónie obyvateľov priľahlej osady, alebo i širšieho sídelného regiónu. Jednoznačné stopy po obradných činnostiach v rondelových objektoch nenachádzame, ani mobilný inventár množstvom či sortimentom takéto aktivity jednoznačne nepotvrdzuje. Pri opise a typologickej analýze rondelov sa pravidelne venuje pozornosť orientácii ich vchodov na hlavné svetové strany a následne na možné súvislosti s chodom nebeských telies, ako sú slnovraty či rovnodennosť. V orientácii vchodov rondelov na hlavné svetové strany sa zisťuje pomerne veľká pestrosť. Sotva možno nájsť jednotné orientácie podľa hlavných svetových strán u viacerých kruhových objektov.

PALISÁDOVÝ RONDEL NA SÍDLISKU LENGYELSKEJ KULTÚRY V ŽLKOVCIACH

Pri postupnej analýze pôdorysu sídliska lengyelskej kultúry (Lengyel II) v Žlkovciach sa ukázalo, že v palisádovom rondeli situovanom približne v strede rozľahlej, palisádou ohradenej osady niektoré línie spájajúce markantné body pôdorysu rondelu vykazujú nápadné pravidelnosti a závislosti, ktoré bolo možné dať do súvisu s astronomickou orientáciou tohto kruhovitého objektu. Vzhľadom na to, že sme zistili nové možnosti interpretácie astronomickej orientácie, prezentujeme podrobnejšie opis rondelu, jeho stavebný vývoj a astronomickú orientáciu odvodenú od smerov na nízky Mesiac.

Nálezisko Žlkovce sa nachádza na juhozápadnom Slovensku, teraz v okrese Hlohovec, približne na polceste medzi mestami Trnava a Piešťany (obr. 1). Sídlisko lengyelskej kultúry, datované typickou bielo maľovanou keramikou do stupňa Lengyel II (Pečeňady), je situované na 18 až 20 metrov vysokej sprašovej terase nad riekou Váh, resp. nad menším paralelným tokom Dudváh bližšie k terase (*Pavúk 1998*, obr. 1). Pri záchrannom archeologickom výskume v Žlkovciach v rokoch 1980 až 1985 sme v miestach ťažby hliny na stavbu diaľnice na úseku Trnava - Piešťany zistili rozsiahlu osadu lengyelskej kultúry, z ktorej sme na jednotlivých, navzájom neprepojených plochách preskúmali okolo 45 000 m^2 (*Pavúk 1998*). Severo-južná os skúmanej plochy dosiahla dĺžku okolo 400 m a jej maximálna šírka okolo 250 m. S výnimkou východnej hranice osady, ktorá zhruba kopíruje priebeh dnešného kraja terasy, podľa výsledkov povrchového prieskumu a narušených objektov pri ťažbe hliny pokračuje sídlisko od preskúmanej plochy všetkými smermi, a to 150-200 m na západ, 200-300 m na sever, okolo 70 m na juh a najmenej okolo 150 m popri okraji terasy na JV k obci Trakovice. Podľa toho celková dĺžka sídliska dosahovala okolo 900 m, šírka do 400 až 500 m a celková, postupne zastavaná plocha sídliska dosahovala okolo 300 000 m^2.

V Žlkovciach ide o rozsiahlu osadu s veľkým počtom pôdorysov kolových stavieb, často v superpozíciách. Osada bola počas dlhšieho času svojej existencie ohradená palisádou, ktorá sa pri rozširovaní osady podľa potreby na niektorých úsekoch segmentovito premiestňovala (obr. 2). Zrejme nikdy nešlo o zdvojovanie obvodovej palisády. Na dvoch skúmaných plochách sme objavili po dve, takmer paralelné palisádové žľaby. Na inom mieste sme však zistili, že podobné žľaby splývali do jedného a podľa toho usudzujeme, že osada vždy bola ohradená len jedinou palisádou. Obvodová palisáda sa prestavovala podobne ako palisády v rondeli, keď sa budovali nové stavby a s tým súvisiace premiestňovanie vchodov do palisádového rondelu. Maximálne rozpätie obvodovej palisády na preskúmanej ploche je okolo 360 m, ale mohla byť aj väčšia a pri priemere cca 400 m by mohla ohradzovať plochu okolo 125 000 m^2 Tesnú spätosť obvodovej palisády so vzhľadom a vývojom zástavby ohradenej osady dokladá usporiadanie domov paralelne s meniacim sa priebehom kruhovitej palisády. Na skúmanej ploche bolo najmenej 8 pôdorysov domov po vnútornej strane palisády orientovaných paralelne s ňou a tvorili pravdepodobne pravidelné prstence po celom areáli osady. Iná osada s palisádovou ohradou po obvode v takomto rozsahu zatiaľ na území lengyelskej kultúry nebola zistená. Ide pravdepodobne o ďalší vývoj ohradzovania osád obvodovou priekopou, ako to bolo zistené na sídliskách vo Wetzleinsdorfe (*Urban 1983-1984*), Falkensteine (*Neugebauer 1983-1984*) alebo v Hlubokých Mašůvkách (*Čižmář/Čižmář/Lisá 2003; Podborský 1983-1984*, tab. 2), ktoré ohradzovali podobne veľkú plochu.

Výnimočnosť sídliska v Žlkovciach zvýrazňuje najmä viackrát prebudovávaný, primárne elipsovitý palisádový objekt umiestnený približne v strede osady ohradenej obvodovou palisádou. Palisádový rondel mal štyri prerušenia - protiľahlo situované vchody. Vzhľadom na to, že primárny rondel má elipsovitý pôdorys, polomery od priesečníka osí cez protiľahlé vchody sú rozdielne a samotný priesečník je mimo geometrického stredu elipsovitého pôdorysu rondelu.

Z analýzy stratigrafie zástavby na ploche a budovania samotného rondelu vyplynulo, že palisádový rondel bol budovaný plánovito a podľa viacerých zásad. Palisádami ohradenú plochu rondelu delí spojnica JV a SZ vchodu na dve nerovnako veľké časti. Z nich len na východnej časti boli postavené

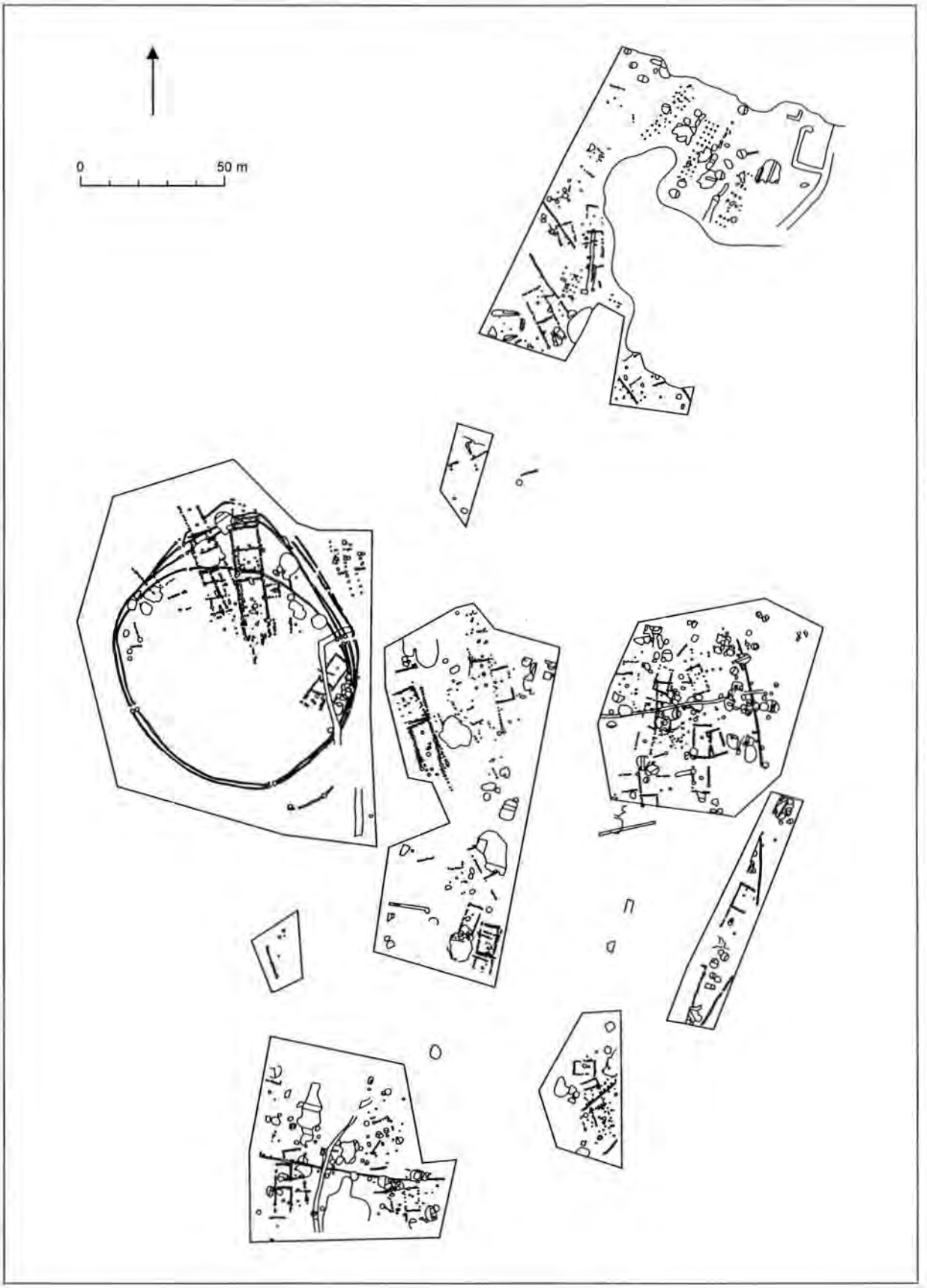

Obr. 2. Žlkovce. Celkový plán sídliska lengyelskej kultúry.

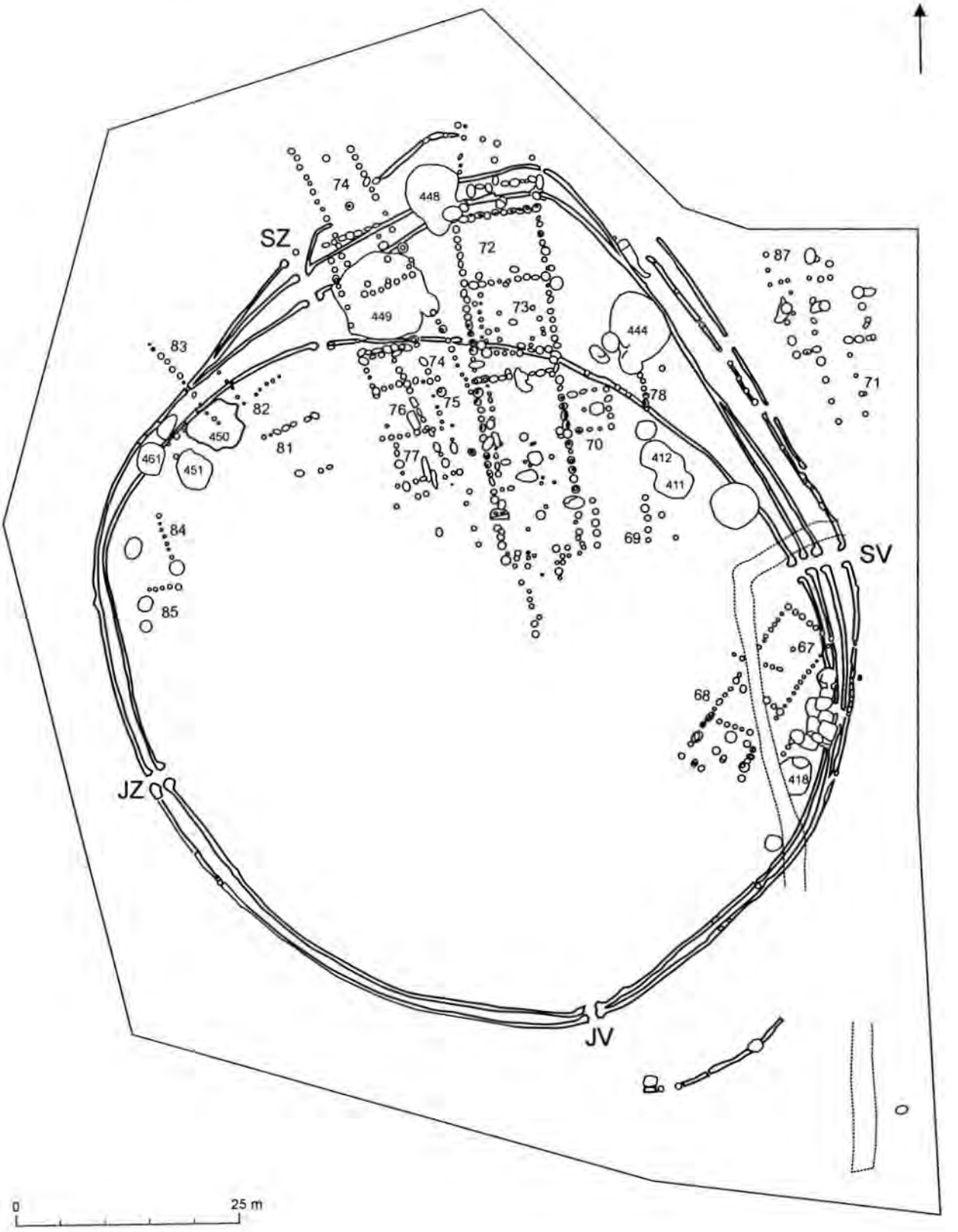

Obr. 3. Žlkovce. Základný plán areálu rondelov počas trvania osídlenia.

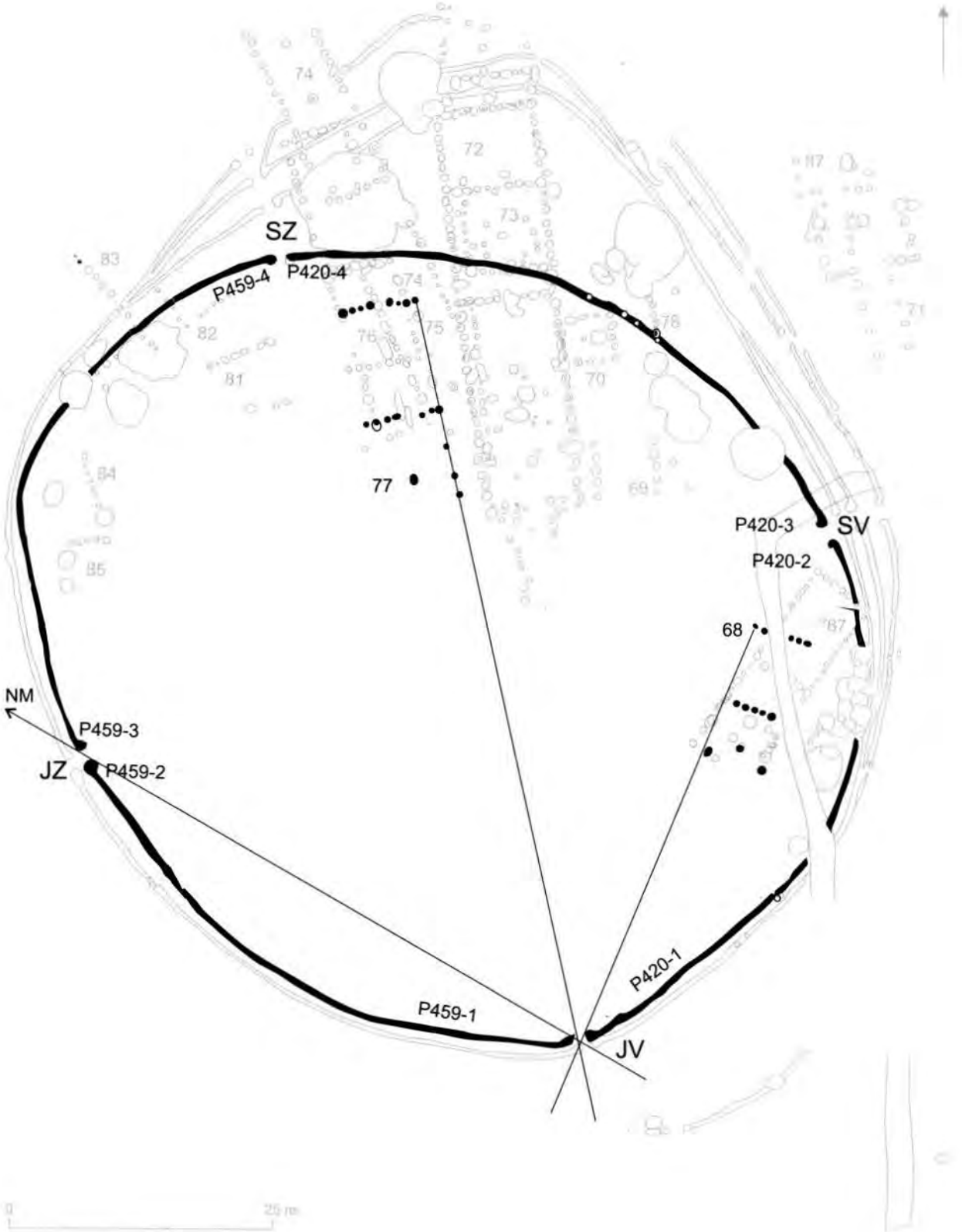

Obr. 4. Žlkovce. Elipsovitý rondel I a pôdorysy domov 68 a 77 s vyznačením smeru na spojnici JV a JZ vchodu na západ nízkeho Mesiaca.

kolové domy - päť zo siedmich v kvadrante medzi SV a SZ vchodom a dva medzi JV a SV vchodom. V priestore kvadrantu medzi SV a SZ vchodom počas každej prestavby rondelu bola postavená jedna veľkoplošná kolová stavba. V kvadrante medzi SV a JV vchodom boli postavené len dve stavby súveké s rondelom. Pôdorysy domov v kvadrante medzi SV a JZ vchodom už asi nesúviseli s rondelom, lebo pôdorys 83 porušuje palisádu II v miestach, kde sa rozvetvujú západné segmenty SZ vchodu. Je teda mladší ako všetky palisády. Domy v tomto kvadrante, medzi JZ a SZ vchodom, boli postavené už po zániku palisádového rondelu. V kvadrante medzi JV a JZ vchodom sa ani pri viacnásobnom čistení plochy výskumu počas dvoch sezón nezistili doklady akejkoľvek stavebnej činnosti. Absencia dokladov stavebnej činnosti bola priamo dôsledkom využívania rondelu ako zariadenia na pozorovanie chodu Mesiaca a Slnka a zrejme i miesta kultových a spoločenských zhromaždení. Ako vyplýva zo zistenej orientácie rondelu na chod Mesiaca na horizonte, práve cez tento kvadrant viedol hlavný smer na vizírovanie západov Mesiaca a Slnka na horizonte. Preto tam nesmela výhľadu prekážať žiadna stavba. Vývoj rondelu, jeho prestavby a zástavby domami možno rekonštruovať na základe horizontálnej a vertikálnej stratigrafie jednotlivých rondelov a ich dodatočných segmentov so zistenými pôdorysmi domov, ako i medzi jednotlivými pôdorysmi domov. Keramika z okolitých jám v areáli rondelu, i tých v superpozícii s pôdorysmi domov a s palisádami, je typologicky málo diferencovaná a želateľné detailné chronologické triedenie s datovaním po desaťročiach neumožňuje.

Pri tejto príležitosti chceme posudzovať palisádový rondel i celú osadu z aspektu zistenej astronomickej orientácie centrálneho, primárne elipsovitého objektu V potrebnom rozsahu preto opíšeme len tie objekty a ich vzťahy, ktoré s touto témou môžu tesnejšie súvisieť, predovšetkým všetky súčasti palisádových rondelov a kolové stavby v samotnom areáli rondelu.

ELIPSOVITÝ RONDEL A JEHO POSTUPNÉ PRESTAVBY

Palisádový rondel bol budovaný vo viacerých etapách. Postupne sa zväčšovala jeho plocha severovýchodným smerom a v každej etape prestavby tam stála len jediná palisáda, ktorá ohradzovala väčšinou len jednu stavbu. Vďaka viacerým zjavným pretínaniam sa pôdorysov kolových stavieb a palisádových žľabov bolo možné zistiť, že rondel počas celej existencie pozostával len z jednej palisády. Bez superpozícií palisád s pôdorysmi domov a medzi pôdorysmi domov by sa bol rondel javil ako zariadenie pozostávajúce z viacerých súčasných palisád, lebo datovanie jednotlivých palisádových objektov podľa nálezov alebo stratigrafie medzi jednotlivými palisádovými segmentmi by bolo sotva možné. Aj podľa tejto skúsenosti je potrebné pri kruhovitých objektoch s viacerými priekopami a palisádami skúmať či ide o jeden stavebný objekt, alebo o rôzne stavebné štádia toho istého objektu, prípadne o celkom samostatné, len po sebe budované objekty identickej funkcie. Platilo by to napríklad aj o kruhovitých palisádach v Quenstedte.

Palisádový rondel I

Kľúčové miesto patrí palisáde prvého rondelu, vytýčenej v tvare elipsy (obr. 4). Dlhšia os elipsovitej palisády má 82 m a kratšia 67 m. Od ideálnej elipsy sa palisáda najviac odklonila na úseku medzi JV a SZ vchodom (o tej odchýlke podrobnejšie v časti o konštrukcii elipsy). Elipsovitý palisádový žľab je štyrikrát prerušený a jednotlivé vchody sú orientované približne na JV, SZ, SV a JZ. Spojnica JV a SZ vchodu je dlhá 78,1 m. SV a JZ vchod sú od seba vzdialené 72,8 m. Vo vchodoch sú všetky palisádové žľaby mierne ohnuté smerom dovnútra, v niektorých vchodoch sú palisádové žľaby ukončené väčšou kolovou jamou. Priechody sú široké 110-115 cm. Palisádový žľab bol od úrovne plochy výskumu hlboký od 42 do 50 cm, pôvodná hĺbka presahovala 100 cm. Elipsovitá palisáda bola postavená ako prvá - neporušuje ani jednu sídliskovú jamu. Palisádový žľab však porušili viaceré jamy (416, 427, 428 a jama s hrobom 20) južne od SV vchodu, jama 410 medzi SV a SZ vchodom, ako i jamy 450, 460 a 461 medzi SZ a JZ vchodom. Palisádu rondelu I porušovali viackrát i kolové jamy domov 67, 72, 73, 74, 76, a 78 . Na ploche ohradenej palisádou sa nachádzal dom 68 medzi JV a SV vchodom a dom 77, situovaný bližšie k SZ vchodu. Na ohradenej ploche sa nachádzal aj atypicky malý a celkom odlišne orientovaný dom 69, ktorý funkčne mohol súvisieť s veľkou stavbou 73 ako jej súčasť. Medzi JZ a SZ vchodom sa nachádzali viaceré neúplne zachované pôdorysy domov 81-85. Z nich domy 82 a 83 pretínajú I. palisádu, neboli s ňou teda súčasné, podobne ako ani ostatné stavby v tejto časti areálu rondelu. Pravdepodobne pochádzajú z doby po zániku celého rondelového komplexu. Súvislosť s elipsovitou palisádou dokladajú len domy 68 a 77. Osi ich dlhých stien sú nasmerované na JV vchod palisády (podobne ako dlhé osi ďalších stavieb zo sektoru medzi JV a SZ vchodom). Teda, počas elipsovitého rondelu v jeho areáli určite stáli domy 68 a 77. Ich príslušnosť k palisáde

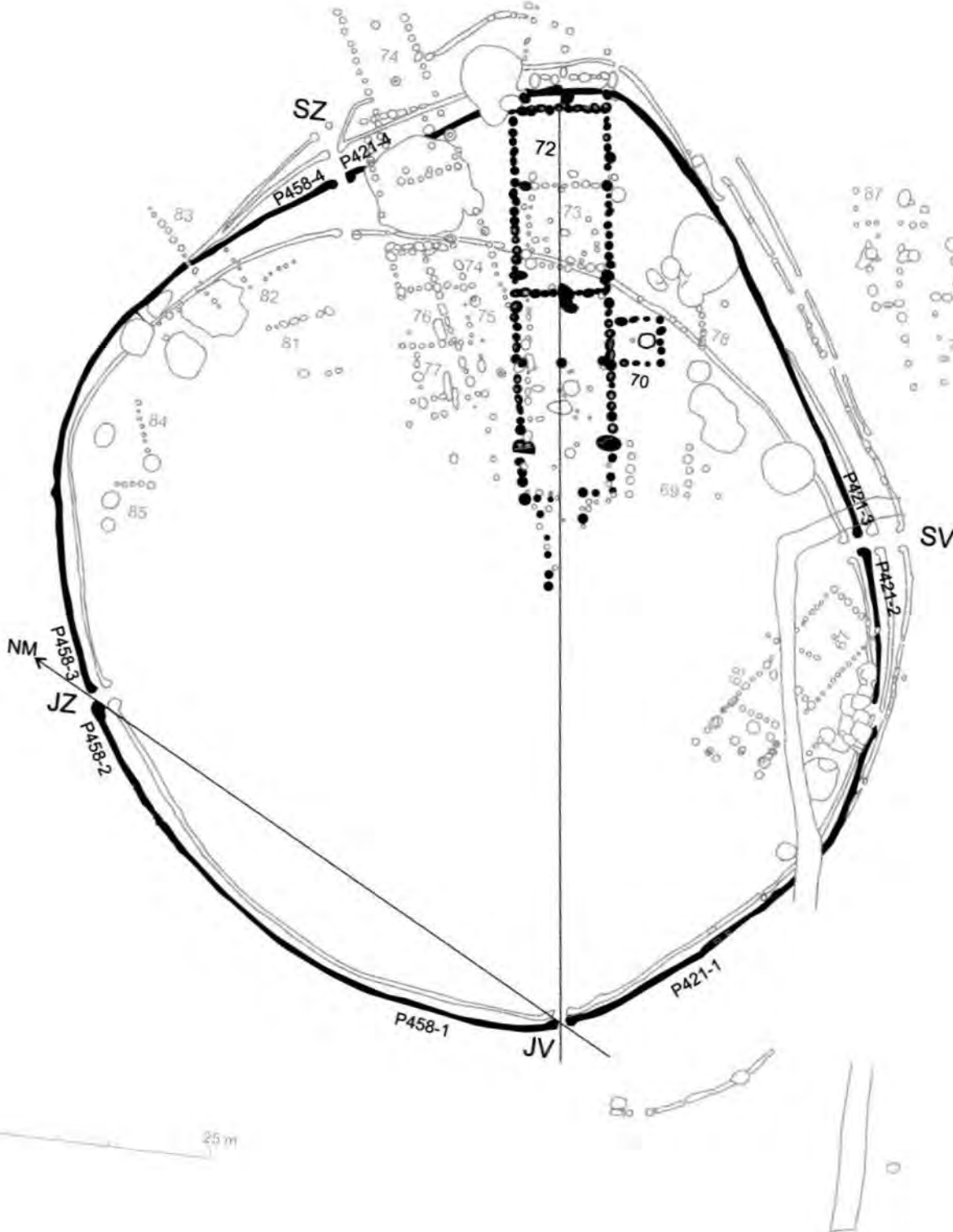

Obr. 5. Žlkovce. Pôdorys novovybudovaného rondelu II s domom 72 s pravouhlou prístavbou 70 pri východnej stene.

I. rondelu je potvrdená aj stratigraficky, lebo domy 67, 74, 75 a 76, pretínajúce palisádu I, sa pôdorysne prekrývajú s domom 68, resp. s domom 77. Nevieme však, či domy 68 a 77 stáli súčasne, alebo boli postavené po sebe. JV vchod do rondelu, na ktorý smerovali osi dlhých stien domov 68 a 77, ako ukážeme ďalej, bol kľúčovým vizírovacím a konštrukčným bodom rondelu. Na línii spájajúcej tento a JZ vchod sa nachádza smer na nízky Mesiac. Elipsovitý rondel bol pred prvou prestavbou úplne zrušený.

Palisádový rondel II

Zo stratigrafie palisádových žľabov a pôdorysov domov vyplýva, že po určitom čase bol primárny elipsovitý palisádový rondel zrušený a zrejme bezprostredne nahradený palisádovým rondelom II (obr. 5). Novobudovaná II. palisáda v južnej polovici areálu sa ťahala vo vzdialenosti 0,5 až 1,2 m popri vonkajšej strane I. palisády predchádzajúceho rondelu I. V severnej časti, medzi SV a SZ vchodom, sa výrazne vzdialila o 16 m tak, aby ohradila novopostavený dom 72, ktorý tesne lemuje popri jeho severnej krátkej stene. O tomto stratigrafickom vzťahu medzi palisádovým rondelom II a domom 72, rozlohou najväčším domom na celom sídlisku, by nemali byť žiadne pochybnosti, lebo palisádový žľab ho evidentne rešpektuje a obchádza. Najskôr išlo o jeden stavebný proces - druhý rondel i tento dom boli nerozdielnou súčasťou prestavby rondelu. Vybudovaním palisádového rondelu II a domu 72 začala etapa plánovitého viacnásobného prebudovávania palisádových rondelov, a to v priamej závislosti na astronomicky orientovanom prvom rondeli elipsovitého pôdorysu. V palisádovom rondeli II sa zachovali miesta vchodov v tesnej blízkosti vchodov cez elipsovitú palisádu rondelu I okrem jedinej odchýlky, keď SZ vchod pri zachovaní smeru predchádzajúceho vchodu sa od predchádzajúcej palisády vzdialil o necelých 6 m. Zdôrazňujeme, že miesto SZ vstupu do rondelu II nebolo náhodne či ľubovoľne zvolené. Bolo vymerané tak, aby spojnica nového SZ priechodu a nového SV vchodu rondelu II bola rovnobežná so spojnicou JV a JZ vchodu, ktorá smerovala na polohy nízkeho Mesiaca na horizonte. Priamka spájajúca SV a SZ vchod do rondelu II orientuje os týchto vchodov na smer nízkeho Mesiaca, podobne ako priamka spájajúca JV a JZ vchod do rondelu II, hoci pri pozorovaní na horizonte pri západoch Mesiaca a Slnka vtedy stojací dom 72 prekážal.

Veľký pravouhlý dvojpriestorový dom 72 mal (obr. 7: A, B) v priečkach po 11 kolov a v južnej časti predsunutú prístavbu, do ktorej ústil vchodový koridor dlhý 8 m, široký 3,2 m. Celková dĺžka domu aj s koridorom je 37,9 m, šírka pôdorysu má 9,8 m. Stredovou osou je dom orientovaný na JV vchod rondelu. V areáli domu 72 sa nachádza neúplný pôdorys domu 73, ako i ďalšie kolové jamy nejasnej príslušnosti k jednému z pôdorysov. Možno dokladajú opravu či prestavbu jednej zo stavieb 72 alebo 73 na tejto ploche. Tu sa ponúka viac variantov výkladu.

Ďalšie etapy budovania palisádových rondelov sa odvíjali od postupných prestavieb palisády II, s nepatrným zväčšovaním rozlohy ohradenej plochy. Poradie prestavieb II. rondelu sa už nedá tak jednoznačne stanoviť. Ide najmä o to, či novobudované segmenty palisád pri SV a SZ vchode boli prestavované naraz, alebo asynchrónne. Ani za predpokladu, že každá prestavba palisády súvisela so stavbou nového domu pri najbližšom novovytvorenom vchode, nedá sa posúdiť, či novopostavené stavby pri obidvoch vchodoch stáli súčasne, alebo či boli postavené jedna po druhej. Zdá sa preto vhodnejšie hovoriť skôr o prestavbách rondelu II.

Prestavba rondelu pri SZ vchode

Vzhľadom na to, že palisáda rondelu II jednoznačne súvisela s postavením domu 72, ako aj so zreteľom na pravdepodobnú prestavbu tohto domu a na jeho vystriedanie domom 73, možno predpokladať, že záujmom staviteľov bolo udržať na tomto mieste rondelu zvlášť rozľahlú stavbu s vchodovým koridorom. V týchto miestach asi začala i prvá prestavba rondelu II (obr. 6).

Keďže k domu 73 (obr. 7: A, C) sa pri výskume nepodarilo nájsť kolové jamy dlhej východnej steny, dalo by sa uvažovať, či sa pri stavbe tohto domu nevyužila celá stena domu 72. S týmto riešením však nepočítame. Zvlášť problematický je rad 9 kolových jám dvojako orientovaných pri severnom konci domu 72 medzi palisádou II. rondelu (P421-2) a palisádovým segmentom P452, ktorý zmienené kolové jamy tesne lemuje. Nie je dostatočne jasné, či išlo o druhú prestavbu domu 72, alebo o jeho nahradenie domom 73, s využitím východnej steny staršieho domu 72. Nakoľko v predsunutej časti pri južnom konci domu 73 a v jeho východnej stene sa podarilo identifikovať 3 kolové jamy, nedá sa vylúčiť, že ostatné kolové jamy východnej steny domu boli pri strojovom odkrývaní plochy výskumu odstránené. Pri neúplnosti pôdorysu domu 73 je príslušnosť deviatich podlhovastých i kruhovitých kolových jám medzi palisádovými žľabmi P421-3 a P452 pri severnom konci domu 72 k jednému z dvoch domov nejasná. Podľa priebehu palisádového segmentu P452 však tieto kolové jamy s prestavbou rondelu súviseli pravdepodobne ako

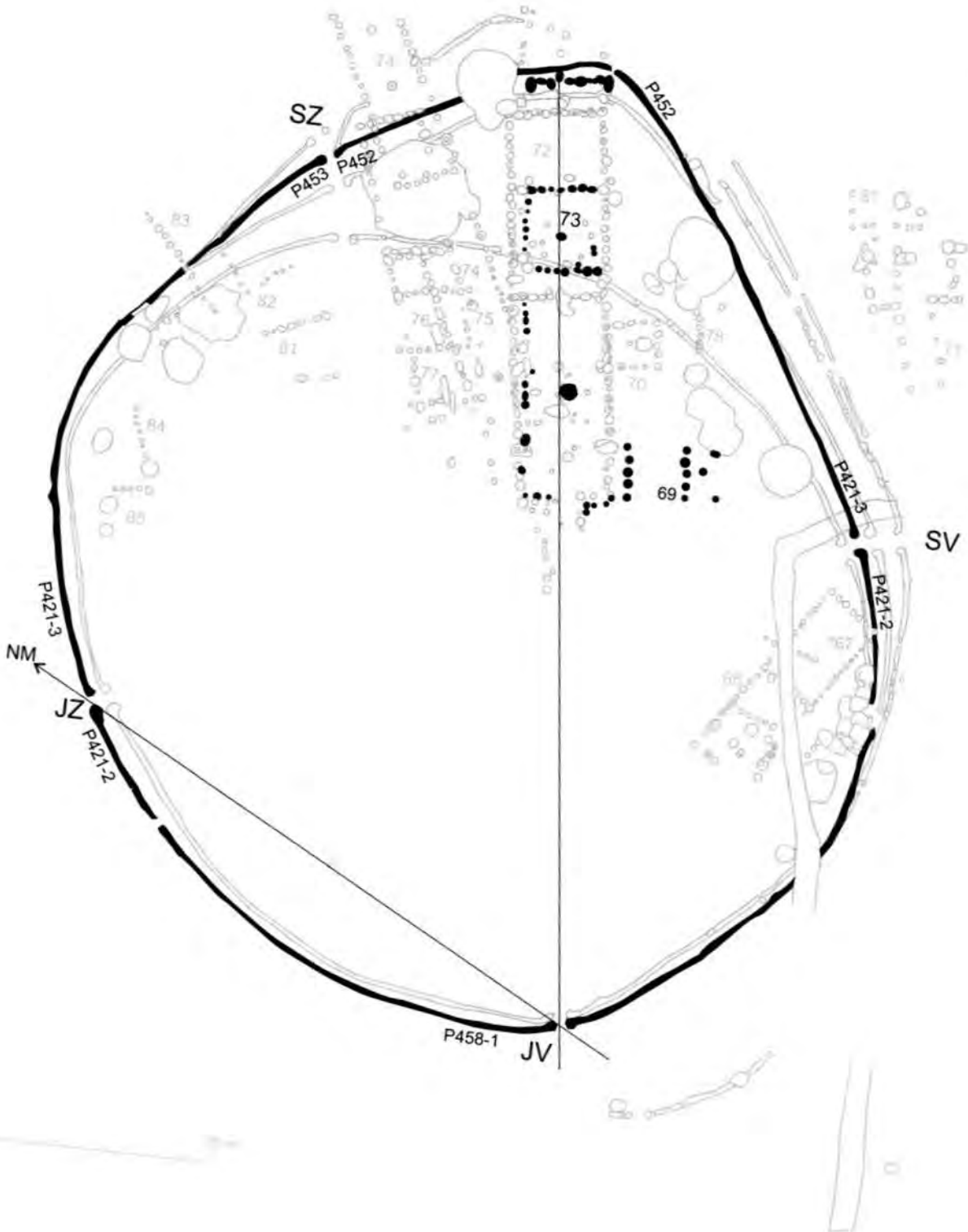

Obr. 6. Žlkovce. Palisáda prvej prestavby rondelu II s pôdorysom domu 73 a s možnou prístavbou 69.

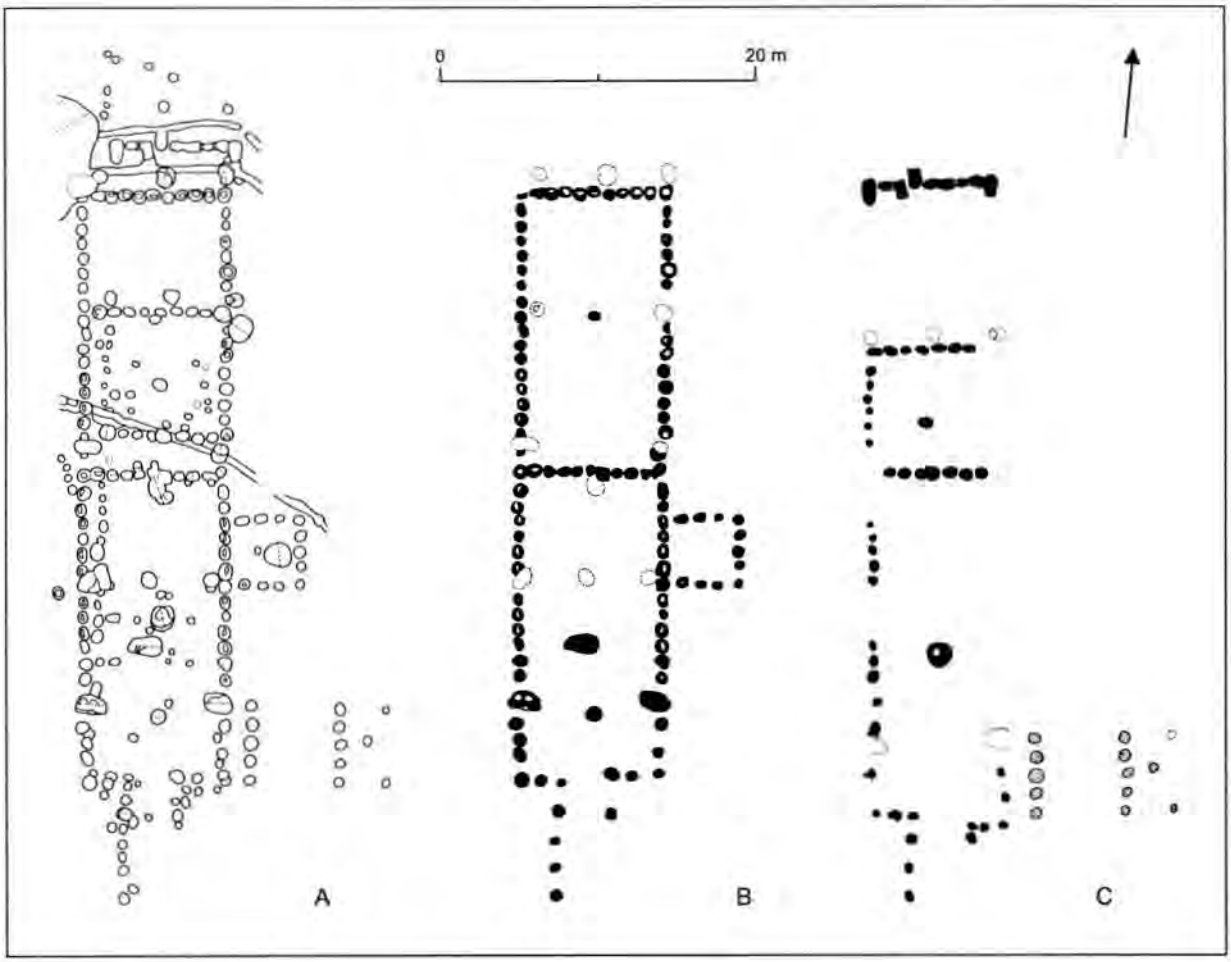

Obr. 7. Žlkovce. Pôdorysy domov 72 a 73. A - obidva pôdorysy v superpozícii; B - pôdorys domu 72 s vyznačenými kolovými jamami pre koly pri oprave domu; C - pravdepodobný pôdorys domu 73.

krátka vonkajšia stena domu 73, s ktorým však kolovými jamami v dlhých stenách neboli spojené. Podľa toho v týchto miestach asi začala i prestavba rondelu II.

Asi 14 m južne od SV rohu domov 72 a 73 namiesto palisády II. rondelu začínal novobudovaný palisádový segment P452. Pri spomenutom SV rohu domov 72 a 73 sa palisáda lomí a smeruje k SZ vchodu. Spolu s protiľahlým palisádovým segmentom P453 vytvára nový SZ priechod do rondelu. Segment P453 sa asi po 15 m západne od vchodu pripája k palisáde rondelu II (obr. 6). V SZ vchode takto vznikol v poradí tretí priechod. Vzhľadom na výrazný zlom v smere palisádového žľabu pri SV rohu nekompletného pôdorysu domu 73, ktorý obchádza (podobne ako dom 72 pri severnom konci obchádzala pôvodná palisáda II), možno predpokladať, že palisádový segment P452 vznikol súčasne s domom 73. Podľa toho krátka severná stena domu 73 patrila domu postavenému súčasne s palisádovými segmentmi P452 a P453. Aj dom 73, ktorý ako jediný mohol byť trojpriestorový a mal rovnako ako dom 72 aj vchodový koridor, stredovou osou smeroval na JV vchod rondelu. Domy 72 a 73 boli situované takmer na tom istom mieste, podobne boli ohradené palisádou a stredovou osou boli rovnako orientované na JV vchod rondelu. Pri každom z domov bola prístavba pri východnej stene. Pri dome 72 asi pravouhlá stavba 70 a pri dome 73 možno malý dom 69, ktorý mohol plniť funkciu prístavby, podobne ako malá kolová stavba 70 vedľa domu 72. Akoby obidva veľké domy pochádzali z doby najväčšieho rozkvetu rondelu a celej palisádou ohradenej osady.

Komentár k domom 72 a 73

Dve najväčšie stavby v rondeli predstavujú zložité riešenie otázky ich budovania a prestavieb (obr. 7). Vybudovanie domu 72 v jasnom kauzálnom vzťahu so zriadením rondelu II je nesporné (obr. 5). Primárny pôdorys domu 72 je pomerne dobre čitateľný a jeho dispozícia je opísaná vyššie, v rámci rondelu II. Nenašli sa všetky kolové jamy vchodového

koridoru, ale určite tam bol. V areáli pôdorysu sa však vyskytujú viaceré kolové jamy mimo kanonizovanej schémy pôdorysu a zdá sa, že dom 72 bol opravovaný alebo prestavovaný. Pri jeho severnom konci totiž čiastočne porušujú palisádový žľab P421-3 rondelu II tri kolové jamy. Vzhľadom na to, že sú z vnútornej strany palisády, možno predpokladať, že tieto tri koly boli osadené blízko pred severnou krátkou stenou a tesne sa dotykali palisády. Okraje troch kolových jám sú menej ako 1 m vzdialené od kolových jám v severnej priečke. Zatiaľ čo nová jama pri SV rohu je takmer zalícovaná na východnú stenu domu, jama pri SZ rohu domu 72 je posunutá smerom dovnútra o šírku kolovej jamy. Smerom do vnútra domu 72, na úrovni priečnej steny, ktorú spájame s nasledujúcim domom 73, sú ďalšie kolové jamy - jedna presne na smere dlhej východnej steny a druhá na tej istej úrovni opäť o šírku kolovej jamy dovnútra od západnej steny. Ďalšie dve kolové jamy, súvisiace asi s trojicou jám pri severnej priečke, od ktorej sú vzdialené 8,5 m, sú na úrovni ôsmej kolovej jamy západnej steny, pričom jama vo východnej stene je v rade kolových jám. O ďalších 8,5 m sú ďalšie dve kolové jamy tesne po vnútornej strane stien. Bezprostredne pri vnútornej priečke, smerom k juhu, pri strednej kolovej jame je väčšia kolová jama. O nasledujúcich 8,5 m sa nachádza trojica kolových jám - jedna na stredovej osi a po jednej zvnútra obidvoch stien. Tieto tri kolové jamy sú presne zalícované na južnú stenu malej prístavby (objekt 70) pri východnej stene domu 72. Ďalšie kolové jamy tejto kategórie v pôdoryse domu 72 nevieme identifikovať, hoci sa tam viaceré kolové jamy mimo pôdorysnej dispozície tohto domu i domu 73 vyskytujú. Domnievame sa, že uvedené dve trojice, dva páry a jedna veľká kolová jama slúžili na osadenie podporných kolov pri oprave pôvodnej stavby. Pri šírke domu takmer 10 m určitá nestabilnosť kolovej konštrukcie stien a povaly ani neprekvapuje.

Pozoruhodnou súčasťou domu 72 bola pravouhlá prístavba (objekt 70) pri východnej stene. Jednu stenu s piatimi kolmi mala spoločnú s veľkým domom a po päť kolov bolo v ostatných troch stenách (obr. 7: B). Vo vnútri prístavby, bližšie k spoločnej stene, bol ešte jeden kôl. Vo vnútri bola malá jama cylindrického tvaru, vyplnená množstvom prepálenej mazanice. Išlo pravdepodobne o menšiu zásobnú jamu. Do priestoru bol asi vchod cez dvere s nadzemným prahom ponad dva koly, lebo medzera medzi kolmi nebola.

Pri južnom konci domov 72 aj 73 je situovaná malá kolová stavba 69 (obr. 7: C) štandardného pôdorysu s tým rozdielom, že v priečnych stenách má len po 5 kolov a je najmenšia na sídlisku. Kolové jamy bočných stien boli zrejme plytké a nenašli sa. Menšie a plytké boli aj kolové jamy v trojuholníkovej konfigurácii v časti bez priečnej steny. Mohla mať podobnú funkciu ako prístavba 70 a v tom prípade by slúžila ako prístavba pri dome 73, ktorý vystriedal dom 72.

Pôdorys domu 73 predstavuje ešte zložitejší problém ako dom 72. Nezachoval sa úplne a čiastočne sa vymyká z rámca pôdorysnej schémy na sídlisku. Jeho identifikáciu možno rozložiť do viacerých krokov.

1. Z pôdorysu sa dajú identifikovať dve priečne steny, západná dlhá stena, južná časť prechádzajúca do vchodového koridoru, kolová jama v strede uzavretej severnej časti, veľká kolová jama v strede južnej časti.

2. Nenašli sa kolové jamy vo východnej stene a neidentifikovali sme ani úplnú trojuholníkovú konfiguráciu kolových jám v južnej časti, akoby sa boli v tomto prípade využili koly (alebo obnovili jamy) z predchádzajúceho domu. Chýbajúcu východnú stenu možno vysvetliť tým, že plytké kolové jamy sa pri strojovom odkrývaní plochy výskumu odstránili skôr, ako sa vyrysovali vo svetlom sprašovom podloží. Aj kolové jamy západnej steny boli podstatne plytkejšie než kolové jamy domu 72. Pri tejto časti domu prikláňame sa k tejto možnosti.

3. Dom by bol bez koridoru dlhý asi 30,5 m. Šírku pri tomto variante rekonštrukcie nemožno objektívne stanoviť, len pri južnom konci, v miestach pred koridorom možno namerať kolové jamy v šírke 9 m. Práve táto šírka naznačuje, že obidve priečne steny so siedmimi kolovými jamami nemusia byť kompletné, totiž šírke 9 m by malo odpovedať skôr 9 kolov v priečnej stene.

4. Pozornosť treba venovať atypickému radu kolových jám pri severnom konci domu 72, a to v priestore medzi palisádovým žľabom P421-3, ktorý ohradzoval dom 72, a novozriadenou palisádou P452, takmer paralelnou s palisádou P421-3, od ktorej je vzdialená 2-2,5 m. V rade sa striedajú kolové jamy orientované severo-južne, ako i kolmo na ne. Jedna z jám akoby bola napojená priamo na základový žľab novej palisády P452. Deväť rôzne orientovaných kolových, súmerne vykopaných kolových jám pripomína kolové jamy v priečkach domu. Boli rozmiestnené na dĺžke 9 m. Práve tento rozmer sa nachádza pri južnom konci domu 73. Keď sa spoja vonkajšie okraje krajných kolových jám v tomto rade s krajnými jamami pri južnom konci domu s koridorom, získame pravidelný obdĺžnik, do ktorého sa vpíše celá západná stena domu 73. Niekoľko kolových jám v južnej časti a východná strana toho obdĺžnika by mala vyznačovať priebeh východnej steny domu. Pri šírke domu 9 m sa vytvára v priečkach rozpätie pre deväť kolov. Týmto spôsobom získavame pôdorys domu

s dĺžkou 41 m bez vchodového koridoru a so šírkou 9 m.

5. Samozrejme, nevieme aký vzhľad a funkciu mala severná časť takého domu - so svetlou dĺžkou takmer 10 m, keď po obidvoch stranách chýbajú stopy po koloch. Podľa takejto rekonštrukcie vznikla neštandardná trojpriestorová stavba s vchodovým koridorom. Nie je vylúčené, že najprv vznikla dvojpriestorová stavba s koridorom (ešte počas trvania základnej palisády rondelu II, úsek P421-2) a až neskôr došlo k neštandardnej dostavbe, z ktorej sa zachoval len rad deviatich kolových jám medzi dvoma palisádami (P421-2-3 a P452).

6. Paralelne s dostavbou domu 73 bola prvýkrát preložená palisáda II. rondelu (P452) a spolu so segmentom P453 sa vytvoril tretí priechod v SZ vchode.

Zdá sa isté, že s vybudovaním tejto časti domu 73 sa zrušila palisáda P421-4 a miesto nej sa postavil nový palisádový segment P452 a jemu odpovedajúci úsek P453 na protiľahlej strane v poradí už tretieho SZ vchodu (obr. 6).

Nie je vylúčené, že dom 73 bol postavený bezprostredne po zrušení domu 72, možno po jeho požiari. Totiž, v jedinej jame v areáli obidvoch domov, v jame cylindrického tvaru v pravouhlej prístavbe k domu 72 sa našla súvislá vrstva prepálenej hliny, ktorá sa tam mohla dostať zo spadnutej prepálenej povaly. Možno uvažovať aj o opätovnom využití dvoch kolov z trojuholníkovej konfigurácie pri južnom konci domov.

Prestavba rondelu pri SV vchode

Pri tomto vchode na ohradenú plochu boli nové vetvy palisády P422-1 a P422-2 postavené z vonkajšej strany o jeden meter ďalej od pôvodnej II. palisády, čelá palisádových žľabov sú mierne rozšírené a zahnuté do vnútra rondelu, zachovala sa aj tá istá šírka priechodu. Podľa stratigrafického vzťahu medzi pôdorysom domu 67 a žľabom I. a II. palisády je veľmi pravdepodobné, že palisáda sa prekladala práve kvôli budovaniu domu 67, ktorého os východnej steny smeruje do JV vchodu II. palisády, čo jeho súvislosť s rondelom zvýrazňuje (obr. 8). Pôdorys domu 67 takmer úplne prekrýva pôdorys staršieho domu 68, ktorý stál pri SV vchode I. palisády.

Dom 67, postavený súčasne so segmentmi palisád P422-1 a P422-2, by mohol byť podľa horizontálnej stratigrafie súčasný s veľkým domom 73. Vzájomne sa totiž neporušujú. Domnievame sa však, že dva extrémne veľké domy s vchodovým koridorom (72 a 73) boli postavené pravdepodobne po riešení konštrukčných statických problémov jeden po druhom, ako bolo vyššie naznačené. Po určitom stavebnom neúspechu sa začali možno stavať domy štandardnej šírky. V duchu tejto novej tendencie bol ako nasledujúca stavba v rondeli postavený práve dom 67 pri SV vchode. Tento dom stál pravdepodobne ako jediný v rondeli a zdá sa, že počas jeho existencie sa obnovilo vizírovanie na smere nízkeho Mesiaca aj medzi SV a SZ vchodom, a síce z novozriadeného vchodu P422-1 + P422-2 cez SZ vchod P452 + P453. V predchádzajúcich prestavbách rondelu na tomto smere v pozorovaní prekážali domy 72 a 73.

Dom 67 bol síce postavený ako posledný pri SV vchode, ale prestavba pôvodného II. rondelu sa týmto stavebným krokom neskončila. Neskôr tam bola ešte vybudovaná palisáda (P423-1 a P423-2), ku ktorej nemožno priradiť žiadnu zo stavieb v areáli rondelu.

Ďalšia prestavba pri SZ vchode

Túto prestavbu dokladá malý segment palisádového žľabu P456, vychádzajúci z východného čela palisádového segmentu P452 v treťom priechode SZ vchodu (obr. 9). Tento oblúkovitý palisádový segment siaha len po západnú stenu domu 74 a v jeho areáli sa stráca bez toho, aby sa dalo nájsť jeho pokračovanie východným smerom. Zdá sa, že mal ohradzovať dom 75 popri jeho severnej krátkej stene. Nie je vylúčené, že tento palisádový segment sa niekde v priestore exploatačnej jamy 448 napájal na segment palisády P452, ktorý spolu so segmentom P453 aj počas trvania domu 75 uzatvárali palisádový rondel. Uvažovať by sa dalo aj o spojení krátkeho segmentu P456 s fragmentom palisádového segmentu P457 končiaceho pri východnej stene domu 74. ktorý prechádza cez všetky štyri postupne budované palisádové žľaby. Palisádový segment P457 chceme však radšej spájať s poslednou prestavbou SZ vchodu (P454, P455) a s existenciou domu 76.

Pravouhlý dvojpriestorový dom 75 má v priečkach po 7 kolov, stredovou osou je orientovaný na JV vchod do rondelu. Kolové jamy domu boli zahĺbené do palisádového žľabu, a síce do segmentu P452, ktorý tvoril palisádu ohradzujúcu dom 73. Samozrejme, je stratigraficky mladší aj ako primárna palisáda II, cez ktorú bola vykopaná exploatačná jama 449 a v ktorej sa zasa rysovali kolové jamy domu 75. Jedna kolová jama presekávala aj dve kolové jamy domu 77. Vnútorná priečka domu 75 sa čiastočne prekrýva s vonkajšou priečkou domu 77, ale ich následnosť podľa pretínajúcich sa kolových jám nebola dostatočne jasná. Z celkového vývoja zástavby rondelov predpokladáme, že dom 75 bol starší ako dom 76. Ide teda o stavbu, ktorá spolu s krátkym palisádovým segmentom P456 v systéme rondelov nasledovala na ploche východne od osi cez vchody

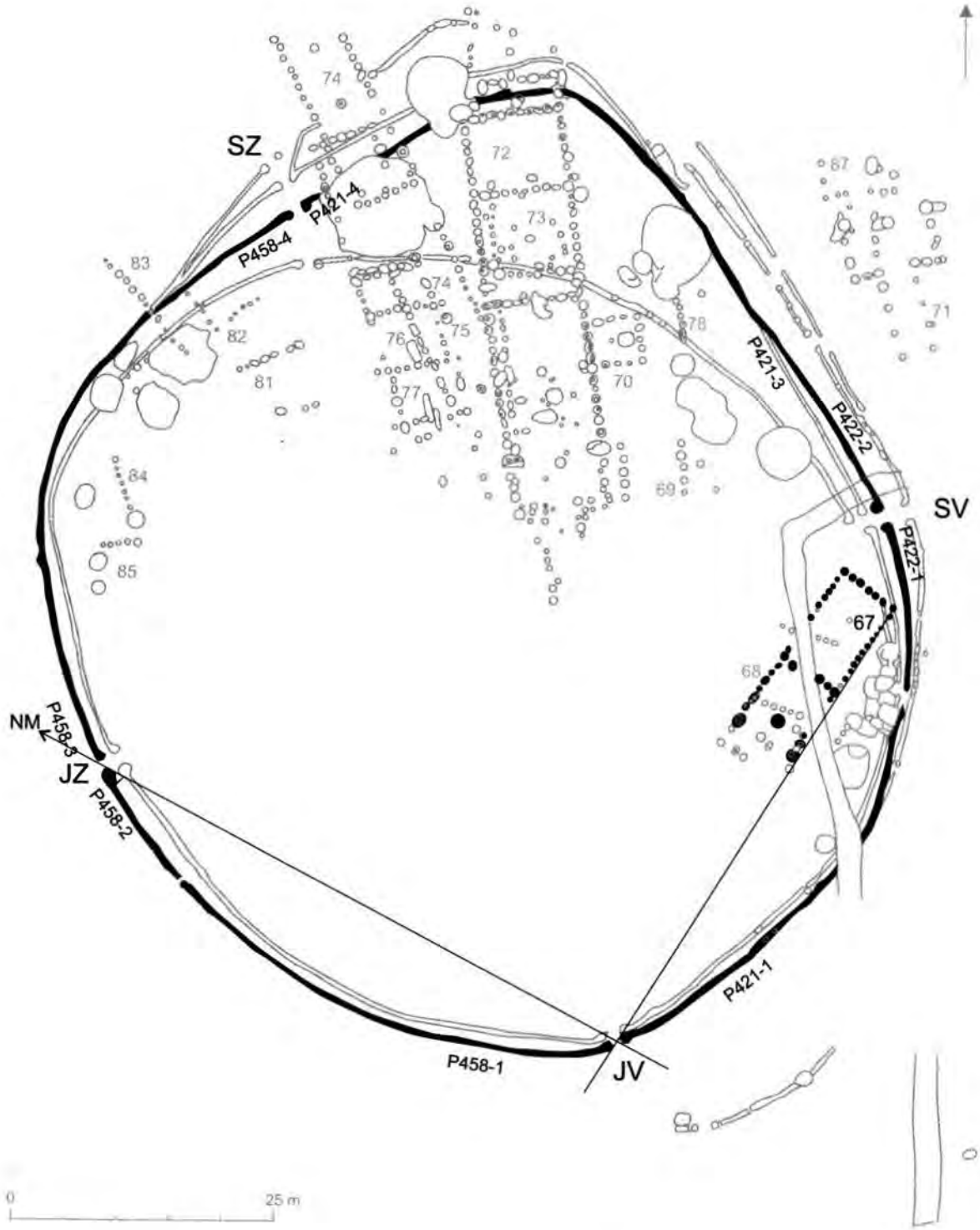

Obr. 8. Žlkovce. Palisáda druhej prestavby rondelu II s pôdorysom domu 67.

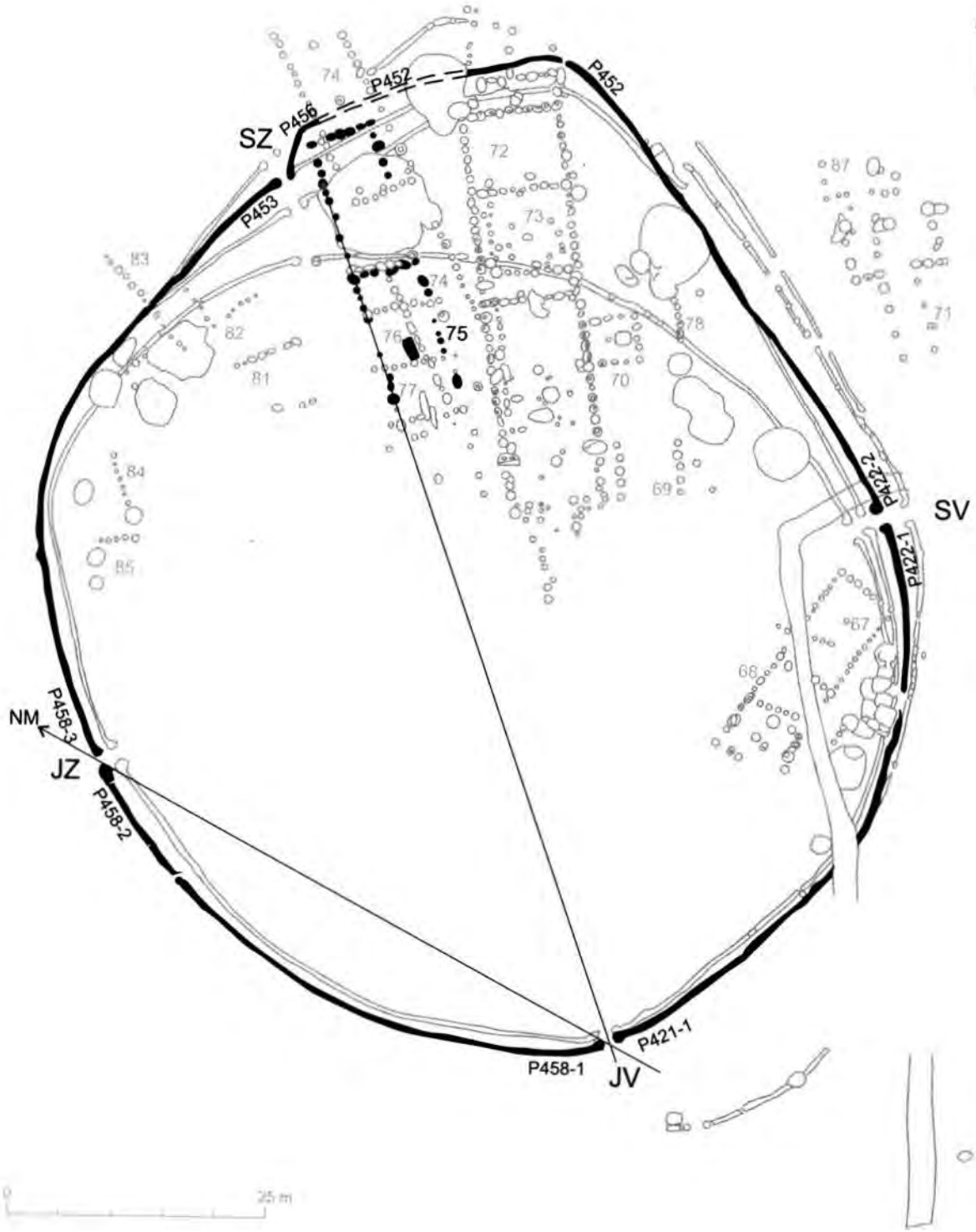

Obr. 9. Žlkovce. Palisáda tretej prestavby rondelu II so segmentom P456 a pôdorys domu 75.

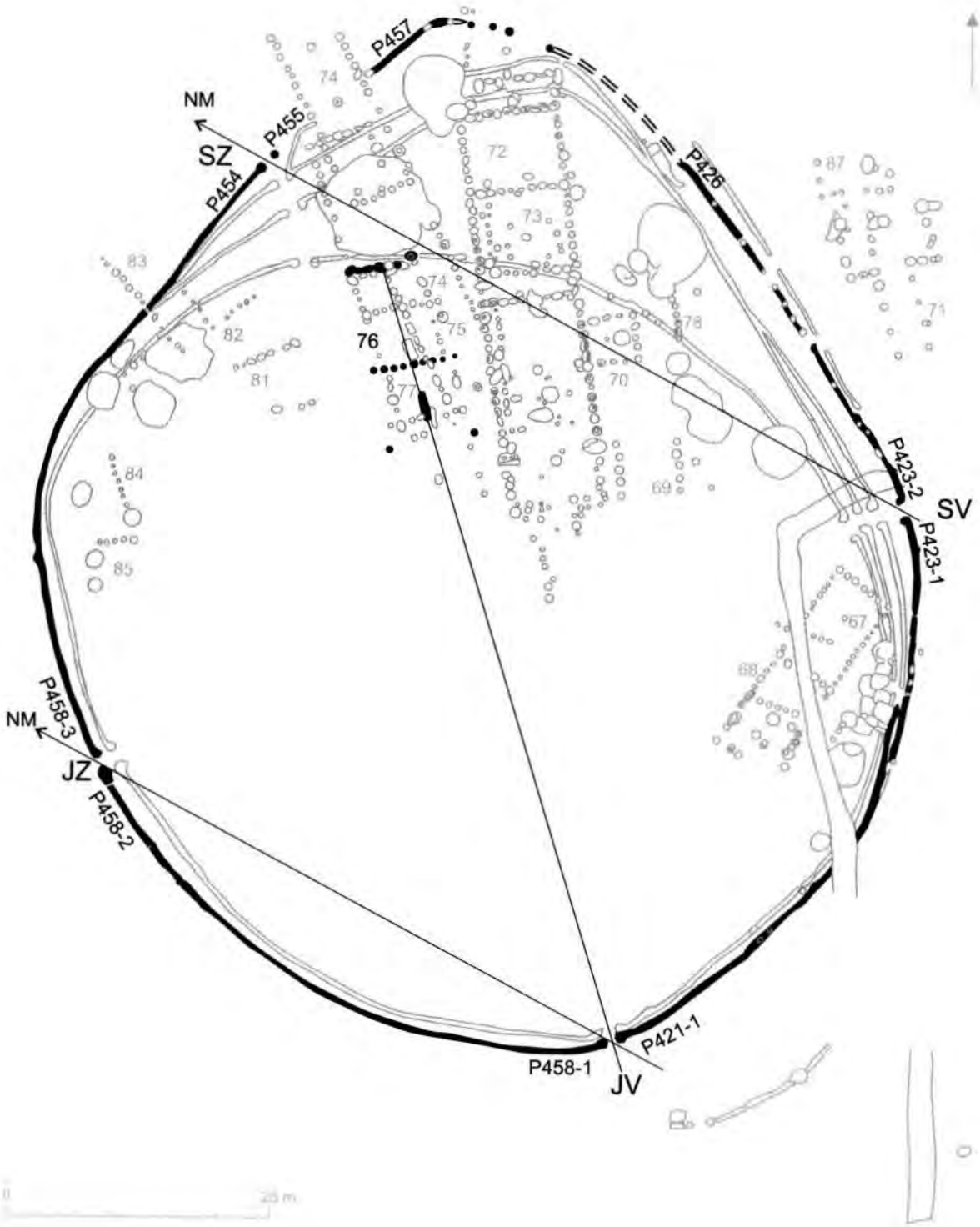

Obr. 10. Žlkovce. Palisáda štvrtej prestavby rondelu II so segmentom P457 a s pôdorysom domu 76.

SZ-JV po stavbe 73. SZ vchod cez palisádové segmenty P452 a P453 sa využíval v troch stavebných fázach - počas existencie domov 73, 67 a 75.

Posledná prestavba a preloženie palisád pri SZ a SV vchode

V poslednej prestavbe SZ vchodu (P454 + P455) sa v jeho bezprostrednej blízkosti nenachádza stavba, ktorú by jeho palisádové segmenty tak jednoznačne ohradzovali ako vo viacerých doterajších prípadoch. Zvlášť musíme zaznamenať kolovú jamu označenú ako P455 v SZ vchode, ktorá celkom evidentne bola súčasťou konštrukcie poslednej prestavby toho vchodu (obr. 10). Na protiľahlej strane jej odpovedá kolová jama na začiatku palisádového žľabu P454. Kolová jama P455 akoby nemala pokračovanie v palisádovom žľabe východným smerom, ako by sa dalo očakávať. Nejakým spôsobom mohla súvisieť táto kolová jama, ako i pri nej chýbajúci palisádový žľab, s neštandardným palisádovým segmentom P456. Ten akoby len provizórne vychádzal z kolovej jamy na začiatku zrušeného palisádového segmentu P452, ktorý spolu so segmentom P453 tvoril v poradí tretí SZ vchod. V každom prípade však treba kolovú jamu P455 v kontexte s protiľahlým palisádovým segmentom P454 považovať za súčasť v poradí štvrtého priechodu SZ vchodu do rondelu. Ponúka sa ešte ďalšie riešenie.

Stojí totiž za povšimnutie posledná prestavba SV vchodu (P454 a P455 - spomínaná kolová jama). Ukázalo sa, že stred tohto vchodu možno priamkou spojiť so stredom SV vchodu počas jeho štvrtej a poslednej prestavby (P423-1 + P423-2). Spojnica týchto vchodov odpovedá smeru na nízky Mesiac. Palisádový segment P423-2 smerovaním kopíroval palisádový segment P452 a po nezistenom úseku východne od SV rohu domov 72 a 73 štyrmi kolovými jamami sa možno napájal na palisádový segment P457, končiaci síce pri východnej stene domu 74, ale pravdepodobne pokračujúci smerom ku kolovej jame P455 v SZ vchode. To znamená, že obidva vchody boli postavené zrejme v rámci tej istej prestavby rondelu a slúžili aj na vizírovanie chodu Mesiaca a Slnka.

Na ploche medzi SV a SZ vchodom sa našiel ešte pôdorys domu 76, ktorý nebolo možné dať do súvisu s niektorou z doteraz opisovaných prestavieb rondelu. Pôdorys domu je neúplný (obr. 10). Zachovali sa z neho len hlbšie vykopané kolové jamy v priečnych stenách, ako i trojica charakteristických jám v trojuholníkovej konfigurácii na južnom konci domu. Išlo o široký dom s deviatimi kolmi v priečnych stenách. Stredovou osou bola stavba orientovaná na JV vchod rondelu, bola teda v určitom čase jeho súčasťou. Určite však vieme len toľko, že bola mladšia ako I. elipsovitá palisáda, aj ako dom 77. Pri nečitateľnom pretínaní sa kolových jám v priečnych stenách s pôdorysom domu 75 podľa možného vzťahu k severozápadnému vchodu do rondelu sa možno domnievať, že dom 76 bol postavený po dome 75, ale pred domom 74. Dom 76 by nemal stáť ani súčasne s domami 72 a 73, od ktorých je pri južnom konci vzdialený len 2-3 m. Práve dom 76 mohol byť súčasný s poslednou, úplnou prestavbou palisádového rondelu. Bol postavený tak, aby popri jeho SV rohu bolo možné vizírovanie na smere nízkeho Mesiaca medzi SV vchodom P423-1 + 423-2 a susedným SZ vchodom s palisádami P454 a P455 (kolová jama). Domom 76 a uvedenými palisádovými segmentmi možno doložiť posledné štádium existencie palisádového rondelu s novopostavenou stavbou.

Posledná stavebná aktivita

Celkom poslednú prestavbu rondelu dokumentuje segment palisádového žľabu (objekt P426) pripojeného na palisádový úsek P423-2 severne od SV vchodu (obr. 11). Jeho ďalšie pokračovanie sa nepodarilo na skúmanej ploche identifikovať. Nie je jasné, či bol odstránený zemným strojom, alebo skutočne ostal torzom. Žiaľ, v týchto, ako sa ukazuje kritických miestach, sme museli začiatkom zimy roku 1985 vykopávky v Žlkovciach ukončiť. V prípade potreby a záujmu by bolo možné v budúcnosti vo výskume pokračovať a nadviazať na doteraz preskúmanú plochu.

Zánik rondelu

O zániku rondelu výskum neposkytol nijaké doklady. Vieme len, že na miestach SZ kvadrantu, ba vlastne v severnej polovici areálu rondelu pokračovala stavebná činnosť aj po jeho zániku (obr. 12). Kolová jama dlhej steny domu 83 na kritickom mieste rozvetvovania palisádových segmentov porušuje základový žľab palisády. Podľa stratigrafie medzi palisádami a domami, ani podľa keramiky z priľahlých jám sa nedá usudzovať na spôsob likvidácie poslednej palisády rondelu a na časový odstup v zástavbe na ploche zrušeného rondelu. Palisáda poslednej fázy rondelu mohla byť odstránená aj organizovane, podobne ako úplne bola zrušená palisáda rondelu I, ktorú nahradila palisáda zväčšeného rondelu II. V samotnom SZ kvadrante postupne stálo možno päť, podľa horizontálnej stratigrafie nesúčasných kolových stavieb. Žiadna zo stavieb niektorou dlhou osou nesmerovala na JV

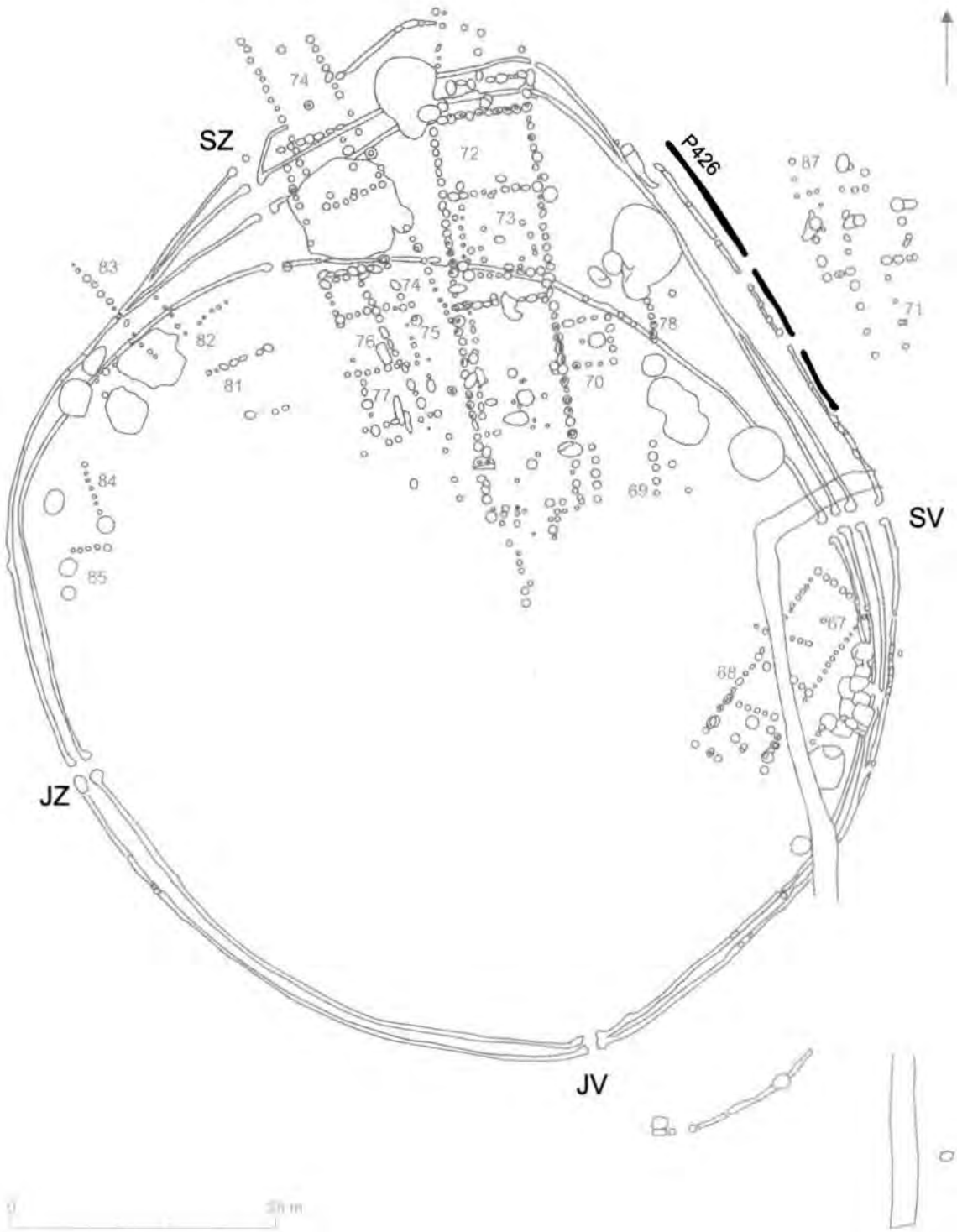

Obr. 11. Žlkovce. Posledná stavebná aktivita v rondeli - segment P426.

vchod do rondelu. Platí to aj o zvlášť dlhej stavbe 74 v SV kvadrante, o ktorej sme pôvodne uvažovali, že mohla byť súčasťou rondelu (*Pavúk 1990; 1992*). V tom istom kvadrante je ešte rad 5 kolových jám z priečky alebo z dlhej steny domu 78 (obr. 12). Tam sa nachádza aj pôdorys malého domu 69, ktorý, ako sme už vyššie naznačili, pre malé rozmery, neobvyklú orientáciu a polohu voči domom 72 a 73 by bolo možné považovať za prístavbu k domu 72 (obr. 7: C).

Nemáme ani doklad o nejakom markantnejšom prerušení stavebnej aktivity v miestach rondelu. Evidentne najmladšie nálezy v areáli celého sídliska sa našli až cca 450 m severne od rondelu a patria už do fázy Moravany stupňa Lengyel III, také sa však priamo v areáli rondelu či v jeho blízkom okolí nenašli. Rondel zanikol ešte počas klasického stupňa Lengyel II. Neexistujú žiadne indície o tom, čo sa v dobe zániku rondelu stalo s palisádou po obvode osady. Vieme, že severným a južným smerom sa domy budovali aj za zistenými palisádami, ale nie je známe, či sa týmto smerom neprekladali aj palisády po novom okraji osady, ktorý sme pri výskume nezachytili, lebo do úplnej periférie osady vykopávky nesiahali.

Otázka počtu stavieb a stavebných fáz v rondeli

Počas trvania palisádového rondelu možno teda rozlíšiť spolu šesť stavebných aktivít, krokov či stavebných fáz, počas ktorých došlo k budovaniu domov a k súbežnému premiestňovaniu palisád. Z nich len tretie prestavby v SV a SZ vchode mohli prebehnúť naraz, ale aj tu preferujeme dve po sebe nasledujúce stavebné fázy vo zväčšovaní rondelu, ako i v opakovanom stavaní domov v jeho východnej polovici. Z celkovo ôsmich pôdorysov veľkých kolových stavieb vo východnej polovici areálu rondelu, východne od osi JV a SV vchodu domy 67, 72, 73, 75 a 76 je možné podľa horizontálnej a vertikálnej stratigrafie bezprostredne korelovať s postupnou prestavbou palisád, s jednotlivými ich segmentmi. Sedem pôdorysov domov (67, 68, 72, 73, 75, 76 a 77) jednou z dlhých stien alebo stredovou osou domu smeruje do JV vchodu I. a II. rondelu, čo vzájomný architektonický i štrukturálny vzťah jednotlivých rondelov a ich vnútornej zástavby jednoznačne potvrdzuje. Jedine neúplne (chýba severný koniec) preskúmaný pôdorys domu 74, ktorý sa pretína so všetkými palisádovými žľabmi, nebol žiadnou dlho osou orientovaný na JV vchod rondelu (obr. 12). Aj z toho dôvodu, oproti pôvodnému názoru (*Pavúk 1990; 1991; 1992*), nepovažujeme tento veľký dom za súčasť palisádového rondelu. Prikláňame sa k názoru, že bol postavený až po zrušení posledných palisád. Po tejto korekcii sa znižuje aj počet stavebných fáz a prestavieb rondelu zo sedem na šesť. Samozrejme, nevylučujeme týmto dom 74 bezvýhradne z kontextu s palisádovým rondelom. Totiž, asi 9 m od SV vchodu od palisády P423-2 začína palisádový žľab P426, ktorý sa však po 30 m vytratil. Nie je vylúčené, že tento palisádový segment mal znamenať ďalšie rozšírenie rondelu a ohradzovať novú stavbu. Vlastne, už počas existencie elipsovitého rondelu mohlo ísť o dve stavebné fázy, doložiteľné domami 68 a 77, ktoré mohli byť postavené jeden po druhom, mohli však stáť aj súčasne. Takže, aj bez domu 74 možno dospieť k počtu 7 stavebných fáz v budovaní a obnovovaní palisádového rondelu. Skutočný počet stavebných fáz možno vôbec nie je dôležitý, ale začína byť zaujímavý, keď sa ich počet pohybuje okolo čísla 7. Tento počet budovaní rondelov mohol byť pre ich staviteľov a užívateľov dôležitý a významný. Možno preto potrebovali rondel sedemkrát vybudovať. Symbolický význam mohol mať samotný počet siedmich kolových stavieb v areáli rondelov, ktorý nemusel byť náhodný. Orientovanie kolových stavieb vo vnútri rondelu na JV vchod iste nebolo náhodné a nadobúda ešte väčší význam po zistení, že práve JV vchod do rondelov bol kľúčovým bodom konštruovania elipsovitého rondelu a astronomickej orientácie rondelového systému v Žlkovciach.

Od prvého zverejnenia pôdorysu rondelu v ohradenej osade v Žlkovciach viacerí autori zahrnuli rondel funkcionálne do kategórie rondelov lengyelskej kultúry (*Kovárník 1997; Kuzma 1997; Petrasch 1990; Podborský 1988*, 194). Len *G. Trnka* (*1991*, 315) globálne spochybňuje kruhovité palisádové objekty ako pokračovateľa idey priekopových rondelov. Určite má pravdu v prípade objektu z Füzesabony (*Kállay 1990*) či Quenstedtu (*Behrens/Schröter 1979*), avšak rondel na sídlisku v Žlkovciach nemôže patriť do tejto kategórie. Považujeme ho za nedeliteľnú súčasť rondelovej architektúry. Isteže, v neskorom neolite sa vyskytovali aj osady ohradené palisádou, aké sú napríklad v Pavlove (*Kazdová 1996; 2001*) alebo v Plotišti (*Vokolek/Zápotocká 1997*), avšak ich vzťah k zástavbe osady nie je tak jednoznačný ako v Žlkovciach. Okrem toho na ohradenej ploche sa tam nenašiel rondel.

Rondely elipsovitého pôdorysu sa vyskytujú podstatne zriedkavejšie než konštrukčne jednoduchšie rondely s kruhovitým pôdorysom či v tvare splošteného kruhu. Najdokonalejší elipsovitý rondel je v bavorskom Meisternthale (*Becker 1996*, obr. 5; 6), ktorý má v pôdoryse tvar takmer dokonalej elipsy, žiaľ, vôbec nie je datovaný (*Becker 1996*, 108, obr. 6). S veľkou pravdepodobnosťou však patrí do reťazca známych bavorských rondelov. Dokonalá je aj jeho astronomická orientácia cez ohniská elipsy

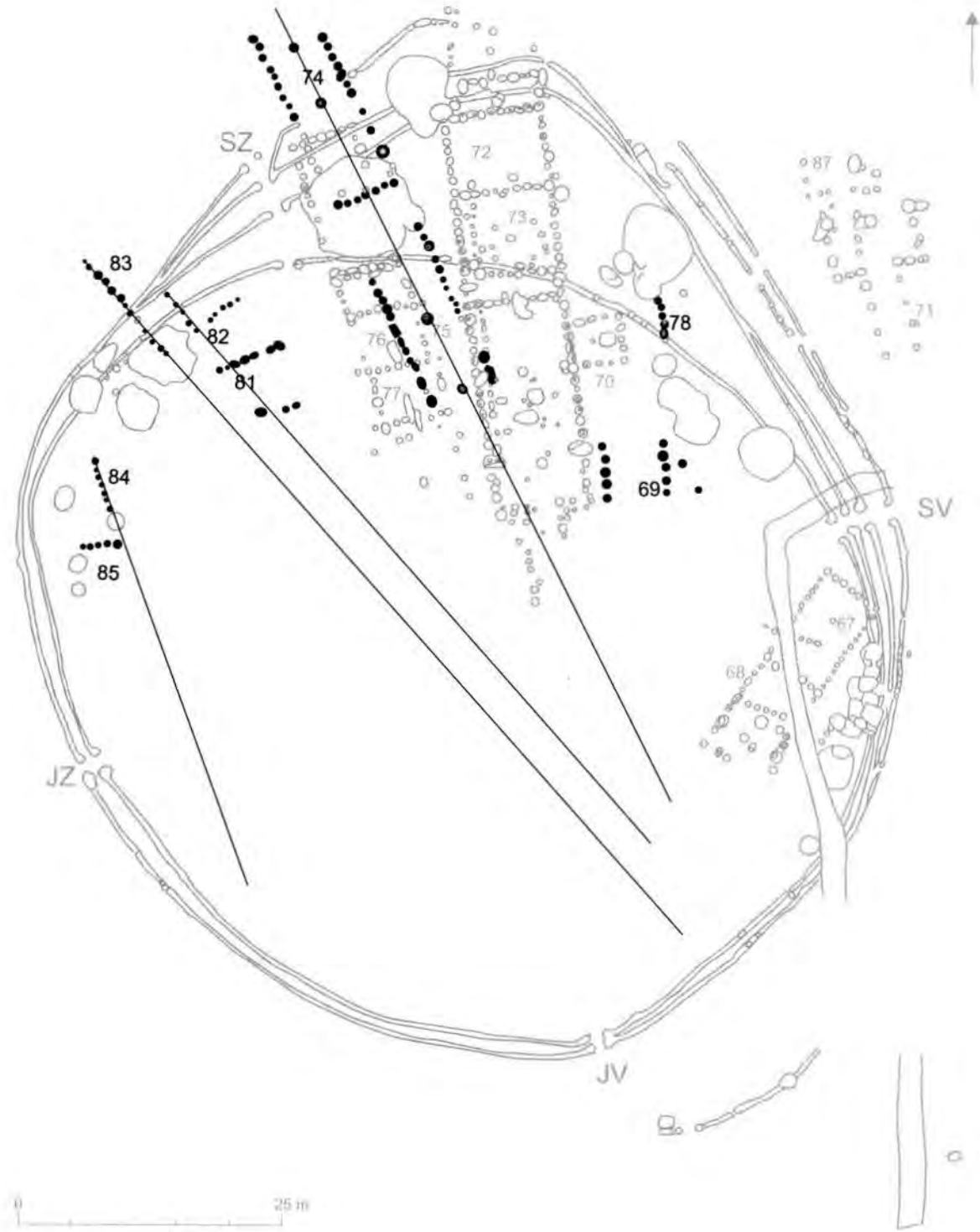

Obr. 12. Žlkovce. Pôdorysy domov z doby po zániku rondelu. Pozdĺžne osi domov nesmerujú na JV vchod rondelu.

a vchody rondelu na hlavné svetové strany, na slnovraty i na rovnodennosť. Zistená dĺžková jednotka „neolitický laket" je veľmi blízka megalitickému yardu, ako aj k lengyelskej siahe, ktorú zisťujeme v konštrukcii elipsovitého rondelu v Žlkovciach (*Karlovský/Pavúk 2002a*). V tomto „slnečnom chráme" je doložená zatiaľ asi najstaršia známa konštrukcia elipsy. Z Bavorska sú aj ďalšie elipsovité rondely. Vnútorná palisáda rondelu z lokality Ramsdorf-Wallerfing má podľa *H. Beckera* (*1996*, 108, obr. 13, farebná. tab. XIX) exaktne eliptickú formu. Elipsovitý pôdorys má aj palisádový rondel z lokality Künzing-Unterberg, ktorý nahradil starší rondel s priekopami a bol zrejme mladší. Pravdepodobne odpovedá tomu horizontu na sídlisku, z ktorého pochádzajú importy lengyelskej keramiky fázy MMK/MOG Ib/Santovka. Elipsovité rondely z nálezísk Ramsdorf-Wallerfing a Meisternthal nie sú archeologicky datované, takže nie je známe, aký je ich chronologický vzťah s palisádovým rondelom zo sídliska Künzing-Unterberg.

ASTRONOMICKÉ SMERY A KONŠTRUKCIA ELIPSOVITÉHO RONDELU

Opis metódy

Primárny palisádový rondel má pôdorys nie celkom pravidelnej elipsy (možná konštrukcia tejto elipsy je znázornená na obr. 17). Táto, štyrikrát vchodmi prerušovaná palisáda tvorí elipsu s numerickou excentritou e = 0,575, s presnosťou 1,95%. Pomer vedľajšej osi k hlavnej je 0,817 (najbližšie je pomer 9/11 = 0,818). Hlavná os elipsy smeruje približne na SZ a má astronomický azimut 118,45°, čo zodpovedá smeru na nízky Mesiac. S touto konštrukciou sa ešte budeme podrobnejšie zaoberať.

Plány rondelov boli zamerané na magnetický sever, preto treba smery opraviť o magnetickú deklináciu (*Bucha 1975*, 26-49).[1] V čase meraní bola magnetická deklinácia vo Svodíne: D = +42′ = 0,7°, v Žlkovciach: D = +27′ = 0,45°.

Aby sa dalo overiť, či smery zistené v rondeli alebo v rámci inej architektúry súvisia s východmi a západmi Slnka či Mesiaca za reálny horizont, musíme poznať transformácie rovníkových súradníc telesa na oblohe na horizontálne súradnice. V našom prípade pôjde o zistenie astronomického azimutu východu či západu nebeského telesa, ktorý sa počíta kladne od južného bodu proti smeru hodinových ručičiek (smerom na západ). Je rozdielny od tzv. vojenského azimutu, ktorý sa počíta od severu. Ich vzťah je A = Av - 180°, kde A je astronomický azimut, Av je vojenský azimut.

Vo všeobecnosti vypočítame azimut východu či západu nebeského telesa takto:

$$\cos A = -(\sin\delta - \sin\phi \sin h)/(\cos\phi \cos h) \qquad [1]$$

Na výpočet od vojenského azimutu použijeme vzťah:

$$\cos Av = (\sin\delta - \sin\phi \sin h)/(\cos\phi \cos h) \qquad [2]$$

δ = deklinácia telesa, ϕ = zemepisná šírka polohy miesta, odkiaľ teleso pozorujeme, h = výška viditeľného horizontu (*Chalchunov 1972*; *Wood 1978*; *1981*).

Pokiaľ chceme zistiť azimut východu alebo západu telesa za reálny horizont, musíme brať do úvahy to, že poloha Slnka a Mesiaca, t. j. ich rovníkové súradnice sa vzťahujú na stred Zeme. Sú teda geocentrické, preto treba aj transformované súradnice opraviť na topocentrické. Výšku viditeľného horizontu je treba opraviť o refrakciu, horizontálnu rovníkovú paralaxu a krivosť Zeme. Do úvahy treba brať aj to, či ide o dotyk disku s horizontom, o stred disku, alebo o zmiznutie disku za horizontom, pretože Slnko aj Mesiac majú nenulový uhlový rozmer. Ak vezmeme do úvahy, že h_0 je astronomická výška horizontu, vypočítame ju podľa vzťahu:

$$h_0 = \text{arc tg}\,[(H - H_0)/d] \qquad [3]$$

H_0 = nadmorská výška v mieste pozorovania, H = nadmorská výška vzdialeného obzoru, d = vzdialenosť obzoru.

Hodnoty refrakcie nájdeme v refrakčných tabuľkách (*Astronom. Ježegodnik 1979*; *Berliner Astronom. Jahrb. 1959*; *Hawkins 1977*). Najlepšie refrakčnú tabuľku uvádza *Astronom. Kalendar 1981*, kde je uvedená refrakcia pri teplote +10 °C a pri barometrickom tlaku 1013 hPa až po zenitovú vzdialenosť 90°, t. j. 0° výšky od 80° (10° výšky) po 10 uhlových minútach. Refrakciu môžeme opraviť o vplyvy teploty a tlaku takto:

$$r = r_0[1 - 0{,}036(T-T_0) \cdot 0{,}0010\,(P-P_0)] \cdot \exp(-H/8400) \qquad [4]$$

$T_0 = 10$ °C, $P_0 = 1013$ hPa (normálny tlak), r_0 = priemerná atmosferická refrakcia vo výške h_0.

[1] Na obrázkoch s plánmi sú všetky rondely orientované jednotne na sever. Niekedy sa zdá, že vchody do rondelov majú smer blízky hlavným svetovým stranám, ale sú označené jednotne ako SV, JV, JZ, ZS, teda nie ako by to bolo presnejšie - SSV, JJV atď. Tým je vyjadrené, že rondely nebývajú orienované na hlavné svetové strany, ktoré pri ich orientovaní na krajné polohy Mesiaca asi neboli ani významné.

Hodnota normálneho tlaku je v práci *G. S. Hawkinsa* (*1977*, 249) uvedená chybne ako 1002 hPa (1002 mbar). Ďalej H je nadmorská výška.

Opravu výšky na topocentrickú urobíme tak, že výšku opravíme o horizontálnu rovníkovú paralaxu telesa. Táto paralaxa pre Slnko je od 8,649" (0,0024025°) do 8,944" (0,00248444°). Stredná hodnota je 8,794097" (0,0024428°). Pre Mesiac sa paralaxa pohybuje od 53'54,6" (0,8985°) do 61'31,4" (1,025388°). Stredná hodnota je 57'2,6" (0,950722°).

Opravu na krivosť Zeme robíme vtedy, keď je horizont veľmi vzdialený. Nesprávne uvádzajú túto opravu *E. J. Wood* (*1981*, *87*) aj *Z. Weber* (*1985*) ako 0,0045° na kilometer dĺžky. Správna hodnota je 0,004496605° na kilometer dĺžky (*Duncan 1946*, 82, 83).

Opravu na uhlové rozmery telesa treba urobiť tiež, pretože vyjde iný azimut, ak vypočítavame dotyk telesa s horizontom, stred alebo zmiznutie telesa za horizontom. Ako usudzujú aj iní autori (*Hawkins 1977*), podľa všetkého boli v rondeli pozorované dotyky Slnka a Mesiaca s horizontom, pretože sa dajú najľahšie pozorovať a sú relatívne presné. Uhlové rozmery - priemery Slnka - sú v rozmedzí od 31'31,34" v aféliu do 32'35,78" v perihéliu. Stredná hodnota je 31'59,26" (0,5331277°). Uhlové rozmery - priemery Mesiaca - sú od 29'20" v apogeu do 33'32" v perigeu. Stredná hodnota je 31'5,16" (0,5181°).

Oprava výšky

Opravu výšky urobíme podľa vzťahu:

$$h = h_0 - r + p - k + q \qquad [5]$$

h_0 = astronomická výška horizontu, vypočítaná podľa vzťahu [3], r = refrakcia vypočítaná podľa vzťahu [4], pričom r_0 nájdeme v refrakčných tabuľkách, p = horizontálna rovníková paralaxa telesa, k = oprava na krivosť Zeme, q = uhlový polomer telesa. Vzťah [5] platí pre dotyk telesa s horizontom. Pre zmiznutie telesa vezmeme q so záporným znamienkom, pre stred telesa je q = 0.

Vzťah [5] môžeme aplikovať na Slnko takto:

$$h = h_0 - r + 0{,}0024428 - k + 0{,}2665638 \qquad [6]$$

Pre Mesiac je výpočet obdobný:

$$h = h_0 - r + 0{,}950722 - k + 0{,}25605 \qquad [7]$$

Všade sme brali stredné hodnoty polomeru a paralaxy:

$$k = 0{,}004496605 \cdot v \qquad [8]$$

v = vzdialenosť k reálnemu obzoru v km.

Tabela 1. Hodnoty strednej refrakcie v závislosti od h_0.

h_0	r_0	r_0 v stupňoch
0°0'	35'24"	0,589999°
0°10'	33'11"	0,553055°
0°20'	31'09"	0,519167°
0°30'	29'18"	0,488333°
0°40'	27'36"	0,460000°
0°50'	26'03"	0,434167°
1°00'	24'37"	0,410278°
1°10'	23'19"	0,388611°
1°20'	22'07"	0,368611°
1°30'	21'01"	0,350278°
1°40'	20'02"	0,333889°
1°50'	19'08"	0,318889°
2°00'	18'18"	0,305000°
2°10'	17'32"	0,292222°
2°20'	16'49"	0,280278°
2°30'	16'09"	0,269167°
2°40'	15'31"	0,258611°
2°50'	14'55"	0,248611°
3°00'	14'22"	0,239444°

Výpočty azimutov

Azimuty sú vypočítavané podľa vzťahu [1].V rondeloch nás však budú zaujímať azimuty krajných hodnôt deklinácie Slnka a Mesiaca. Pri Slnku sú krajné hodnoty deklinácie pri letnom a zimnom slnovrate a rovnajú sa sklonu ekliptiky k nebeskému rovníku, s kladným a záporným znamienkom, teda deklinácia je +ε pri letnom slnovrate a -ε pri zimnom slnovrate. Zo vzťahu [1] dostaneme teda dva azimuty pre letný slnovrat (východ Slnka a západ Slnka) a dva azimuty pre zimný slnovrat (východ a západ Slnka). Sklon ekliptiky sa ale s časom mení a v minulosti sa jeho hodnota vypočítala takto:

$$\varepsilon = 23{,}452294 - 0{,}0130125T_S - 1{,}63888 \cdot 10^{-6}(T_S)^2 + 5{,}02777 \cdot 10^{-7}(T_S)^3 + \Delta\varepsilon + d\varepsilon \qquad [9]$$

T_S = čas v tropických storočiach po 36524,22 dní, ktorý uplynul od roku 1900, sklon ekliptiky je v stupňoch, $\Delta\varepsilon$ = dlhoperiodická časť nutácie sklonu, $d\varepsilon$ = krátkoperiodická časť nutácie sklonu ekliptiky (*Astronom. Ježegodnik 1979*).

Pri Mesiaci budú krajné hodnoty iné ako pri Slnku, pretože dráha Mesiaca má sklon voči ekliptike i = 5°8'43,4" (mení sa s periódou 173 dní od 4°59' do 5°19'). Sklon dráhy Mesiaca k ekliptike je teda 5,14539° ± 0,167°. Krajné hodnoty deklinácie Mesiaca teda budú (ε + i) a (ε - i). Hodnoty sa menia od maximálnej hodnoty (vysoký Mesiac) po minimálnu (nízky Mesiac), s periódou 9,305 roka. Maximálnu hodnotu nadobúda vždy po 18,61 roku.

Pri Mesiaci teda máme krajné hodnoty deklinácií (ε + i) a (ε - i), prípadne -(ε + i) a -(ε - i). Celkovo máme pre Mesiac 8 azimutov, t. j. 4 pre východ a 4 pre západ Mesiaca.

Pohyb Mesiaca a Slnka po nebeskej sfére

Pohyb Mesiaca a Slnka po nebeskej sfére si najlepšie objasníme na obrázku 13. Pohyb Slnka je relatívne jednoduchý. Slnko sa pohybuje v priebehu roka po ekliptike od jarného bodu po bod L, kedy nastáva letný slnovrat, ďalej cez jesenný bod po bod Z, kedy nastáva zimný slnovrat, a naspäť do jarného bodu. Pohyb Mesiaca je zložitejší. Mesiac sa pohybuje po nebeskej sfére v tom smere ako Slnko, ale asi trinásťkrát rýchlejšie a jeho dráha je sklonená voči ekliptike. Naviac, dráha Mesiaca pretína ekliptiku v dvoch uzloch: U1 (vzostupný) a U2 (zostupný). Uzlová priamka, ktorá spája uzly U1 a U2, sa okrem toho posúva proti pohybu Mesiaca po nebeskej sfére. Tak sa stáva, že Mesiac, ktorého stredný sklon dráhy k ekliptike je 5,14539°, má raz maximálnu deklináciu rovnú +(ε + i) a druhýkrát minimálnu deklináciu -(ε + i). Tieto polohy sa nazývajú vysokým Mesiacom. Po otočení uzlovej priamky o 180° má maximálnu deklináciu rovnú +(ε - i) a minimálnu deklináciu -(ε -i). Tieto polohy sú pomenované ako nízky Mesiac. Medzi obdobím vysokého a nízkeho Mesiaca uplynie 9,305 roka. Medzi dvoma obdobiami vysokého Mesiaca (alebo nízkeho Mesiaca) uplynie 18,61 roka, kedy sa uzlová priamka otočí o 360°.

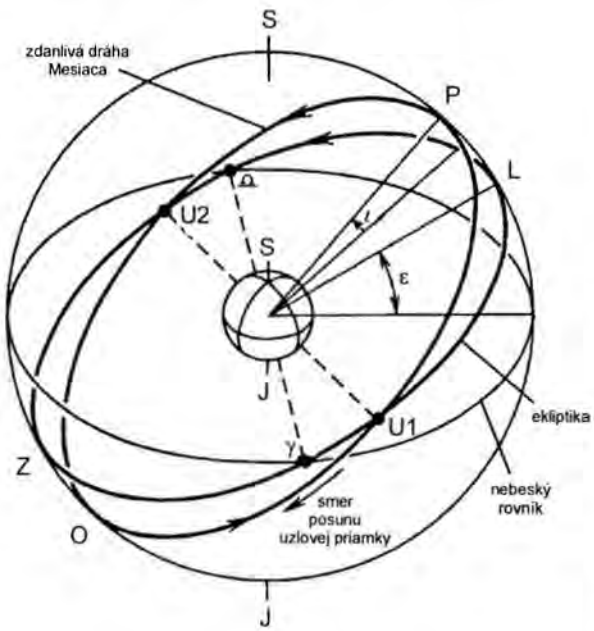

Obr. 13. Pohyb Mesiaca po nebeskej sfére.

Pohyb Mesiaca a Slnka na oblohe voči horizontu. Vysoký a nízky Mesiac

Pohyb Mesiaca a Slnka na oblohe voči horizontu bol pre neolitického človeka najdôležitejší, lebo práve tam sa dali v priestore a čase fixovať. Na obrázkoch 14 a 15 je čiarkovane znázornená zdanlivá dráha Slnka na oblohe voči horizontu v lete, počas rovnodennosti a v zime. Voči dráhe Slnka môžeme porovnať na obrázku 14 zdanlivú dráhu vysokého Mesiaca, keď má maximálnu deklináciu a vychádza na severovýchode severnejšie než Slnko pri letnom slnovrate a zapadá opäť na severozápade severnejšie než Slnko pri letnom slnovrate. Pri minimálnej deklinácii vychádza na juhovýchode južnejšie než Slnko pri zimnom slnovrate a zapadá na juhozápade južnejšie než Slnko pri zimnom slnovrate. Na obrázku 15 vidíme dráhu Mesiaca voči dráhe Slnka, ktorá je znázornená čiarkovane. Nízky Mesiac pri maximálnej deklinácii vychádza na severovýchode južnejšie než Slnko pri letnom slnovrate a zapadá na severozápade južnejšie než Slnko pri letnom slnovrate. Pri minimálnej deklinácii nízky Mesiac vychádza na juhovýchode severnejšie než Slnko pri zimnom slnovrate a zapadá na juhozápade severnejšie než Slnko pri zimnom slnovrate. Tieto krajné polohy Mesiaca, fixovateľné na horizonte, sa stali kľúčom k astronomickej orientácii rondelov.

Pri tejto príležitosti je potrebné oboznámiť sa s pojmami drakonický mesiac, synodický mesiac, siderický mesiac a tropický mesiac, pretože to umožní lepšie pochopenie toho, čo bolo možné v rondeloch na smeroch vysokého či nízkeho Mesiaca pozorovať.

Drakonický mesiac je čas medzi dvoma prechodmi Mesiaca uzlom dráhy okolo Zeme a trvá 27,212220 stredných dní, čo predstavuje 27 dní, 5 hodín, 5 minút a 36 sekúnd.

Synodický mesiac je čas medzi dvomi rovnakými fázami Mesiaca a trvá 29,5305882 stredných dní.

Siderický mesiac je čas obehu Mesiaca okolo Zeme voči hviezdam a trvá 27,321661 stredných dní.

Tropický mesiac je čas medzi prechodmi Mesiaca voči jarnému bodu na ekliptike a trvá 27,321582 stredných dní.

Keďže v rondeloch sa pozorovalo voči obzoru vo fixnom smere, bolo možné z po sebe nasledujúcich západov (či východov) určiť hodnotu tropického mesiaca, ktorého dĺžka sa len nepatrne líši od siderického mesiaca. V rondeloch sa najlepšie pozorovali západy či východy Mesiaca v splne, pretože pri splne Mesiaca bol dostatočne osvetlený vchod do rondelu v palisádach, a to tak, že bolo vidieť aj vchod, aj Mesiac. Pri kritických sklonoch Mesiaca,

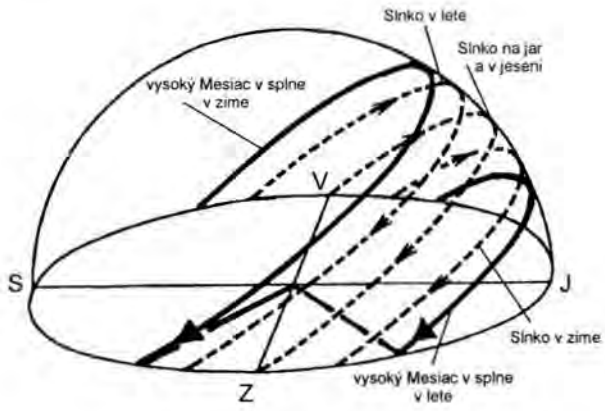

Obr. 14. Zdanlivý pohyb vysokého Mesiaca a Slnka voči horizontu.

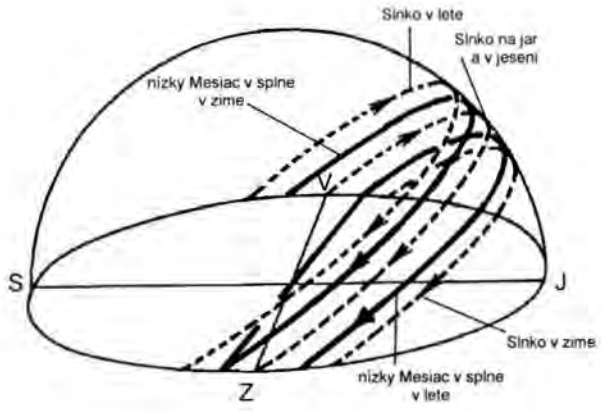

Obr. 15. Zdanlivý pohyb nízkeho Mesiaca a Slnka voči horizontu.

označených ako vysoký a nízky Mesiac, bolo možné pozorovať západy (východy) Mesiaca v trvaní približne jeden až jeden a pol roka (podľa šírky východu), vždy vo východe na kritickom smere. Takto bolo možné pozorovať zaujímavé obrazy - Mesiac, ktorý bol pozorovaný pri západe v splne, sa objavil o tropický mesiac (27,321582 stredných dní) v menšej fáze, o ďalší tropický mesiac zasa v menšej fáze a tak ďalej, až sa vystriedali všetky fázy Mesiaca. Toto upozornilo na rozdiel medzi tropickým mesiacom pozorovaným vo východoch rondelu a synodickým mesiacom, ktorý mohol byť pozorovaný aj mimo akéhokoľvek zariadenia či stavby. Týždeň, teda 7 dní, mohol byť odvodený práve z pozorovaní Mesiaca, pretože význačné fázy, ako sú prvá štvrť, spln, posledná štvrť a nov, sa striedajú približne po 7 dňoch.

Pokiaľ ide o históriu vývoja astronomických pozorovaní Mesiaca, môžeme považovať za najstaršie z astronomicky orientovaných rondelov pravdepodobne tie, ktoré majú fixovaný smer na vysoký Mesiac. Je to preto, že tieto smery sa dajú najľahšie pozorovať a na horizonte fixovať, ako je to znázornené na obrázku 14. Je to smer pri západe či východe Mesiaca, kde je Mesiac najsevernejšie či najjužnejšie a ďalej sa už nemôže na horizonte posunúť. Takýto je napríklad rondel vo Svodíne. Rondely so smermi na nízky Mesiac sú v princípe mladšie, a to preto, že na určenie smeru na nízky Mesiac je potrebné najprv poznať smer na vysoký Mesiac a potom určiť druhý kritický smer na nízky Mesiac. Keď vezmeme do úvahy aj chronológiu rondelov, vyjde nám relatívny vek v priestore juhozápadného Slovenska od najstaršieho rondelu po najmladší približne takto: Svodín 1, Svodín 2, Bučany, Žlkovce.

Tento vývoj by mohol pokračovať zjednodušovaním stavby na pozorovanie Mesiaca a Slnka. Smer na nízky Mesiac má výhodu v tom, že na tomto smere zapadá (vychádza) aj Slnko, teda môže slúžiť aj ako slnečný kalendár.

V Žlkovciach (aj inde na takto orientovaných rondeloch) sa dal pozorovať Mesiac aj mimo roku nízkeho Mesiaca. Vo východe na smere nízkeho Mesiaca zapadá každý mesiac, ale skôr ako na 28. deň a zapadá na 28. deň vždy severnejšie, už mimo osi JV a JZ východu, takže sa dá pozorovať vzďaľovanie sa či približovanie k roku nízkeho Mesiaca. Okrem toho na smere nízkeho Mesiaca sa mimo roku nízkeho Mesiaca objaví Mesiac dvakrát po sebe (pri prechode na väčšiu deklináciu a späť) v krátkom

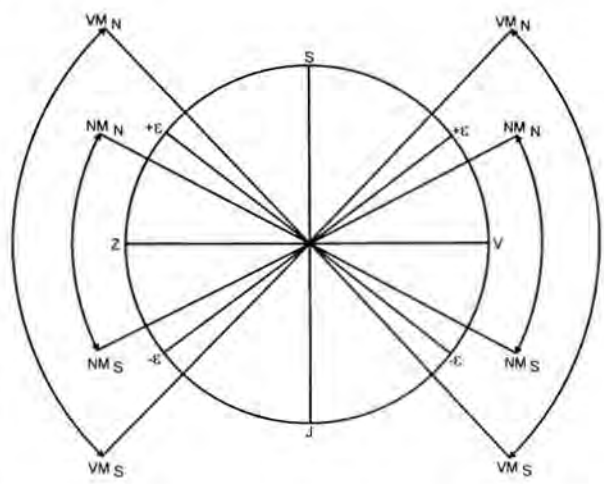

Obr. 16. Hraničné astronomické azimuty pre body východu a západu Mesiaca na zemepisnej šírke 48,5 stupňa severnej šírky. VM_N a VM_S sú severná a južná hranica východu a západu vysokého Mesiaca na horizonte. NM_N a NM_S sú severná a južná hranica východu a západu nízkeho Mesiaca na horizonte. Smer na východ a západ Slnka pri letnom slnovrate je $+\varepsilon$. Smer na východ a západ Slnka pri zimnom slnovrate je $-\varepsilon$.

Tabela 2. Pravdepodobnosť náhodnej orientácie rondelov. NS - počet samostatných stavebných objektov; p - pravdepodobnosť náhodného nasmerovania osí rondelu na astronomický smer; n - počet možných spôsobov nasmerovania; x - počet skutočne použitých smerov; P (n, x) - pravdepodobnosť náhodnej orientácie rondelov.

Rrondel	p	n	x	NS	Názov NS	P (n,x)
Bučany	0,1	14	9	1	rondel	0,00000182
Žlkovce	0,1	4	2	4	palisády	0,000005578855
Svodín	0,1	4	2	2	Svodín 1, Svodín 2	0,0023668225

čase. Tento interval dvojitého prechodu narastá, až v roku vysokého Mesiaca dosiahne 8 dní (rok po nízkom Mesiaci je interval 2 dni, t. j. jeden deň zapadá vo vchode, druhý deň severne od vchodu a tretí deň opäť vo vchode). V Žlkovciach smerom na východ je smer na nízky Mesiac priamo oproti západnému smeru, tam potom bolo Mesiac vidno až o 14 dní. Teda, ak Mesiac zapadol na západe v splne, na tej istej osi vyšiel na východe v nove o 14 dní, ak zapadol v prvej štvrti, tak vyšiel o 14 dní v poslednej štvrti atď.

Smer na nízky Mesiac je možné zistiť na horizonte nasledovne. Podľa obrázku ružice smerov (obr. 16) vidíme, že Mesiac zapadá aj vychádza v určitom intervale smerov. Smer na vysoký Mesiac v roku vysokého Mesiaca sa dá ľahko určiť napríklad pri pozorovaní jeho západu, pretože po určitom dlhšom čase zistíme, že Mesiac zapadá na určitom smere na severozápade, ale severnejšie už nikdy nezapadne, a že o 14 dní zapadá na juhozápade, ale nikdy sa už na horizonte južnejšie nedostane. Obdobne to platí o východoch vysokého Mesiaca. Keď vychádza na severovýchode, tak zapadá na severozápade a naopak, keď vychádza na juhovýchodnom maxime, tak zapadá na juhozápade.

Smer na nízky Mesiac možno určiť, ak poznáme smery na vysoký Mesiac, a to tak, že pri pozorovaní sa interval smerov, v ktorých Mesiac zapadá, zužuje, až zostane na najmenšej možnej šírke. Tieto krajné polohy Mesiaca pri západe k severu a k juhu sú smery na nízky Mesiac. Toto je prvotné určenie smerov na nízky Mesiac. Druhotné, t. j. odvodené určenie vyplýva zo znalosti smerov na nízky Mesiac na predchádzajúcom rondeli. V roku nízkeho Mesiaca, kedy Mesiac zapadá či vychádza na smeroch na nízky Mesiac, možno tieto smery ľahko vytýčiť na novom rondeli jednoduchým pozorovaním počas jedného až dvoch mesiacov a určením krajných polôh Mesiaca pri západe či východe.

Ďalšie zaujímavé pozorovanie bolo možné urobiť v rondeloch pri pozorovaní fáz Mesiaca. Pokiaľ by sme pozorovali fázy Mesiaca nepretržite počas 19 rokov, dospeli by sme k tomu, že po 19 tropických rokoch sa fázy takmer presne opakujú v tom istom poradí. Dnes je táto skutočnosť známa ako Metonov cyklus. Pokiaľ vieme v akom poradí sa fázy Mesiaca opakujú, môžeme predpovedať túto skutočnosť s presnosťou na 1 deň na približne 300 rokov vopred. Pre úplnosť je to tak, že 235 synodických mesiacov je takmer presne 19 tropických rokov. Pre porovnanie 235 synodických mesiacov je násobkom 235 a 29,5305882, čiže 6939,68822 dňa a 19 tropických rokov (podľa dĺžky v roku 1900) je násobkom 365,24219879 a 19, čo sa rovná 6939,601775 dňa.

Pravdepodobnosť náhodnej orientácie rondelov

Pravdepodobnosť náhodnej orientácie sa dá testovať pomocou Bernouliho zákona a podľa toho ju možno vylúčiť (*Karlovský / Pavúk 2002b*, 122, 123).

Pravdepodobnosť náhodnej orientácie rondelov na astronomické smery je veľmi malá a vypočítané hodnoty pravdepodobnosti sa pohybujú na hranici niekoľko tisícin promile. Z výpočtov vyplýva, že uvedené rondely boli zámerne astronomicky orientované.

Tabela 3. Polohopisné údaje o rondeloch.

	Svodín 1	Svodín 2	Žlkovce
Zemepisná šírka	47°55'	47°55'	48°26,8'
Zemepisná dĺžka	18°30'	18°30'	17°42,5'
Nadmorská výška	199,2 m	199,2 m	160 m
Datovanie	LgK I (ca 4900 BC)	LgK I (ca 4800 BC)	LgK II (ca 4500 BC)

Fixácia astronomických poznatkov do informačnej architektúry

Astronomické poznatky o západoch nízkeho Mesiaca sa v Žlkovciach fixovali v informačnej architektúre (rondeli) transformáciou časových údajov do dĺžkových rozmerov (obr. 17). Západy na smere nízkeho Mesiaca (palisáda P420-1 + P459-1 a 459-2 + 459-3), ich opakovanie za tropický mesiac 27,321581, ktorý sa líši od siderického (27,321661) iba o 6,912 sekundy, sú v rondeli fixované dĺžkou 28 lengyelských siah (1 LS = 1,956 metra; *Karlovský / Pavúk 2002a*) medzi JV a JZ vchodom. To, že Mesiac zapadá vo vchode opäť na 28. deň, je fixované

dĺžkou 28 LS na spojnici JV a JZ vchodu (palisády P420-1 + P459-1 a P459-2 + P 459-3). Od tohto smeru sa líši smer spojnice vchodov SV-SZ (P420-2 + P420-3) o 1,8° (výpočet dáva 1,289°). Je to smer na západy splnov Mesiaca, nasledujúcich po západe na kritickom sklone. Nasledujú po sebe za synodický mesiac 29,5306 dňa. Tento časový údaj je fixovaný dĺžkou 30 LS na spojnici vchodov SV a SZ, lebo Mesiac v splne sa objaví v SZ vchode na 30. deň. Dĺžkové miery 28 LS a 30 LS sa objavujú v konštrukcii rondelu aj tak, že 28 LS je tiež vzdialenosť medzi JV a SV vchodom. Dom 68, obrátený prednou (otvorenou) časťou k JV vchodu, je na tento vchod orientovaný aj osou západnej dlhej steny a má dĺžku rovnajúcu sa 7 LS, teda štvrtinu vzdialenosti vchodov JV-SV (obr. 4; 17). Dĺžka 7 LS fixuje rozdelenie časovej dĺžky tropického mesiaca na 4 časti, teda na 4 týždne. Za tento čas Mesiac zmení približne štyrikrát fázu. Dĺžka týždňa 7 dní vyhovuje približne aj dĺžke slnečného roka: 52 týždňov krát 7 dní, t. j. 364 dní. Slnečný tropický rok má 365,2422 dňa. V konštrukcii rondelu sa objavuje aj ďalšia miera: 41 LS, a to v prepone kvázi pravouhlého trojuholníka s vrcholmi vo vchodoch JV-SV-SZ v elipsovitej palisáde P420 + P459. Pri SV vchode je približne pravý uhol (merania ukazujú, že je to 90,087°). Ak vezmeme trojuholník s odvesnami 28 a 30 LS a preponou 41 LS, vyjde nám uhol 89,897°, teda rozdiel voči skutočnosti je len 0,19°, čo možno považovať za skvelý výsledok vymeriavania rondelu. Tento trojuholník bol pravdepodobne používaný pri vymeriavaní domov (aj v jeho polovičnej verzii 14, 15 a 20 LS). Používaním veľkých trojuholníkov možno vysvetliť priame línie strán domov na sídliskách lengyelskej kultúry.

V elipsovitom rondeli v Žlkovciach nachádzame čísla a počty v dĺžkových a časových mierach (7, 28, 30, 41). Mesačné štvrte trvajú 7 dní a toľko je aj dní v týždni, stereotypne sa opakuje sedem kolov v priečnych stenách domov. Takéto čísla mohli mať aj symbolický či magický zmysel a možno tu korenia aj neskoršie symbolické údaje o siedmich dňoch stvorenia sveta, o siedmich úrodných a neúrodných rokoch v starom Egypte, ako i o 30 Kristových rokoch či jeho 40 dňoch v púšti, alebo o 40 rokoch židovského putovania po Sinaji a pod.

ASTRONOMICKÁ ORIENTÁCIA RONDELOV

Rondely lengyelskej kultúry na Slovensku

Rondely, na ktorých sa dal stanoviť dostatočný počet prvkov potrebných na rekonštrukciu ich astronomickej orientácie, opíšeme podrobnejšie a pripojíme charakteristiku zistených astronomických smerov. Aj keď je palisádový rondel v Žlkovciach v rámci lengyelskej kultúry najmladší a v mnohých aspektoch od väčšiny neskoroneolitických kruhových zariadení stavebne odlišný, prezentujeme ho ako prvý. Jednak poslúžil ako východiskový objekt našej štúdie, jednak možno na ňom demonštrovať viaceré princípy dôslednej aplikácie astronomickej orientácie počas celého jeho trvania a pri všetkých jeho prestavbách. Podľa toho si možno urobiť aj predstavu o dôležitosti týchto objektov pre ich budovateľov a užívateľov.

Žlkovce

V Žlkovciach sa zistila závislosť umiestnenia a orientovania vchodov do rondelu v smere na nebeské telesá, ale východiskom boli spojnice dvojíc susedných vchodov a nie smerovanie osi spájajúcej protiľahlé vchody. Naopak, na smeroch protiľahlých vchodov SV-JZ a JV-SZ sa v Žlkovciach nepodarilo zistiť nijakú zjavnejšiu orientáciu na niektorý zo známych astronomických smerov.

Z analýzy primárneho elipsovitého palisádového rondelu v Žlkovciach vyplynulo, že pri jeho pôdorysnom vytýčení sa využila orientácia na smer nízkeho Mesiaca. Tento smer mala aj os samotnej elipsy. Vzhľadom na frekventované využívanie JV vchodu počas prestavby palisád i zástavby východnej časti rondelovej plochy (obr. 3; 4; 17; 18) sa domnievame, že bod v strede tohto vchodu bol východiskom hlavných smerovaní rondelu na horizonty a pozorovaní chodu nebeských telies. JV vchod bol so všetkou pravdepodobnosťou aj východiskovým bodom pri konštrukcii rondelovej elipsy. Priamka spájajúca JV a JZ vchod smeruje na miesto západu nízkeho Mesiaca na horizonte. Aj samotná os elipsy bola odvodená od smeru na nízky Mesiac. O dôležitosti JV a JZ vchodu rondelu svedčí aj skutočnosť, že tieto dva vchody ostali zachované počas všetkých prestavieb palisád rondelu, nasledujúcich po zrušení primárneho rondelu s pôdorysom elipsy, a využívali sa aj pri vytyčovaní palisády. Možná konštrukcia palisád P420-1-4 a P459-1-4 primárneho elipsovitého rondelu je znázornená na obrázku 17, s vyznačením dĺžok v lengyelských siahach. Smery sú dané vizírovacími priamkami cez susedné vchody (JV-JZ a SV-SZ) v palisádach. Tu mohol byť pozorovaný nízky Mesiac v smere JV a JZ vchodu (palisáda P420-1 + P459-1 a P459-2 + P459-3). Tento smer sa líši od vypočítaného o 0,587° pri $q > 0$. Mohol byť pozorovaný aj v smere SV-SZ vchodu (palisáda P420-2 + 420-3 a P420-4 + P459-4). Od smeru na nízky Mesiac sa líši o -1,413°, čo bolo v neskoršom období pri budovaní palisád rondelu II opravované. Smer JV-JZ (palisáda P421-1 + P458-1) a tiež smer SV-SZ

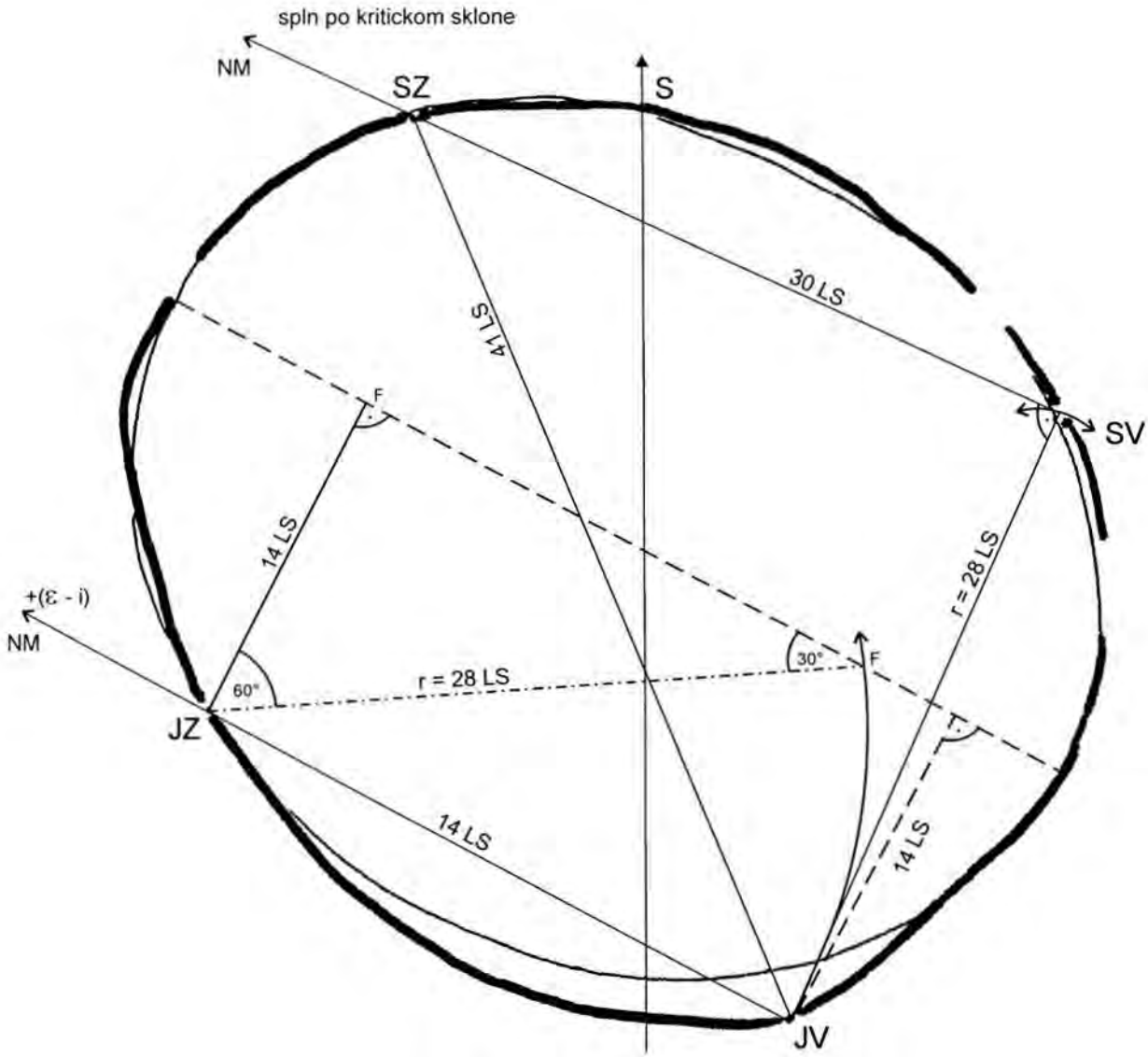

Obr. 17. Žlkovce. Schéma konštrukcie elipsovitého rondelu s dĺžkovými a časovými jednotkami.

(palisáda P421-4 + P458-4) mohli byť používané na pozorovanie nízkeho Mesiaca. Smer na vchodoch SV-SZ sa líši od vypočítaného smeru o 1,087°. Ďalší smer SV-SZ (palisáda P423-1 + P423-2, P454 + P455) sa líši od vypočítaného iba o 0,887°. Orientáciu vchodov podporuje celková orientácia primárnej palisády P420-1-4 a P459-1-4, ktorá tvorí elipsu s numerickou excentricitou e = 0,575 s presnosťou 1,95%. Pomer vedľajšej osi k hlavnej je 0,817 (najbližšie je pomer 9/11 = 0,818). Hlavná os tejto elipsy má smer na západ nízkeho Mesiaca. Smer cez vchody JV-JZ mohol byť používaný na pozorovanie nízkeho Mesiaca počas celého trvania rondelu, pretože v ceste od vchodu JV po JZ nestála žiadna prekážka (dom alebo iné zariadenie). Smer SV-SZ mohol byť tiež používaný na pozorovanie, avšak len v dobe, keď na tomto smere nestála žiadna stavba prekážajúca v pozorovaní. Dobre to ilustruje poloha domu 76 pri SZ vchode (obr. 10), ktorý bol postavený na takom mieste, aby neprekážal vizírovacej línii smerujúcej na nízky Mesiac medzi vchodmi posledných prestavieb palisád pri SV a SZ vchode (P423-1 + P423-2 a P454 + P455). Domy vybudované vo vnútri rondelu v rôznom čase, sú orientované tak, že ak predĺžime bočnú stenu domu alebo jeho stredovú os, vzniká smer na JV vchod (obr. 18). To znamená, že JV vchod bol mimoriadne dôležitý. Domnievame sa, že je to miesto, odkiaľ sa robili pozorovania Mesiaca a pri určovaní kalendárneho dáta, aj chod Slnka. Aj preto ostal JZ kvadrant rondelu počas všetkých prestavieb nezastavaný.

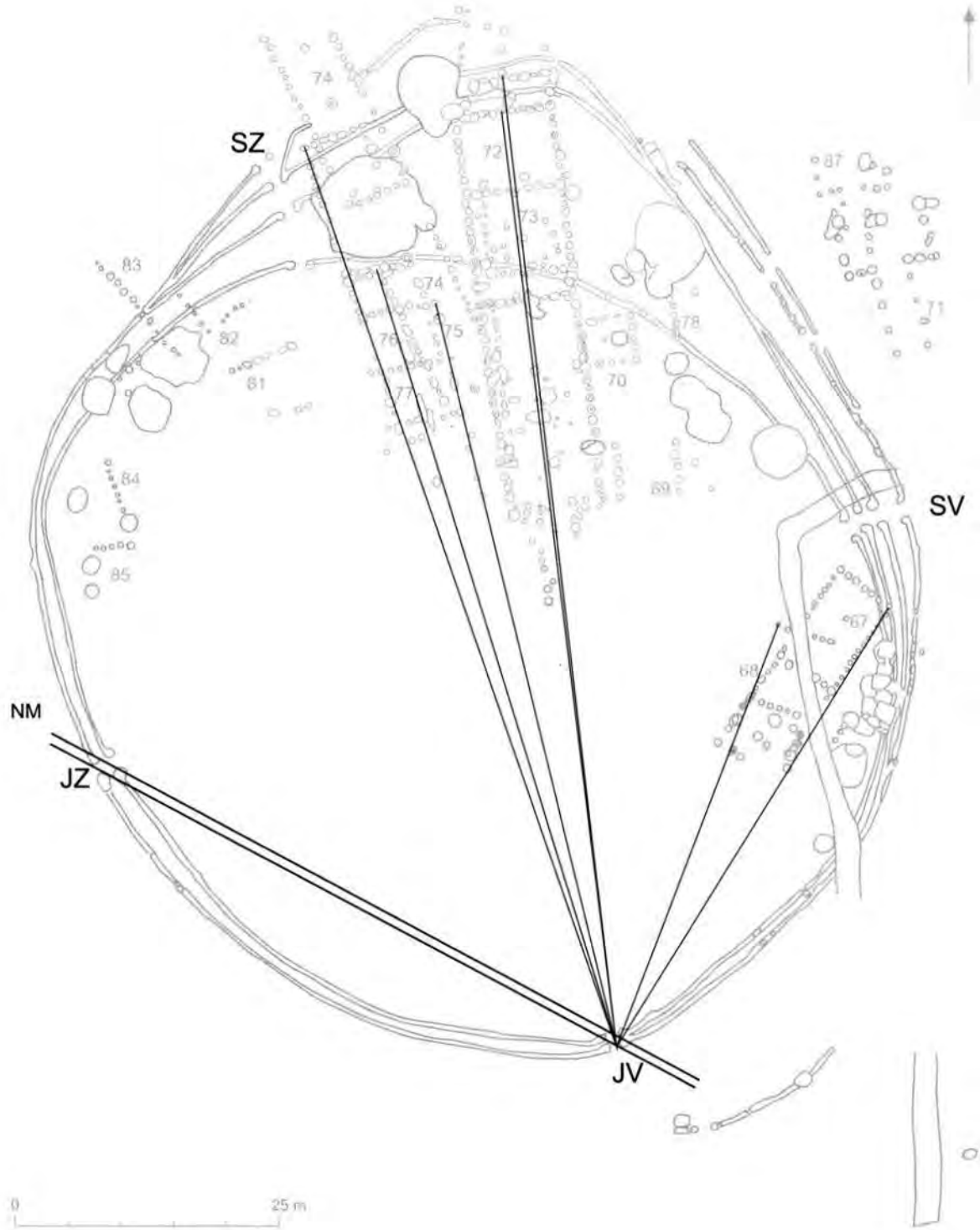

Obr. 18. Žlkovce. Orientovanie stredových osí alebo osi jednej bočnej steny domov na JV vchod rondelov. Na spojnici JV a JZ vchodu sa nachádza smer na západ (aj na východ) nízkeho Mesiaca.

Tabela 4. Porovnanie nájdených smerov v rondeloch s astronomickými smermi.

Rondel	Smer	Astronomický azimut	Výpočet		Rozdiel		Astronomický smer
			q > 0	q < 0	q > 0	q < 0	
Svodín 1	Dom 210, dlhá stena	133,5°	133,677°		-0,177°		+(e + i) VM
	Dom 211, dlhá stena	136,6°	133,677°		-2,923°		+(e + i) VM
Svodín 2	Os vchodu SZ	133,3°	133,677°		-0,377°		+(e + i) VM
	Os vchodu JZ	43,15°	44,063°		-0,913°		-(e + i) VM
Žlkovce	Spojnica vchodov JV-JZ (P420, P459)	118,45°	117,863°	118,5137°	0,587°	-0,0637°	+(e - i) NM
	JV-JZ (P421, P458)	118,25°	117,863°	118,5137°	0,387°	-0,2637°	+(e - i) NM
	SV-SZ (P420, P459)	116,45°	117,863°	118,5137°	-1,413°	-2,0637°	+(e - i) NM
	SV-SZ (P421, P458)	118,95°	117,863°	118,5137°	+1,087°	+0,4363°	+(e - i) NM
	SV-SZ (P423, P454)	118,75°	117,863°	118,5137°	+0,887°	+0,2363°	+(e - i) NM

Rondely vo Svodíne

Pri rozsiahlom systematickom výskume vo Svodíne *V. Němejcová-Pavúková (1986a; 1986b; 1995; 1998)* preskúmala na rozľahlej sprašovej terase významné nálezisko lengyelskej kultúry s rozsiahlym sídliskom ranej lengyelskej kultúry, na ktorom sa objavili dva rondely. Takmer po celej skúmanej ploche osady sa vyskytlo v nejasne ohraničených skupinách okolo 100 hrobov. Podľa sfarbenia pôdy a leteckých snímok sa východne od obidvoch rondelov, v terajšom vinohrade, črtá ešte tretí rondel - Svodín 3 (*Němejcová-Pavúková 1995*, 169), pravdepodobne najstarší. Preskúmané rondely sa nachádzajú približne v strede sídliskového areálu a sú v jasnej superpozícii. Menší z rondelov (Svodín 1) je starší. Pozostáva z jednoduchej priekopy a dvoch palisád so štyrmi vchodmi. Jeho výnimočnosť spočíva v tom, že bezprostredne po obvode priekop stáli čiastočne lúčovito usporiadané kolové stavby, čo sa zatiaľ nezistilo na žiadnom sídlisku s rondelom tohto typu. Veľký rondel (Svodín 2), takmer dvojnásobne väčší, bol vybudovaný na mieste predchádzajúceho. Pozostával z dvoch paralelných priekop so štyrmi kliešťovitými vchodmi a z troch palisád. Podľa viacerých indícií bol medzi palisádami nasypaný val, ktorý tam stál asi až do stredoveku (po založení Nemeckého Svodína bol rozobratý a splanírovaný).

Význam rondelov vo Svodíne spočíva aj v tom, že boli na sídlisku, ktoré v porovnaní s inými osadami s rondelmi trvalo podstatne dlhšie. Osada bola založená už začiatkom stupňa Lengyel IA, krátko po protolengyelskej skupine Lužianky (*Němejcová-Pavúková 1986a*), a trvala možno až do konca stupňa Lengyel IB. Počas tejto ranej fázy sídliska existoval pravdepodobne predpokladaný rondel v terajšom vinohrade (Svodín 3). Menší rondel, Svodín 1, bol vybudovaný počas mladšieho stupňa Lengyel IB, v ktorom sa vyskytovala keramika s typickým rytým ornamentom (*Němejcová-Pavúková 1995*, 51-61, obr. 14: 4, 5; 16: 1, 2). Starší ako rondel Svodín 1 je pravdepodobne rondel s dvoma vchodmi v Ružindole-Borovej (*Němejcová-Pavúková 1997*, 100, 101). Podľa typickej maľovanej keramiky bez rytého ornamentu patrí do raného stupňa Lengyel IA rondel s troma vchodmi z lokality Friebritz 2 v Dolnom Rakúsku, v areáli ktorého sa zachovala aj skupina hrobov (*Neugebauer-Maresch 1986*, obr. 1; 2; *Neugebauer-Maresch et al. 2001*). Zo sídliska aj z hrobov však chýba keramika zdobená rytím, typická pre mladšiu fázu Lengyel IB. Rondel Friebritz 2 bol teda starší ako preskúmané rondely vo Svodíne. Tamojšia osada okolo rondelu trvala kratšie ako osídlenie vo Svodíne. O starobylosti sídlisk vo Svodíne svedčí aj orientovanie rondelov na smer vysokého Mesiaca, ktorý sa pri orientovaní rondelov využíval najprv.

Svodín 1

Astronomické smery v rondeli Svodín 1 sa dajú identifikovať len na smerovaní bočných dlhších stien domov 210 a 211 (obr. 19), vybudovaných tesne pri vonkajšom obvode priekop po obidvoch stranách pred SZ vchodom do rondelu. Samotný vchod sa zachoval len neúplne, preto sa jeho orientovanie nedá rekonštruovať. Osi dlhých stien domov majú

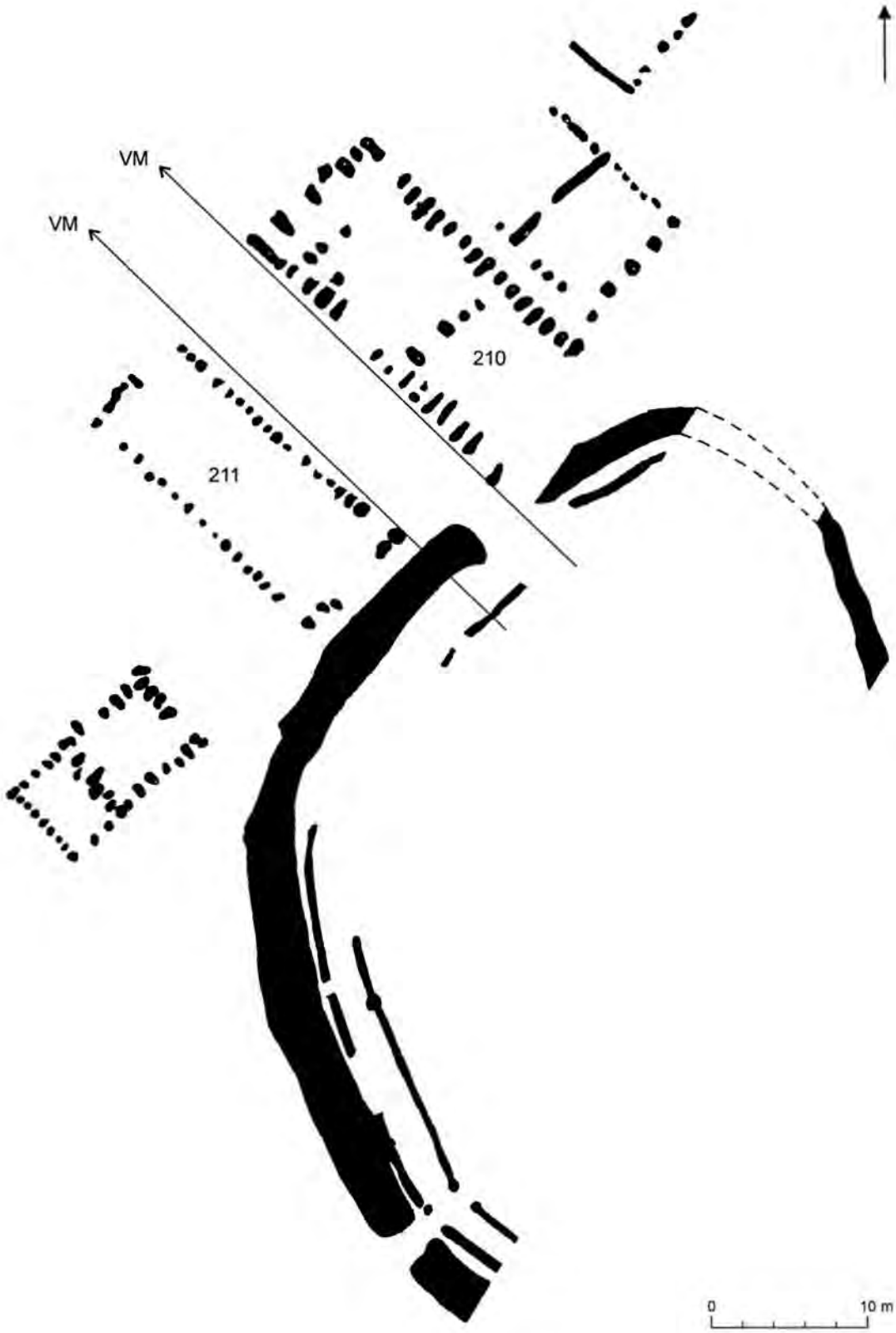

Obr. 19. Svodín 1. Pôdorysy domov 210 a 211 pred SZ vchodom sú dlhými stenami orientované na smer vysokého Mesiaca (zrejme sledovali orientáciu osi SZ vchodu). Plán pôdorysov podľa *Němejcová-Pavúková 1995*.

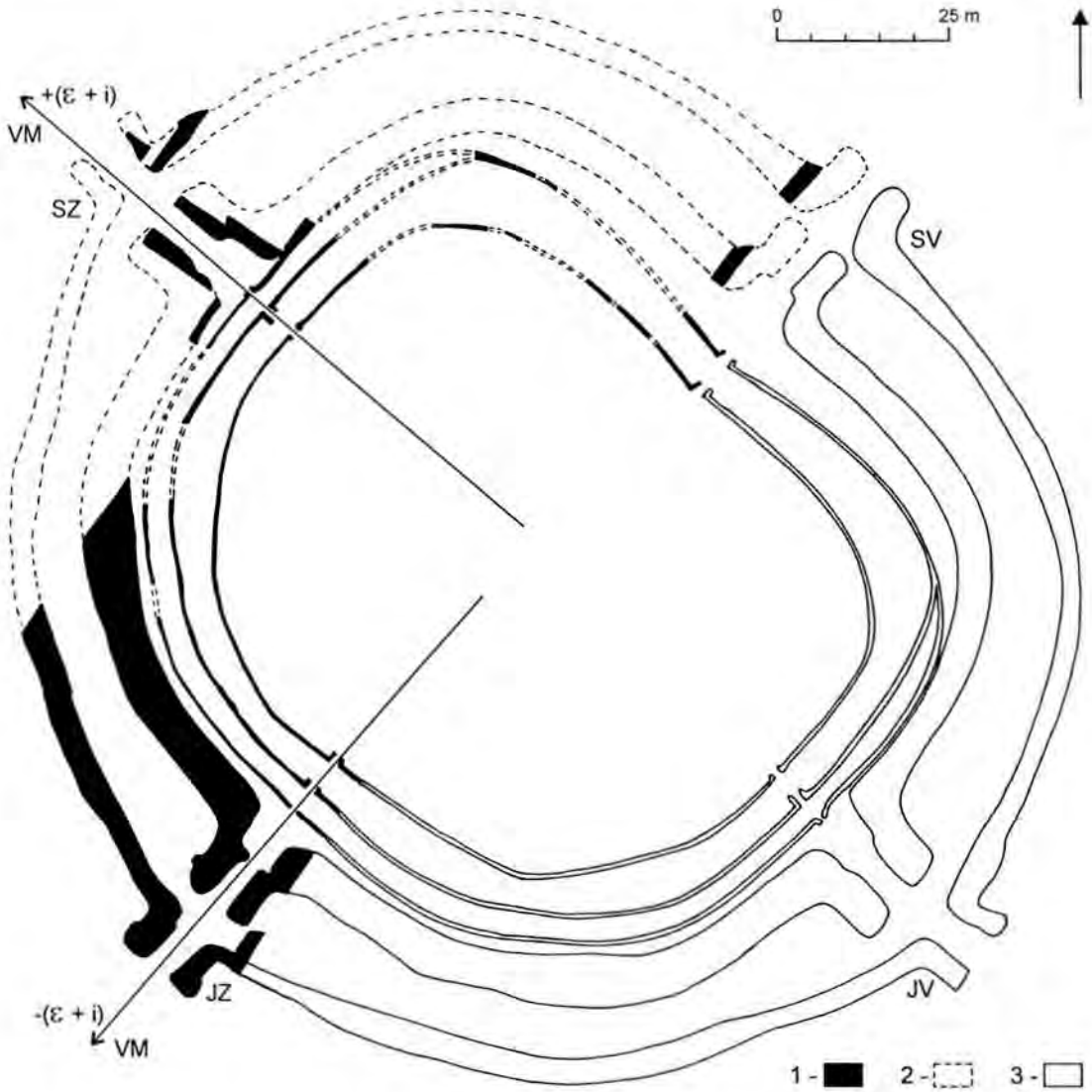

Obr. 20. Svodín 2. Orientovanie vchodov na smery vysokého Mesiaca. V roku vysokého Mesiaca na JZ vchode v splne zapadal Mesiac v zime a na SZ v letnom období. Legenda: 1 - preskúmané úseky; 2 - rekonštruovaný priebeh; 3 - predpokladaný priebeh.

smer vysokého Mesiaca pri západe. Možno predpokladať, že presnejší smer na polohu vysokého Mesiaca na horizonte mala os SZ vchodu cez dve palisády a čelá priekopy. Na smer SZ vchodu Svodína 1 naväzuje aj orientácia SZ vchodu veľkého rondelu Svodín 2, v ktorom sa mohol pozorovať vysoký Mesiac takisto pri jeho západe. JZ vchod Svodína 1 má azimut 56°, čo nie je žiadny významný astronomický smer. SV vchod nie je merateľný a JV vchod nebol odkrytý.

Svodín 2

Veľký rondel s dvoma priekopami a troma palisádami (Svodín 2) bol konštruovaný tak, že sa dal využívať na pozorovanie západu a východu vysokého Mesiaca. Oba preskúmané a dokumentované palisádové vchody, JZ aj SZ, sú totiž orientované týmito smermi (obr. 20). Túto koncepciu podporuje tiež fakt, že pôdorysný tvar rondelu Svodín 2 najlepšie vyhovuje tvaru sploštěného kruhu typu A, ako to definoval *A. Thom (1966)*. Líši sa od neho (vnútorná palisáda) o 3,63% . Bod C takejto konštrukcie sa pravdepodobne nachádzal v priestore úseku priekopy 807/80 Svodína 1 a profilu palisády P4 (*V. Němejcová-Pavúková 1995*, 29, obr. 4, príloha 2). V rondeli Svodín 2 sme zistili ďalšie významné skutočnosti. Mesiac zapadajúci ako vysoký, v smere osi cez palisády a kliešťovú bránu JZ vchodu, vychádzal na smere osi cez tri palisády a dve kliešťové brány medzi krídlami priekop JV vchodu. To znamená, že Mesiac v splne sa dal počas začínajúceho večera pozorovať pri východe cez jeden a pri západe nad ránom cez druhý,

susedný vchod rondelu. Medzitým bolo možné celú noc sledovať jeho chod na oblohe až po jeho západ nad ránom. To isté platí o Mesiaci zapadajúcom v mieste najsevernejšieho možného bodu nad západným horizontom. Ten podvečer zasa vychádzal v smere na osi SV vchodu. V tomto prípade teda nemali smery cez protiľahlé vchody na ohradenú plochu rondelu poznateľný význam. Každý z protiľahlých vchodov mal v orientácii rondelu Svodín 2 inú funkciu a zmysel. JZ vchod osou cez palisády a kliešťové brány (obr. 20) smeroval na najjužnejší bod na horizonte, v ktorom vysoký Mesiac zapadá. SZ vchod osou cez priechod v palisádach s valom a cez zemný most medzi krídlami obidvoch priekop bol nasmerovaný na najsevernejší bod na horizonte, na ktorom Mesiac môže vôbec zapadať. Samozrejme, na susedných vchodoch Mesiac v rokoch vysokého Mesiaca na najsevernejšom a najjužnejšom mieste na východnom horizonte vychádzal. Za každých 18,6 roka sa východ a západ Mesiaca presunul z najsevernejšieho do najjužnejšieho bodu na horizonte a opačne. Mesiac v splne vychádzal v SV vchode a zapadal v SZ vchode v zimnom období, pretože Mesiac vo fáze splnu musí byť na oblohe oproti Slnku. V JV vchode vychádzal a v JZ zapadal Mesiac v splne v letnom období zasa tak, aby bol oproti Slnku. Tento časový cyklus musel mať pre obyvateľov osady okolo rondelu vo Svodíne mimoriadny význam, podobne ako pre obyvateľov mnohých ďalších neskoroneolitických osád, keď na pozorovanie tohto javu pracne stavali veľké zemné stavby, udržiavali ich a viackrát, aj opakovane ich znovu budovali.

Bučany

Pri záchrannom výskume na veľkej ploche (50 000 m²) bol preskúmaný takmer úplný pôdorys rondelu s dvoma kruhovitými priekopami, so štyrmi vchodmi (*Bujna / Romsauer 1986*). Patrí k tomu istému typu ako veľký rondel Svodín 2 a je s ním v rámci stupňa Lengyel IB aj súčasný, možno o málo mladší. Podľa typológie a ornamentu keramiky sídlisko v Bučanoch inklinuje k vývoju na južnej Morave a v Dolnom Rakúsku. Maximálny rozmer rondelu v smere vchodov dosahoval 87 m. Priemer ohradenej plochy dosahoval 45,5 m (obr. 23: 1). Vonkajšia priekopa vo vchodoch je ukončená kliešťovitými ramenami. Vo vchodoch vnútornej priekopy sú žľaby a kolové jamy, dokladajúce nadzemnú konštrukciu vlastného vchodu do ohradenej plochy. Blízko vnútornej strany priekopy sa zachovali základy jedinej palisády, pozostávajúce zo žľabových úsekov a kolových jám. V severovýchodnom kvadrante priekopy sa zistil pôdorys dvojpriesto-

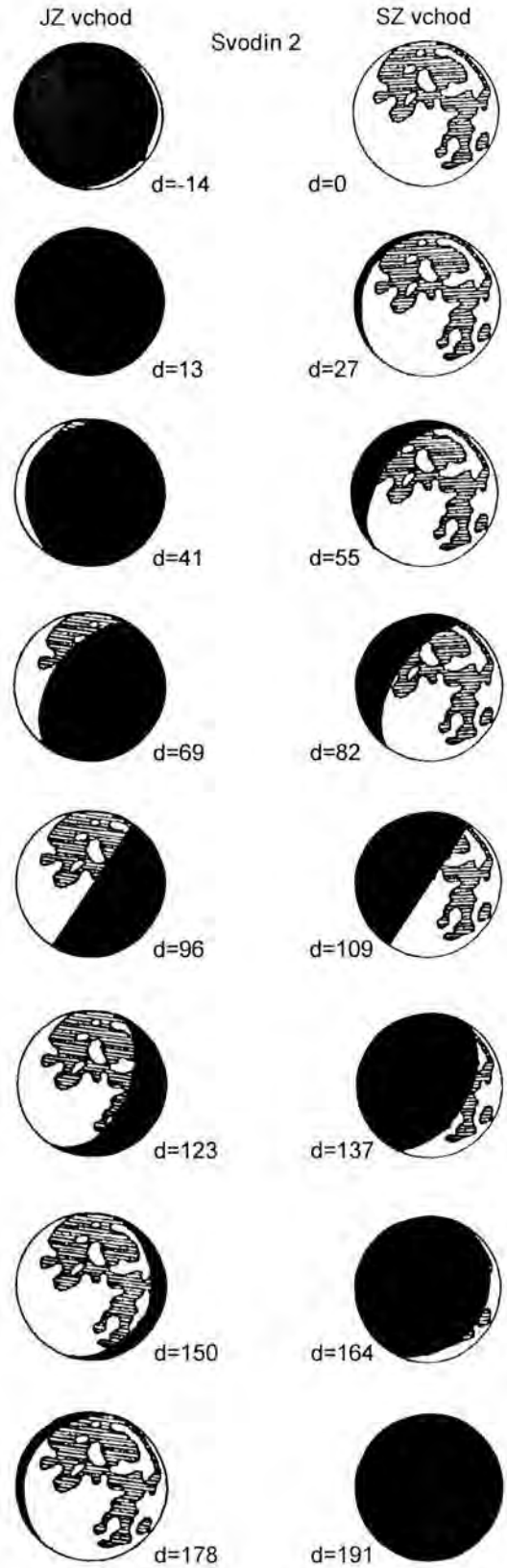

Obr. 21. Vzhľad Mesiaca pri západe vo vchodoch rondelu Svodín 2. Ak na začiatku Mesiac zapadá v splne v SZ vchode, tak v JZ vchode ho vidno zapadať v splne o 178 dní, pričom sa fázy pri západe postupne menia (d = počet dní od referenčného splnu).

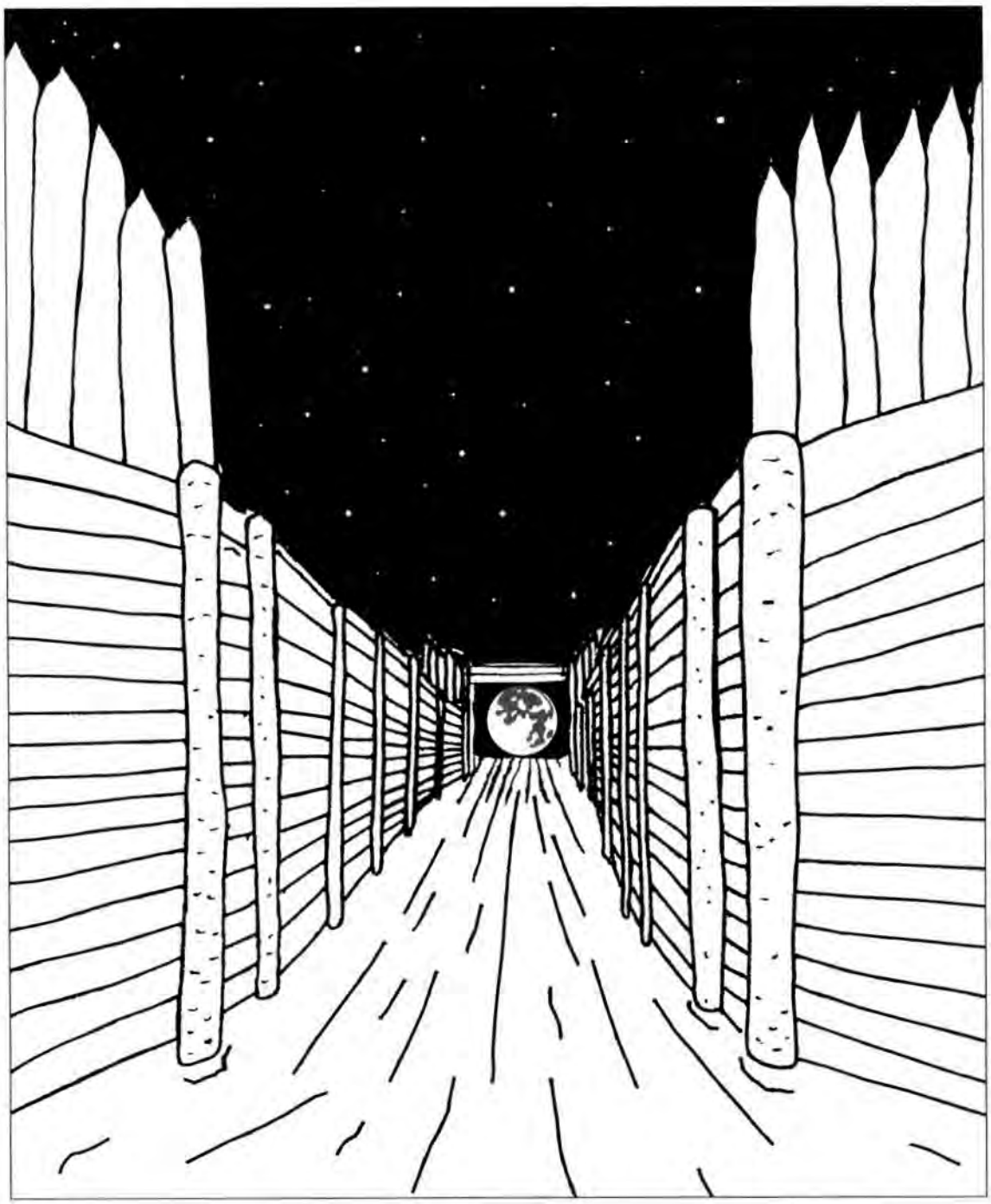

Obr. 22. Projekcia Mesiaca v splne, pozorovaného cez priechod vo vale rondelu 2 vo Svodíne (s využitím nepublikovanej rekonštrukcie H. Albrechta).

rového domu kolovej konštrukcie, zhodnej s konštrukciami stavieb v areáli rondelu v Žlkovciach. Je to najstaršia kolová stavba bez krátkej priečnej steny v časti s troma veľkými kolovými jamami v trojuholníkovej konfigurácii.

Na rondeli v Bučanoch, situovanom na rovinatej vysokej terase nad nivou rieky Váh, je možné rekonštruovať zaujímavé smery orientované na chod Mesiaca a Slnka. Primárny bol smer na miesto západu nízkeho Mesiaca na osi protiľahlých vchodov JV-SZ. Jedine na tomto rondeli možno doložiť prepojenie smerovania na nízky Mesiac s konkrétnym markantným útvarom na priľahlom horizonte. Miesto západu nízkeho Mesiaca sa nachádza v sedle vrchu Záruby na horizonte Malých Karpát a tam na predĺženej osi medzi vchodmi JV a SZ

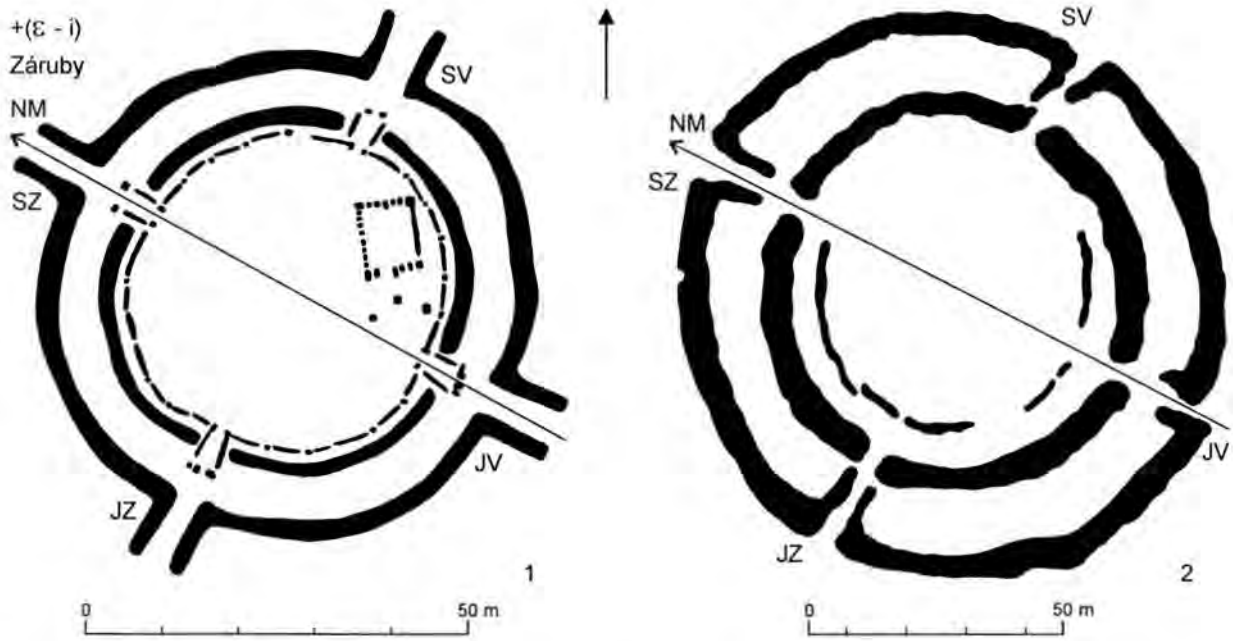

Obr. 23. 1 - Bučany. Astronomické orientovanie rondelu s vyznačením osi cez JV a SZ vchod, smerujúcej na sedlo v hrebeni Záruby, kde zapadá Slnko okolo 13. mája a 1. augusta. 2 - Kleinrötz, Dolné Rakúsko, rondel s vyznačením orientácie na nízky Mesiac. Pôdorysy rondelov podľa J. Bujnu s P. Romsauerom a podľa W. Neubauera.

zapadá Mesiac v roku nízkeho Mesiaca. Tento smer je možné použiť aj ako kalendárny smer pri západe Slnka (obr. 31). Na tomto smere totiž Slnko zapadá dvakrát v roku. Raz, keď sa od juhu blíži k letnému slnovratu (7. až 13. mája), druhýkrát, keď sa od severu vracia späť k zimnému slnovratu (od 30. júla do 2. augusta). Presný dátum závisí od presnosti určenia smeru na nízky Mesiac. Opačný smer, na východ, je možné tiež použiť ako kalendárny smer pri východe Slnka (3. novembra a 6.-7. februára). Celkovo tak máme 4 dátumy, ktoré môžeme použiť na rozdelenie roka na 4 časti (podrobnejšie *Karlovský 1999*).

Zaujímavý je aj dom vo vnútri rondelu. Stredová os tejto stavby smeruje tak na JV vchod, ako aj na SV vchod rondelu. Dlhá východná stena domu smeruje na JV vchod, z ktorého sa pravdepodobne pozoroval nízky Mesiac na smere od JV vchodu na SZ vchod a na vrch Záruby. Stredová dlhá os domu smeruje medzi vonkajšie dva koly v konštrukcii SZ vchodu vo vnútornej priekope. Táto situácia je veľmi podobná situovaniu a orientácii domov v palisádovom rondeli v Žlkovciach. Dĺžka domu tvorí takmer presnú polovicu vzdialenosti vchodov, medzi ktorými tento dom leží. Dĺžka od stredu kolových jám je 14,53 m, vzdialenosť vchodov je 28,82 m. Pomer dĺžky domu k vzdialenosti susedných vchodov je 0,504. Pri veľkosti lengyelskej siahy 2,07 m je dĺžka domu 7,02 LS a vzdialenosti vchodov 13,92 LS. Vzhľadom na objavené opakované pravidelnosti pri budovaní, prestavbe a zástavbe rondelov v Žlkovciach, ani zisťované vzťahy v lokalizácii a orientácii stavby v Bučanoch neboli náhodné. Skôr dokladajú aplikáciu vedomostí staviteľov rondelov o matematike, geometrii aj astronómii.

Cífer-Pác

Náleziisko sa nachádza v nížinatej oblasti juhozápadného Slovenska, na západnom brehu riečky Gidra, pritekajúcej z 15 km severne vzdialených Malých Karpát (obr. 24: 2). Rondel bol objavený leteckým prieskumom a okrem leteckej snímky bol dokumentovaný aj geomagnetickým meraním (*Kuzma / Tirpák 2002*). Štyri priekopy mierne elipsovitého pôdorysu, dokumentované magnetickými meraniami, dokladajú pravdepodobne dva rondely s dvojicami priekop (prebieha diskusia o počte priekop jednotlivých prestavieb rondelu a o jeho vzhľade; *Kovárník 2004*, 16). Osi vchodov v každej z možných kombinácií priekop ostali zachované. Osou medzi protiľahlými vchodmi SV a JZ je rondel orientovaný na západ nízkeho Mesiaca. Po oprave na magnetickú deklináciu je azimut vchodov dvojice vnútorných priekop 58,1° a dvojice vonkajších priekop 60,1°. Rozdiel oproti výpočtu je v prvom prípade -1,75° a v druhom prípade +0,25°. Rozdiely v orientovaní tiež indikujú existenciu dvoch dvojitých rondelov. Ak berieme do úvahy spolu všetky priekopy, vyjde astronomický azimut 59,1°, čo je rozdiel oproti výpočtu -0,75°.

Horné Otrokovce

Dvojitý rondel má takmer elipsovitý pôdorys s rozmermi cca 150 x 120 m. Na základe podkladu prepojenia geofyzikálneho plánu *J. Tirpáka (1997,* 155, obr. 3) do mapy 1 : 10 000 (*Blažová / Bartík 2002*) bola urobená analýza možnej astronomickej orientácie rondelu (obr. 24: 3). SZ vchod rondelu, s kliešťovými ramenami vonkajších priekop, osou s astronomickým azimutom 134° (výpočet 130,47°) má smer na vysoký Mesiac pri západe. Os SV vchodu má astronomický azimut 225° (výpočet 224,28°) a je orientovaná na vysoký Mesiac pri východe v splne. Je to ten Mesiac, ktorý nadránom zapadá na smere SZ vchodu. JV vchod, s astronomickým azimutom osi 298,5° (výpočet 298,628°), je orientovaný na smer nízkeho Mesiaca pri východe.

Rondel v Horných Otrokovciach má ojedinelú topografickú polohu. Na rozdiel od známych rondelov sa nachádza síce na chrbte nepravidelnej vyvýšeniny, ale táto leží na pomerne plochom útvare, v doline medzi vyššími chrbtami z troch strán (*Blažová / Bartík 2002*, obr. 4: 5). Juhovýchodným smerom je táto dolina otvorená, so širokým výhľadom na Tribečské vrchy s dominantmi Žibrice a Zobora. Tým smerom sa pozoroval východ nízkeho Mesiaca v splne. Z ostatných strán je dolina ohraničená priľahlými svahmi s prevýšením 15-20 m do tej miery, že línia horizontu je pomerne blízko, takže dominantný západný horizont juhozápadného Slovenska na hrebeňoch Malých Karpát vôbec nie je vidieť. Slnko a Mesiac zapadali teda na blízkom horizonte, čo umocňovalo vizuálny i emotívny dojem.

Podhorany-Mechenice

Tento rondel bol objavený pri leteckom prieskume a dokumentovaný magnetickým meraním (*Kuzma / Tirpák 2003*, obr. 8: 4-6). Má zaujímavo riešenú astronomickú orientáciu (obr. 24: 1). JV vchod bol kliešťovou bránou primárne obrátený JV smerom k strmému blízkemu Tribečskému pohoriu a týmto smerom bolo pozorovanie Mesiaca nemožné. Zistili sme však, že tento JV vchod bol osou orientovaný na smer západu nízkeho Mesiaca, s astronomickým azimutom 120°. Pozorovanie týmto smerom ponad plochu rondelu nebolo obmedzené ani prípadnými palisádami alebo domami, lebo plocha rondelu sa k SZ zvažuje. SZ vchod má astronomický azimut 114° a jeho os smeruje k severnému úpätiu kopca Malý Bahorec, vo vzdialenosti okolo 2 km. Možno si predstaviť, že pred obdobím roku nízkeho Mesiaca zapadal Mesiac na tomto smere, čo mohlo signalizovať blízky príchod roku nízkeho Mesiaca. Na severnom okraji kopca Malý Bahorec

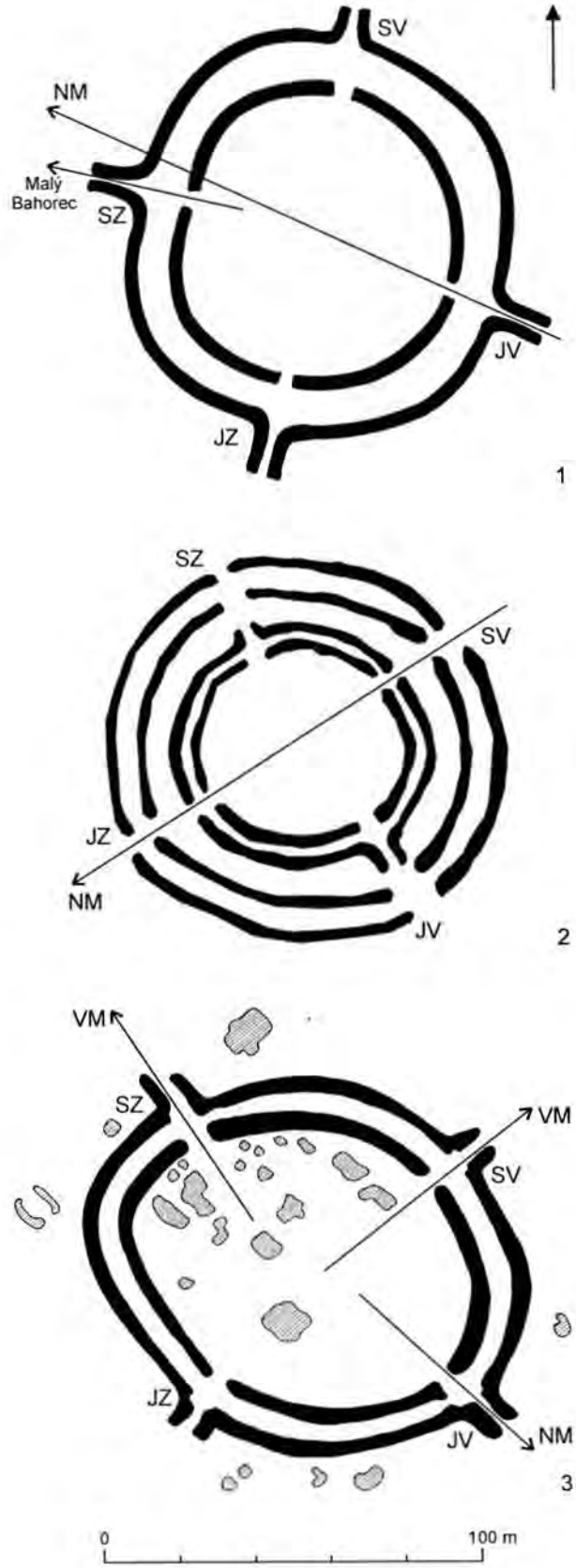

Obr. 24. Astronomicky orientované rondely na západnom Slovensku. 1 - Podhorany-Mechenice; 2 - Cífer-Pác; 3 - Horné Otrokovce. Pôdorysy rondelov podľa *Kuzma / Tirpák 2002; 2003; 2004.*

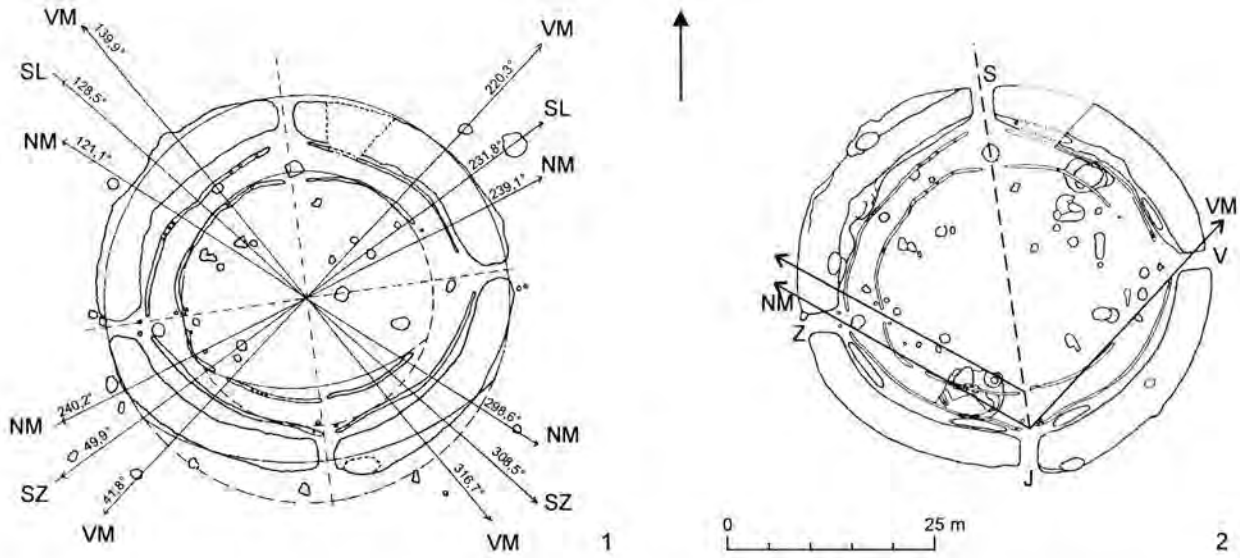

Obr. 25. Těšetice-Kyjovice. Astronomické smery rondelu. 1 - podľa *Weber 1986*; 2 - podľa autorov tohto príspevku.

zapadá aj Slnko okolo 1. mája a 13. augusta, teda blízko smeru na nízky Mesiac. Tento rondel ponúka príklad prispôsobenia lokalizovania a astronomického orientovania na konkrétny terénny reliéf v bezprostrednej blízkosti.

Ružindol-Borová

Rondel bol objavený na leteckej snímke, dokumentovaný geomagneticky a čiastočne overený aj archeologickým výskumom (*Němejcová-Pavúková 1997; Tirpák 1997*). Rondel má len dva vchody a na smere cez ich os, ktorá sleduje približne priebeh poludníkov, sa nemohla uplatniť orientácia na smere vysokého alebo nízkeho Mesiaca, lebo pohyb hlavných nebeských telies smeruje z východného horizontu na západný. Neobjavili sme inú orientáciu na nebeské telesá.

Rondely s astronomickou orientáciou na Morave a v Čechách

Astronomickú orientáciu rondelu na lokalite Těšetice-Kyjovice opísal Z. *Weber (1985; 1986)*. Stanovil aj astronomické smery vysokého a nízkeho Mesiaca z ideálneho stredu rondelu (obr. 25: 1). Naša interpretácia je ale odlišná (obr. 25: 2). Odlišný je aj náš výpočet azimutov pre východy a západy Mesiaca. Z. Weber počíta azimuty východov a západov pre horný okraj disku Mesiaca (klasický výpočet). My počítame východy a západy Mesiaca pre dolný okraj disku, kedy je pri východe či západe Mesiaca vidieť celý disk, ako sa dotýka reálneho horizontu. Preto sú azimuty počítané Z. Weberom rozdielne od našich. Rozdielne sme stanovili aj miesta vizírovania a sledovania chodu Mesiaca, nie zo stredu rondelu, ako predpokladali Z. *Weber (1985)* aj *V. Podborský (1988)*. V rondeli, podobne ako v Žlkovciach, sú dôležité smery dané susediacimi vchodmi. Priamka vedená cez južný a západný vchod vonkajšej palisády určuje smer na nízky Mesiac, čo podporuje aj takmer taká istá orientácia južného a západného vchodu vnútornej palisády. Pri takomto lokalizovaní predpokladaných vizírovacích stanovísk nadobúdajú zmysluplnejší význam koly v južnom i v západnom vchode. Okrem toho v južnom vchode vonkajšej palisády je jej časť, smerujúca na západ, posunutá voči kolu vo vchode tak, aby bolo možné smer na nízky Mesiac lepšie pozorovať. Ďalší nájdený paralelný smer na nízky Mesiac je od stredu južného vchodu vnútornej palisády na stred jej západného vchodu. V tomto prípade čelá palisády v obidvoch vchodoch poskytovali oporu pri vizírovaní. Pri tejto verzii by palisády neboli súčasné, lebo vnútorná palisáda by prekážala v pozorovaní na smere medzi vchodmi vonkajšej palisády. Je tu však aj smer na vysoký Mesiac, a to medzi južným a východným vchodom vonkajšej palisády. Čelá (konce) palisády aj tu mohli slúžiť ako vizírovacia línia. Severojužná os rondelu je potom rozpolením uhla s vrcholom pri južnom vchode, medzi smerom na nízky Mesiac (západný vchod) a smerom na vysoký Mesiac (východný vchod). Takto bolo možné pozorovať nielen Mesiac, ale na smere nízkeho Mesiaca aj Slnko, čo umožňovalo určiť kalendárne údaje podobne ako v Bučanoch či Žlkovciach.

Okrem preskúmaného rondelu v Těšeticiach-Kyjoviciach a čiastočne odkrytého rondelu vo Vedro-

viciach sú z Moravy známe ďalšie takéto objekty, zistené a dokumentované leteckým snímkovaním a geofyzikálnym meraním, ktoré boli čiastočne verifikované menším plošným výskumom a kontrolnými rezmi. Na niektorých z nich sa podarilo zistiť astronomickú orientáciu.

Rondel v Němčičkách (*Bálek 1999; Bálek/Hašek 1986*, obr. 2), ktorý pozostáva z jednoduchej priekopy a dvoch palisád, má štyri vchody (obr. 26: 2). Susediace vchody, južný s východným (s astronomickým azimutom 221°) a západný so severným (s astronomickým azimutom 222°), boli orientované na vysoký Mesiac pri východe. Na opačnom smere o 14 dní Mesiac zapadal (obr. 26: 2).

Rondel v katastri obce Rašovice na Vyškovsku (*Bálek/Hašek 1986*, obr. 3) pozostáva tiež z jednej priekopy so štyrmi vchodmi. Palisády neboli zistené. Magnetometrické plány sú vyobrazené v dvoch publikáciách (*Bálek/Hašek 1986*, obr. 3; *Kovárník 1999*, obr. 2), avšak s odlišnou orientáciou na sever. Podľa plánu v publikácii J. Kovárníka spojnica dvoch susedných vchodov v južnej časti (JJV + JZZ), s astronomickým azimutom 118°, a dvoch susedných vchodov v severnej časti (SSZ + SVV), s astronomickým azimutom 116°, ukazuje na smer nízkeho Mesiaca (obr. 26: 3).

Jediná priekopa rondelu štandardných rozmerov v katastri obce Běhařovice na Znojemsku bola vyhĺbená do skalnatého podložia. Palisády sa nezistili (*Kovárník 1999*). Orientácia susedných vchodov, daná osou medzi severným a západným vchodom, s astronomickým azimutom 238°, smeruje na nízky Mesiac. V tomto rondeli spojnica medzi južným a východným vchodom, s azimutom 243,5°, nie je paralelná so spojnicou medzi severným a západným vchodom. Možno to súvisí s absenciou základov palisád, ktoré umožňovali presnejšie stanovenie smerov než priechody v priekopách (obr. 26: 4).

Z rondelov na lokalite Vedrovice sa dal analyzovať rondel II (*Humpolová/Ondruš 1999*, 174, obr. 6a) mierne asymetrického pôdorysu, s jednou priekopou a jednou palisádou so štyrmi vchodmi. Mal asi podobnú orientáciu ako rondel v Těšeticiach (obr. 25: 2). Aj vo Vedroviciach na spojnici z približne južného vchodu (JJV) na západný, s astronomickým azimutom 119°, je smer na nízky Mesiac. Z toho istého vchodu smerom na stred východného vchodu, s astronomickým azimutom 221°, je orientácia na vysoký Mesiac pri východe (obr. 26: 1).

Pokiaľ by boli v magnetometricky zameraných rondeloch Němčičky, Rašovice a Běhařovice doložené aj palisádové žľaby, bolo by stanovenie astronomických smerov presnejšie, lebo samotné zemné mosty medzi čelami priekop vo vchodoch bez nadzemných stavebných konštrukcií nemohli byť hlavnými vizírovacími líniami.

Z územia Čiech len rondel kultúry s vypichovanou keramikou na lokalite Lochenice má dva astronomicky významné smery (*Buchvaldek/Zeman 1983; Marek 1983*, obr. 3). Línia spájajúca južný a juhozápadný vchod zodpovedá smeru západu Slnka počas letného slnovratu, s astronomickým azimutom 129° (rozdiel oproti výpočtu je 0,266°). Smer na nízky Mesiac nachádzame na spojnici východného a severného (SSZ) vchodu, s astronomickým azimutom 122° (s rozdielom oproti výpočtu +0,52°).

Na rondeli Bylany 4 a na rondeli vo Vochove sa nezistili markantné astronomické smery. Na rozdiel od rondelov na Slovensku a na Morave nachádzame v Čechách aj orientáciu na slnovrat, čo by mohlo súvisieť s príslušnosťou týchto rondelov do sféry kultúr s vypichovanou keramikou.

Orientácia rondelov v Rakúsku

Výstavou Fenster zur Urzeit (1982) a katalógom s rovnomenným názvom začal systematický výskum rondelov lengyelskej kultúry v Rakúsku. Krátko predtým začali aj vykopávky na sídliskách s rondelmi vo Friebritze (*Neugebauer 1983-1984*) a v Kammegu (*Trnka 1981*). R. Nikitsch v nepublikovanej dizertácii z roku 1985, na ktorú sa mnohí autori odvolávajú, spracoval dovtedy známe rondely z Rakúska. Nasledovali objavy ďalších rondelov, väčšinou dokumentované leteckými snímkami a geofyzikálnymi meraniami, viaceré boli aj skúmané. Stav výskumu rondelovej architektúry v Rakúsku k roku 1990 zhodnotil *G. Trnka (1991)*. V orientácii vchodov voči hlavným svetovým stranám, ani iný jednotný princíp nezistil (*Trnka 1991*, 303-305). Podľa dostupných podkladov sa nám podarilo zistiť aj na rakúskych rondeloch orientáciu vchodov na smery nízkeho a vysokého Mesiaca.

Z rondelov na území Rakúska sme zatiaľ analyzovali len niektoré, ako ich publikoval *G. Trnka (1991)*. Ďalšie sme našli na internetovej adrese: http://www.univie.ac.at/Projekte/Idea/Prosp/Surveys.

Rondel z lokality Kleinrötz v Dolnom Rakúsku má podľa magnetometrického plánu dve priekopy a jednu palisádu (obr. 23: 2). V štyroch vchodoch sú priekopy ojedinelým spôsobom rovno spojené. Osi protiľahlých vchodov v južnej a severnej polovici rondelu sa výrazne líšia. Na spojnici JV a SZ vchodu sa pri astronomickom azimute 116° nachádza smer na nízky Mesiac pri západe. Táto spojnica prechádza aj stredom priechodu v palisáde pri JV vchode. Rondel má podobnú orientáciu ako rondel v Bučanoch, tiež s dvoma priekopami.

Na neúplnom magnetograme rondelu s doma priekopami na lokalite Michelstetten 1 sa dala

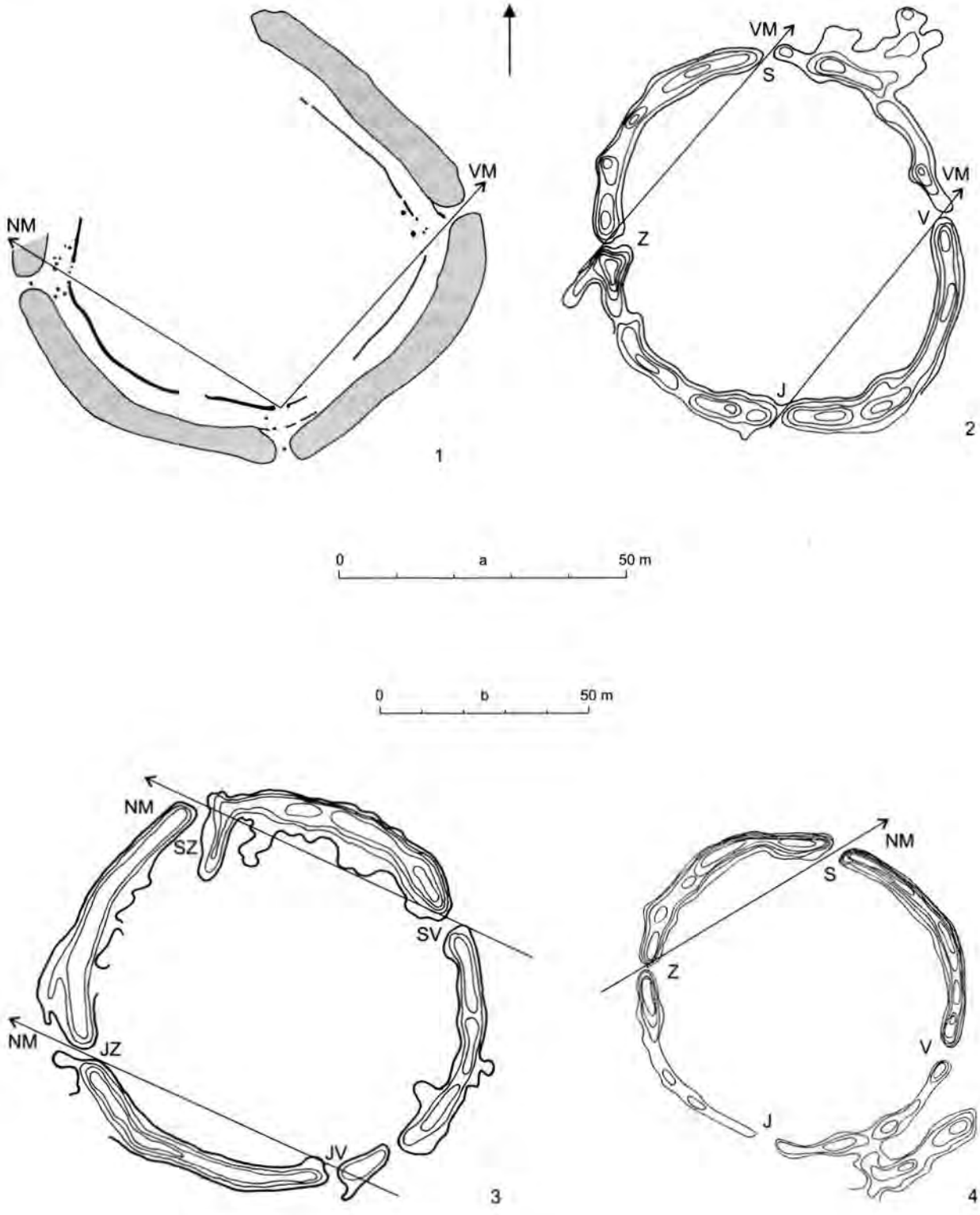

Obr. 26. Astronomicky orientované rondely na Morave. 1 - Vedrovice; 2 - Němčičky; 3 - Rašovice; 4 - Běhařovice. Pôdorysy rondelov podľa *Bálek/Hašek 1986; Humpolová/Ondruš 1999; Kovárník 1999.* Mierky: a - 1, 2; b - 3, 4.

identifikovať na spojnici protiľahlých vchodov SV a JZ v dvoch priekopách orientácia na nízky Mesiac (obr. 27: 1). Pripomína smerovanie osi cez tieto dva vchody v rondeli v Bučanoch. Jednopriekopový rondel v Schletzi, s dvoma vchodmi, bol naposledy zverejnený aj s dvoma palisádami (*Neubauer/Eder-Hinterleitner/Trnka 2001*, obr. 2). Na tomto rondeli priamka spájajúca stred vchodu v palisádach a os JZ vchodu má astronomický azimut 63°, čo znamená smer na západ nízkeho Mesiaca. Na osi SV vchodu sa nenašiel nijaký astronomicky fixovaný smer (obr. 27: 5).

Magnetometrické meranie korigovalo známy pôdorys (*Trnka 1991*, 124-126, obr. 58; 59) dvojpriekopového rondelu na lokalite Puch (obr. 27: 3). Nie je známe, či obidve priekopy existovali súčasne, alebo boli používané po sebe. Dva vchody do rondelu, podľa osi každého z priechodov cez dvojicu priekop, neboli ideálne protiľahlé, lebo osi ich vchodov sa nedajú spojiť do jednej priamky. Každý z dvoch vchodov mohol byť orientovaný na smer nízkeho Mesiaca.

Rondel s dvoma priekopami z lokality Ölkam v Hornom Rakúsku sa radí ku kruhovitým objektom s nesúčasnými priekopami (obr. 27: 4). Väčšia, vonkajšia priekopa existovala až po zrušení a zaplnení menšej, vnútornej priekopy (*Pertlwieser 2001*). Pôdorys je doložený magnetometricky na spomínanej internetovej stránke a na leteckej snímke počas výskumu (*Pertlwieser 2001*, obr. 1). Podľa leteckej snímky vchody v každej z dvoch priekop tvoria spoločnú os. Osi vchodov však nie sú zhodné. Pri porovnaní pôdorysov na leteckej snímke a na magnetometrickom pláne os juhovýchodného vchodu cez obidve priekopy, s astronomickým azimutom 297°, má smer nízkeho Mesiaca. Protiľahlý SZ vchod je dobre viditeľný na leteckej snímke, ale na magnetometrickom pláne nie je dostatočne zreteľný a nedal sa merať. To znamená, že tento smer bol pri hĺbení každej z priekop dodržaný a pre budovateľov významný. Zatiaľ je to najzápadnejší rondel s jednoznačnou primárnou orientáciou vchodov na nízky Mesiac. Podľa keramiky z priekop i z objektov po obidvoch stranách priekop, v osade s rondelom dlhodobo žilo obyvateľstvo lengyelskej kultúry (Lengyel IB) a bavorskej skupiny Oberlauterbach (*Pertlwieser 1993*, 681). Práve v rondeloch tejto skupiny v Bavorsku sa orientácia na smer nízkeho Mesiaca asi využívala len ako sekundárna, popri dominantnej orientácii na chod Slnka, ako to dokladá astronomická orientácia elipsovitého rondelu v Meisternthale.

Zaujímavá situácia sa črtá v prípade dvoch rondelov v Hornsburgu. Západne od obce je dvojpriekopový rondel 2 s dvoma vchodmi a severovýchodne je rondel 3 s troma priekopami a dvoma vchodmi. Vzdialené sú od seba 550 m (*Trnka 1991*, 77-81). Azimut osi protiľahlých vchodov rondelu 3 má hodnotu 70-72° a smeruje zhruba na rondel 2. Hľadali sme možný vzťah medzi týmito dvomi kruhovými objektmi, ale nenašli sme nijakú zjavnú súvislosť. Žiaľ, na rondeloch s troma priekopami sa nepodarilo zatiaľ nájsť žiadny z doposiaľ známych astronomických smerov, takže ani v rondeli Hornsburg 3 (podľa W. Neubauera ako Hornsburg 1), ale ani v rondeli Hornsburg 2 nemožno zistiť astronomickú orientáciu.

Orientáciu na chod Mesiaca alebo Slnka sme nenašli ani na pláne trojitého rondelu kultúry s vypichovanou keramikou v Eythra v Sasku (*Stäuble 2002*, 305, obr. 3). Tento rondel bol však asi viackrát prebudovaný a v zistenej podobe sotva existoval.

Kruhovitá priekopa na lokalite Bochum-Harpen

Známy je kruhovitý objekt s viacerými prerušeniami v Bochume, s priemerom okolo 50 m, z obdobia rössenskej kultúry (súčasnej s Lengyelom II). Typologicky sa však vymyká z rámca klasických rondelov. Astronómovia pri meraní z ideálneho stredu smerom na niektoré prerušenia v priekope našli (chýba tam však pre vizírovanie dôležitá palisáda) azimuty Slnka v čase rovnodennosti, pri zimnom slnovrate, a podobne ako na bavorských rondeloch aj v termíne okolo dnešného 1. novembra a 30. apríla (*Schlosser/Cierny 1996*, 78, obr. 5: 4). S 30. aprílom v dávnej minulosti autori spájajú dokonca možný pôvod bochumských májových slávností, ktoré aj v súčasnosti začínajú v tento deň práve na miestach v blízkosti harpenského kruhu. Na tomto kruhovitom objekte v dolnom Porýní sme našli aj azimut na vysoký Mesiac. Tento jednoduchý rondel bol teda odlišne orientovaný ako rondely lengyelskej kultúry.

Tell s kruhovitými priekopami na lokalite Polgár-Czőszhalom

Prípadnú astronomickú orientáciu sme hľadali vo vchodoch priekop obkolesujúcich známe tellové sídlisko v Polgári v Potisí (*Raczky/Meier-Arendt et al. 2002*, obr. 2). Je to ojedinelá kombinácia tellu a piatich priekop, typologicky charakteristických pre rondely lengyelskej kultúry. Výsledky podrobnej chronologickej analýzy vývoja tellu a priekop nie sú známe. Dodnes nepoznáme ani kultúrny a chronologický vzťah rondelu s priekopami k rozsiahlemu sídlisku. Zatiaľ čo ploché sídlisko a početné hroby chronologicky dobre odpovedajú staršej lengyelskej kultúre (Lengyel IA), tellové sídlisko je mladšie a podľa charakteristickej bielo maľovanej keramiky

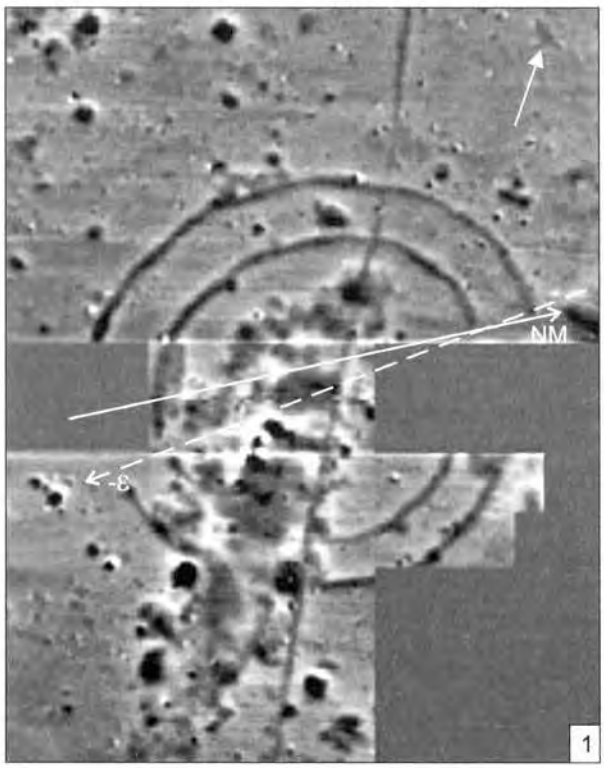

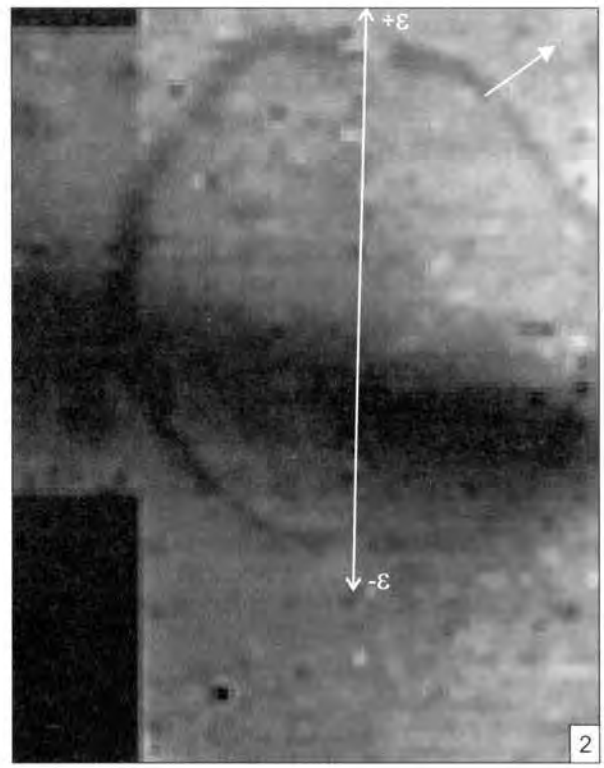

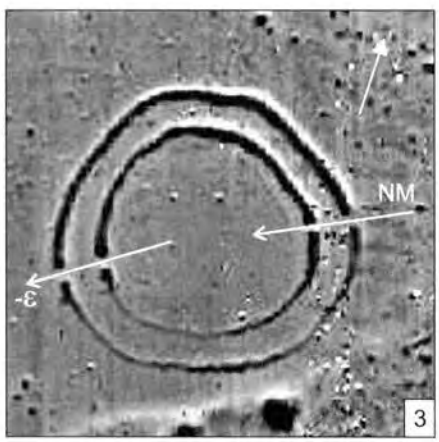

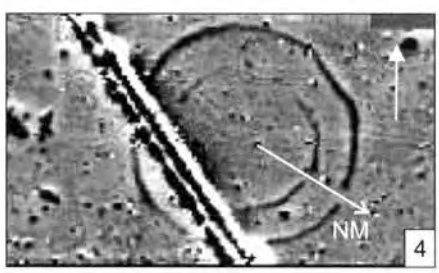

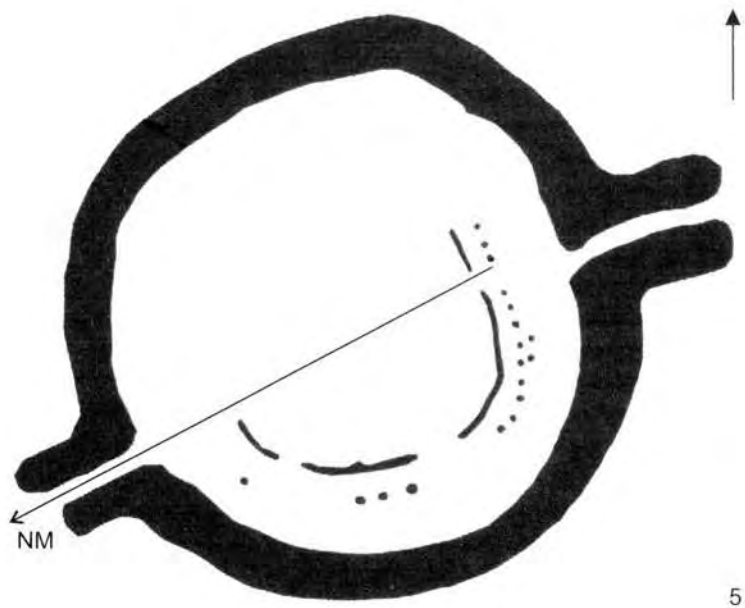

Obr. 27. Astronomicky orientované rondely v Rakúsku. 1 - Michelstetten; 2 - Rosenburg; 3 - Puch; 4 - Ölkam; 5 - Schletz. Magnetometrické plány podľa internetovej stránky http://www.univie.ac.at/Projekte/Idea/Prosp/Surveys/ a podľa *Neubauer / Eder-Hinterleitner / Trnka 2001.*

(*Raczky/Meier-Arendt et al. 1994*, tab. VIII-X) pochádza z mladého úseku potiskej kultúry na chronologickej úrovni stupňa Lengyel II. Tell obkolesený priekopami bol teda asi počas celého trvania súčasný s rondelom v Žlkovciach, alebo už aj s fázou Santovka.

Z plánu rondelu (obr. 28) jasne vidno, že priechody v priekopách neboli protiľahlo situované, takže prípadná astronomická orientácia na týchto protiľahlých smeroch nebola možná. Okrem toho v strede priekop stojaci sídliskový kopec (tell) by prekážal akémukoľvek vizírovaniu cez protiľahlé vchody. Hľadali sme preto astronomické smery na osi „zemných mostov" každého priechodu a zistili sme, že os cez JV vchody, dlhá 57,5 m, má astronomický azimut 307° (výpočet 307,0698°) a odpovedá smeru na zimný slnovrat. Os cez SZ vchody, s celkovou dĺžkou 60 m, má astronomický azimut 117° (výpočet 118,2158°) a odpovedá smeru západu nízkeho Mesiaca. Je to taký istý smer ako na rondeloch v Bučanoch a v Žlkovciach. Na tomto smere dvakrát ročne prechádza Slnko, teda obyvatelia tellu získavali základné údaje pre solárny a lunárny kalendár podobne, ako na sídliskách lengyelskej kultúry s rondelmi. Bez ohľadu na to, koľko priekop okolo rondelu slúžilo súčasne, treba predpokladať, že na zemných mostoch medzi protiľahlými čelami aj z čisto praktických dôvodov stáli drevené brány, ktoré spresňovali pozorovanie východu Slnka a západu Mesiaca a umocňovali zážitok tohto javu.

Obr. 28. Polgár-Csőszhalom. Os JV vchodov medzi priekopami smeruje na zimný slnovrat. Os SZ vchodov smeruje na polohu nízkeho Mesiaca na horizonte. Plán rondelu podľa *Raczky/Meier-Arendt et al. 2002*.

PROBLEMATIKA ORIENTÁCIE RONDELOV

Otázky orientácie rondelovej architektúry voči hlavným svetovým stranám alebo nebeským telesám sú pravidelnou súčasťou takmer všetkých publikácií o kruhovej architektúre s pravidelne rozmiestnenými prerušeniami priekop a palisád, ktoré sú chápané ako vchody na ohradenú plochu. Pri skúmaní orientácie rondelov sa berú do úvahy smery na osi protiľahlých vchodov.

Orientovanie podľa hlavných svetových strán

Pri opise rondelov v Čechách zaznamenal *I. Pavlů (1983-1984, 77)* orientáciu osi vchodov v smere S-J a V-Z s odchýlkou 10° a 30° od zemepisného severu. Z astronomického hľadiska priezor cez západnú a východnú bránu by mal slúžiť na určovanie slnovratov. Zistené odchýlky sa mu však na rondeloch z Čiech javili skôr ako náhodné. Úmyselné astronomické orientovanie rondelov preto pokladal za nedoložené. Podľa našich meraní v rondeli z Locheníc možno okrem smeru na letný slnovrat doložiť aj smer na nízky Mesiac.

Stav bádania o astronomickej orientácii rondelov zhrnul *V. Podborský (1988, 268-275)* a v súvislosti s těšetickým rondelom zhodnotil astronomicky orientované analýzy *Z. Horského (1986)* a *Z. Webera (1985; 1986)*. Vypočítané azimuty východu a západu hlavných nebeských telies, smerované cez priesečník osi protiľahlých vchodov, ako ich stanovil Z. Weber, sa však podľa V. Podborského nekryjú so smermi vstupov do rondelu ani s inými výraznými bodmi v jeho vnútri. V našom riešení astronomickej orientácie rondelu v Těšeticiach nachádzame smery spájajúce aj vstupy. V. Podborský posúdil tiež azimuty orientácie vchodov do rondelov podľa meraní Z. Horského a konštatoval negatívne odchýlky od zemepisného severu. Osvojil si názor Z. Webera, že těšetická stavba bola „plánovito koncipovaná s fixným astronomickým zameraním brán na hlavné svetové strany". Slnovraty sa však na smeroch príslušných brán nedali pozorovať a *V. Podborský (1988, 273)* pripúšťa, že vôbec nie je isté, či stredoeurópske rondely boli na určovanie slnovratov projektované, no počíta s ich kalendárnou funkciou.

Pri ďalšom súhrnnom hodnotení orientácie rondelov si *J. Petrasch (1990, 469)* tiež osvojil interpretáciu *Z. Webera (1986)* a uvažoval o orientácii rondelov na os zemských pólov. Pri iných rondeloch však zistil, že sú od smeru na hlavné svetové strany veľmi odchýlené a s odvolaním sa na R. Nikitscha uvažuje o orientácii na lokálnu topografiu terénu.

V monografickom spracovaní rondelov konštatoval *G. Trnka (1991, 302-305)* odchýlky orientácie od

dnešných hlavných svetových strán až cez 40° a tiež sa priklonil k mienke N. Nikitscha, že orientáciou boli rondely závislé od polohy v teréne a od prístupových ciest. Okrem významných odchýlok od ideálnej orientácie na hlavné svetové strany *G. Trnka* (*1991*, 316) zistil, že v Strögene a Gneidingu by sa z ideálneho stredu vnútorného priestoru nedalo robiť žiadne horizontálne vizírovanie. *V. Němejcová-Pavúková* (*1995*) podrobne preskúmala smerovanie osi vchodov rondelov vo Svodíne a zistila, že osi protiľahlých vchodov cez zemné mosty medzi priekopami a priechody v palisádach neboli zhodné a míňali sa a že vo vnútri rondelu nebol žiadny priesečník osi vchodov, z ktorého by sa dalo pozorovať cez viaceré než dva vchody. Autorka vzťahovala toto svoje zistenie skôr na vytýčenie a budovanie rondelov než na orientáciu na svetové strany, ktorej sa podrobnejšie nevenovala. V. Němejcová-Pavúková konštatovala, že na celoplošne odkrytom rondeli v Těšeticiach-Kyjoviciach je rozdielna orientácia osi vchodov inštruktívne doložená. Zdôraznila však, že osi protiľahlých vchodov môžu byť aj zhodne orientované, ako v rondeli v Bučanoch. V Kunzingu-Unterbergu sa osi protiľahlých vchodov JV a SZ dosť podstatne rozchádzajú (*Becker 1996*, obr. 11).

Zisťovaná asymetria v smerovaní osí vchodov cez zemné mosty medzi priekopami a cez priľahlé palisády, napriek tomu, že ide o odchýlky len niekoľkých stupňov, nemusí byť náhodná. Ako vyplýva z analýzy projektovania a viackrát opakovanej výstavby palisádového rondelu v Žlkovciach a konštrukcie elipsovitého rondelu v Meisternthale (*Becker 1996*), budovatelia rondelov ovládali viaceré poznatky z astronómie, geometrie a vyznali sa aj v počítaní a vo vymeriavaní, preto niektoré zisťované odchýlky nemusia ísť na vrub chybného vytýčenia, ale môže sa za nimi skrývať zatiaľ neodhalený zámer konštruktérov a staviteľov rondelov. Odchýlky v smerovaní osí protiľahlých vchodov naznačujú, že exaktnejšie zosúladenie týchto osí z hľadiska orientácie nebolo potrebné, resp. nebolo vôbec cieľom a pre samotnú orientáciu rondelu nemalo primárny význam. Každý z vchodov totiž mohol mať celkom špecifické smerovanie na konkrétny bod na horizonte.

Náš predpoklad, že mnohé z rondelov boli astronomicky primárne orientované smermi cez dva susedné a nie cez protiľahlé vchody, je v súlade s úvahou, že osi protiľahlých vchodov rondelov s viacerými než dvoma vchodmi neboli vždy pre hlavnú orientáciu primárne významné. Keď vylúčime primárne orientovanie rondelov na hlavné svetové strany, tak pre smerovanie osí protiľahlých vchodov treba hľadať iné dôvody a princípy. Takmer presné smerovanie S-J dlhej osi elipsovitého rondelu v Meisternthale nebolo asi výsledkom osobitných postupov a znalosti vytýčenia severu. Sever sa totiž dá vytýčiť rozdelením 180° uhla nad osou východu a západu Slnka prakticky každý deň v roku a s najmenšou chybou počas rovnodennosti. To znamená, keby boli mali budovatelia rondelov záujem orientovať ich podľa hlavných svetových strán, mohli tak urobiť pomerne jednoducho a nie s takými veľkými odchýlkami, ako sa to zisťuje (*Trnka 1991*, 302-304).

Rozdielne orientovanie osi priechodov v rondeloch možno dobre vysvetliť práve orientovaním rondelov na nízky alebo vysoký Mesiac. Zisťovaná orientácia spojnice dvoch susedných vchodov na smer nízkeho Mesiaca ponúka aj vysvetlenie nenáhodnej odchýlky v orientovaní jednotlivých vchodov. Pri chode vysokého a nízkeho Mesiaca boli v niektorých rondeloch zaujímavé práve susediace, teda nie protiľahlé vchody. Vo Svodíne 2 napríklad vysoký Mesiac (v roku vysokého Mesiaca), zapadajúci v splne na smere JZ vchodu, vychádzal večer na smere JV vchodu a vysoký Mesiac, zapadajúci v splne na SZ vchode, vyšiel na smere SV vchodu. Vchody, na ktorých Mesiac vychádzal a zapadal, mohli byť teda nasmerované na konkrétny bod z hľadiska miesta pozorovania, zatiaľ čo os protiľahlých vchodov bola z hľadiska vizírovania dôležitá skôr na východozápadnom smere než na severo-južnom.

Orientácia voči nebeským telesám

Počas štvrťstoročia rozvoja „rondelovej archeológie" sa okrem sledovania orientácie rondelov na hlavné svetové strany záujem bádateľov sústreďuje aj na ich možnú orientáciu na chod hlavných nebeských telies, na východy a západy Slnka a Mesiaca v ich krajných polohách. V prípade Slnka sa hľadá najmä vzťah orientovania rondelov voči slnovratom, hoci práve tieto smery mali z hľadiska kalendárnych potrieb neolitických poľnohospodárov nízku informačnú hodnotu.

Astronóm *Z. Horský* (*1986*, 86) pri štúdiu orientácie rondelov preferoval orientáciu na hlavné svetové strany a možnosť pozorovania východov a západov Slnka a Mesiaca považoval za pravdepodobnú len na lokalitách Künzing-Unterberg a Svodín v čase slnovratov. Na iných skúmaných rondeloch to považoval za nemožné. Podľa našich výpočtov a meraní v dvoch svodínskych rondeloch Slnko nikdy neprechádzalo na smere žiadneho z ôsmich priechodov.

Z. Weber (*1985*; *1986*) podrobil astronomickej analýze rondel v Těšeticiach-Kyjoviciach. Určil azimuty slnovratov a vysokého a nízkeho Mesiaca, pozorované zo stredu rondelu. Po vynesení azimutov do plánu rondelu sa mu zdalo, akoby niektoré azimuty priamo „ovplyvňovali" formu rondelu a priebeh

vnútornej palisády, bližšie to však nešpecifikoval. *V. Podborský (1988, 269, 270)* však zistil, že priamky azimutov sa nekryjú so smermi vstupov do kruhu ani s inými objektmi vo vnútri rondelu. Videl však možnosť v těšetickom rondeli pozorovať lúče (paprsky) vychádzajúceho Slnka pri letnom slnovrate na smere ukončenia a prerušenia vnútornej palisády. Z. Weber prispel do problematiky astronomickej orientácie rondelov stanovením smerov na vysoký a nízky Mesiac a predpokladal, že priebeh vnútornej palisády aj niektoré objekty „sledovali" smery prevažne na východy Mesiaca. V našej stati prezentujeme ním stanovené smery v těšetickom rondeli v modifikovanej podobe (obr. 25: 2). Na nízky Mesiac smerovala spojnica južného vchodu so západným a na vysoký Mesiac z toho istého južného vchodu bola orientovaná línia smerujúca na východný vchod. Na vizírovanie slúžili asi dvojice kolov blízko priechodu cez vonkajšiu palisádu pri južnom a západnom vchode, teda v smere na nízky Mesiac. V Těšeticiach sa opäť potvrdzuje, že pre vytyčovanie astronomických smerov i pre samotné vzírovanie mali prvoradý význam nadzemné drevené konštrukcie - palisády, valy a stavby vo vchodoch. Podľa tejto úvahy všetky astronomicky orientované kruhové priekopy museli po vnútornej strane sprevádzať aj palisády a iné nadzemné konštrukcie. Pokiaľ sa pri prospekcii, alebo aj pri výskume (napr. ako v Ružindole-Borovej) na vnútornej strane priekop rondelu nezistili žiadne nadzemné konštrukcie, treba skúmať, prečo sa nenašli. Mohli byť buď oderodované, alebo v dôsledku chemických procesov v pôde pri tvorbe B-horizontu výplň palisádových žľabov splynula s okolitou zemou, resp. palisády vôbec neboli budované. Už spomínaný rondel v Ružindole-Borovej bol svojimi dvomi vchodmi orientovaný severo-južným smerom, nebol teda vhodný na pozorovanie chodu Slnka a Mesiaca. Možno aj preto nemal palisádu.

V prípade rondelu v Podhoranoch-Mecheniciach (obr. 24: 1) sa ukazuje, že v členitom teréne pri orientovaní a vizírovaní sa mohol využívať aj profil blízkeho horizontu.

Orientovanie rondelov v Bavorsku

H. Becker (1996) analýzou rondelov skupiny Oberlauterbach (SOB) v Bavorsku zistil ich orientáciu na chod Slnka a považuje ich za chrámy Slnka a kalendárne stavby. Na lokalite Künzing-Unterberg sú na jednej línii vchody do rondelov a do obvodových priekop. Na tomto smere, s vojenským azimutom 126,2°, vychádza Slnko pri zimnom slnovrate. Na lokalite Gneiding-Oberporing našiel *H. Becker (1996)* v juhovýchodnom vchode vojenský azimut 127°, smerujúci na východ Slnka pri zimnom slnovrate. Severozápadný vchod by mohol smerovať na nízky Mesiac, ale určenie je neisté, lebo pri magnetickej prospekcii vo vonkajšej priekope sa nenašlo prerušenie odpovedajúce vchodu.

Rondel vo Wallerfingu-Ramsdorfe podľa magnetickej prospekcie pozostáva z dvoch priekop a dvoch palisád so zriedkavo sa vyskytujúcimi tromi vchodmi. H. Becker okrem neistých smerov na slnovraty našiel aj smery s azimutom 116° na východ Slnka v dobe okolo 5. februára a 6. novembra. Po oprave o magnetickú deklináciu by mohlo ísť aj o astronomický azimut 294,5°, čo by zodpovedalo aj smeru na nízky Mesiac. Juhovýchodný vchod osou smeruje aj na nízky Mesiac pri východe, ale vzhľadom na veľkú šírku vchodu je možná orientácia aj na zimný slnovrat. Juhozápadný vchod smeruje na vysoký Mesiac pri západe, ale kvôli veľkej šírke vchodu to môže byť aj smer na zimný slnovrat. Severný vchod nemá astronomickú orientáciu.

Rondel na dávno známom nálezisku Kothingeichendorf-Landau má podľa *H. Beckera (1996, 116)* vo východnej bráne pri azimute 89° smer na východ a západ Slnka pri rovnodennosti. Možno sa však domnievať, že tento rondel má podobnú konštrukciu ako rondel v Těšeticiach-Kyjoviciach s tým rozdielom, že tam nemožno nájsť smer na nízky Mesiac. Miesto neho je tam smer na letný slnovrat. Spojnica susedných vchodov J-Z smeruje na letný slnovrat a spojnica vchodov J-V má smer na vysoký Mesiac pri východe. Teda aj v Bavorsku popri preferovanejšej orientácii na hraničné smery chodu Slnka možno nájsť aj rondely s asi nie náhodnou orientáciou na smery vysokého a nízkeho Mesiaca.

Zvlášť vierohodne pôsobia smery zistené na polohy východov a západov Slnka pri slnovratoch a rovnodennosti v elipsovitom rondeli v Meisternthale, konštruované cez vchody a z miesta ohnísk elipsy (*Becker 1996*, 108-116, obr. 15). Orientovanie bavorských rondelov na smery zimného slnovratu mohlo byť východiskom slnečného kalendára, ale neposkytovalo oporu pre presnejšie fixovanie času poľnohospodárskych prác v závislosti od ročných období.

Orientácia rondelov voči Slnku a Mesiacu

Orientovanie rondelov voči chodu Slnka novšie posudzoval aj *Z. Ministr (1999)* a predpokladá, že pre kalendárne potreby neolitických roľníkov sa využíval východ Slnka nad markantnými kopcami na horizonte. Smerovanie vchodov rondelov na také prírodné dominanty však nedoložil. Aj *R. Raichl (1999)* hľadá možnosti orientácie rondelov voči Slnku a upozorňuje na možnú prítomnosť Mesiaca, ktorý, podobne ako v Stonehenge, v čase úplnku by mal byť signálom príchodu slnovratu a rovnodennosti.

Orientovanie rondelov na smery chodu Slnka sú zatiaľ častejšie doložené len v Bavorsku. Na území Rakúska má orientácia na zimný slnovrat astronomický azimut približne 51°, čo závisí od zemepisnej šírky daného rondelu (napr. pre Wallerfing-Ramsdorf je 51,23° a na Morave 53°). Bez ďalšieho cieleného skúmania astronomickej orientácie rondelov lengyelskej kultúry nemožno usudzovať o smerovaní azimutov na osi niektorých vchodov. Chceme len poznamenať, že pri hľadaní signifikantných smerov na viacerých rondeloch zo Slovenska, Moravy i Rakúska sme nachádzali smery na vysoký a nízky Mesiac, ojedinele aj na slnovrat na osi JV a SZ vchodu ako v Rosenburgu (obr. 27: 2) alebo v Steinabrunne, ale žiadny špecifický azimut smerujúci na hľadané smery východov a západov Slnka pri slnovratoch a rovnodennosti. Samozrejme, na smeroch na nízky Mesiac prechádza aj Slnko, ale nie v krajných polohách slnovratov či pri rovnodennosti. Ukazuje sa však, že východy a západy Slnka na smeroch nízkeho Mesiaca mohli byť markantným kalendárnym údajom súvisiacim s rozhodujúcimi agrotechnickými termínmi. V miernom európskom pásme asi možno vidieť najväčší praktický zmysel orientovania priezorov v rondeloch na nízky Mesiac, a to aj mimo roku nízkeho Mesiaca. Slnko totiž na takto vytýčenom smere dvakrát ročne vychádzalo a zapadalo, teda v agrotechnicky významných termínoch. Práve v tom možno vidieť jeden z podstatných princípov využívania fixnej polohy nízkeho Mesiaca na horizonte pre konštruovanie kalendára dôležitého pre neolitických roľníkov. K tomu podrobnejšie v časti o kalendáriu.

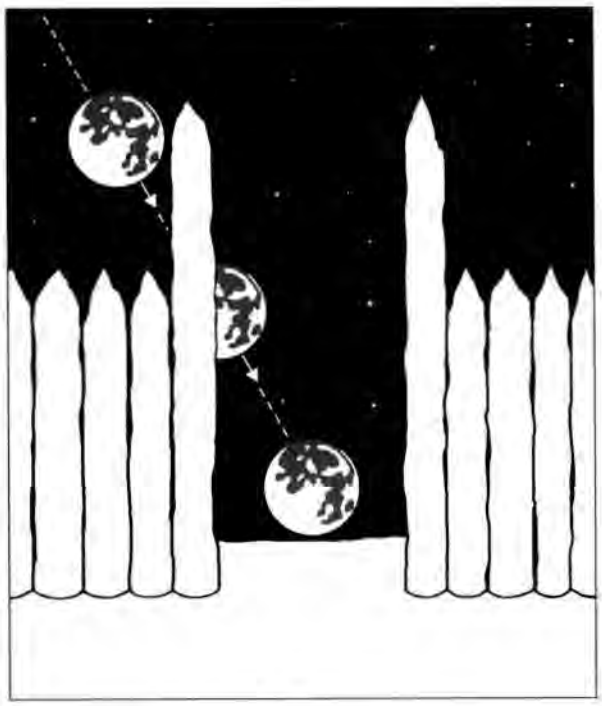

Obr. 29. Schéma západu nízkeho Mesiaca v splne vo vchode palisádového rondelu v Žlkovciach.

Orientácia rondelov na vysoký a nízky Mesiac

Z našej analýzy vyplýva, že na Slovensku, na Morave, v Rakúsku, ale aj v Čechách a v Potisí sa na rondeloch opakovane vo viacerých variantoch dá doložiť tu prezentované orientovanie rondelov na vysoký a nízky Mesiac. Je to zatiaľ jediný spoločný princíp orientácie rondelov, doložený najmenej na 18 kruhových objektoch. Vzhľadom na to, že smery na vysoký a nízky Mesiac sú topograficky fixované na horizonte, je ich orientácia v stredoeurópskom miernom pásme takmer identická a je závislá od hodnoty severnej šírky každého rondelu a od reálneho horizontu. Pri smere na nízky Mesiac je preto jeho azimut na západnom Slovensku pri SZ maxime asi 118,26° až 18,86° a pri JZ maxime 59,50° až 60,17°. Orientácia na západ vysokého Mesiaca pri JZ maxime má smer s azimutom okolo 40,87° až 42,16° a pri SZ maxime okolo 135,83° až 136,99°. Ako už bolo uvedené, tieto azimuty platia iba pre ideálny horizont. Vo väčšine prípadov to tak nie je, preto je treba pre každý rondel urobiť výpočet pre reálny horizont. Je potrebné pripomenúť, že tu stanovené azimuty sa počítali pre dotyk spodného okraja disku Mesiaca s reálnym horizontom, nie ako pri klasických východoch a západoch, kedy sa počíta azimut pre dotyk horného okraja disku Mesiaca, čiže pre zmiznutie telesa pod horizontom. Vizírovacie línie na smery západu Mesiaca boli vedené tromi spôsobmi:

1. Cez os spájajúcu protiľahlé vchody rondelu, ako je to v Bučanoch, Cíferi-Páci alebo v Michelstettene.

2. Cez os spájajúcu dva susediace vchody zhruba v južnej alebo severnej polovici rondelu, tak ako sme zistili na rondeloch v Žlkovciach, Těšeticiach, Němčičkách, Rašoviciach, Běhařoviciach, Vedroviciach a v Lochenici.

3. Cez os jednotlivých vchodov najmä keď išlo o kliešťovité brány ako vo Svodíne 2 a v Horných Otrokovciach. V tých prípadoch mal asi každý vchod svoju orientáciu prispôsobenú lokálnej situácii na priľahlom horizonte. V obidvoch prípadoch išlo o orientáciu na vysoký Mesiac a vtedy protiľahlé vchody z hľadiska chodu Mesiaca nemali priamu súvislosť. Dôležité boli orientácie a polohy JV a JZ vchodu, ako i druhej dvojice, t. j. SV a SZ vchodu, lebo Mesiac vychádzajúci v splne na smere JV vchodu zapadal na smere JZ vchodu a podobný vzťah bol aj medzi SV a SZ vchodom.

Len na rondeloch v Těšeticiach a Vedroviciach sa dá doložiť kombinácia smerov na vysoký a nízky Mesiac. Z južného vchodu týchto rondelov možno viesť vizírovaciu líniu na západný vchod na smere západu nízkeho Mesiaca a ďalšia línia vedie na východný vchod so smerom na východ vysokého Mesiaca. V pôdoryse rondelu sa však nenachádza žiadna opora na stanovenie smeru západu vysokého Mesiaca. Smery na východ i západ vysokého Mesiaca mali nízku kalendárnu hodnotu, odmeriavali len 18,6-ročný cyklus vysokého Mesiaca. Ako zdôrazňujeme na iných miestach tejto práce, pre kalendárne účely mali zásadný význam smery na nízky Mesiac, lebo na týchto smeroch štyrikrát ročne prechádza aj Slnko, a to v agrotechnicky významných termínoch. Rôznym aspektom orientovania rondelov na smery vysokého a nízkeho Mesiaca sa venuje pozornosť na viacerých miestach textu.

K TYPOLÓGII A CHRONOLÓGII SÍDLISK S RONDELMI

Typológii a klasifikácii neskoroneolitických rondelov sa v poslednej dobe venoval dostatok pozornosti. Hoci sídlisko v Žlkovciach sa z rámca klasických rondelov s priekopami a palisádami stavebno-technicky vymyká, chceme ho považovať za ideového pokračovateľa tradície rondelov, len v odlišnom technickom riešení. Pravdepodobne uzatvára niekoľkostoročnú tradíciu monumentálnej kruhovej architektúry, nakoľko je zo všetkých najmladší. Rondel z Bulhar na Morave, s dvoma priekopami, jednou palisádou a kolovou stavbou vo východnej polovici, ak je skutočne z fázy MMK IIa, teda súčasný s rondelom zo Žlkoviec zo stupňa Lengyel II, by v tom istom čase dokladal aj prežívanie priekopových rondelov (*Kundera / Měřínský 1999*). Domnievame sa, že palisádový rondel plnil tie isté funkcie ako rondely pozostávajúce z priekop a palisád. Najlepšie to potvrdzuje rondel v Bučanoch, s domom v severovýchodnom kvadrante (*Bujna / Romsauer 1986*). Ide určite o iný typ zariadenia, ako je palisádový rondel v Quenstedte. Viackrát prebudovaný palisádový rondel v Žlkovciach sa nachádzal približne v strede rozľahlej osady ohradenej po obvode palisádou, ktorá bola viackrát na niektorých úsekoch prekladaná, teda prebudovávaná. Ohradená osada s rondelom predstavuje určitú sídliskovú formu a v tejto podobe je zatiaľ ojedinelá. Nie je však ojedinelá vo vývojovom kontexte neskoroneolitických sídlisk strednej Európy.

Pri tejto príležitosti nás zaujímajú predovšetkým sídliská s rondelmi, ohradené priekopou alebo palisádou po obvode k rondelu priľahlej osady. Sídliská s rondelmi z územia lengyelskej kultúry neboli preskúmané v takom rozsahu, aby sa dali v tomto smere posudzovať. V Těšeticiach-Kyjoviciach bola okolo rondelu vo vzdialenosti od 23 do 42 m palisáda, ktorá však neohradzovala vlastnú osadu. Nadzemné obytné stavby osady sa vyskytujú až po jej vonkajšom obvode (*Podborský 1988*, 122). V Bylanoch 4 je rondel kultúry s vypichovanou keramikou ohradený plytkou a pomerne širokou priekopou, vzdialenou cca 70 m. Domy a osada priľahlá k rondelu neboli presnejšie špecifikované (*Pavlů / Rulf / Zápotocká 1995*). Priekopa paralelná s rondelom zrejme súvisela s vlastným rondelom a neohradzovala osadu.

Sídliská s priekopovými rondelmi, po obvode ohradené priekopou alebo palisádou, zo stupňa Lengyel I vrátane fázy MMK Ia, sa zatiaľ nenašli. Sídliská, po obvode ohradené priekopou, z Wetzleinsdorfu (*Urban 1983-1984*) a Falkensteinu (*Neugebauer/Neugebauer 1982*), sú až z fázy MMK/MOG Ib-Santovka. Ich vnútorná zástavba však nie je známa a existencia vnútorného rondelu nebola doložená. To však neznamená, že tam skutočne nebol. Vo Wetzleinsdorfe sa na priekopou ohradenej ploche sídliska našiel zatiaľ len pôdorys jednej kolovej stavby so základovým žľabom (*Urban 1980*). Rozlohou asi 12 ha ohradená plocha veľkého objektu vo Falkensteine je takmer totožná s osadou ohradenou palisádou v Žlkovciach, v ktorej stál aj palisádový rondel. Podobný palisádový rondel mohol byť aj vo Falkensteine i vo Wetzleinsdorfe (s ohradenou plochou okolo 5,7 ha). Je otázne, k akému typu osady by patrili priekopové útvary z rozhrania katastrov Porrau a Bergau v Dolnom Rakúsku (*Trnka 1991*, 119, 120, obr. 53; 54). Vonkajšia priekopa by rozmermi (dlhá os cca 300 m) odpovedala rozlohe ohradenej osady, ale plocha ohradená vnútornou priekopou, s osou dlhou asi 190 m, je na vnútorný rondel neúmerne veľká. Ide skôr o iný typ a kombináciu priekopových objektov. S uvedenými sídliskami s priekopou po obvode existovalo súčasne rozsiahle sídlisko v Santovke, kde sa priekopa po obvode ani rondel vo vnútri výskumom nezistili napriek tomu, že plochu areálu sídliska pretínali štyri vyše troch metrov hlboké ryhy pre potrubie tranzitného plynovodu. Stopy po ohradení osady priekopou sa nezistili ani pri leteckom prieskume.

K ohradeným osadám patria aj Hluboké Mašůvky, ohradené viackrát prerušovanou priekopou, ktoré boli už dávnejšie skúmané *J. Neustupným* (*1948-1950*). V. Podborský tu predpokladal datovanie do fázy MMK IIa. Posledný výskum Z. Čižmářa (*Čižmář / Čižmář / Lisá 2003*) však definitívne potvrdil datovanie priekop do fázy MMK Ib, teda existenciu počas tej istej keramickej fázy ako rakúske náleziská Falkenstein a Wetzleinsdorf. Na tomto mieste chceme

využiť cennú informáciu Z. Čižmáře, že v Hlubokých Mašůvkach v osade ohradenej priekopou objavil úsek palisádového žľabu (objekt 530) pravdepodobne kruhovitého pôdorysu, ktorý by mohol dokladať, podobne ako v Žlkovciach, existenciu palisádového rondelu (*Čižmář/Čižmář/Lisá 2003*, 225, obr. 6).

Prvý výskyt osád ohradených priekopou v primárnej oblasti priekopových rondelov až vo fáze MMK/MOG Ib-Santovka dokladá, že takéto osady lengyelskej kultúry vznikali až po zániku klasických rondelov. Sídlisko s dvoma po sebe budovanými rondelmi v Kammegu (*Doneus 2001*, 162, 163; *Trnka 1991*) reprezentuje možno zánikový horizont klasických rondelov lengyelskej kultúry vôbec, lebo z doby jeho zániku vo štvrtej sídliskovej fáze sa v hornej vrstve priekop vyskytuje keramika fázy MMK/MOG Ib. V tej dobe už nebolo osídlené žiadne zo známych datovaných sídlisk lengyelskej kultúry s klasickým rondelom. Táto chronologická pozícia osád ohradených po obvode je zaujímavá v súvislosti s výskytom rondelov v Bavorsku, v prostredí tamojšej kultúry s vypichovanou keramikou, najmä skupiny Oberlauterbach (SOB), kde sa rondely vyskytujú častejšie na sídliskách ohradených priekopami. Akoby tam idea rondelov a ohradzovanie osád priekopami prenikla z územia lengyelskej kultúry súčasne. Javí sa to ako dosť závažný problém, ktorému sa doposiaľ nevenovala primeraná pozornosť. Je potrebné zistiť, či ide len o zdanlivý rozpor, alebo o skutočný stav. Vynára sa tu otázka, prečo rondely v Bavorsku, keď boli súčasné s rondelmi lengyelskej kultúry, sa vyskytujú na sídliskách ohradených jednou alebo i dvoma priekopami skôr, prípadne od začiatku tamojšieho vývoja, ako je tomu na území lengyelskej kultúry. Čiastočne plošne skúmané a datované sú vlastne len dva rondely na tej istej lokalite - jeden priekopový a druhý palisádový na sídlisku ohradenom priekopami v Künzingu-Unterbergu (*Petrasch/Kromer 1989*). Podľa importov nádob lengyelskej kultúry (*Petrasch 1994*, 214-216, obr. 4), ktoré sa našli v horných vrstvách priekop a v silách z doby po zániku priekop a ktoré patria do fázy Santovka-MMK/MOG Ib, by boli so sídliskami ohradenými priekopami z Falkensteinu a Wetzleinsdorfu súčasné len zásobné jamy a horné vrstvy priekop. Pravdepodobne z tej doby pochádza palisádový rondel pozostávajúci z troch palisád elipsovitého pôdorysu, ktorý stál asi v osade ohradenej priekopou (*Becker 1996*, obr. 11). Črtá sa tu asi podobná situácia ako v Kammegu, kde sa v malom počte jám a v horných vrstvách výplne priekop vyskytuje keramika fázy MMK/MOG Ib (*Doneus 2001*, 142-148, 162, 163) s tým rozdielom, že v Kammegu ďalší rondel z fázy Ib už nebol.

Otvára sa otázka, kedy vôbec prenikla do Bavorska idea budovania rondelov, aj ako často a kedy sa tam budovali rondely aj na sídliskách neohradených priekopami po obvode, ako sú na lokalitách Wallerfing-Ramsdorf a Viecht-Eching (*Becker 1996*, obr. 13; 17), alebo novšie, patriace do skupiny Grossgartach v Ippesheime až v povodí Mainu (*Fassbinder/Nadler 1998; Schier 1999*). Nakoľko v centrálnej oblasti rondelov lengyelskej kultúry vonkajšie priekopy okolo sídliska sa doložiteľne vyskytovali až vo fáze Santovka-MMK/MOG Ib, dalo by sa predpokladať, že aj v Bavorsku sa tak stalo až v tomto období. V Künzingu-Unterbergu však boli najmenej dva rondelové systémy. Starší, pozostávajúci z dvojitej priekopy a dvoch palisád, na sídlisku ohradenom dvoma priekopami, a mladší, pozostávajúci z troch palisád v centre predchádzajúceho rondelu, na sídlisku ohradenom menšou obvodovou priekopou. Z priekop staršieho rondelu pochádza keramika skupiny Oberlauterbach spolu s vypichovanou keramikou odpovedajúcou fáze IVa českej periodizácie (*Poensgen 1994*). Odpovedajú teda dobe rozvoja klasických rondelov lengyelskej kultúry (Lengyel I). Podľa toho sídliská ohradené priekopami v Bavorsku vznikali skôr než v lengyelskej kultúre a je otázne, aký je vlastne vzájomný vzťah rondelov a sídlisk ohradených po obvode priekopou a či vôbec boli ohradené osady bez rondelov. Ako by sa v Bavorsku stretávala tradícia ohradzovania osád počas kultúry s lineárnou keramikou s novou ideou kruhových stavieb, šíriacou sa z juhovýchodu. K objasneniu týchto otázok prispejú až výsledky výskumov ďalších ohradených sídlisk s rondelmi v Bavorsku.

Aj v tomto kontexte je dôležité palisádou ohradené sídlisko s palisádovým rondelom v Žlkovciach z nasledujúceho stupňa Lengyel II. Zatiaľ ide o najneskorší doklad idey rondelu so zachovaním hlavných vlastností, dokonca s ich určitým obohatením. Zatiaľ ako jediné z toho úseku lengyelskej kultúry dokladá prežívanie idey rondelov na ohradených sídliskách, hoci v odlišnom technickom vyhotovení. Z toho vyplýva predpoklad, že aj v areáli priekopou a valom ohradeného sídliska, aké sú vo Falkensteine, vo Wetzleinsdorfe či v Hlubokých Mašůvkách (*Podborský 1983-1984*, 118, 119, tab. 2), mohol byť aj rondel. Vo vnútri opevnenia priekopou (a valom?) mohol stáť aj palisádový rondel, podobne ako mladší palisádový rondel v Künzingu-Unterbergu alebo v Žlkovciach, no ten sa pri leteckej a magnetickej prospekcii nedá asi vždy zistiť.

Skutočnosť, že palisádový rondel na palisádou ohradenom sídlisku je už vlastne epilógom rondelovej architektúry, zbavuje nás povinnosti podrobnejšie sa zaoberať otázkou genézy týchto objektov. Domnievame sa, že treba rozlišovať sta-

Obr. 30. Fázy Mesiaca, ako ich vidno voľným okom v priebehu synodického mesiaca. Osvetlená časť Mesiaca postupne narastá od stavu krátko po nove (hore vľavo) až po spln (štvrtý riadok zhora vľavo) a opäť sazmenšu je až po Mesiac krátko pred novom (vpravo dole).

vebno-technickú stránku kruhových objektov pozostávajúcich z priekop, palisád, prípadne i valov s príslušným počtom vchodov a brán, ktoré sú vlastné mnohým typom objektov fortifikačnej povahy, od ich postavenia a funkcie v konkrétnej sídliskovej aglomerácii, teda od ich zmyslu a účelu. Obidve idey sa mohli šíriť nezávisle od seba. Zo zisťovanej astronomickej orientácie na mnohých rondeloch vyplýva, že okrem jasnej typologickej charakteristiky týchto kruhových stavieb je orientovanie osi cez susedné alebo protiľahlé vchody na vysoký a nízky Mesiac, zriedkavejšie aj na Slnko, ich doposiaľ jedinou známou vlastnosťou, ktorá umožňuje ich čiastočnú interpretáciu ako kalendárnych zariadení. Okrem iných, nálezovými kontextmi alebo nálezmi nedoložiteľných funkcií slúžili rondely na pozorovanie chodu Mesiaca a Slnka, ako sa javili v momente dotyku s priľahlým horizontom, na ktorom sa dali presne fixovať. Kruhové alebo elipsovité rondely nášho typu, v známom charakteristickom stavebnom a typologickom vyhotovení či v sídliskovom kontexte, nekorenia v predchádzajúcom vývoji kultúry s lineárnou keramikou a nedajú sa odvodiť ani z juhovýchodnej Európy. Stále pribúdajúce sídliská kultúry s lineárnou keramikou s priekopovými systémami, ako je najnovší, extrémne veľký objekt Großrußbach-Weinsteig v Dolnom Rakúsku (*Doneus/Neubauer/Trnka 2001*), predstavujú pravdepodobne inú ideu. Ešte viac to platí o možnom transfere vedomostí o zákonitostiach v chode nebeských telies a o ich význame pre časomieru pri tvorbe kalendára. Vznikali ako svojbytné objekty na území svojho rozšírenia v kontexte ostatných hospodárskych, spoločenských a kultúrno-náboženských premien a v rámci veľkých transformačných procesov aj v Anatólii, v Stredomorí a v juhovýchodnej Európe. V dobe okolo počiatku 5. tisícročia pred Kr. takáto úroveň astronomických, matematických a geometrických vedomostí v takej konkrétnej podobe bola dosiaľ doložená práve v strednom Podunajsku, takže sa nemožno zaoberať otázkou prebratia týchto poznatkov z nejakého vyspelejšieho centra. Nie preto, že tieto vedomosti by inde nejestvovali, ale preto, že doposiaľ neboli objavené.

K diskusii o možnom vzťahu typológie rondelov k ich chronológii alebo aj pôvodu, podľa kľúča od starších jednoduchších k väčším a zložitejším, zatiaľ nemožno veľa dodať (*Petrasch 1990*, 492, 493). V súvislosti s juhovýchodnými konexiami vznikajúcej lengyelskej kultúry by mohli byť zaujímavé priekopami ohradené sídliská sopotskej kultúry v Chorvátsku, ktoré *S. Dimitrijević* (*1968*) považoval doslovne za „blatné hrady" a domnieval sa, že takéto osady boli zakladané v močaristej krajine. Znie to síce absurdne, ale možno predpokladať, že keď tieto, v nížinách ležiace osady boli ohradené priekopami (Vinkovci-Sopot, Otok), tak vznikali pri nízkej hladine vodných tokov a spodných vôd, teda počas suchej periódy a za podstatne odlišných hydrologických pomerov, aké tam vládnu dnes. Neprotirečilo by to našej úvahe o suchom podnebí počas lengyelskej kultúry. V kultúre Sopot kruhovité priekopy (zatiaľ nedokumentované) ohradzovali osady, podobne ako v tom čase v severovýchodnom Bulharsku priekopami a palisádou pravouhlého pôdorysu boli ohradené malé telly (*Todorova 1982*). Nešlo teda o rondely s astronomickou orientáciou nášho typu. Priekopy a vchody sú orientované na hlavné svetové strany a na tých smeroch sa nachádza len smer rovnodennosti. Odtiaľ teda do lengyelskej kultúry neprenikla asi ani idea a forma astronomicky orientovaných kruhovitých rondelov. Celkom výnimočný je tell na lokalite Polgár-Csőszhalom, obohnaný piatimi kruhovitými priekopami prerušenými štyrikrát priechodmi (*Raczky/Maier-Arendt et al. 2002*, 834-838, 840-843, obr. 2). Rámcovo existoval síce nejaký čas paralelne s rondelmi lengyelskej

kultúry, ale sotva celý čas od Lengyelu I po koniec Lengyelu II. Zatiaľ treba počkať na podrobnejšie správy o výsledkoch analýz stratigrafických zistení a početných nálezov. Napriek tomu, že ide o tellové sídlisko ohradené priekopami a nie o rondel lengyelského typu, našli sa tam dva astronomické smery: na východ Slnka pri zimnom slnovrate a na smer nízkeho Mesiaca pri západe (obr. 28). Takúto kombináciu astronomickej orientácie sme v rondeloch lengyelskej kultúry nenašli, je však známa z oblastí kultúr s vypichovanou keramikou.

ZMYSEL A FUNKCIA ASTRONOMICKY ORIENTOVANÝCH RONDELOV

Úvodná charakteristika

Dokladaná primárna orientácia rondelov lengyelskej kultúry na body extrémnych polôh Mesiaca na priľahlom horizonte osvetľuje len jeden výsek so širokého spektra otázok riešených pri výklade o pôvode, konštruovaní, orientovaní, využívaní a o funkcii a zmysle rondelovej architektúry v dobe staršej lengyelskej kultúry. Orientácia na smery vysokého a nízkeho Mesiaca prevládala podľa našich meraní predovšetkým v rondeloch lengyelskej kultúry. Na západnejších územiach v kultúrach s keramikou zdobenou vpichmi, najmä v Bavorsku (SOB), sa napriek tomu pri orientovaní rondelov uprednostňovali smery na slnovratové polohy Slnka (*Becker 1996*). Ani tam však nechýbajú náznaky dokladov orientovania rondelov na smery nízkeho Mesiaca. Novšie poznatky zásadne obohacujú doterajšie vedomosti o princípoch konštrukcie rondelov ako vedomých geometrických útvarov, teda o ich projektovaní s využívaním podstatných poznatkov o chode Slnka a Mesiaca a o ich význame pre časomieru vrátane pre prax dôležitých kalendárnych systémov. Tieto znalosti a schopnosti, aplikované pri projektovaní, konštruovaní a budovaní rondelov, možno chápať aj ako len geometrický a technický aspekt realizácie objektu, ktorý mal primárne spĺňať inú funkciu, než slúžiť na pozorovanie chodu nebeských telies. Možno si totiž predstaviť, že na pozorovanie samotného chodu Slnka a Mesiaca na oblohe i na horizonte sa mohli s podstatne menším stavebným nasadením využiť dve dvojice kolov, postačujúcich napríklad na fixovanie polohy Mesiaca na priľahlom horizonte. V prípade smeru na nízky Mesiac je to ešte možné prijať, lebo na tomto smere okrem chodu Mesiaca v roku nízkeho Mesiaca každoročne dvakrát pri východe a dvakrát pri západe prechádza Slnko. Iná situácia je v prípade rondelov orientovaných len na smer vysokého Mesiaca, ktorý sa opakuje v cykle 18,6 roka. Ako už bolo konštatované, na tomto smere sa Slnko nikdy nemôže na osi vchodov rondelu objaviť. Zatiaľ musí ostať úplne otvorená otázka využívania rondelu len v súvislosti s chodom vysokého Mesiaca, teda na samotné meranie a počítanie rokov vysokého Mesiaca. Dlhodobé mesačné cykly vysokého a nízkeho Mesiaca boli staviteľom a používateľom rondelov určite známe a nejakým spôsobom aj zaznamenávané. Astronomické a kalendárne princípy boli teda v určitých typoch rondelov zabudované a využívané. Okrem orientačných zariadení a stavebných prvkov, ktoré mali základy v zemi a ktoré sa pri odkrývaní terénu, resp. pri leteckej či magnetickej prospekcii vôbec nedajú zistiť, mohli existovať aj iné nadzemné konštrukcie a zariadenia, ktoré nie je možné terajšími archeologickými metódami odhaliť. Samotný zánik astronomicky orientovanej rondelovej architektúry či „rondelovej ideológie" v strednej Európe už v priebehu 5. tisícročia pred Kr. (*Podborský 1999a*, 267-272; *1999b*, 9, 18) svedčí tiež o tom, že nutné astronomické pozorovania, ktoré sa určite ďalej zdokonaľovali, sa dali robiť aj iným, architektonicky i stavebne menej náročným spôsobom. Konštruovanie a budovanie často na pracovný výkon až nadmieru náročných zemných stavieb a ich využívanie na pozorovanie hlavných nebeských telies našej oblohy malo okrem astronomických a kalendárnych funkcií asi spĺňať aj iné, pre organizátora či objednávateľa stavieb primárne významnejšie poslanie a konkrétne finálne využitie. Avšak kruh (možno presnejšie kružnica), ktorý sa využíval v súvislosti astronomickou orientáciou a s prírodnými kalendárnymi systémami a časomierami, spĺňal teda asi optimálny útvar, čo vyústilo v ciferníkoch slnečných a mechanických hodín. Iste nie je jednoduché nájsť deliacu čiaru medzi jednotlivými funkciami rondelov alebo rozpoznať rozsah ich polyfunkčného využívania.

Už na začiatku nášho príspevku menované výklady o funkcii rondelov nevychádzajú z presvedčivého konkrétneho nálezového kontextu v ich areáli či v priľahlej osade. Aj keď tušíme, že rondely mohli slúžiť ako miesta kultu, zhromaždení a osláv, konkretizovať to sotva dokážeme. Domnievame sa, že zisťované orientovanie na extrémne polohy Mesiaca aspoň konkretizuje možnosti posudzovania funkcie rondelov. Na prvom mieste je to prevažne prázdna, teda budovami nezastavaná, priekopami a palisádami, prípadne len palisádou ohradená plocha rondelu. Domy v SV kvadrante rondelov v Bučanoch (obr. 23: 1) a predovšetkým opakovaná výstavba kolových stavieb v takom istom sektore v Žlkovciach (obr. 4-6; 8-10) celkom inštruktívne ukazujú zámer staviteľov a užívateľov udržať voľnú

podstatnú časť plochy rondelu. Plocha rondelov mala ostať voľná a bez prekážok v podobe stavieb najskôr preto, aby sa dala pozorovať poloha Slnka a Mesiaca na horizonte a aby sa vo vnútri rondelu zmestilo potrebné množstvo ľudí. Tendencia zachovať maximum voľnej plochy sa zvlášť dobre prejavila pri zväčšení plochy rondelu v Žlkovciach, čo mohlo mať celkom pragmatický zmysel. S potrebou rozširovania rozlohy ohradenej plochy rondelu mohlo súvisieť aj budovanie novej priekopy alebo dvojice priekop v určitom odstupe od pôvodnej kruhovitej priekopy. Exaktné orientovanie osí rondelov na krajné polohy západu Mesiaca na horizonte v intervale 18,6 alebo 9,3 rokov muselo byť pre ich zriaďovateľov a používateľov dôležitým imperatívom. Na pevne fixovanom smere nízkeho Mesiaca každoročne štyrikrát prechádzalo Slnko, a to nie v čase slnovratu, ale 13. mája pred letným slnovratom a 1. augusta po letnom slnovrate na západe, 14. novembra pred zimným a 28. januára po zimnom slnovrate na východe. Rondel so smermi na Mesiac slúžil teda na sledovanie chodu Slnka aj v čase medzi dvoma cyklami nízkeho Mesiaca a plnil tak dôležitú kalendárnu funkciu. Pre zasvätených pozorovateľov mali astronomické poznatky dôležitú informačnú hodnotu o časomiere aj kalendári, aplikovane aj o striedaní ročných období a o vývoji podnebia. Ostatní obyvatelia osady alebo aj neďalekého okolia sa asi zúčastňovali spoločných akcií zameraných na uctievanie a oslavu javov vyvolaných pravidelnými, hoci zriedkavými premenami hlavných nebeských telies. Možno sa pýtať, prečo sa ako preferovaný smer orientovania rondelov javí miesto západu Mesiaca a Slnka. Možno predpokladať, že išlo aj o praktickú stránku pozorovania týchto nebeských telies. Pri západe Mesiaca a Slnka možno postupne sledovať a merať cestu i čas miesta ich západu a tak presne stanoviť hľadanú extrémnu polohu na horizonte. Naopak, pri východe Mesiac, ale najmä Slnko, najprv rozptýlene ožarujú pomerne široký segment oblohy nad horizontom a potom sa náhle objavia v bode, ktorý sa ťažšie fixoval ako bod západu.

Klimatické zmeny, ekologické podmienky a diskontinuita osídľovania

Z kartografického spracovania nálezísk kultúry s lineárnou keramikou i jej želiezovskej skupiny a sídlisk lengyelskej kultúry vo väzbe na pôdne typy, nadmorskú výšku a ročný chod recentných zrážok vyplynuli súvislosti, z ktorých možno usudzovať na vývoj a zmeny podnebia v priebehu 6. a 5. tisícročia pred Kr. (*Pavúk 1982; 1991; 1994b*, 16-23). Zlom nastal niekedy koncom skupiny Želiezovce a významné klimatické výkyvy asi pokračovali počas 5. tisícročia pred Kr., počas trvania lengyelskej kultúry. Človek tejto doby riešil hospodársku krízu spôsobenú nepriaznivým vývojom podnebných podmienok viacerými, navzájom súvisiacimi opatreniami.

Pravdepodobne dôsledkom nastupujúcej suchej periódy už v poslednom stupni želiezovskej skupiny obyvatelia opúšťali nielen jednotlivé osady, ale aj celé sídliskové areály na dnešnej černozemi. Premiestňovali sa buď do blízkosti inundačných nížin, alebo do vyššie položených oblastí (s dnešnou hnedozemou), bližšie k horstvám s častejším chodom zrážok. Trvalo to aj počas celej klasickej lengyelskej kultúry. V tom čase napríklad ostali niekoľko storočí neobývané obidva brehy Dunaja medzi Budapešťou a Viedňou. So suchou periódou sa v tej dobe spája aj technicky náročné budovanie zrubových studní. Pravdepodobne s nástupom suchej periódy súvisel aj zánik osídlenia bukovohorskej kultúry (*Šiška 1995*). Aj vznik rozsiahlych sídlisk s veľkým počtom domov aj obyvateľov počas potiskej a lengyelskej kultúry možno chápať ako hospodárske a sociálne opatrenie zamerané na riešenie krízy v dôsledku nepriaznivých klimatických pomerov. Podobne aj vznik mimoriadne veľkých sídlisk neskorej kultúry Tripolje CI sa chápe ako opatrenie na riešenie hospodárskej krízy v dôsledku narušeného ekosystému (*Videjko 1995*, 71). Vysoký podiel lovnej zveri na sídliskách lengyelskej a potiskej kultúry (až 65% kostí divých zvierat v sídliskovom odpade) mohol nahradzovať nedostatok proteínov rastlinného pôvodu vo výžive. Po rozsiahlom odlesnení vznikla otvorená krajina, čo mohlo podmieniť premnoženie lovnej zveri.

Domnievame sa, že z hľadiska neolitického poľnohospodárstva boli pre budovanie a viacstranné využívanie rondelov, najmä na praktické astronomické pozorovania a kalendárne potreby, jedným v dôležitých faktorov vtedajšie meniace sa klimatické podmienky. Zvlášť, keď zhoršujúce sa klimatické pomery viedli až ku kríze v pestovaní obilovín, ktorú bolo treba riešiť. Orientácia v chode ročných období, s hľadaním optimálneho termínu sejby, mala preto existenčný význam.

Z doby pred vznikom lengyelskej kultúry nie je známa existencia podobne astronomicky orientovaných zariadení, hoci sú známe viaceré druhy objektov ohradených priekopami. Platí to aj o juhovýchodnej Európe. Z doby prvých rondelov lengyelskej kultúry z Bulharska je na spodnej strane keramického modelu pece rytá tabuľka so sieťou pravouhlých polí, ktoré sa dali interpretovať ako schéma 30-dňového lunárneho kalendára (*Čochadžiev 1984*, obr. 2; *Nikolov 1990*). V tom období sa v horizonte skupín a kultúr Marica-Karanovo V, Gradešnica,

Slatino-Dikilitaš a Vinča C objavujú na keramike dobre známe početné drobné abstraktné ryté vzory pokladané za piktogramy, ktoré by tiež mohli odrážať novú intelektuálnu úroveň v širokom kontexte celoeurópskych zmien niekedy počiatkom a v priebehu 5. tisícročia BC. V Rudnej Glave v Srbsku už v tom čase vo veľkom rozsahu začala ťažba medi.

Do tejto doby spadá aj významná kultúrna zmena. Proti klimatickému či ekologickému determinovaniu by bolo možne preto oponovať, že zistená diskontinuita osídlenia i opatrenia hospodárskeho a spoločensko-organizačného či mocenského rázu mohli byť vyvolané hospodárskymi a etnokultúrnymi premenami sprevádzanými aj určitou migráciou neznámej intenzity. Máme na mysli neskoršie rozšírenie lengyelskej kultúry na územie kultúry s vypichovanou keramikou v časti Dolného Rakúska a na Morave, či jej menej intenzívny postup do severného Potisia. Hoci je etnicky a kultúrny podiel skupiny Želiezovce a skupín Malo Korenovo, Keszthely a Sopot na vzniku lengyelskej kultúry nesporný, úloha balkánskeho vplyvu na formovaní lengyelskej kultúry prostredníctvom kultúry Vinča by sa mala naďalej zvažovať, z nového pohľadu skúmať a špecifikovať. Prekvapujúco sa objavili významné zhody v kolových stavbách ranej kultúry Vinča-Pločnik a staršej lengyelskej kultúry (*Pavúk 2003*, 453-464, obr. 4; 9; 10). Patrí k nim aj zavedenie konštruovania povaly v domoch staršej lengyelskej kultúry. Vznik lengyelskej kultúry znamená ďalšiu etapu zbližovania strednej Európy s vývojom v juhovýchodnej Európe a reflektuje tamojšie zmeny v horizonte Karanovo V - Boian-Vidra-Poljanica - Slatino-Dikilitaš - Vinča-Pločnik, smerujúce k sformovaniu kultúr Gumelnița-Karanovo VI a Salcuța-Krivodol-Bubanj. Lengyelská kultúra však naďalej zachovala významnú mieru autonómnosti stredoeurópskeho priestoru, teda zmeny v systéme a štruktúre osídlenia vznikajúcej lengyelskej kultúry sotva možno vzťahovať na zásadné impulzy z balkánskych kultúr. Oveľa zreteľnejší vplyv z juhovýchodnej Európy sa prejavil ku koncu lengyelskej kultúry, keď na úrovni skupín Tiszapolgár/Bodrogkeresztúr a Epilengyel/Lengyel IV v strednej Európe začínalo šírenie klasického eneolitu, sprevádzané okrem iného výrobou ťažkých medených nástrojov.

Rondelové aktivity

Suma vedomostí o pravidelnosti chodu nebeských telies, ako aj znalostí v oblasti matematiky a geometrie, ktoré sú premietnuté napríklad v založení a následnom prebudovávaní palisádového rondelu v Žlkovciach, sa nevyužívali len technicky pri konštruovaní a výstavbe rondelov. Určite boli základnou súčasťou ideológie a sústavy predstáv o chode sveta a o silách, ktoré ľudský život determinovali. Od týchto poznatkov sa odvíjala podstatná časť vtedajšieho náboženstva a podriaďovali sa im s náboženstvom súvisiace kultové praktiky. Areál rondelu s najväčšou pravdepodobnosťou bol miestom slávností a rituálov v dňoch, v ktorých sa na očakávanom mieste na horizonte, kam boli orientované vchody do rondelu, vstupoval Mesiac alebo Slnko. Vo všeobecnosti prevláda názor, že kruhové areály vymedzené priekopami a palisádami sa okrem iného využívali aj ako miesta kultu, ako chrámy Slnka a podobne. Okrem objektu (rondelu) a jeho typologického a stratigrafického kontextu však dochovaný nálezový inventár z areálu a jeho bezprostredného okolia sa ani sortimentom, ani množstvom ničím podstatným neodlišuje od nálezov z objektov v priľahlej osade. Absencia špecifických kultových predmetov sa dá vysvetliť dosť jednoducho. V areáloch rondelov sa vyskytuje málo zahĺbených objektov, v ktorých by sa prípadný zvláštny, pri kulte používaný inventár mohol zachovať, a to, čo ostalo na vtedajšom povrchu, zaniklo. Veľké jamy (411, 444, 448, 449, 450) v rondeli v Žlkovciach slúžili, podobne ako v osade, na ťažbu hliny pri budovaní jednotlivých domov. Jama 449 bola evidentne jednorazovo zaplnená zvyškami niektorého zhoreného alebo zrúteného domu v blízkosti a v jej výplni sa zreteľne rysovali kolové jamy domu 74. Podobne rýchlo boli zaplnené asi aj ostatné jamy v ohradenom areáli. Jamy plnili takú istú funkciu ako podobné jamy v každej osade. Špecifický, s kultom spojiteľný inventár nemožno očakávať ani v priekopách. Tie sa definitívne zaplnili spravidla až potom, keď kruhový objekt splnil primárnu funkciu. Okrem toho je otázne, aký druh nálezového inventára by mal patriť do sféry kultu, ak vynecháme antropomorfnú plastiku, zoomorfné a antropomorfné nádoby, ktoré s ich príležitostným výskytom patria skôr k zvláštnostiam na všetkých náleziskách. Napríklad z Bavorska, s osobitnými rondelmi na sídliskách s obvodovými priekopami, tento druh kultového inventára zatiaľ nie je známy vôbec, ale tam ľudské plastiky sú všeobecne vzácne (*Riedhammer/Schmotz/Wandling 1999*, 20-24). Zvlášť početná antropomorfná plastika z areálu rondelu a zo sídliska v Těšeticiach (*Podborský 1985*, 21-36) je skôr výnimočná a odpovedá asi častému výskytu tohto druhu inventára na moravských náleziskách vôbec, lebo napríklad vo Svodíne na celom sídlisku sa našiel len asi tucet fragmentov ľudských hlinených figúrok (*Ruttkay 2004*). Podobne málo plastiky je zo Žlkoviec a len 10 fragmentov pochádza z Kammegu (*Doneus 2001*, 74). Okrem toho drobná figurálna plastika, ako zmenšenina reálnych bytostí a objektov, sa zrejme nepoužívala pri kolektívnych podujatiach. Tam boli živí ceremoniári a účastníci rituálov. Skôr mala miesto v domácej či individuálnej sfére kultu.

Nevysvetlená ostáva „kamenná skládka" v hornej časti priekopy pri južnom vchode rondelu vo Vedrovciach, ktorá podľa autorov vznikla pravdepodobne až po skončení funkcie rondelu (*Humpolová / Ondruš 1999*, 177, 178). S rituálnymi praktikami v rondeli teda nesúvisela. Výplň priekop dvoch rondelov v Ölkmane, v katastri St. Florian v Hornom Rakúsku (*Pertlwieser 2001*), kde autor rozpoznal popri rozsiahlych depozitoch zvyškov po zhorených domoch aj veľké množstvo psích koprolitov, nemusí byť výnimočná, nemusí ani dokladať využívanie rondelu ako ohrady zvierat, ale môže súvisieť s úložnými podmienkami, v ktorých sa tieto zvyšky zachovali a rozpoznali.

Pravidelnosti a súvislosti chodu nebeských telies, objavenie možnosti ich sledovania a najmä merania času, znamenalo mimoriadne obohatenie poznatkov o svete pravekých ľudí. Jednotlivci s takýmito vedomosťami iste mali prestížne spoločenské postavenie. Oni vytyčovali smery, polohu aj rozlohu, konštruovali elipsu a organizovali budovanie veľkých zemných objektov. V ich réžii sa asi konali aj obrady a slávnosti pri príležitosti významných udalostí súvisiacich s pravidelným chodom nebeských telies. Je otázne, či intelektuálna úroveň jednotlivcov schopných odhaľovať a využívať prírodné javy, ich kvalifikovala aj do čela hospodárskej, spoločenskej a mocenskej hierarchie vtedajšej spoločnosti, alebo či boli len v pozícii kňaza - šamana. Ide vlastne aj o to, kto obýval dom v areáli rondelu, ktorý pravdepodobne patril vedúcej osobnosti celej komunity, ktorá v rámci rodovej organizácie mala asi svoju pevnú štruktúru a hierarchiu. Nemožno vylúčiť, že dochádzalo aj k určitému oddeleniu nábožensko-kultovej a hospodársko-mocenskej sféry.

Práve veľká kolová stavba v severovýchodnom kvadrante rondelu, aká sa zistila v Bučanoch a v Žlkovciach, mohla stáť aj vo viacerých, alebo aj vo všetkých rondeloch. Jej existencia dáva rondelom ďalšiu dimenziu. Mohol tam niekto žiť, trvalo ho obývať a areál rondelu sa zaľudnil. Zvlášť v prípade, keď sa rondel nachádzal v osade ohradenej priekopou alebo palisádou evokuje táto situácia dojem o akropole a meste, alebo o hrade a podhradí. Mimoriadne veľké kolové stavby 72 a 73 s vchodovými koridormi v žlkovskom rondeli (obr. 7) ponúkajú aj interpretáciu, že takéto veľké stavby mohli slúžiť ako kolektívne zariadenie pre obyvateľov osady, alebo pre jej vybratú časť, počas kultových aktivít. Smerovanie osi obidvoch stavieb na JV vchod do palisádových rondelov umocňuje ich tesnú spätosť s astronomickou orientáciou rondelu. S tým mohla súvisieť aj funkcia celého rondelu. V takomto kontexte by sa skôr zdalo, že išlo o komunálne zariadenie. Žiada sa pripomenúť zaujímavý výskyt dvoch dvojíc podobne veľkých stavieb s koridorom v areáli, priľahlých k rondelu ako stavby 72 a 73 v superpozícii blízko východného oblúka palisád rondelu (obr. 6). Akoby sa bola uplatňovala dichotómia nielen v užívaní stavieb, ale aj v spoločenskom postavení a v hierarchii vedúcich členov spoločenstva osady či širšej spoločenskej štruktúry. Dalo by sa možno uvažovať o existencii kultovej stavby - chrámu na kultovom okrsku ohradenom priekopou a palisádami (alebo len palisádou). V takomto chráme mohol prebývať duchovný náčelník komunity, možno ten, ktorý ovládal tajomstvo chodu nebeských telies a ktorý organizoval aktivity s tým spojené. Ide o to, či bol súčasne *big man*. Vo veľkých domoch s koridorom na východnej strane rondelov mohol bývať predstaviteľ hospodárskej, organizačnej a spoločenskej moci. Sporadicky sa v osade vyskytovali aj zvlášť široké domy s deviatimi kolmi (prevládali domy so siedmimi kolmi) v priečnych stenách. Ide o zásadný problém jednoty alebo deľby moci medzi predstaviteľmi náboženstva a predstaviteľmi hospodárskych a mocenských štruktúr komunity. Pohybujeme sa totiž v dobe desiatky storočí pred vznikom mocenských útvarov organizovaných na spôsob štátu v Egypte a Mezopotámii. S existenciou sociálne organizovanej spoločnosti počas staršej lengyelskej kultúry možno počítať na základe zvlášť bohato vybavených hrobov nielen mužov, ale aj maloletých detí, patriacich zrejme do vyššie postavenej vrstvy spoločnosti. Výrazne kultový inventár v bohatých hroboch dievčat vo Svodíne (*Němejcová-Pavúková 1986c*) by mohol indikovať, že išlo dokonca o deti z úzkeho okruhu predstaviteľov duchovnej moci. Spoločenskú diferenciáciu prenášanú aj na deti možno doložiť tiež na pohrebiskách lengyelskej kultúry v Zadunajsku (*Zalai-Gaál 2002*, 112). Vzhľadom na to, že rondely sa pokladajú za kultové a rituálne okrsky *par excellence*, možno pri interpretácii ich funkcie uvažovať aj o povahe štruktúry náboženskej, hospodárskej a politickej sféry týchto spoločenstiev z hľadiska uplatňovania autority pri ich organizácii. Nie je známe, či po ostatnom okolí rondelu, kde sa neskúmalo, existovali ďalšie podobné stavby s koridorom. Potom by sa asi ponúkali aj ďalšie možnosti výkladu existencie stratifikovanej spoločnosti podľa typov stavieb.

Defenzívna funkcia rondelov?

Pri riešení tejto otázky *P. J. R. Modderman (1983-1984)* predostrel pragmaticky formulované pravidlá, ktoré sú dodnes aktuálne. Parametrami niektoré veľké rondely mohli spĺňať požiadavky fortifikačných zariadení. Na opačnom póle by bol rondel z Vochova (*Pavlů 1983-1984*). Malými rozmermi všetkých prvkov nepripúšťa úvahu o fortifikačnom objekte. Nepriamy doklad o obrannom charaktere rondelov

možno doniesol výskum v Ružindole-Borovej. V stavebne nedokončenej priekope rondelu sa tam našli len na krátkych preskúmaných úsekoch kostrové zvyšky najmenej 18 ľudských indivíduí s perimortálnymi poraneniami (*Jakab 1997*; *Němejcová-Pavúková 1997*, 116-118). Možno to pokladať za jeden z prvých dokladov bojových stretov v neskoroneolitických rondeloch. Ich absencia v areáloch rondelov by mala byť jedným z argumentov proti ich defenzívnej funkcii. Veľký počet zabitých ľudí v priekopách na sídlisku kultúry s mladou lineárnou keramikou na lokalite Aspam-Schletz (*Windl 1996*) podporuje názory aj o defenzívnej funkcii priekopami ohradených objektov. Z viacerých dôvodov považovala *V. Němejcová-Pavúková* (*1995*) veľký rondel vo Svodíne, s mohutným valom, za fortifikačné zariadenie. V 10 metrov širokom telese valu rondelu Svodín 2 boli priechody z vonkajšej strany (od priekopy) široké 70 cm a smerom dovnútra rondelu sa postupne rozširovali na 130 cm. Takýto úzky, ľahko uzatvárateľný priechod, ktorým mohol prechádzať len jeden človek, možno tiež považovať za efektívny fortifikačný prvok. Súčasne však mohol dobre slúžiť na pôsobivé optické i pocitové vizírovanie Mesiaca nad horizontom vrátane prieniku svetelného lúča týmto úzkym koridorom. Keď si osvojíme názor *V. Němejcovej-Pavúkovej* (*1995*, obr. 74), že v takmer 10 metrov širokom telese valu mohol existovať tunelový priechod, tak samotné pozorovanie astronomického javu bolo precíznejšie a emotívny účinok sa mohol podstatne zvyšovať. Fortifikačný aj vizírovací efekt mohli zvyšovať aj drevené konštrukcie na tzv. zemných mostoch v priechodoch medzi čelami či krídlami priekop, aké sa zistili v Bučanoch (*Bujna/Romsauer 1986*, obr. 2) a Künzingu-Unterbergu (*Petrasch 1990*, 468-473, obr. 13). Pre pozorovanie chodu Mesiaca a Slnka mali asi význam aj dvojice kolov v južnom a juhozápadnom vchode rondelu v Těšeticiach, pomedzi ktoré možno viesť priamku smerujúcu na miesto západu nízkeho Mesiaca na horizonte. K diskusii o existencii valov v rondeloch by sme chceli uviesť jeden pozitívny doklad zo Svodína, o ktorom sa V. Němejcová-Pavúková v knihe popri iných stratigrafických dokladoch nezmienila. Južne od severozápadného vchodu rondelu Svodín 2 veľká jama 147/72 kalenderberskej kultúry ako jediná na skúmanej ploche porušovala vonkajší a stredný palisádový žľab. Jama bola voči rozlohe pomerne plytká (okolo 80 cm). Pozoruhodná však bola tým, že bola zaplnená pomerne kyprou zeminou zmiešanou z tmavších humusovitých a bledých sprašovitých hrudiek, ktoré robili dojem, že pochádzajú z už raz premiestňovanej a zmiešanej hliny. Domnievame sa, že táto výplň sa do jamy zosunula z podkopaného valu, do ktorého bola jama hĺbená. To znamená, že v dobe halštatskej val ešte stál a slúžil ako pohodlný zdroj stavebnej hliny, pretože sa nemuselo kopať do hĺbky. O tom, že val veľkého rondelu vo Svodíne existoval, nepriamo svedčí aj malé pohrebisko z neskorej doby bronzovej na ploche ohradenej palisádami tohto valu. Existenciu valu vo veľkom rondeli vo Svodíne dobre potvrdzuje aj rozšírenie osady badenskej kultúry, ktorá do areálu vymedzeného troma palisádami nikde nepreniknula, hoci v priekopách sa vyskytovali objekty tejto kultúry. Z toho nepriamo vyplýva, že výplň priekop principiálne nevznikla eróziou valu, ale skôr splachom z areálu osady, ako i deponovaním časti sídliskového odpadu. Existenciu valu v rondeli možno teda priznať, ale v každom rondeli je potrebné hľadať argumenty za aj proti, bez ohľadu na to, či rondely boli fortifikačným zariadením. Tak ako priekopy neboli nevyhnutnou súčasťou rondelu, lebo sú známe aj palisádové rondely bez priekop, tak mohol byť niekedy súčasťou rondelu aj val. Úzky priechod vo vale sa mohol efektívne využívať pri pozorovaní Mesiaca a Slnka na horizonte, takže val sa mohol aj cielene budovať v súvislosti s astronomickou orientáciou, ako i ohradenie rondelu ako sakrálneho okrsku. A to bez ohľadu na fortifikačnú funkciu rondelu.

Palisádový rondel a palisádou ohradená osada

V úvodných kapitolách bola opísaná základná charakteristika palisádou ohradenej osady s rondelom približne v jej strede. Na tomto mieste chceme zdôrazniť, že osada s rondelom tvorili jeden stavebný, a tým i hospodársko-spoločenský celok (obr. 2). Tak ho chápali aj jeho projektanti a stavitelia, a to zrejme v tesnej súvislosti s astronomickou orientáciou rondelu. Ako architektonický celok boli rondel, palisáda okolo osady a domy v osade vybudované v jednom stavebnom cykle. Osada s centrálne situovaným palisádovým rondelom v Žlkovciach bola založená na mieste, ktoré predtým bolo zastavané pred viacerými storočiami, ešte počas mladej lineárnej keramiky. So všetkou pravdepodobnosťou bola osada založená v roku nízkeho Mesiaca, lebo len v tom roku sa dala fixovať orientácia elipsovitého rondelu na smer nízkeho Mesiaca na horizonte. Rozhodnutie založiť novú osadu bolo sprevádzané dôležitými ideologickými a nábožensko-rituálnymi dôvodmi Tie asi súviseli aj(?) s chodom Slnka a Mesiaca, ktoré boli zrejme uctievané viac než len ako objekty dôležité pre časomieru. Dnes je už dobre známe, že početné skúmané sídliská lengyelskej kultúry na Slovensku, ako aj na susedných územiach, trvali len počas jednej keramickej fázy, ktorá bola spravidla asi kratšia ako podľa

keramiky definovaný stupeň, obvykle s troma fázami. To znamená, že v tom istom roku bola opustená osada obyvateľmi, ktorí na inom mieste v roku vysokého alebo nízkeho Mesiaca zakladali novú osadu, pravdepodobne v takom istom, ak nie väčšom rozsahu ako bola práve osada predošlá. Za takéhoto predpokladu asi nešlo o filiáciu osád, lebo chýbajú sídliská preukázateľne kontinuálne osídľované počas dvoch a viacerých po sebe nasledujúcich keramických stupňov. Samozrejme, sú aj výnimky, napríklad osídlenie počas troch keramických fáz na lokalite Zengővárkony, avšak na neďalekom nálezisku Móragy trvalo sídlisko s hrobmi len počas fázy Santovka-MMK Ib (*Zalai-Gaál 2002*). Okrem toho na sídlisku v Žlkovciach, za predpokladu, že na celej ohradenej ploche bola taká istá hustota domov ako na preskúmanej časti, mohlo stáť aj okolo 50 domov. V toľkých domoch už možno počítať s pomerne veľkým počtom obyvateľov, ktorí popri zabezpečení existencie a obživy boli schopní pravdepodobne v priebehu jedného roka vybudovať celý sídelný komplex. Presťahovanie osady muselo byť dlhodobejšie pripravované a napríklad odlesnenie miesta budúcej osady a pomerne rozľahlých polí sa asi robilo už nejaký čas vopred. Metódou, ktorú použila *C. Bakels (1982, 11)*, len na zriadenie primárnej osady s rondelom, pri minimálnej spotrebe 10 000-12 000 kmeňov stromov, bolo potrebné odlesniť okolo 170 ha listnatého lesa. Podľa rámcových odhadov a približných prepočtov na vybudovanie či prestavbu všetkých domov, rondelu a obvodovej palisády bolo treba celé desaťtisíce (60 000 až 80 000) stromov zo stoviek hektárov lesa, ktorý sa počas trvania sídliska postupne odlesňoval. Podľa rozlohy ohradenej osady i podľa počtu pomerne veľkých domov možno predpokladať, že v nej žila pomerne početná pospolitosť, ktorá bola asi spôsobilá v krátkom termíne osadu vybudovať. Keďže najmenej osem stavieb bolo orientovaných paralelne s priebehom palisád, možno usudzovať, že založenie osady začínalo asi zriadením obvodovej palisády a postupne sa popri nej budovali jednotlivé domy. Podľa dodatočných segmentov palisádových žľabov sa obvodová palisáda prekladala podobne, ako sme opísali pri prestavbách rondelu. Osada sa pravdepodobne nezmenšovala, ale zväčšovala. Jasný stratigrafický doklad o tom sme však nezistili.

V osade sa pôdorysy domov veľakrát pretínali, alebo sú tak blízko seba, že sotva mohli stáť súčasne. Evokuje to dojem, že osada mohla byť rozparcelovaná a základné spoločenské a príbuzenské jednotky dostavali miesto na dom a dvor, na ktorom budovali domy viaceré generácie. Osadu zakladala asi už dobre organizovaná a mnohopočetná komunita.

Pri opúšťaní starej a zakladaní novej osady mala pravdepodobne dôležitý význam perióda 19 rokov, počas ktorej sa Mesiac opäť dostal do tej istej svojej krajnej polohy na horizonte. Len v tom roku bolo možné žiadaný smer s dostatočnou presnosťou vytýčiť. Rondely v Žlkovciach a Bučanoch sú orientované v krajnej polohe na severozápadnom smere nízkeho Mesiaca.

Podľa toho v roku príslušného vysokého alebo nízkeho Mesiaca dochádzalo k významným rozhodnutiam. Otvára sa otázka, čo mohlo ovplyvňovať rozhodnutie o zmene sídla. Ako prvé prichádzajú do úvahy dôvody hospodárskej povahy, vyvolané postupnou devastáciou okolia osady a polí. Dôsledkom ekonomických dôvodov bolo aj násilné, bojom obsadené sídlisko v Ružindole-Borovej, kde sa v priekopách rondelu našli početné zvyšky kostier s perimortálnymi poraneniami. O neekonomických dôvodoch opúšťania sídlisk sa možno len domnievať, určitú úlohu tu mohol zohrávať aj 19-ročný cyklus vysokého a nízkeho Mesiaca, a to nielen ako indikátor času, ale aj ako imperatívny objekt kultu. Aj určitý počet 19-ročných cyklov mohol byť dôvodom na opustenie starej a na založenie novej osady.

Pravdepodobne bolo by vhodné diferencovane hodnotiť rondel ako sakrálny okrsok svojho druhu a k rondelu priliehajúcu osadu. Samotný rondel sotva bol miestom hospodárskych a obchodných aktivít so surovinami a ekvivalentnými produktmi, takéto činnosti sa odohrávali v osade. Pri súčasnom stave bádania však nedisponujeme dostatočným množstvom porovnávacích údajov o sídliskách s rondelmi a o osadách bez týchto zariadení.

Osada s rondelom ako centrálne miesto

J. Petrasch (1990a; 1990b), iste inšpirovaný geografmi i archeológmi znovu objaveným a aktualizovaným *W. Christallerom (1933)*, predpokladá okrem iných funkcií sídlisk s rondelmi, že preberali funkciu centrálnych miest v rámci určitého regiónu. V ich okolí by mali byť viaceré menšie osady bez rondelov, ktoré boli voči centrálnej osade v určitej závislosti a mali sa podieľať aj na budovaní rondelov. Na sídlisku v Žlkovciach sa nenašiel nijaký inventár dovoľujúci tento aspekt posudzovať. Okrem toho sú Žlkovce zatiaľ jediným sídliskom s rondelom zo stupňa Lengyel II. Ako sme už spomenuli, najbližšie sídlisko z toho stupňa je v Pečeňadoch, vzdialené 2,5 km a ďalšie, v podobnom odstupe, je vo Veľkých Kostoľanoch. Z hľadiska možnej existencie osady v pozícii centrálneho miesta je zaujímavejšie sídlisko v neďalekých (2,5 km vzdialených) Bučanoch (*Bujna/Romsauer 1986*), pravdepodobne z konca stupňa Lengyel IB. Dalo by sa totiž predpokladať, že osada s rondelom v Žlkovciach bola druhým alebo tretím nástupcom centrálnej osady

v Bučanoch. Medzitým však museli existovať aspoň dve osady z fázy Santovka-MMK Ib v bezprostrednom okolí obidvoch skúmaných nálezísk, ktoré sa zatiaľ nenašli.

Mytologické pozadie vo funkcii rondelov

Bez toho, aby sme sa pokúsili tematicky a rituálnymi úkonmi naplniť funkciu rondelu ako sakrálneho miesta, chceli by sme sa s *M. Eliade* (*1995*, 254-256) odvolať na eleuzínske mystériá, zrejme s prastarým mytologicko-rituálnym scenárom. Súviseli pravdepodobne aj s agrárnou mystikou siahajúcou do začiatkov roľníctva. V slávení Malých a Veľkých mystérií sú možno zakonzervované idey a ceremoniálna prax mnohých generácií pestovateľov obilia, vedených vlastníkmi a nositeľmi tajomstva rodenia a znovuzrodenia obilného klasu. Demeter, pôvodkyňa eleuzínskych mystérií, bola najstaršou bohyňou úrody a i morfologicky nadväzovala na veľké bohyne neolitu. V intenciách zisťovanej astronomickej orientácie rondelov a vedomostí o chode nebeských telies môžeme do mytológie a rituálnych praktík dosadiť v mytológiách i vo folklóre v mnohých variantoch personifikovaný Mesiac ako bezprostredný objekt kultu. Tak ako v mytológiách mnohých kultúr a etník, tiež možno predpokladať jeho duálny vzťah so Slnkom. V početných mytológiách sa Mesiacu pripisujú mnohoraké sily, vlastnosti a funkcie. Niektoré z nich s Mesiacom určite spájali aj duchovní vodcovia organizujúci budovanie rondelov a v nich konaných pravidelných slávností. Obsah i priebeh týchto slávností rešpektujme ako tajomstvo ich účastníkov. S ešte väčším rešpektom zaznamenajme vedomosti budovateľov rondelov o chode nebeských telies, o geometrii i aritmetike, ako i o kalendári, ktoré z pôdorysov rondelov vieme vyčítať. Asi by nebolo správne prenášať do kultovej sféry rondelov konkrétne rituálne praktiky spájané s uctievaním jednotlivých božstiev, ako sú známe zo starovekých kultúr Mezopotámie, Egypta či Grécka. Je to aj tak nedoložiteľné a bolo by to aj kontraproduktívne. V písomných prameňoch doložené staroveké náboženstvá určite zachovali mnoho z náboženských predstáv a praktík neolitických etník. Mnohé z nich v niektorých častiach Zeme iste v rôznych podobách prežívajú dodnes.

Ťažko sa konkretizuje náboženský svet ľudu rondelov, ešte ťažšie však možno hľadať vysvetlenie smerovania dlhých stien domu na miesto juhovýchodného vchodu do rondelu v Žlkovciach (obr. 18). Stavbu to nemohlo ovplyvniť ani stavebno-technicky, ani konštrukčne. Podľa všetkého sa z JV vchodu cez SZ vchod pozoroval západ Mesiaca v roku nízkeho Mesiaca. V tom asi tkvel zmysel a dôležitosť tohto miesta, tesne vymedzeného čelami dvoch palisád. Možno si predstaviť, že Mesiac ako personifikované božstvo, pozorovaný z toho miesta, zostupoval na horizont a odtiaľ, v predstavách a v prezentácii vykonávateľov ceremónií, bránami vstupoval aj do (posvätného) kultového okrsku ohradeného palisádovým plotom. Vizírovacia os z vchodu do rondelu na miesto krajnej polohy Mesiaca na horizonte sa smerovaním osi stavby v rondeli na tento JV vchod predlžovala na každý z domov budovaných vo východnej polovici rondelu. Po nej možno vstupoval z oblohy zostupujúci Mesiac do stavby - chrámu. Kto rozhodne, kde je hranica medzi mýtom a javom, ktorý nám pripadá ako exaktné geometrické riešenie? Keď je naša mienka o prepojení dĺžkovej miery, lengyelskej siahy, a časomiery odvodenej od fáz Mesiaca a jeho obehu blízka pravde, tak možno predpokladať, že ľudia s týmito vedomosťami vstupovali aj na pole archaickej kozmológie, astrológie a numerológie, dávajúc vesmírnym telesám a číslam symbolický obsah naplnený zdanlivou kauzalitou. Pozoruhodné je tiež, že priestor vymedzený rondelom s jeho stavebnými a funkčnými časťami, napriek tomu, že je takmer kruhový, nie je tu chápaný a videný z jeho stredu, ale cez JV vchod z jeho hranice, resp. zvonka.

Rondel ako kalendárium

Potreba orientácie v čase, podmienená celkovou zmenou počasia, zrejme viedla človeka lengyelskej kultúry zakomponovať do budovania rondelov aj ich astronomickú orientáciu. Sotva možno nájsť presvedčivý doklad o tom, že rondely boli primárne budované ako observatóriá. Zjavná podriadenosť ich orientácie na polohy Mesiaca a Slnka na horizonte je však tak pregnantná, že je potrebné počítať s vysokou mierou pragmatického prístupu aj z aspektu pre prax dôležitého pozorovania hlavných nebeských telies. Smery na vysoký Mesiac umožňujú dlhodobú orientáciu v čase v cykle 18,61 roka (19 rokov) a v roku vysokého Mesiaca umožňujú sledovať 28-denný cyklus (tropický mesiac). V roku nízkeho Mesiaca sa dal presne merať synodický a tropický mesiac. Pre kalendárne využitie smerov nízkeho Mesiaca je dôležité, že na týchto smeroch prechádza aj Slnko. Treba zdôrazniť, že na smeroch vysokého Mesiaca cez vchody rondelov Slnko nikdy nemôže prechádzať.

Zvýšený záujem o cieľavedomé pozorovanie a meranie chodu Mesiaca mohol spôsobiť nástup suchej periódy, počas ktorej sa obdobie zrážok podstatne skracovalo, s čím súvisela malá oblačnosť počas roka. Vytvorili sa priaznivé poveternostné podmienky

pre pozorovanie pohybu Slnka a v noci na pozorovanie hviezd a pohybov Mesiaca. Ak bolo počas trvania kultúry s lineárnou keramikou v roku väčšinou zamračené a Mesiac i hviezdy bolo vidno zriedka, v nasledujúcom suchom období epiatlantika bolo väčšinou v roku jasno a naraz bolo možné v noci takmer stále pozorovať Mesiac a hviezdy. Pre poľnohospodárstvo začínalo klimaticky nepriaznivé obdobie s malým množstvom zrážok. Táto zmena prinútila obyvateľov k orientácii v čase. Ako najvhodnejší objekt poslúžil Mesiac, ktorý neustále mení fázy, ktorý bol asi považovaný za pôvodcu sucha, chladu, dažďa, prípadne za silu, ktorá to ovplyvňuje, čím sa stal človeku pocitovo asi bližším ako Slnko.

O vplyve Mesiaca na počasie sa uvažovalo aj v 19. a 20. stor. Napríklad francúzsky astronóm Camille Flammarion uvádza, že astronóm Arago zistil napríklad maximum daždivých dní v Paríži v prvej štvrti a splne, minimum v poslednej štvrti a nove. Sporné dohady sa vzťahujú na to, že svetlo Mesiaca rozptyľuje mraky, alebo že Mesiac v apríli a máji spôsobuje mrznutie rastlín. Dnes vieme, že vplyv Mesiaca na počasie je pravdepodobne nulový a mrznutie rastlín v apríli a máji spôsobuje vyžarovanie tepla pri jasnej oblohe, kedy roľníci mohli vidieť aj Mesiac. Podobné predstavy o vplyve Mesiaca na počasie mohli mať aj ľudia lengyelskej kultúry.

Ďalší vhodný objekt na orientáciu v čase je Slnko, ktoré je v lete na oblohe vysoko a v zime nízko. Smery na západ a východ Slnka v čase letného či zimného slnovratu môžu preto tiež slúžiť ako kalendárne údaje. Pre *rondelovú astronómiu* je dôležitý fakt, že na smere nízkeho Mesiaca sa v pravidelných cykloch na horizonte objavuje aj Slnko, čo umožňovalo kombinovanie lunárneho a solárneho kalendára.

Pri interpretácii termínov západu Slnka na smere západu nízkeho Mesiaca považujeme za zvlášť dôležité zohľadnenie väčšej excentricity zemskej dráhy okolo Slnka a inej polohy perigea a apogea v dobe astronomického využívania rondelov voči dnešku. Týmto sa zreálňuje aplikácia archaických astronomických pozorovaní, lebo niektoré zisťované termíny podľa dnešného kalendára nedávajú zmysluplný impulz napríklad pre roľnícky rok.

Voči dnešnej dobe bola napríklad v roku 4800 BC väčšia excentricita zemskej dráhy okolo Slnka ε (4800 BC) = -0,018910144, čo je zmena voči roku 1900 o 11,20%. Tiež poloha perigea (najbližšej vzdialenosti Slnka od Zeme) bola iná, ako je dnes. Dnes pripadá perigeum Slnka na 4. januára. V roku BC 4800 pripadá na 11. septembra (dĺžka Γ = 167,167446°) a apogeum Slnka na 9. marca. Vzorce na výpočet excentricity zemskej dráhy sú dostupné v astronomických príručkách (*Astronom. Ježegodnik 1979*, 656, 657).

Pri zohľadnení odlišných uhlov a vzdialeností počas neolitu voči dnešným, môžeme teda o klíme povedať, že bolo síce celkovo teplejšie, ale voči dnešku boli omnoho väčšie tepelné rozdiely medzi letom a zimou, aj medzi jeseňou a jarou. Dnes sú u nás zimy mierne a letá nie príliš horúce. V tom čase (4800 BC) naopak, kvôli excentricite dráhy Zeme a polohe perigea a apogea bolo horúce leto, veľmi teplá jeseň, studená až krutá zima a veľmi chladná jar, takže jarné práce určite nemohli začínať tak ako dnes, ale rozhodne neskôr. Celkové rozdiely v tepelných výkyvoch boli až 15%. Zohľadnenie týchto poznatkov o pomeroch Slnka a Zeme v 5. tisícročí pred Kr. podporuje definovanie epiatlantika ako relatívne suchej periódy práve v dobe lengyelskej kultúry. Podobný priebeh tepelných výkyvov bol aj v čase existencie rondelu v Bučanoch (Lengyel IB), ako i v čase a priestore blízkom sídlisku v Žlkovciach (Lengyel II), t. j. bola studená zima a veľmi chladná jar. Za takýchto okolností na rondeli v Bučanoch orientácia na nízky Mesiac pri použití západov a východov Slnka na danom smere dáva nasledovné kalendárne dátumy pre 4800 BC: 28. január, 13. máj, 1. august a 14. november. V čase okolo 13. mája a 1. augusta prechádzalo Slnko na smere západu nízkeho Mesiaca v rondeli v Bučanoch a vtedy každoročne zapadalo v sedle hrebeňa Záruby v Malých Karpatoch (obr. 31). Asi o 300 rokov neskôr na smeroch nízkeho Mesiaca v rondeli v Žlkovciach (Lengyel II) Slnko prechádzalo v dobe okolo 4500 BC takmer v tých istých termínoch. Z chodu Slnka na smeroch nízkeho Mesiaca v rondeloch vyplýva, že pre dobu staršej lengyelskej kultúry pre roľnícky kalendár možno za dôležité termíny považovať čas okolo 13. mája a 14. novembra. V prvej polovici 5. tisícročia pred Kr. to bol čas jarnej a jesennej sejby. Fixovanie týchto termínov v priebehu roka patrilo asi k hlavným zmyslom astronomickej orientácie rondelov. Rekonštrukcia excentricity zemskej dráhy v 5. tisícročí pred Kr. významne dopĺňa poznatky o možnostiach praktického využívania astronomickej orientácie rondelov.

Z toho vyplýva, že ročné obdobia boli: jar (28. január až 13. máj = 105 dní), leto (13. máj až 1. august = 80 dní), jeseň (1. august až 14. november = 105 dní) a zima (14. november až 28. január = 75 dní). S odstupom 7000 rokov od neolitu dnes zapadá Mesiac i Slnko na smere nízkeho Mesiaca o trochu severnejšie, lebo odvtedy sa zmenil sklon ekliptiky.

Takto orientovaný rondel vyhovuje okrem zhromažďovacej, rituálnej, hospodárskej a politickej funkcii aj požiadavkám na relatívne presnú orientáciu v čase. Tá umožňuje sledovať chod zrážok, nástup suchých období a chladných období a ovplyvňuje rozhodnutie o správnom čase sejby. Vzhľadom na predpokladanú suchú periódu v tých časoch mohli

Obr. 31. Západ Slnka v sedle vrchu Záruby v Malých Karpatoch dňa 13. mája 2003.

byť dôležité aj termíny pravidelných záplav z veľkých riek v dôsledku topenia snehu (napr. vo Vysokých Tatrách, Krkonošiach či v Alpách), ovplyvňujúcich obrábanie polí v nivách. Potreba stavania rondelov musela byť veľmi silná, keď ani skalné podložie (Běhařovice, Křepice, Gauderdorf, ale aj Stonehenge) neodradilo staviteľov od ich úmyslu. V istom slova zmysle to mohlo byť aj životne dôležité, pretože rentabilné poľnohospodárstvo v miernom pásme bez orientácie v čase, najmä za zhoršených klimatických podmienok, sotva bolo možné.

Výskyt rondelov lengyelského typu práve v miernom stredoeurópskom pásme nie je asi náhodný. Pre toto územie mali zrejme špecifický význam. Zdá sa totiž, že ich kalendárna funkcia, odvodená od smerov na nízky Mesiac, pri zohľadnení odlišnej excentricity zemskej dráhy v neolite optimálne odpovedala hlavným agrotechnickým termínom práve na tomto území. V južnejšie položených pásmach, v stredomorí, Anatólii či v juhovýchodnej Európe (tak ako teraz) boli rozhodujúce agrotechnické termíny voči stredoeurópskemu pásmu podstatne posunuté na skoršie obdobie. Tam by sa preto nedal využívať napríklad „rondelový kalendár" s chodom Slnka na smere nízkeho Mesiaca v čase začiatku jarnej sejby obilovín a strukovín.

Takmer 19-ročné cykly vysokého a nízkeho Mesiaca, ktoré sa v polovici cyklu striedali každých 9,3 roka, znamenajú, že na všetkých rondeloch orientovaných na extrémne polohy na horizonte ich príchod v úplnku na príslušné smery vo vchodoch (obr. 21; 29) bol jav zaznamenávaný a adekvátne jeho významnosti na celom území výskytu rondelov spoločenstvami neskoroneolitických kultúr uctievaný a oslavovaný. V prípade zakladania nových osád boli tieto roky aj rokmi intenzívnej stavebnej činnosti a pracovného vypätia v každej komunite. Pre praktický rondelový kalendár mal osobitný význam chod Slnka na smeroch nízkeho Mesiaca. Vzhľadom na to, že krajné polohy Mesiaca na horizonte sú fixné, na deň presne sa v týchto polohách a v palisádových bránach rondelov pri východe a pri západe objavovalo Slnko.

Aplikácia astronomických poznatkov v neskorších obdobiach

Na niektorých skúmaných rondeloch, ako sú Ružindol-Borová, Golianovo, Žitavce, Friebritz, Kammeg, Strögen, Hornsburg a inde, sme nenašli žiadny smer, ktorý by zodpovedal orientovaniu podľa extrémnych polôh Mesiaca na horizonte. Nezistili sme na nich ani len náznak možnej orientácie na niektorý zo smerov na chod Slnka na horizonte. Jednoduchým vysvetlením by bol predpoklad, že nie všetky rondely boli orientované na Mesiac a na Slnko, možno neboli astronomicky orientované vôbec a že nie všetky rondely sa využívali na astronomické pozorovanie a na kalendárne účely. Zvažovať by sa mohol aj chronologický aspekt. Na princíp orientovania rondelov na smery Mesiaca

sa možno prišlo až v priebehu vývoja lengyelskej kultúry, počínajúc Protolengyelom. Zatiaľ len rondel s tromi vchodmi na lokalite Friebritz, datovaný do stupňa Lengyel IA, by takýto predpoklad potvrdzoval.

Uvažuje sa aj orientovaní rondelov na hviezdy a súhvezdia. K tejto možnosti poznamenávame, že orientovanie rondelov na smery vysokého a nízkeho Mesiaca bolo v porovnaní s predpokladanou orientáciou na hviezdy jednoduchšie a presnejšie. Mesiac totiž vychádza a zapadá na horizonte, kde sa jeho poloha dá jednoducho pozorovať a fixovať. Všetky ostatné funkcie hospodárskeho a sociálneho rázu mohli rondely plniť aj bez astronomickej orientácie. Okrem toho astronomické pozorovania a od nich odvodená tvorba prírodného kalendára sa možno robili iným spôsobom, resp. potrebné informácie sa získavali odinakiaľ, alebo sa preberali z centrálneho miesta.

Zatiaľ sme nenašli v Žlkovciach nijaký doklad o stavebnej konštrukcii, ktorá by umožňovala sledovanie chodu nebeských telies a nahradila by palisádový rondel ako astronomicky orientované polyfunkčné zariadenie. Pritom rondel na sídlisku v Žlkovciach, ktoré sa podľa všetkého vyvíjalo ďalej bez rondelu, patrí k najmladším známym v rámci lengyelskej kultúry. Pokiaľ aj iné pozostávali len z palisád a osady boli ohradené len palisádovým plotom, budú sa pomerne ťažko objavovať podobné zariadenia, lebo pri leteckom prieskume sú podstatne slabšie viditeľné než kruhové priekopové systémy. Prínosné objavy možno očakávať na budúcich veľkoplošných výskumoch.

Výskyt kruhovej architektúry vôbec - v dobe po zániku klasických rondelov - stručne načrtol *V. Podborský* (*1999a*, 9-11; *1999b*, 265-272), skôr však z hľadiska ich kultovej a hospodársko-spoločenskej funkcie. Otázky astronomickej orientácie mladších kruhových objektov, až na výnimky, si nevšímal.

Nechýbajú pokusy dokladať astronomicky orientované stavby a ohradenia sídlisk či ich častí v neskorších obdobiach. Známa je interpretácia astronomickej orientácie kvadratického objektu s plytkými priekopami v Makotřasoch, na sídlisku mladšej baalbergskej skupiny (*Pleslová-Štiková / Marek / Horský 1980*). Tá však bola spochybnená jednak kontrolným výskumom - predpokladaný vchod do ohrady v bode A sa nenašiel (*Pleslová-Štiková 1983*, 97), jednak astronómami (*Schlosser / Cierny 1996*, 80, 81).

Pri tejto príležitosti nemožno obísť klasický objekt prehistorickej astronómie - Stonehenge. S argumentom, že na veľkom množstve osadených kameňov, kolových a iných jám, ako na tomto mieste, je veľká pravdepodobnosť nájsť „pasujúci" smer medzi dvoma bodmi, bol nedávno Stonehenge ako astronomický objekt odmietnutý (*Schlosser / Cierny 1996*, 86). Citovaní autori zdôrazňujú zaujímavú tézu, že prehistorické stavby orientované na smery slnovratov treba považovať za kultové a nie za kalendárne stavby. V duchu našich poznatkov o využívaní smerov na vysoký nízky Mesiac v rondeloch by sme chceli v Stonehenge akceptovať tam doložené smery, orientované na extrémne polohy Mesiaca v cykle 18,6 roka, ako ich opísal *G. S. Hawkins* (*1965*, 169-173, obr. 1; *1973*, 288-305, obr. H) a ďalší autori (*Hoyle 1973*, 17-35, obr. 2.12; *Müller 1970*, 50-60). Nachádzajú sa tam v koncentrovanej podobe všetky smery na extrémne polohy Mesiaca tak, ako sa dajú rekonštruovať v rondeloch lengyelskej kultúry. Astronomicky orientované rondely lengyelskej kultúry, rádiokarbónovou metódou datovateľné do prvej polovice 5. tisícročia pred Kr., však posúvajú tieto astronomické vedomosti o takmer dvetisíc rokov pred Stonehenge. Zatiaľ nie je známe, kam v čase a priestore siaha zrod objavu týchto pravidelností v chode Slnka a Mesiaca a ich kalendárneho využívania. Sotva však boli znovu objavené na Britských ostrovoch, kde sa astronomicky orientované kruhovité stavby mimoriadne často vyskytujú.

Znalosť a praktické používanie mesačných cyklov v perióde 18,6 a 9,3 rokov sa využívalo asi pravidelne a trvalo. S aplikáciou kalendárnych poznatkov odvodených od mesačného cyklu sa ráta na zlatých klobúkoch a bronzových nádobách z neskorej doby bronzovej vo Francúzsku a južnom Nemecku (*May / Zumpe 1998*; *Menghin 2000*). W. Menghin sa domnieval, že ide o najstarší doklad znalosti devätnásťročného mesačného cyklu v strednej Európe v dobe okolo 1000 rokov pred Kr., čo však naše poznatky posúvajú o takmer 4000 rokov do neolitu.

Z doby okolo prelomu letopočtu možno spomenúť kamenné kruhy na pohrebiskách wielbarskej kultúry i z neskorších storočí pri Baltickom mori. Astronomicky zameraná analýza ukázala, že objekty po obvode boli orientované zo stredu na príslušné smery nízkeho a vysokého Mesiaca (*Gusakov / Kulakov 1991*, 160). Podľa autorov sa využívali ako chronometer a okrem kultových účelov sa im pripisoval význam aj pri striedaní generácií či preberaní moci. Aj keď je v ich výklade viacej sporných miest, za významné považujeme samotné zistenie smerov na krajné polohy vysokého a nízkeho Mesiaca.

Snáď posledné, dodnes slúžiace využitie 19-ročného Metonovho cyklu aplikoval opát Dionysius Exiguus (Malý) v roku 532, keď pri zostavení tabuľky pohyblivých termínov Veľkej noci využil určenie jarného splnu Mesiaca.

ZHRNUTIE

Palisádový rondel stojaci približne v strede palisádou ohradenej osady v Žlkovciach bol najmenej šesťkrát prebudovaný. Primárny rondel mal pôdorys elipsy. Jej dlhá os bola orientovaná na smer nízkeho Mesiaca a na tento smer boli orientované aj línie spájajúce dvojice susedných vchodov JV-JZ a SV-SZ. Zistili sa súvislosti medzi rozmermi polomerov elipsy, vzdialenosťami medzi vchodmi, ako i medzi rozmermi domov a ich osadením medzi dvojicami susedných vchodov. Z určitých pravidelností a opakovania dĺžok je možné odvodiť používanú jednotku dĺžkovej miery - lengyelskú siahu (LS). Táto dĺžková jednotka bola asi prepojená s časovými jednotkami odvodenými od chodu Mesiaca, pozorovaného v rondeli v roku nízkeho Mesiaca (7, 28, 30, 41). Kľúčovým miestom vytyčovania rondelu v Žlkovciach bol JV vchod. Odtiaľ sa pozoroval nízky Mesiac a na tento vchod boli osou dlhej steny alebo stredovou osou orientované všetky domy stojace v rondeli.

Zisťovaná orientácia rondelov lengyelskej kultúry na smery vysokého a nízkeho Mesiaca ponúka nové možnosti klasifikácie a interpretácie jedného segmentu ich funkcie a praktického využívania. V menšej miere sa takáto orientácia nachádza aj na kruhovitých priekopových objektoch toho druhu na územiach súvekých kultúr s keramikou zdobenou vpichmi v Čechách a v Nemecku. Pri tomto druhu orientácie rondelov sa ukazuje, že neboli orientované na hlavné svetové strany. Vizírovanie sa nerobilo z ideálneho stredu rondelu a primárne sa neviazalo ani na smery osí spájajúcich protiľahlé vchody. Podobne ako v rondeli v Žlkovciach, z analýzy ktorého vychádzame, pre orientovanie viacerých rondelov sa využívali smery na spojnici susediacich vchodov, a to v takom počte, že tento druh astronomickej orientácie možno pokladať za štandardný. Na časti rondelov sa dal východ i západ Mesiaca na horizonte fixovať aj na osi cez protiľahlé vchody (Bučany). Vyskytujú sa rondely orientované len na smer vysokého Mesiaca (Svodín 1 a 2), iné len na smer nízkeho Mesiaca (Bučany). Na niektorých sa dal pozorovať nízky aj vysoký Mesiac (Těšetice-Kyjovice). Obidva smery bolo možné zistiť a fixovať len v roku vysokého a nízkeho Mesiaca v 18,6-ročnom cykle. Najprv sa však musel stanoviť smer vysokého Mesiaca a len od neho sa dal odvodiť smer na nízky Mesiac. Žiadnu orientáciu na niektorý zo známych astronomických smerov sme nezistili na rondeloch s troma priekopami.

Smery na vysoký Mesiac umožňujú dlhodobú orientáciu v čase v cykle 18,61 roka (19 rokov). V roku vysokého Mesiaca umožňujú sledovať 28-denný cyklus (tropický mesiac), teda praktickú orientáciu v krátkych časových intervaloch. V roku nízkeho Mesiaca sa dal v rondeli presne merať synodický a siderický mesiac. Pre rondelovú astronómiu a kalendárne využitie smerov nízkeho Mesiaca je dôležité, že na týchto smeroch v pravidelných cykloch prechádza aj Slnko, nie však v čase slnovratov. To umožňovalo kombinovanie lunárneho a solárneho kalendára. Na príklade rondelu v Bučanoch bolo demonštrované, ako možno interpretovať termín prechodu Slnka na smere nízkeho Mesiaca v termíne okolo 13. mája z hľadiska signálu pre agrotechnický kalendár. Do úvahy sa zobrala väčšia excentricita zemskej dráhy voči dnešku. Apogeum a perigeum mali v prvej polovici 5. tisícročia pred Kr. iné hodnoty než dnes. V dôsledku toho prevládala vtedy veľmi studená a dlhá zima a chladná jar. Preto v tých dobách boli až v druhej májovej dekáde vhodné podmienky na začatie jarných prác a prvou novembrovou dekádou (vtedy vychádza Slnko na smere nízkeho Mesiaca) mohla začať jesenná sejba. Rondelová astronómia v tomto zmysle mohla slúžiť len na určitých stupňoch severnej šírky, teda v miernom európskom pásme, vo sfére atlantických klimatických podmienok. Asi nie náhodou sa astronomicky orientované kruhové stavby vyskytujú práve v tomto podnebnom pásme. V juhovýchodnej Európe zrejme začínal cyklus pestovania obilia tak ako teraz, teda podstatne skôr, a jeho začiatok signalizovali asi iné javy a princípy.

Systém orientovania rondelov a ich konštrukcia dokladajú pozoruhodnú úroveň vedomostí o astronómii, geometrii, matematike i časomiere. Zostavovanie kalendára a jeho pragmatické využívanie patrilo z hľadiska prínosu pre úspešný rozvoj spoločenstiev k najdôležitejším „výstupom" aplikácie teoretických poznatkov. Ľudská spoločnosť si to uvedomovala, merala svoju minulosť, plánovala budúcnosť. Devätnásťročné cykly vysokého a nízkeho Mesiaca, aplikované v architektúre, to dostatočne dokladajú. Je otázne, aké postavenie mali v spoločnosti konštruktéri a stavitelia rondelov, ako aj interpreti pozorovaní chodu nebeských telies a zostavovatelia kalendára. Kto teda bol nositeľom moci, komu a načo slúžil dom v rondeli? Astronomicky orientovaný rondel mohol byť vytýčený len v roku vysokého a nízkeho Mesiaca a v tom istom roku bola v jednej stavebnej akcii postavená aj priľahlá osada. Podľa situácie v Žlkovciach, s rozľahlou ohradenou osadou, budovanie samotnej osady začalo stavbou obvodovej palisády. Zakladaná osada nevznikla filiáciou z predchádzajúcej, ale jej preložením na nové miesto a úplným opustením starého sídla. Tým možno vysvetľovať trvanie väčšiny sídlisk lengyelskej kultúry len počas určitého úseku, na základe keramiky definovaného stupňa. Ich zakladanie a opúšťanie mohlo súvisieť s 19-ročným cyklom vysokého alebo nízkeho Mesiaca.

Napriek preukázateľnej astronomickej orientácii rondelov ich nemožno považovať výlučne za observatórium svojho druhu a kalendárium. Takéto funkcie by mohli plniť aj stavebne jednoduchšie zariadenia. Vzhľadom na absenciu dokladov konkrétnych hospodárskych aktivít v rondeloch (tie sa odohrávali skôr v priľahlej osade) možno rondely považovať skôr za miesta spoločenských aktivít (nedoložených prameňmi). Ponúka sa aj predstava, že išlo o starších predchodcov eleuzínskych mystérií. V mytológii neolitických ľudí zaujali určite významné miesto Mesiac i Slnko, ako jediné prítomné v konštrukcii monumentálnych kruhových stavieb.

Stredoeurópske rondely patria zatiaľ k najstarším stavbám, ktoré boli konštruované tak, aby slúžili na pozorovanie chodu Mesiaca a Slnka a na ich uctievanie. Sú o takmer dvetisíc rokov staršie ako kruhové stavby Stonehenge - dodnes považované za chrám Slnka.

Pokiaľ sa akceptuje zisťovaná presná astronomická orientácia rondelov, možno si osvojiť aj celkom fascinujúcu predstavu o tom, ako ľudia veľkej časti strednej Európy v roku vysokého alebo nízkeho Mesiaca v tom istom termíne očakávali a oslavovali zostúpenie Mesiaca do brány rondelu. A v ten istý deň (13. mája) každoročne vo vchodoch rondelov s orientáciou na nízky Mesiac prechádzajúce Slnko odmeriavalo čas a na veľkej časti Podunajska oznamovalo roľníkom čas sejby.

Rok 2006 bude rokom vysokého Mesiaca, rok 2015 bude rokom nízkeho Mesiaca.

Vedúci výskumu v Žlkovciach chce na tomto mieste vyjadriť poďakovanie všetkým tým, ktorí v rokoch 1980 až 1985 na skúmaní sídliska a jeho dokumentovaní participovali a spolupracovali. V roku 1980 kolegovia doc. Jozef Bujna, CSc., a prof. PhDr. Peter Romsauer, CSc., dohliadali na vykopávky počas ich výskumu v Bučanoch. Kolega Dr. Ivan Cheben, CSc., prevzal vedenie výskumu počas autorovej účasti na vykopávkach v Bulharsku, za čo mu patrí osobitné poďakovanie. Vďaka patrí aj technickým spolupracovníkom, pani Oľge Kelemenovej, pánovi Jozefovi Uharčekovi a pánovi Miroslavovi Strakošovi, ktorý okrem prác na výskume vyhotovil aj čistopisy plánov a starostlivo spolupracoval pri zostavení celkového plánu náleziska.

Pri príprave štúdie poskytli cenné podklady a informácie o rondeloch na Slovensku kolegovia Dr. Ivan Kuzma, Dr. Ján Tirpák, CSc., a pán Martin Bartík, za čo im na tomto mieste ďakujeme. W. Neubauer nám láskavo poskytol magnetometrické plány rondelov z lokalít Hornsburg a Kleinrötz. Za vyhotovenie digitálneho plánu sídliska v Žlkovciach patrí poďakovanie pani Ing. Elene Blažovej. Vďaka patrí aj pani Márii Kunovej, ktorá z digitálneho plánu vyhotovila čiastkové plány rondelu a podľa podkladov aj ostatné obrázkové prílohy.

LITERATÚRA

Astronom. Ježegodnik 1979 - Astronomičeskij ježegodnik. Leningrad 1976.

Astronom. Kalendar 1981 - Astronomičeskij kalendar, postajannaja časť. Moskva 1981.

Behrens/Schröter 1979 - H. Behrens/E. Schröter: Das neolithische „Woodhenge" in Mitteleuropa. Altertum 25/3, 1979, 148-152.

Berliner Astronom. Jahrb. 1959 - Berliner astronomisches Jahrbuch 1959. Berlin 1957.

Bakels 1982 - C. Bakels: Zum wirtschaftlichen Nutzungsraum einer bandkeramischen Siedlung. In: Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Internat. Kolloquium Nové Vozokany 17.-20. November 1981. Nitra 1982, 9-16.

Bálek 1999 - M. Bálek: Nemčičky, okr. Znojmo. In: *Podborský a kol. 1999*, 81-86.

Bálek/Hašek 1986 - M. Bálek/V. Hašek: Neue Kreisgrabenanlagen der Kultur mit mährischen bemalten Keramik in Mähren. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-11. November 1984. Nitra - Wien 1986, 19-26.

Becker 1996 - H. Becker: Kultuplätze, Sonnentempel und Kalenderbauten aus dem 5. Jahrtausend v. Chr. Die mittelneolithioschen Kreianlagen in Niederbayern. In: Archäologische Prospektion. Luftbildarchäologie und Geophysik. Arbeiotshefte des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege 59. München 1996, 101-122.

Blažová/Bartík 2002 - E. Blažová/M. Bartík: Príklady počítačového modelovania rondelov. In: I. Cheben/I. Kuzma (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2001. Nitra 2002, 47-56.

Bucha 1975 - V. Bucha: Geomagnetické pole a jeho přínos k objasnění vývoje Země. Praha 1975.

Buchvaldek/Zeman 1983 - M. Buchvaldek/J. Zeman: Neolitické kruhové ohrázení v Lochenicích. In: Geofyzika v archeologii. Praha 1983, 91-94.

Bujna/Romsauer 1986 - J. Bujna/P. Romsauer: Siedlung und Kreisanlage der Lengyel-Kultur in Bučany. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-11. November 1984. Nitra - Wien 1986, 27-35.

Čižmář/Čižmář/Lisá 2003 - Z. Čižmář/M. Čižmář/L. Lisá: Současný stav poznání opevnění osady kultury s moravskou malovanou keramikou v Hlubokých Mašůvkách, okr. Znojmo. In: M. Lutovský (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu 2003. Praha 2004, 219-240.

Čochadžiev 1984 - S. Čochadžiev: Archeologičeski danni za kalendar v načaloto na kamennomednata epocha. Archeologija (Sofija) 26/2-3, 1984, 1-7.

Dimitrijević 1968 - S. Dimitrijević: Sopotsko-lendželska kultura. Zagreb 1968.

Doneus 2001 - M. Doneus: Die Keramik der mittelneolithischen Kreisgrabenanlage von Kammeg, Niederösterreich. Wien 2001.

Doneus/Neubauer/Trnka 2001 - Doneus/Neubauer/Trnka 2001: Die jüngerbandkeramische Grabenanlage von Großrußbach-Weinsteig in Niederösterreich - das größte Erdwerk der Linearbandkeramik. Preist. Alpina 37, 2001, 145-159.

Duncan 1946 - J. Ch. Duncan: Astronomy. New York - London 1946, 82, 83.

Eliade 1995 - M. Eliade: Dejiny náboženských predstáv a ideí. I. Od doby kamennej po eleusínske mystériá. Bratislava 1995.

Fassbinder/Nadler 1998 - J. Fassbinder/M. Nadler: Magnetometer Prospektion einer mittelneolithischen Kreisgrabenanlage bei Ippesheim. Arch. Jahr Bayern 1997, 1998, 40-43.

Gusakov/Kulakov 1991 - M. G. Gusakov/V. I. Kulakov: Heiligtümer im Südlichen Ostseegebiet aus dem 1. Jt. u. Z. Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. 74, 1991, 155-190.

Hawkins 1965 - G. S. Hawkins: Stonehenge decoded. Londom 1965.

Hawkins 1973 - G. J. Hawkins: Beyond Stonehenge. London 1973.

Hawkins 1977 - G. S. Hawkins: Krome Stounhendža. Moskva 1977.

Hoyle 1973 - F. Hoyle: From Stonehenge to modern cosmology. San Francisco 1973.

Horský 1986: Z. Horský: Vorläufige Untersuchungen über vermutliche astronomische Orientierung einiger neolithische Kreisgrabenanlagen. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-11. November 1984. Nitra - Wien 1986, 83-87.

Chalchunov 1972 - V. Z. Chalchunov: Sferičeskaja astronomija. Moskva 1972.

Christaller 1933 - W. Christaller: Die zentralen Orte in Süddeutschland. 1933.

Humpolová/Ondruš 1999 - A. Humpolová/V. Ondruš: Vedrovice, okr, Znojmo. In: *Podborský a kol. 1999*, 167-227.

Jakab 1997 - J. Jakab: Analyse der menschlichen Skelettreste aus der Kreisgrabenanlage in Ružindol-Borová. In: *Němejcová-Pavúková 1997*, 193-218.

Kállay 1990: A. Kállay: Die kupferzeitliche Ringanlage vbon Füzesabony. Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. 73, 1990, 125-130.

Karlovský 1999 - V. Karlovský: Rondel v Bučanoch ako možné slnečné a mesačné observatorium In: I. Kuzma (Ed.): Otázky neolitu eneolitu našich krajín - 1998. Nitra 1999, 111-124.

Karlovský/Pavúk 2002a - V. Karlovský/J. Pavúk: Analýza rozmerov domov lengyelskej kultúry. Arch. Rozhledy 54, 2002, 137-156.

Karlovský/Pavúk 2002b - V. Karlovský/J. Pavúk: Astronomická orientácia rondelov lengyelskej kultúry. In: I. Cheben/I. Kuzma: Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2001. Nitra 2002, 113-125.

Kazdová 1996 - E. Kazdová: Dům a stavební komplex kultury s vypichovanou keramikou z Pavlova, okr, Břeclav. Pravěk (N. Ř.) 6, 1996, 75-96.

Kazdová 2001 - E. Kazdová: Der Stichbandkeramische Baukomplex aus dem mit Palisade umfriedeten Areal bei Pavlov, Südmähren. Preist. Alpina 37, 2001, 171-186.

Kovárník 1997 - J. Kovárník: K významu pravěkých kruhových příkopů. Brno 1997.

Kovárník 1999 - J. Kovárník: Běhařovice, okr. Znojmo. In: *Podborský a kol. 1999*, 25-40.

Kovárník 2004 - J. Kovárník: Nově zjištěná pravěká příkopová ohrázení na Moravě. In: Ve službách archeologie 5. Brno 2004, 11-39.

Kundera/Měřínský 1999 - L. Kundera/Z. Měřínský: Bulhary, okr. Břeclav. In: *Podborský a kol. 1999*, 41-60.

Kuzma 1997 - I. Kuzma: Die großen Kreise der ersten Bauern. Bilder der Jungsteinzeit in Zentraleuropa. In: J. Oexle (Ed.) Aus der Luft - Bilder unserer Geschichte. Dresden 1997, 47-58.

Kuzma 1998 - I. Kuzma: Kruhové priekopové útvary na Slovensku (súčasný stav). In: Otázky neolitu a eneolitu našich zemí. Turnov - Hradec Králové 1998, 94-102.

Kuzma/Tirpák 2002 - I. Kuzma/J. Tirpák: Štvornásobný rondel v Číferi. AVANS 2001, 2002, 108-110.

Kuzma/Tirpák 2003 - I. Kuzma/J. Tirpák: Niektoré výsledky leteckej a geofyzikálnej prospekcie v rokoch 1999-2002 v AÚ SAV Nitra. In: Ve službách archeologie 4. Brno 2003, 30-37.

Kuzma/Tirpák 2004 - I. Kuzma/J. Tirpák: Dve kruhové priekopy v Podhoranoch, okr. Nitra. In: K poctě Vladimírovi Podborskému. Brno 2004, 101-112.

Lüning 1983-1984 - J. Lüning: Mittelneolithische Grabenanalagen im Rheinland und in Westfalen. Mitt. Österr. Arbeitsgemeinschaft Ur- u. Frühgesch. 33-34, 1983-1984, 9-26.

Marek 1983 - F. Marek: Geofyzikální výzkum a průzkum archeologických lokalít v Čechách v letech 1980-1982. In: Geofyzika v archeologii. Praha 1983, 57-90.

May/Zumpe 1998 - J. May/R. Zumpe: Kalendarien in der jüngeren Bronzezeit im nördlichen Mitteleuropa. In: B. Hänsel (Ed.): Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Berlin 1989, 571-573.

Menghin 2000 - W. Menghin: Der Berliner Goldhut und die goldenen Kalendarioen der alteuropäischen Bronzezeit. Acta Praehist. et Arch. 32, 2000, 31-108.

Ministr 1999 - Z. Ministr: Astronomická orientace a kalendářní funkce pravěkých staveb. In: *Podborský a kol. 1999*, 237-256.

Modderman 1983-1984 . P. J. R. Modderman: Einige Gedanken zur Deutung der Mittelneolithischen Grabenanlagen. Mitt. Österr. Arbeitsgemeinschaft Ur- u. Frühgesch. 33-34, 1983-1984, 347-350.

Müller 1970 - R. Müller: Der Himmel über dem Menschen. Berlin - Heidelberg - New York 1970.

Němejcová-Pavúková 1986a - V. Němejcová-Pavúková: Charakter der Nach-Lužianky-Entwicklung der Lengyel-Kultur. Béri Balogh Ádám Múz. Évk. 13, 1986, 225-232.

Němejcová-Pavúková 1986b - V. Němejcová-Pavúková: Siedlung und Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur in Svodín (Südwestslowakei). In: Internationales Symposium über die lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-11. November 1984. Nitra - Wien 1986, 177-183.

Němejcová-Pavúková 1986c - V. Němejcová-Pavúková: Vorbericht über die Ergebnisse der systematischen Grabungen in Svodín in den Jahren 1971-1983. Slov. Arch. 34, 1986, 133-173.

Němejcová-Pavúkova 1995 - V. Němejcová-Pavúková: Svodín. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel Kultur. Stud. Arch. et Mediaev. 2. Bratislava 1995.

Němejcová-Pavúková 1997 - V. Němejcová-Pavúková: Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur in Ružindol-Borová. Stud. Arch. et Mediaev. 3. Bratislava 1997.

Němejcová-Pavúková 1998 - V. Němejcová-Pavúková: Pravéké dejiny Svodína. Szőgyén őkori történelme. Svodín 1998.

Neubauer/Eder-Hinterleitner/Trnka 2001 - W. Neubauer/A. Eder-Hinterleitner/G. Trnka: Die mittelenolithische Kreisgrabenanlage Schletz (ca. 4800-4500 v. Chr.). In: F. Daim/T. Kühtreiber: Sein & Sinn/Burg & Mensch. St. Pölten 2001, 174-178.

Neugebauer 1983-1984 - J. W. Neugebauer: Befestigungen und Kultanlagen des Mittelneolithikums in NÖ am Beispiel von Falkenstein Schanzboden und Friebritz. Mitt. Österr. Arbeitsgemeinschaft Ur- u. Frühgesch. 33-34, 1983-1984, 175-188.

Neugebauer-Maresch 1986 - Ch. Neugebeuer-Maresch: Ein Beitrag zur Erforschung der älteren Stufe der Lengyel-Kultur in Niederösterreich. In: Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-11. November 1984. Nitra - Wien 1986, 195-205.

Neugebauer-Maresch et al. 2001 - Ch. Neugebeuer-Maresch/J. W. Neugebauer/J. W. K. Großschmidt/U. Randl & R. Seemann: Die Gräbergruppe vom Beginn der Bemaltkeramik im Zentrum der Kreisgrabenanalge Friebritz-Süd, Niederösterreich. Preist. Alpina 37, 2001, 187-254.

Neugebauer/Neugebauer 1982 - Ch. Neugebauer/J. W. Neugebauer: 6000 Jahre Schanzboden. Archäologische Sonderausstellung - Katalog. Poysdorf 1982.

Neustupný 1948-1950 - J. Neustupný: Neolitická opevněná osada v Hlubokých Mašůvkách u Znojma. Čas. Národ. Mus. 117-119, 1948-1950, 11-49.

Nikolov 1990 - V. Nikolov: Modelat na pešt ot Slatino: opit za interpretacija. Archeologija (Sofija) 32/2, 1990, 32-36.

Pavlů 1983-1984 - I. Pavlů: Neolithische Grabenanlagen in Böhmen anhand neuerer Forschungen. Mitt. Österr. Arbeitsgemeinschaft Ur- u. Frühgesch. 33-34, 1983-1984, 73-88.

Pavlů/Rulf/Zápotocká 1995 - I. Pavlů/J. Rulf/M. Zápotocká: Bylany Rondel. Model of the Neolithic site. Praehist. Arch. Bohemica 1995. Pam. Arch. Suppl. 3. Praha 1995, 7-123.

Pavúk 1982 - J. Pavúk: Die Hauptzüge der neolithischen Besiedlung in Bezug zu Naturbedingungen. In: Metodologické problémy československé archeologie. Liblice 13.-14. 11. 1979. Praha 1982, 40-48.

Pavúk 1990 - J. Pavúk: Siedlung der Lengyel-Kultur mit Palisadenanlagen in Žlkovce, Westslowakei. Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. 73, 1990, 137-146.

Pavúk 1991 - J. Pavúk: Lengyel-culture fortified settlemets in Slovakia. Antiquity 65/247, 1991, 348-357.

Pavúk 1992 - J. Pavúk: Sídlisko lengyelskej kultúry v Žlkovciach ohradené palisádami. Arch. Rozhledy 44, 1992, 3-9.

Pavúk 1994a - J. Pavúk: Santovka - eine bedeutende Fundstelle der Lengyel-Kultur in Slowakei. Arch. Korrbl. 24, 1994, 167-177.

Pavúk 1994b - J. Pavúk: Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra 1994.

Pavúk 1998 - J. Pavúk: Hlavné výsledky výskumu sídliska lengyelskej kultúry v Žlkovciach. Slov. Arch. 46/2, 1998, 169-186.

Pavúk 2003 - J. Pavúk: Hausgrundrisse der Lengyel-Kultur in der Slowakei. In: J. Eckert/U. Eisenhauer/A. Zimmermann (Ed.): Archäologische Perspektiven. Analysen und Interpretationen im Wandel. Festschrift für Jens Lüning zum 65. Geburtstag. Internat. Arch. Stud. Honoraria 20. Rahden/Westf. 2003, 455-470.

Petrasch 1990a - J. Petrasch: Mittelneolithische Kreisgrabenanalagen in Mitteleuropa. Ber. RGK 71, 1990, 407-564.

Petrasch 1990b - J. Petrasch: Überlegungen zur Funktion neolithischer Erdwerke anhand mittelneolithischer Grabenanlagen aus Südostbayern. Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. 73, 1990, 369-387.

Petrasch 1994 - J. Petrasch: Die Einflüsse der Lengyel-Kultur auf die mittelneolithische Entwicklung in Süostbayern. In: Internationale Symposium über die Lengyel-Kultur. Kravsko 3.-7. 10. 1988. Brno - Łódź 1994, 208-217.

Petrasch/Kromer 1989 - J. Petrasch/B. Kromer: Aussagemöglichkeit von ^{14}C-Daten zur Vrfüllungsgeschichte prähistorischen Gräben am Beispiel der mittelenolithischen Kreisgrabenanlage von Künzing-Unterberg, Ldkr. Deggendorf. Arch. Korrbl. 19, 1989, 231-238.

Pertlwieser 1993 - M. Pertlwieser: KG Gemering, MG St Florian, VB Linz-Land. Fundber. Österreich 32, 1993, 681.

Pertlwieser 2001 - M. Pertlwieser: Das kreisförmige Gehege. Ein Beitrag zur Diskussion über die Funktion mittelneolithischer Kreisgrabenanlagen. In: F. Daim/T. Kühtreiber (Hrsg.): Sein & Sinn/Burg & Mensch. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums (N. F.) 434. St. Pölten 2001, 182-184.

Pleslová-Štiková/Marek/Horský 1980 - E. Pleslová-Štiková/F. Marek/Z. Horský: Square Enclouser of the Funnel Becker culture (3500 B.C.) at Makotřasy (Central Bohemia). A palaeoastronomic Structure. Arch. Rozhledy 32, 1980, 3-35.

Pleslová-Štiková 1983 - E. Pleslová-Štiková: Makotřasy: Metodika výskumu sídlištního areálu kultury nálevkovitých pohárů. In: Geofyzika a archeologie. Praha 1982, 97-106.

Podborský 1983-1984 - V. Podborský: Die Kreisgrabenanlage zu Těšetice und moglichen mährischen Parallelen. Mitt. Österr. Arbeitsgemeinschaft Ur- u. Frühgesch. 33-34, 1983-1984, 111-132.

Podborský 1985 - V. Podborský: Těšetice-Kyjovice 2. Fugurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno 1985.

Podborský 1988 - V. Podborský: Těšetice-Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno 1988.

Podborský 1999a - V. Podborský: Pravěká sociokultovní architektura v dějinách lidstva. In: *Podborský a kol. 1999*, 261-282.

Podborský 1999b - V. Podborský: Shrnutí problemtiky. In: *Podborský a kol. 1999*, 7-16.

Podborský a kol. 1999 - V. Podborský a kol.: Pravěká sociokultovní architektura na Moravě. Brno 1999.

Poensgen 1994 - U. Poensgen: Die Keramik aus der Kreisgrabeanlage von Künzing-Unterberg. In: Der Rössener Horizont in Mitteleuropa. Beitr. Ur- u. Frühgesch. Mitteleuropas 6. Wilkau - Hasslau 1994, 139-144.

Raczky/Meier-Arendt et al. 1994 - P. Raczky/W. Meier-Arendt/K. Kurucz/Z. Hajdú/A. Szikora: A Late Neolithic settlement in the Upper Tisza region and its cultural connections. Jósa András Muz. Évk. 36, 1994, 231-240.

Raczky/Meier-Arendt et al. 2002 - P. Raczky/W. Meier-Arendt et al.: Polgár-Csőszhalom (1989-2000): Summary of the Hungarian-German Excavations on a Neolithic Settlement in Eastern Hungary. In: Mauerschau: Festschrift für Manfred Korfmann. Bd. 2. Remshalden-Grundbach 2002, 833-860.

Raichl 1999 - R. Rajchl: Několik poznámek k astronomické orientaci rondelů. In: *Podborský a kol. 1999*, 257-260.

Riedhammer/Schmotz/Wandling 1999 - K. Riedhammer/K. Schmotz/W. Wandling: Zwei ungewöhnliche Siedlungsbefunde des mittleren Neolithikums im östlichen Niederbayern. In: Vorträge des 17. Niederbayerischen Archäologentages. Rahden/Westf. 1999, 15-53.

Ruttkay 1983-1984 - E. Ruttkay: Zusammenfassender Forschungsstand der Lengyel-Kultur in NÖ. Mitt. Österr. Arbeitsgemeinschaft Ur- u. Frühgesch. 33-34, 1983-1984, 221-246.

Ruttkay 2004 - E. Ruttkay: Anthropomorphe Tonplastik von den Lengyel-Siedlungen in Svodín, Slowakei. In: B. Hänsel/E. Studeníková (Ed.): Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und ältere Bonzezeit. Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavúková. Internat. Arch. Stud. Honoraria 21. Rahden/Westf. 2004, 324-341.

Schier 1999 - W. Schier: Eine Kreisgrabeanlage der Großgartacher Kultur von Ippesheim. Arch. Jahr Bayern 1998, 1999, 17-20.

Schlosser/Cierny 1996 - W. Schlosser/J. Cierny: Sterne und Steine. Eine praktische Astronomie der Vorzeit. Darmstadt 1996.

Stäuble 2002 - H. Stäuble: From the air and on the ground: two aspects of the same archaeology? Round and linear ditch system in North-Western Saxony. Arch. Rozhledy 54, 2002, 301-313.

Šiška 1995 - S. Šiška: Zur Problematik des Untergangs der Bükker Kultur. Slov. Arch. 43, 1995, 5-26.

Thom 1966 - A. Thom: Megaliths and matematics. Antiquity 40, 1966, 121-128.

Tirpák 1997 - J. Tirpák: Geophysikalische Messungen urzeitlicher Rondele. In: *Němejcová-Pavúková 1997*, 153-156.

Točík 1987 - A. Točík: Beitrag zur Frage der befestigten und Höhensiedlungen im mittleren und späten Äneolithikum in der Slowakei. Štud. Zvesti AÚ SAV 23, 1987, 5-29.

Todorova 1982 - H. Todorova: Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien. Mat. Allg. u. Vergleich. Arch. 13. München 1982.

Trnka 1981 - G. Trnka: Kammeg. Fundber. Österr. 20, 1981, 300-304.

Trnka 1991 - G. Trnka: Studien zu mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen. Wien 1991.

Urban 1980 - O. H. Urban: Ein lengyelzeitlicher Hausgrundriß aus Wetzleinsdorf, Niederöstrreich. Mitt. Österr. Arbeitsgemeinschaft Ur- u. Frühgesch. 30, 1980, 11-17.

Urban 1983-1984 - O. H. Urban: Die lengyelzeitliche Grabenanlage von Wetzleinsdorf, Niederösterreich. Mitt. Österr. Arbeitsgemeinschaft Ur- u. Frühgesch. 33-34, 1983-1984, 209-220.

Videjko 1995 - M. Videjko: Großsiedlungen der Tripolje-Kultur in der Ukraine. Eurasia Antiqua 1, 1995, 45-80.

Vokolek/Zápotocká 1997 - V. Vokolek/M. Zápotocká: Neolithische Gräber und Gräberfelder in Plotiště n./L. a Předměřice n./L., Bez. Hradec Králové. Pam. Arch. 88, 1997, 5-55.

Weber 1985 - Z. Weber: Astronomická orientace rondelu z Těšetic-Kyjovic, okr.Znojmo. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E 30, 1985, 23-39.

Weber 1986 - Z. Weber: Astronomische Orientierung des Rondells von Těšetice-Kyjovice, Bez. Znojmo. In: Internationale Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokany 5.-11. November 1984. Nitra - Wien 1986, 313-322.

Windl 1996 - H. Windl: Archäologie einer Katastrophe und deren Vorgeschichte. In: Rätsel um Gewalt und Tod vor 7000 Jahren. Eine Spurensicherung. Katalog des NÖ Landesmus. (N. F.) 393. Asparn a. d. Zaya 1996, 7-45.

Wood 1978 - E. J. Wood: Sun, Moon and Standing Stones. Oxford University Press. Oxford - London - New York 1978.

Wood 1981 - E. J. Wood: Solnce, Luna i drevnije Kamni. Moskva 1981.

Zalai-Gaál 2002 - I. Zalai-Gaál Die neolithische Gräbergruppe-B1 von Mórágy-Tűzkődomb. I. Die archäologischen Funde und Befunde. Szekszárd - Saarbrücken 2002.

Rukopis prijatý 20. 9. 2004

Doc. PhDr. Juraj Pavúk, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra

Mgr. Vladimír Karlovský
Hvezdáreň a planetárium
Sládkovičova 41
SK-920 01 Hlohovec

Orientierung der Rondelle der Lengyel-Kultur in die Richtungen des hohen und niedrigen Mondes

Juraj Pavúk - Vladimír Karlovský

ZUSAMMENFASSUNG

Bei der Präsentation des Palisadenrondells in der Siedlung der Lengyel-Kultur in Žlkovce widmen die Autoren ihre Aufmerksamkeit auf die Orientierung seiner Eingänge, die unmittelbar seinen Grundriss, die zunehmenden Umbauungen, die Innenbebauungen wie auch die grundlegende Orientierung nach der astronomischen Orientierung, die von den Richtungen auf den niedrigen Mond abgeleitet war, determinierte.

Die Fundstelle Žlkovce befindet sich in der Südwestslowakei, jetzt im Bezirk Hlohovec, ungefähr auf dem halben Wege zwischen den Städten Trnava und Piešťany. Die Siedlung der Lengyel-Kultur, durch die typische weißbemalte Keramik in die Stufe Lengyel II (Pečeňady) datiert, liegt auf einer hohen Lössterrasse über dem Waagflusse. In den Jahren 1980 bis 1985 wurde eine umfangreiche Ansiedlung auf gegenseitig nicht verbundenen Flächen von rund 45 000 m² untersucht (*Pavúk 1998*). Die zunehmend bebaute Siedlungsfläche erlangte rund um 300 000 m² Ausmaß.

Die umfangreiche Ansiedlung mit einer großen Anzahl von Pfostenbautengrundrissen (häufig in Superpositionen) war mit einer Palisade eingefriedet. Die maximale Spannweite dieser Palisade beträgt auf der untersuchten Fläche ca. 360 m. Beim maximalen Durchmesser von ca 400 m könnte sie eine Fläche von rund 125 000 m² abgrenzen. Es handelt sich um eine weitere Entwicklung der Einfriedung von Ansiedlungen, mit einem rund umlaufenden Graben, wie es auf den Siedlungen in Wetzleinsdorf, Falkenstein oder auch in Hluboké Mašůvky während der Phase MBK/MOG Ib/Santovka der Fall war.

Das primär ellipsenförmige Palisadenobjekt mit vier gegenüber situierten Eingängen ungefähr in der Mitte der eingefriedeten Siedlungsfläche wurde mehrmals umgebaut. Aufgebaut wurde es planmäßig und nach bestimmten Prinzipien. Die mit Palisaden begrenzte Rondellfläche trennt die Verbindung des SO- und NW-Eingangs in zwei ungleich große Teile. Pfostenhäuser standen nur im Ostteil - fünf von sieben im Quadranten zwischen dem NO- und NW-Eingang und zwei zwischen dem SO- und NO-Eingang. Im Raum des Quadranten zwischen dem NO- und NW-Eingang wurde während eines jeden Rondellumbaues ein großflächiger Pfostenbau aufgebaut. Im Quadranten zwischen dem NO- und SO-Eingang standen nur zwei Bauten, die mit dem Rondell zeitgleich waren. Die Häusergrundrisse im Quadranten zwischen dem NW- und SW-Eingang hingen etwa nicht mehr mit dem Rondell zusammen, weil der Grundriss 83 die Palisade II stört. Im Quadranten zwischen dem SO- und SW-Eingang erfasste man keinerlei Belege über eine Bautätigkeit. Gerade durch diesen Quadranten verlief die Hauptrichtung zur Visierung der Mond- und Sonnenuntergänge am Horizont und deswegen durfte der Aussicht kein Bau im Wege stehen.

Das ellipsenförmige Rondell und seine sukzessiven Umbauten

Das Rondell wurde in mehreren Etappen erbaut. Allmählich vergrößerte man seine Fläche nordostwärts und in jeder Umbauaktion stand dort nur eine einzige Palisade, die meistens nur einen Bau abgrenzte. Die Palisade des primären Rondells I hatte einen ellipsenförmigen Grundriss (Abb. 3; 4). Die Längsachse der Ellipse maß 82 m, die kürzere 67 m. Das Palisadengräbchen war viermal unterbrochen und die einzelnen Eingänge waren ungefähr nach SO, NW, NO und SW orientiert. Die Verbindung des SO- und NW-Eingangs hatte eine Länge von 78,1 m, der NO- und SW-Eingang waren voneinander 72,8 m entfernt. Diese Palisade stört keine einzige Siedlungsgrube, hingegen war das Palisadengräbchen durch mehrere Gruben gestört. Eine Palisade umgrenzte nur die Häuser 68 und 77, deren Längsachsen der Wände auf den SO-Eingang gerichtet waren, welcher den Visierungs- und Konstruktions-Schlüsselpunkt des Rondells bildete. Auf der Verbindungslinie des SO- und SW-Eingangs befindet sich die Westrichtung des niedrigen Mondes. In den Ausmaßen und in der Lokalisierung des Hauses 68 war gegenüber dem SO- und NO-Eingang das Längenmaß (Lengyel Klafter) appliziert, das bei der Konstruktion des ellipsenförmigen Rondells angewandt wurde (Abb. 17).

Das primäre Rondell I wurde aufgehoben und unmittelbar vom Rondell II ersetzt (Abb. 5). In der Südhälfte des Areals wurde neben der Außenseite der I. Palisade des vorangehenden Rondells in 0,5 bis 1,2 m Entfernung die II. Palisade errichtet. Im Nordteil zwischen dem NO- und NW-Eingang entfernte sie sich ausgeprägt um 16 m derart, um das neuerbaute Haus 72 abzugrenzen. Der Platz des NW-Eingangs in das Rondell II wurde so ausgemessen, damit die Verbindung des neuen NW-Durchgangs und des neuen NO-Eingangs des Rondells II parallel mit der Verbindung des SO- und SW-Eingangs in der Richtung der Randlage des niedrigen Mondes am Horizont war. Im Rondell II stand das große rechteckige zweiräumige Haus 72 von 37,9 m Länge und 9,8 m Breite. Mit der Mittelachse war das Haus auf den SO-Eingang des Rondells orientiert und wurde etwa zweimal umgebaut (Abb. 7: A, B). Beim ersten Umbau des Rondells II beim NW-Eingang entstand das Palisadensegment P452 gleichzeitig mit dem Haus 73. Danach gehörte die isoliert aussehende kurze Nordwand des Hauses 73 mit länglichen Pfostengruben, dem gleichzeitig aufgebauten Haus mit Palisadensegmenten P452 und P453. Das Haus 73 mag wohl dreiräumig gewesen sein, hatte einen Eingangskorridor, die Mittelachse richtete sich in den SO-Eingang des Rondells (Abb. 6).

Beim ersten Umbau des II. Rondells (des dritten in der Reihenfolge) schneiden beim NO-Eingang die Pfostengruben des Hauses 67 sowohl das I., als auch das II. Palisadengräbchen.

Die Palisade P422-1 und P422-2 verlegte man gerade wegen der Errichtung des Hauses 67, dessen Achse der Ostwand in den SO-Eingang der II. Palisade gerichtet war (Abb. 8).

Einen weiteren Umbau, den vierten in der Reihenfolge, belegt beim NW-Eingang ein kleines Segment des Palisadengräbchen P456, die durch eine ungebräuchliche Lösung das standardmäßige zweiräumige Haus 75 mit der Orientierung der Mittelachse auf den SO-Eingang in das Rondell umgrenzte (Abb. 9).

Den letzten, fünften Umbau, mit der Verlegung der Palisaden beim NW-Eingang (P423-P423-2) bringen die Autoren in einen Zusammenhang mit dem Haus 76 (Abb. 10). Mit der Mittelachse war dieser Bau auf den SO-Eingang des Rondells orientiert. Dieser Bau war so situiert, dass neben seiner NO-Ecke eine Visierung in der Richtung des Untergangs des niedrigen Mondes zwischen dem NO- und dem benachbarten NW-Eingang möglich war. Mit dem Haus 76 und den angeführten Palisadensegmenten kann verlässlich der komplette Umbau des Rondells belegt werden, denn nur den ganz letzten Umbau des Rondells dokumentiert lediglich das Segment des Palisadengräbchens (P426), mit dem kein Hausgrundriss im Rondell verknüpft werden kann (Abb. 11).

Nach dem Untergang des Rondells an den Stellen des vorher unbebauten NW-Quadranten und im NO-Quadranten setzte die Bautätigkeit fort. Die Pfostengrube der Längswand des Hauses 83 stört an der kritischen Stelle der Verzweigung der Palisadesegmente das Fundamentgräbchen, das während aller Umbauungen des Rondells II dauerte (Abb. 12). Im NW-Quadranten standen laufend nach der horizontalen Stratigraphie fünf ungleichzeitige Pfostenbauten. Keiner von ihnen richtete sich mit irgendeiner Längsachse zum SO-Eingang in das Rondell, also auch danach bildeten sie keinen seinen Bestandteil. Während des Bestehens des Palisadenrondells können also insgesamt sechs Bauaktivitäten oder Bauphasen unterschieden werden, während welcher es zur Errichtung von Häusern und zur gleichzeitigen Verlegung der Palisaden kam. Das lange Haus 74 wurde auch nach dem Untergang des Rondells errichtet.

Charakteristik der astronomisch orientierten Rondelle

Bei der Untersuchung der Rondelle dominiert das Suchen der Orientierung ihrer Eingänge in die Haupthimmelsrichtungen, und zwar auf die Achse der gegenüberliegenden Eingänge. Manche Forscher suchen und finden die Orientierung in der Lage der Sonne zur Zeit der Sonnenwenden. Die Autoren kommen mit einer weiteren Lösung dieser Frage. In manchen Rondellen stellen sie eine bedeutsame und vielleicht auch primäre Orientierung auf die Richtungen des Untergangs des hohen und niedrigen Mondes fest, und zwar sowohl auf der Achse, die zwei benachbarte Rondelleingänge verbindet, als auch auf der Achse durch die gegenüberliegenden Eingänge.

Bei der Analyse der Konstruktion des ellipsenförmigen Rondellgrundrisses in Žlkovce entdeckte man die Prinzipien der Orientierung der Rondelle auf den niedrigen Mond und andere Zusammenhänge mit dem Lauf des Mondes wie auch auf die Verknüpfung der Einheiten der Zeit- und Längenmaße. Die durch vier Eingänge unterbrochene Palisade bildet eine Ellipse mit der nummerischen Exzentrizität e = 0,575 mit der Genauigkeit von 1,95 %. Die Hauptachse der Ellipse mit dem astronomischen Azimut 118,45° richtet sich etwa nach NW, was der Richtung des niedrigen Mondes bei dem Untergang entspricht.

Die Monduntergänge in der Richtung des niedrigen Mondes (auf der Achse durch den SO- und SW-Eingang) und ihre Wiederholung während eines tropischen Monats (27,321581 Tage) sind im Rondell durch die Länge von 28 Lengyel-Klaftern (lengyelská siaha = LS) zwischen diesen Eingängen gegeben (1 LS = 1,956 m; siehe: *Karlovský / Pavúk 2002a*). Also, der Untergang des Mondes auf der Achse des Eingangspaares abermals am 28.Tag ist auf die Länge von 28 LS fixiert. Die Untergänge auf der Achse der NO-NW-Eingänge folgen nacheinander innerhalb eines synodischen Monats (29,5906 Tage). Diese Zeitangabe ist auf die Länge von 30 LS fixiert, denn der Vollmond erscheint im NW-Eingang am 30. Tag. Die Längenmaße 28 LS und 30 LS befinden sich in der Rondellkonstruktion ebenfalls so, dass 28 LS auch die Entfernung der SO-NW-Eingänge ist. In den Ausmaßen und in der Lokalisierung des Hauses 68 fand man die Anwendung eines erkannten Längenmaßes. In der Konstruktion des Rondells erscheint auch das Ausmaß von 41 LS, und zwar in einem quasi rechtwinkligen Dreieck in einer ovalen Palisade mit den Spitzen in den SO-NO-NW-Eingängen, wo sich beim NO-Eingang ungefähr der rechte Winkel befindet (90,087°).

Nach der Beschreibung der Methode der Bestimmung der astronomischen Orientierung charakterisieren die Autoren die Art der Richtigstellung der Höhe und die Berechnung der Azimute der Himmelskörper. Erklärt wird das Phänomen des hohen und niedrigen Mondes, die Bewegung des Mondes und der Sonne auf der Himmelssphäre als auch ihre Bewegung am Himmelszelt gegenüber dem Horizont auf welchem der Mond im neunzehnjährlichen Zyklus erscheint und wo man ihn fixieren kann. Auf den Abbildungen 14 und 15 ist gestrichelt die scheinbare Sonnenbahn auf dem Himmel im Sommer, während der Tag- und Nachtgleiche und im Winter dargestellt. Gegenüber der Sonnenbahn kann man auf der Abb. 14 die scheinbare Bahn des hohen Mondes vergleichen, wenn er die maximale Deklination aufweist und im Nordosten nördlicher aufgeht als die Sonne bei der Sommersonnenwende. Bei minimaler Deklination geht er im Südosten südlicher auf als die Sonne bei der Wintersonnenwende. Die Abb. 15 zeigt die Bahn des Mondes gegenüber der Bahn der Sonne, die gestrichelt dargestellt ist. Der niedrige Mond geht bei maximaler Deklination im NO südlicher auf als die Sonne bei der Sommersonnenwende und geht im Nordwesten südlicher unter als die Sonne bei der Sommersonnenwende. Bei minimaler Deklination geht der niedrige Mond im Südosten nördlicher auf als die Sonne bei der Wintersonnenwende, und geht im Südwesten nördlicher unter als die Sonne bei der Wintersonnenwende. Diese äußersten Randlagen des Mondes, fixierbar am Horizont, waren den Baumeistern der Rondelle gut bekannt und bildeten den Schlüssel zur astronomischen Orientierung eines Teiles der Rondelle.

Astronomisch orientierte Rondelle

In Žlkovce konstatierte man eine Abhängigkeit der Unterbringung und Orientierung der Eingänge in das Rondell von der Richtung der Himmelskörper. Den Ausgangspunkt bildeten die Verbindungen der Paare benachbarter Eingänge und nicht die Richtung der Achse, welche die gegenüberliegenden Eingänge verband (Abb. 4). Ausgenützt wurde bei der Bestimmung seines Grundrisses die Orientierung auf die Richtung des niedrigen Mondes. Diese Richtung hatte auch die Achse der Ellipse selber. In Anbetracht der frequentierten Ausnützung des SO- Eingangs während des Umbaues der Palisade wie auch der Bebauung des Ostteiles der Rondellfläche kann vermutet werden, dass der Punkt in der Mitte dieses Eingangs den Ausgangspunkt für die Hauptrichtung des Rondells auf die Horizonte und bei der Beobachtung des Ganges der Himmelskörper bildete.

Er bildete auch den Ausgangspunkt bei der Konstruktion der Rondellellipse (Abb. 17). Die Gerade, welche den SO- und SW- Eingang verband, richtete sich auf die Stelle des Untergangs des niedrigen Mondes am Horizont. Diese zwei Eingänge wurden während aller Umbauungen der Rondellpalisaden beibehalten. Beobachtet werden konnte der niedrige Mond auch auf den Verbindungen des verlegten NO- und NW-Eingangs, doch nur dann, wenn kein Bau ein Hindernis bildete. Es illustriert dies die Lage des Hauses 76 beim NW-Eingang (Abb. 10), das an solcher Stelle errichtet wurde, um kein Hindernis zu bilden für die Visierungslinie in der Richtung auf den niedrigen Mond zwischen den Eingängen der letzten Palisadenumbauungen beim NO und NW-Eingang (P423-1+P423-2 und P454+P455). Die in der verschiedenen Zeit im Rondellinneren erbauten Häuser richten sich mit einer der langen Wände, bzw. mit der zentralen Achse auf den SO-Eingang. Das ist die Stelle, von wo die Beobachtungen des Mondes und der Sonne gemacht wurden (Abb. 18). In entgegensetzter Richtung, nach Osten, sah man auf der Achse zwischen den Eingangspaaren den Mond sogar 14 Tage danach, wann er auf dieser Achse unterging.

In Svodín sind die Richtungen im Rondell 1 nur nach der Orientierung der langen Wände der Häuser 210 und 211 von der Außenseite des NW-Eingangs identifizierbar (Abb. 19). Die Häuser haben ungefähr die Richtung des hohen Mondes beim Untergang. Die Häuser hatte man etwa nicht absichtlich auf die Richtung des hohen Mondes orientiert, eher verfolgten sie nur die Richtung, welche auf der Achse des NW-Eingangs fixiert und verfolgt wurde. An die NW-Richtung des Rondells Svodín 1 knüpft auch die Orientierung der NW-Achse des Eingangs des großen Rondells Svodín 2 an. Das Rondell Svodín 2 (Abb. 20), mit zwei Gräben und drei Palisaden, war so konstruiert, dass seine Eingänge in der Osthälfte auf die Aufgänge des hohen Mondes und die Eingänge in der Westhälfte des Rondells auf die Untergänge des hohen Vollmondes orientiert waren. Im Jahre eines hohen Mondes ging der Vollmond auf der Achse durch den NO-Eingang abends früh auf und dann vor dem Morgenanbruch ging er auf der Achse des NW-Eingangs unter. Während zweier Wochen verschob sich der Aufgang des Mondes auf dem Horizont nach Süden zu, bis er als Vollmond auf der Achse des SO-Eingangs aufging, dann auf der Achse des SW-Eingangs unterging.

Ein jeder der gegenüberliegenden Eingänge hatte in der Orientierung des Rondells Svodín 2 eine andere Funktion und einen anderen Sinn. Der SW-Eingang richtete sich auf den südlichsten Punkt am Horizont, in welchem der hohe Vollmond untergeht, und der NW-Eingang war zum nördlichsten Punkt am Horizont ausgerichtet, in welchem der Mond überhaupt untergehen kann. Die Sonne kann auf diesen Richtungen nie untergehen. Der NO-Eingang richtet sich auf den nördlichsten Punkt und der südöstliche auf den südlichsten Punkt am Horizont, wo der Mond überhaupt aufgehen kann und wo die Sonne überhaupt nicht aufgehen kann.

Das Rondell auf der Siedlung der Lengyel-Kultur in Bučany hat beinahe einen kreisförmigen Grundriss von rund 87 m Durchmesser und zwei Gräben. Primär war die Richtung auf der Achse der gegenüberliegenden Eingänge (SO und NW), mit der Orientierung auf den Sattel des Berges Záruby am Horizont der Kleinen Karpaten. Es ist dies die Richtung des niedrigen Mondes beim Untergang (Abb. 23: 1). Dies ist ein Beispiel der beabsichtigten Orientierung des Rondells auf einen markanten Punkt am Horizont. In diesem Sattel geht zweimal im Jahr auch die Sonne unter (am 13. Mai und 1. August). Das Rondell kann also auch als Kalender dienen.

In Cífer-Pác belegen vier Gräben von mäßig ellipsenförmigem Grundriss (dokumentiert durch magnetische Messungen) wahrscheinlich zwei Rondelle mit Paaren von Gräben (Abb. 24: 2). Mit der Achse zwischen den gegenüberliegenden Eingängen (SO und SW) ist das Rondell auf den Untergang des niedriegen Mondes orientiert, ähnlich wie das Rondell in Bučany.

In Horné Otrokovce befindet sich das Rondell zwar auf einem geraden Rücken, doch ist es in einem relativ schmalen Tal situiert (Abb. 24: 3). Westlich und nördlich des Rondells wurde auf dem naheliegenden Horizont der untergehende Mond aus der Nähe beobachtet. Der NW-Eingang des Rondells, mit dem astronomischen Azimut von 134° hat die Richtung auf den hohen Mond beim Untergang. Die Achse des NO-Eingangs hat einen astronomischen Azimut von 225° und hat die Richtung auf den hohen Vollmond beim Aufgang - das ist jener Mond, der gegen Morgen zu in der NW-Richtung des Eingangs untergeht. Der SO-Eingang, mit dem astronomischen Azimut der Achse 298,5°, ist auf die Richtung des niedrigen Mondes beim Aufgang orientiert.

Das Rondell in Podhorany-Mechenice hat den SW-Eingang mit dem astronomischen Azimut 120° und der Orientierung auf den Untergang des niedrigen Mondes (Abb. 24: 1). Am Nordfuß des nahen Hügels Malý Bahorec konnte man hier auch den Gang des Mondes und der Sonne beobachten.

Die astronomische Orientierung des Rondells in Těšetice-Kyjovice bestimmte Z. *Weber* (*1985; 1986*), der die astronomischen Richtungen aus der Position der Rondellmitte untersuchte (Abb. 25: 1). Die hier vorgelegte Interpretation ist aber abweichend (Abb. 25: 2). Im Rondell sind die primären astronomischen Richtungen durch die benachbarten Eingänge und nicht durch die gegenüberliegenden gegeben. Die Gerade durch den südlichen und westlichen Eingang der äußeren Palisade hat die Richtung des niedrigen Mondes bei dem Untergang. Die weitere gefundene parallele Richtung auf den niedrigen Mond führt von der Mitte des Südeingangs der inneren Palisade zur Mitte des Westeingangs der inneren Palisade. In diesem Falle boten die Stirnen der Palisade in beiden Eingängen eine Stütze bei der Visierung. Bei dieser Version wären die Palisaden nicht gleichzeitig, denn die innere Palisade wäre ein Hindernis bei der Beobachtung in der Richtung zwischen den Eingängen der äußeren Palisade. Es ist hier auch die Richtung auf den hohen Mond zwischen dem Süd- und Osteingang der äußeren Palisade. Die Nord-Südachse des Rondells ist dann gegeben durch die Teilung des Winkels mit der Spitze beim Südeingang zwischen der Richtung auf den niedrigen Mond (Westeingang) und der Richtung auf den hohen Mond (Osteingang). Auf der Richtung des niedrigen Mondes verlief auch die Sonne, was eine Bestimmung der Kalenderangaben ermöglichte, ähnlich wie in Žlkovce.

Im Rondell von Němčičky waren die Nachbareingänge - der südliche mit dem östlichen und der westliche mit dem nördlichen - auf den hohen Mond beim Aufgang orientiert (Abb. 26: 2). Auf der entgegengesetzten Seite ging der Mond nach 14 Tagen unter.

Auf dem ähnlichen Prinzip verweist im Rondell von Rašovice die Orientierung zweier Nachbareingänge im Südteil und zweier benachbarter im Nordteil auf die Richtung des niedrigen Mondes (Abb. 26: 3).

Die Orientierung des Rondells in Běhařovice ist durch die Achse zwischen dem Nord- und West-Eingang gegeben und hat die Richtung auf den niedrigen Mond (Abb. 26: 4).

Das Rondell Vedrovice II hatte etwa eine ähnliche Orientierung wie das Rondell in Těšetice (Abb. 26: 1). Aus dem beiläufig Süd-Eingang (SSO) führt auf den westlichen die Richtung auf den niedrigen Mond, und aus demselben Eingang verläuft zur Mitte des Osteingangs die Orientierung auf den hohen Mond.

Das Rondell der Kultur mit Stichbandkeramik in Lochenice in Böhmen hat zwei astronomische Richtungen. Die Verbindungslinie des Süd- und SW-Eingangs entspricht der Richtung des Sonnenuntergangs während der Sommersonnenwende. Die Richtung auf den niedrigen Mond befindet sich auf der Verbindungslinie des Ost- und Nord- (NNW-) Eingangs. Weder auf dem Rondell Bylany 4 noch auf dem Rondell in Vochov wurden astronomische Richtungen festgestellt.

Auf manchen österreichischen Rondellen gelang es, die Orientierung der Eingänge auf die Richtungen des niedrigen Mondes festzustellen. Die zweifache Kreisgrabenanlage von Kleinrötz mit vier Eingängen hat auf der Verbindung des SO- und NW-Eingangs beim astronomischen Azimut 116° die Richtung auf den niedrigen Mond beim Untergang (Abb. 23: 2), ähnlich wie in Bučany. Auf dem unvollständigen Magnetogramm des Rondells Michelstetten 1 ließ sich auf der Verbindung der gegenüberliegenden Eingänge (NO und SW) in zwei Gräben die Orientierung auf den niedrigen Mond identifizieren (Abb. 27: 1). Eine ähnliche Orientierung hatte das Rondell in Schletz (Abb. 27: 5). Die magnetometrische Messung korrigierte den bekannten Grundriss (*Trnka 1991*, 124-126, Abb. 58; 59) des Rondells mit zwei Gräben in Puch (Abb. 27: 3). Es ist nicht bekannt, ob beide Gräben gleichzeitig existierten. Die zwei Eingänge in das Rondell waren nach der Achse eines jeden der Durchgänge durch das Grabenpaar nicht ganz gegenüberliegend. Ein jeder von ihnen konnte wohl auf die Richtung des niedrigen Mondes orientiert gewesen sein. Im Rondell mit zwei ungleichzeitigen Gräben von Ölkam in Oberösterreich existierte ein Außengraben erst nach der Verschüttung des inneren kleineren (*Pertlwieser 2001*). Auch unter diesen Umständen sind die Eingänge symmetrisch einander gegenüber auf die Richtung des niedrigen Mondes orientiert (Abb. 27: 4). Die Keramik belegt in dieser Siedlung eine Koexistenz der Ethnika der Lengyel-Kultur und der Gruppe Oberlauterbach (SOB).

Den nördlichsten neolithischen Tell der späten Theiß-Kultur im Karpatenbecken in Polgár-Csöszhalom umgeben fünf Gräben mit vier insgesamt 60 m langen Eingängen (*Raczky / Maier-Arendt et al. 2002*, Abb. 2). Der Siedlungshügel selber bildete ein Hindernis in der Visierung am Horizont durch die gegenüberliegenden Eingänge, deshalb waren astronomisch die Eingänge selber vom Tell nach außen zum Horizont orientiert (Abb. 28). Die SO-Achse der Eingänge richtete sich zum Sonnenaufgang bei Wintersonnenwende. Die Achse der NW Eingänge, mit dem Azimut 117°, hat die Richtung auf den niedrigen Mond beim Untergang, so wie das Rondell in Žlkovce und weitere Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur.

Zur Typologie, Orientierung und Deutung der Kreisgrabenanlagen

Im Großteil neuerer Arbeiten konstatierte man die Orientierung durch die Achsen der gegenüberliegenden Rondelleingänge auf die Haupthimmelsrichtungen, jedoch immer mit großen Abweichungen. Zitiert wird auch die Ansicht von N. Nikitsch, dass die Rondelle mit der Orientierung von der Lage im Gelände abhängig waren. *G. Trnka* (*1991*, 316) und *V. Němejcová-Pavúková* (*1995*, 199, 200) stellten fest, dass vom idealen Mittelpunkt des Innenraumes keine horizontale Visierung vorgenommen werden konnte. V. Němejcová-Pavúková betonte, dass die Eingänge primär auf die Haupthimmelsrichtungen nicht orientiert waren (Těšetice-Kyjovice) und dass jeder Eingang seine eigene Orientierung hatte. Die festgestellte Asymmetrie war nicht zufällig. Die Autoren vermuten, dass die Achsen der einzelnen Eingänge auch eine individuelle Orientierung auf die Richtung des Auf- und Unterganges des Mondes oder der Sonne nach dem Profil des anliegenden Horizontes hatten.

Bei der Untersuchung der Rondelle gegenüber den Himmelskörpern sucht man vor allem die Beziehung zu den Sonnenwenden, obwohl gerade diese Richtungen vom Gesichtspunkt der Kalenderbedürfnisse der neolithischen Bauern der milden klimatischen Zone Mitteleuropas einen niedrigen Informationswert hatten. Gesucht wurden vor allem die Orientierungen der gegenüberliegenden Eingänge auf den Sonnenaufgang über markanten Gebilden am Horizont. Die Orientierung der Rondelle auf den Sonnenlauf ist häufiger bisher nur in Bayern nachgewiesen.

Orientierung der Rondelle auf den hohen und niedrigen Mond

Aus der vorgelegten Analyse geht hervor, dass auf den Rondellen in der Slowakei, in Mähren, Österreich, aber auch in Böhmen und im Theißgebiet wiederholt in mehreren Varianten die Orientierung der Rondelle auf den hohen und niedrigen Mond nachweisbar ist. Das ist bisher das einzige gemeinsame Prinzip der Orientierung der Rondelle, das mindestens auf 18 Kreisanlagen nachgewiesen ist. In Anbetracht darauf, dass die Richtungen auf den hohen und niedrigen Mond topographisch am Horizont fixiert sind, ist ihre Orientierung in der mitteleuropäischen milden klimatischen Zone fast identisch und abhängig vom Wert der nördlichen Breite eines jeden Rondells und realen Horizontes. Bei der Richtung auf den niedrigen Mond, daher beträgt sein Azimut in der Westslowakei beim NW-Maximum rund 118,26° bis 118,86°. Die Visierungslinien auf die Untergangsrichtungen des Mondes wurden auf drei Arten durchgeführt - durch die Verbindungsachse der gegenüberliegenden Rondelleingänge (Bučany, Cífer-Pác, Kleinrötz), durch die Verbindungsachse zweier Nachbareingänge in der Süd- oder Nordhälfte des Rondells (Žlkovce, Těšetice, Němčičky, Rašovice, Běhařovice), durch die Achse der einzelnen Eingänge, (Svodín 2), wenn etwa ein jeder Eingang die Orientierung auf einen konkreten Horizont angepasst hatte.

Die Richtungen auf den hohen Mond hatten nur einen niedrigen Kalenderwert und gemessen wurde von ihm nur der 18,6-te Jahreszyklus. Eine grundsätzliche Bedeutung für Kalenderzwecke hatte nur der niedrige Mond, weil in diesen Richtungen 4x jährlich auch die Sonne in agrotechnisch wichtigen Terminen vorüberging.

Vom Gesichtspunkt der Typologie und Chronologie der Siedlungen mit Rondellen repräsentiert das Rondell aus Žlkovce ihr finales Stadium in der Palisadenversion. Dies beendet die Tradition der monumentalen kreisförmigen Architektur und ist von allen Rondellen das jüngste. Sie ist offenbar eine Fortsetzung von mit einem Graben umgebenen Siedlungen, wie Wetzleinsdorf, Falkenstein und Hluboké Mašůvky aus der Phase MMK/MOG Ib/Santovka. Das Palisadenrondell erfüllte dieselben Funktionen wie die Rondelle aus Gräben und Palisaden. Es handelt sich sicherlich nicht um den gleichen Typ von Einrichtungen wie das Palisadenrondell in Quenstedt. Aus der Stufe Lengyel I war keine Siedlung mit einem Graben umgeben. Solche Siedlungen aus jener Zeit stammen nur aus Bayern.

Die Orientierung der Rondelle der Lengyel-Kultur auf Punkte extremer Mondlagen am Horizont beleuchtet eine der Fragen der Deutung des Ursprungs, der Funktion und des Sinnes der Rondellarchitektur. Zur Beobachtung und Fixierung des Sonnen- und Mondumlaufs am Horizont war es einfacher und technisch anspruchslos zwei Paare von Pfosten

auszunützen. Das Rondell erfüllte also auch andere Funktionen. Die Häuser im NO-Quadranten der Rondelle in Bučany und in Žlkovce zeigen die Absicht, einen wesentlichen Teil des Rondells freizuhalten. Die Rondellfläche sollte frei, ohne Hindernisse auch deswegen beibehalten werden, um den Lauf der Sonne und des Mondes am Horizont beobachten zu können und dabei im Rondellinneren für die notwendige Menschenmenge genügenden Platz bieten zu können. Die exakte Orientierung der Rondellachsen auf die äußersten Lagen des Mondes am Horizont im Intervall 18,6 oder 9,3 Jahre musste für ihre Baumeister und Benützer ein wichtiger Imperativ sein. Der Bau im Rondell, wie er in Bučany und Žlkovce festgestellt wurde, gibt den Rondellen eine weitere Dimension - im Hause konnte entweder jemand dauernd wohnen, oder war es ein Ort von Kultpraktiken. Das Rondell in einer eingefriedeten Ansiedlung evoziert auch auf eine Akropolis mit einer Vorburg.

Mehrere Indizien zeugen von klimatischen Veränderungen zu Beginn der Lengyel-Kultur in der Richtung zu einer Trockenperiode. Die Entstehung umfangreicher Siedlungen mit einer großen Anzahl von Häusern wie auch Bewohnern während der Theiß- und Lengyel-Kultur kann auch als Lösung einer Existenzkrise aufgefasst werden. In den neuen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Bedingungen mit veränderter Ideologie wurden auch astronomisch orientierte Rondelle errichtet. In diese Zeit entfallen auch bedeutsame kulturelle Veränderungen im Horizont Karanovo V - Boian-Vidra - Poljanica - Slatino-Dikilitaš - Vinča-Pločnik I. Die Lengyel-Kultur beibehielt jedoch weiterhin die Autonomie des mitteleuropäischen Raumes. Also können die Veränderungen im System und in der Struktur ihrer Besiedlung kaum auf die grundsätzlichen Impulse aus den Balkankulturen bezogen werden. Außerdem ergibt sich aus der Analyse einer möglichen Anwendung der Erkenntnisse über den Lauf des Mondes und der Sonne und aus den damaligen Perigeum- und Apogeum-Werten, dass die „Rondell-Astronomie" für einen praktischen agrarischen Kalender damals vor allem in der milden klimatischen Zone Mitteleuropas ausgenützt werden konnte. Das Wissen über die Regelmäßigkeiten des Laufes der Himmelskörper, wie auch die Kenntnisse im Bereich der Arithmetik und Geometrie wurden nicht nur technisch bei der Konstruierung und beim Aufbau der Rondelle ausgenützt, sondern bildeten sicherlich einen grundlegenden Bestandteil der Ideologie und des Systems der Vorstellungen über den Gang der Welt und über die Kräfte, die das menschliche Leben determinierten. Von diesen Erkenntnissen ausgehend, entfaltete sich der wesentliche Teil der damaligen Religion und ihnen untergeordnet waren die mit ihnen zusammenhängenden Kultpraktiken.

Das Areal des Rondells war mit größter Wahrscheinlichkeit der Ort von Feierlichkeiten und Ritualen vor allem in Tagen, wann an der erwarteten Stelle am Horizont, wohin die Eingänge in das Rondell orientiert waren, der Mond oder die Sonne aufgingen. Es dominiert zwar die Ansicht, dass die kreisförmigen Areale als Kultstätten ausgenützt wurden, jedoch außer dem Rondell selbst und seiner Orientierung auf den Lauf des Mondes und der Sonne keine anderen Objekte wie auch kein anderes erhaltenes Fundinventar aus dem Rondell und seinem unmittelbaren Umkreis weder durch ein Sortiment noch eine Menge besonderer Merkmale einer Kultstätte belegen.

Die Ausnützung der Regelmäßigkeit und des Zusammenhanges des Laufes der Himmelskörper bereichert die Erkenntnisse über die Welt des neolithischen Menschen. Die Menschen mit so einem Wissen hatten sicherlich eine bevorzugte gesellschaftliche Stellung. Sie bestimmten die Zeit, die Richtungen wie auch die Lage und das Ausmaß des Rondells, sie konstruierten die Ellipse und organisierten den Aufbau der großen Erdwerke. In ihrer Regie erfolgten etwa auch die Zeremonien und Feierlichkeiten im Zusammenhang mit dem regelmäßigen Lauf der Himmelskörper. Es ist fraglich, ob das intellektuelle Niveau dieser Einzelpersonen mit der Fähigkeit die Naturerscheinungen zu entdecken und auszunützen, zu klassifizieren, sie auch an die Spitze der gesellschaftlichen und machtpolitischen Hierarchie stellte, oder ob sie nur in der Position eines Priesters-Schamans standen. Es geht auch darum, wer das Haus im Areal des Rondells bewohnte, wer der „big man" war. Es kann nicht ausgeschlossen werden, dass es auch zu einer gewissen Trennung der religiös-kultischen und wirtschaftlich-machtpolitischen Sphäre kam, denn in der Ansiedlung kamen auch große Gebäude mit einem Korridor vor, in denen der Repräsentant der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Macht wohnen konnte.

Die eingefriedete Ansiedlung und das Rondell in Žlkovce bildeten eine bauliche und wirtschaftlich-gesellschaftliche Einheit. Als architektonische Einheit wurden das Rondell, die Palisade rund um die Siedlung und die Häuser in der Ansiedlung herum in einem einzigen Bauzyklus erbaut. Mit großer Wahrscheinlichkeit wurde die Siedlung im Jahre des niedrigen Mondes gegründet, denn nur in so einem Jahr ließ sich die Orientierung eines ellipsenförmigen Rondells auf die Richtung des niedrigen Mondes am Horizont fixieren. Begleitet war die Gründung der Ansiedlung außer wirtschaftlichen Gründen etwa auch aus ideologischen, religiös-rituellen Gründen, die gewissermaßen auch mit dem Lauf der Sonne und des Mondes zusammenhingen und die offenbar mehr als nur Objekte, die für die Zeitmessung wichtig waren, verehrt wurden. Mehrere untersuchte Siedlungen der Lengyel-Kultur mit Rondellen bestanden in der Regel nur im Rahmen einer gewissen keramischen Phase, die kürzer war als eine nach Keramik definierte Stufe. Das bedeutet, dass in demselben Jahre die Ansiedlung von den Bewohnern verlassen wurde, die an einer anderen Stelle im Jahre des hohen oder niedrigen Mondes eine neue Siedlung gründeten. Danach, dass in Žlkovce mindestens acht Bauten nahe der Umfangspalisade parallel mit dem Verlauf dieser Palisade orientiert waren (Abb. 2), kann geurteilt werden, dass die Gründung der Siedlung rund um das Rondell mit der Errichtung einer Umfangspalisade begann, und laufend wurden neben ihr einzelne Häuser gebaut, bis die ganze eingefriedete Fläche bebaut war. Beim Verlassen der alten Ansiedlung und der Gründung der neuen war wahrscheinlich die Bedeutung einer Periode von 19 Jahren wichtig, während welcher der hohe oder niedrige Mond abermals in dieselbe seiner Extremlage am Horizont gelangte. Nur im demselben Jahre war es möglich, die gewünschte Richtung mit genügender Genauigkeit zu bestimmen. Auch die bestimmte Anzahl der 19-jährigen Jahreszyklen konnte der Grund zum Verlassen der alten und Gründung einer neuen Ansiedlung gewesen sein.

Beim Suchen des mythologischen Hintergrundes des Rondells als einer sakralen Stelle kann man sich zusammen mit *M. Eliade* (*1995*, 254-256) auf die eleuzinischen Mysterien berufen, offenbar mit einem uralten mythologisch-rituellen Szenarium, die wahrscheinlich auch mit einer agrarischen Mystik zusammenhingen, die in die Anfänge der Landwirtschaft reichte. In den Intentionen der festgestellten Kenntnisse über den Gang der Himmelskörper kann man in die Mythologie und rituellen Praktiken der Menschen der Lengyel-Kultur den Mond einfügen, der in den verschiedenen Mythologien wie auch im Folklore in vielen Varianten als unmittelbares Kultobjekt personifiziert wurde. Wahrscheinlich besteht auch seine dualle Beziehung zur Sonne. Den Inhalt und Verlauf dieser Feierlichkeiten sollten wir als Geheimnis ihrer Teilnehmer

respektieren. Noch mit größerem Respekt verzeichnen wir die Kenntnisse der Erbauer der Rondelle über den Gang der Himmelskörper, über die Geometrie und Arithmetik wie auch über den Kalender, die wir aus den Rondellen ablesen können. Die Spezifizierung und Berechnung möglicher Kultaktivitäten auf Grundlage verschiedenartiger literarischer und ethnologischer Analogien, ohne eine Belegung mit konkreten Objekten und Artefakten, erscheinen eher als unbelegbar und kontraproduktiv. In Anbetracht der festgestellten Abhängigkeiten am Lauf des Mondes kann man nur berechtigt voraussetzen, dass sich die damit zusammenhängenden Rituale in der Nacht abspielten, hauptsächlich beim Vollmond.

Schwer zu suchen ist die Erklärung der Richtung der Längsseiten der Häuser im Rondell auf den SO-Eingang im Rondell von Žlkovce (Abb. 18). Aus dem SO-Eingang konnte man den Untergang des Mondes im Jahre des niedrigen Mondes beobachten und alljährlich auch den Sonnenlauf. Es kann vorausgesetzt werden, dass aus diesem Eingang der beobachtete Mond als personifizierte Gottheit an den Horizont niederging und von dort durch das Tor auch in den Kultbezirk - in das Rondell - eintrat. Durch die Ausrichtung der Achse des Baues im Rondell auf die Stelle des SO-Einganges, verlängerte sich die Visierungsachse in jedem der Häuser im Rondell und auf ihr gelangte vielleicht der vom Himmel untergehende Mond in den Bau - in das Heiligtum. Nach unserer Feststellung über die Verbindung des Längenmaßes, des Lengyel-Klafters, und des von den Phasen des Mondes und seines Umlaufs abgeleiteten Zeitmaßes kann man vorausetzen, dass die Menschen mit diesem Wissen das Feld der Astrologie und Nummerologie betraten und den Himmelskörpern und Nummern einen symbolischen Inhalt gaben, der mit einer scheinbaren Kausalität angereichert war.

Die Notwendigkeit der Orientierung in der Zeit und im Wechsel der Jahreszeiten führte die Erbauer der Rondelle zu ihrer astronomischen Orientierung. Kaum haben wir nämlich einen Beleg darüber, dass die Rondelle primär als Observatorien errichtet wurden. Jedoch die sichtliche Unterordnung der Orientierung mancher Rondelle den Lagen des Mondes und der Sonne am Horizont ist so prägnant, dass mit einem hohen Maße eines pragmatischen Herantretens auch vom Aspekt der für die Praxis wichtigen Beobachtung der Haupthimmelskörper gerechnet werden muss. Die Richtungen auf den hohen Mond ermöglichen eine langfristige Orientierung in der Zeit im Zyklus von 18,61 Jahren (19 Jahren) und im Jahre des hohen Mondes ermöglichen sie einen 28-tägigen Zyklus (tropischer Monat), also eine praktische Orientierung in kurzen Zeitintervallen. Im Jahre des niedrigen Mondes ließ sich im Rondell genau der synodische und siderische Monat messen. Für die „Rondellastronomie" und kalendermäßige Ausnützung der Richtungen des niedrigen Mondes ist es wichtig, dass auf diesen Richtungen in regelmäßigen Zyklen auch die Sonne übergeht. Dies ermöglichte eine Kombinierung des lunaren und solaren Kalenders. An den Richtungen des hohen Mondes durch die Rondelleingänge kann die Sonne niemals auf- und untergehen.

Bei der Interpretation der Sonnenuntergangstermine auf der Richtung zum Untergang des niedrigen Mondes ist besonders wichtig die Berücksichtigung einer größeren Exzentrizität der Erdumlaufsbahn um die Sonne und einer anderen Perigeum- und Apogeum-Lage in der Zeit der kalendermäßigen Ausnützung der Rondelle gegenüber der Gegenwart. Hiermit wird die Anwendung der archaischen astronomischen Beobachtungen auf eine realere Basis gebracht, so wird es auch für uns verständlicher. Gegenüber der heutigen Zeit bestand z. B. im J. 4800 BC eine größere Exzentrizität (Apogeum) der Erdbahn um die Sonne e (4800 BC) = 0,018910144, was eine Änderung gegenüber dem J. 1900 um 11,2% ist und auch die Lage des Perigeum war anders. Heute entfällt das Perigeum der Sonne auf den 4. Januar. Im J. 4800 BC entfiel es auf den 11. September (Länge Γ = 175,5780311°) und das Apogeum der Sonne auf den 9. März. In der Zeit um 4800 BC umgekehrt, wegen der Exzentrizität der Erdbahn und der Lage des Perigeum und Apogeum war ein heißer Sommer, ein sehr warmer Herbst, sehr kalter Winter und ein langes kühles Frühjahr, so dass die Frühjahrsarbeiten sicherlich nicht so wie heute beginnen konnten, sondern entschieden später. Im allgemeinen betrugen die Unterschiede in den Wärmeschwankungen sogar 15%, das bedeutete einen kalten Winter und ein sehr kühles Frühjahr. Die Berücksichtigung dieser Erkenntnisse über die Position der Sonne und der Erde im 5. Jahrtausend v. Chr. unterstützt die Definierung des Epiatlantikums. Unter diesen Umständen bietet auf dem Rondell in Bučany die Orientierung auf den niedrigen Mond bei der Benützung der Unter- und Aufgänge der Sonne in gegebener Richtung nachfolgende Kalenderdaten für 4800BC: den 28. Januar, 13. Mai, 1. August und 14. November nach dem heutigen Kalender. In der Zeit um den 13. Mai und 1. August passierte die Sonne in der Richtung des Unterganges des niedrigen Mondes im Rondell Bučany und ging im Sattel des Kammes Záruby in den Kleinen Karpaten unter (Abb. 23: 1). Mit dem Abstand von beinahe 7000 Jahren gehen heute der niedrige Mond und die Sonne nördlicher unter, denn seither änderte sich die Neigung der Ekliptik. In der Zeit um den 28. Januar und 14. November ging in Ostrichtung des niedrigen Mondes die Sonne auf. Nach dem Gang der Sonne in den Richtungen des niedriegen Mondes kann man in den Rondellen während der älteren Lengyel-Kultur für den Bauernkalender als wichtige Termine die Zeit rund um den 13. Mai und 14. November - die Zeit der Frühjahrs- und Herbstaussaat - betrachten. Die Fixierung dieser Termine im Verlauf des Jahres gehörte etwa zum Hauptsinn der astronomischen Orientierung der Rondelle.

Die Notwendigkeit der Errichtung der Rondelle musste sehr stark gewesen sein, wenn nicht einmal die Felsunterlage (Běhařovice, Křepice, Glaubendorf wie auch Stonehenge) die Baumeister von ihrer Absicht abhielt. Eine ergiebige Landwirtschaft in der milden klimatischen Zone ohne eine Orientierung in der Zeit war kaum möglich. Astronomisch orientierte Rondelle boten relevante Kalenderangaben für das agrarische Programm nur in einer milden klimatischen Zone Mitteleuropas. In den südlichen und nördlichen geographischen Breiten waren die wichtigsten agrotechnischen Termine andermal. Auf manchen untersuchten Rondellen (Ružindol-Borová, Friebritz, Kammeg, Strögen, Hornsburg 2 und 3) wurde keine Richtung gefunden, die einer Orientierung nach den extremen Lagen des Mondes am Horizont entspräche, oder der Orientierung auf irgendeine der Richtungen des Sonnenlaufes. Orientiert waren sie nach einem anderen Prinzip, ähnlich wie die dokumentierten dreifachen Rondelle (Golianovo, Žitavce, Glaubensdorf 2, Immendorf, Hornburg, Hopfenstadt).

Die Kenntnisse und die praktische kalendarische wie auch die kultische Ausnützung der Monatszyklen in der Periode des 18,6 und 9,3 Jahres wurde später etwa auf die Dauer ausgenützt. Stonehenge I belegt eine komplette Orientierung auf die Richtungen des hohen und niedrigen Mondes um zwei Jahrtausende nach den spätneolithischen Rondellen. Die Anwendung der kalendarischen Erkenntnisse, die abgeleitet sind von diesem Monatszyklus sucht man auf den goldenen Hüten und Bronzegefäßen der Spätbronzezeit in Frankreich und in Süddeutschland (*May/Zumpe 1998; Menghin 2000*). Aus der Zeit um die Zeitwende kennen wir Steinkreise auf Gräberfeldern der Wielbar-Kultur wie auch aus späteren

Jahrhunderten beim Baltischen Meer. Die astronomische Analyse zeigte, dass die Objekte längs des Umfangs von der Mitte auf die Richtungen des hohen und niederen Mondes orientiert waren (*Gusakov / Kulakov 1991*, 160). Die bis heute dienende Ausnützung des 19-jährigen Meton-Zykluses applizierte der römische Abt Dionysius Exiguus (der Kleine) im J. 532 AD bei der Zusammenstellung einer Tabelle von beweglichen Terminen Osterns.

Es muss betont werden, dass die Orientierung auf den hohen und niedrigen Mond nur auf manchen Rondellen feststellbar war. Auf manchen fand man keine der bekannten astronomischen Richtungen und andere konnten wegen der Unvollständigkeit der Grundrisse nicht analysiert werden.

Das Orientierungssystem und die Konstruktion der Rondelle belegen ein beachtenswertes Niveau des Wissens über die Astronomie, Geometrie, Arithmetik und Zeitmaße. Die Zusammenstellung eines Kalenders und seine pragmatische Ausnützung für die erfolgreiche Entfaltung der Gesellschaften gehörte zu den wichtigsten „Produkten" der Applikation der damaligen theoretischen Erkenntnisse. Die Menschheit war sich der Vergangenheit bewusst und maß sie und plante die Zukunft. Die 19-jährigen Zyklen des hohen und niedrigen Mondes mit der Applizierung in der Architektur belegen dies ausreichend. Die mitteleuropäischen Rondelle gehören bisher zu den ältesten Kalenderbauten, weil sie so konstruiert waren, um der Beobachtung des Mond- und Sonnenlaufes und ihrer Verehrung zu dienen. Sie sind um fast 2000 Jahre älter als die Kreisbauten in Stonhenge, die bis heute als Heiligtum der Sonne betrachtet werden.

Wenn die genaue astronomische Orientierung der Rondelle akzeptiert wird, kann man sich auch die Vorstellung darüber aneignen, dass die Menschen großer Teile Mitteleuropas im Jahre des hohen und niedrigen Mondes in selben Terminen den Abstieg des Mondes in das Rondelltor erwarteten und feierten. Und an einem Tag (13. Mai) alljährlich in den Rondelltoren mit der Orientierung auf den niedriegen Mond im großen Teil des Donaugebietes gab die untergehende Sonne den Bauern das Zeichen zur Aussaat.

Das Jahr 2006 wird ein Jahr des hohen Mondes sein und das Jahr 2015 wird ein Jahr des niedriegen Mondes sein.

Tabelle 1. Werte der mittleren Refraktion in der Abhängigkeit von h_0.

Tabelle 2. Wahrscheinlichkeit der zufälligen Orientierung der Rondelle. NS - Anzahl selbständiger Bauobjekte; p - Wahrscheinlichkeit der zufälligen Orientierung der Achse des Rondells auf die astronomische Richtung; n - Anzahl möglicher Ausrichtungsarten; x - Anzahl der tatsächlich verwendeten Richtungen; P (n, x) - Wahrscheinlichkeit der zufälligen Orientierung der Rondelle.

Tabelle 3. Topographische Angaben über die Rondelle.

Tabelle 4. Vergleich gefundener Richtungen in den Rondellen mit astronomischen Richtungen.

Abb. 1. Karte der Rondelle der Lengyel-Kultur in der Slowakei. 1 - Bajtava; 2 - Bučany; 3 - Cífer-Pác; 4 - Dolné Trhovište; 5 - Golianovo; 6 - Horné Otrokovce; 7 - Kľačany; 8 - Nitriansky Hrádok; 9 - Pavlová; 10 - Podhorany-Mechenice; 11 - Prašník; 12 - Ružindol-Borová; 13 - Svodín; 14 - Žitavce; 15 - Žlkovce. Legende: a - astronomisch orientierte Rondelle; b - Rondelle mit unbestimmter astronomischer Orientierung und unmessbaren Grundrissen.

Abb. 2. Žlkovce. Gesamtsplan der Siedlung der Lengyel-Kultur.

Abb. 3. Žlkovce. Grundplan der Rondelle der Lengyel-Kultur während der gansen Besiedlungszeit.

Abb. 4. Žlkovce. Ellipsenförmiges Rondell I und Grundrisse der Häuser 68 und 77 mit eingezeichneter Richtung auf der Verbindung des SO- und SW-Eingangs beim Untergang des niedriegen Mondes.

Abb. 5. Žlkovce. Grundriss des neuerbauten Rondells II mit dem Haus 72 mit rechtwinkligem Anbau 70 bei der Ostwand.

Abb. 6. Žlkovce. Palisade des ersten Umbaues des Rondells II mit dem Grundriss des Hauses 73 und mit müglichem Anbau 69.

Abb. 7. Žlkovce. Grundrisse der Häuser 72 und 73. A - beide Grundrisse in Superposition; B - Grundriss des Hauses 72 mit angedeuteten Pfostengruben für Pfosten bei der Reparatur des Hauses; C - wahrscheinlicher Grundriss des Hauses 73.

Abb. 8. Žlkovce. Palisade des zweiten Umbaues des Rondells II mit dem Grundriss des Hauses 67.

Abb. 9. Žlkovce. Palisade des dritten Umbaues des Rondells II mit dem Segment P456 und Grundriss des Hauses 75.

Abb. 10. Žlkovce. Palisade des vierten Umbaues des Rondells II mit dem Segment P457 und dem Grundriss des Hauses 76.

Abb. 11. Žlkovce. Letzte Bauaktivität im Rondell - Segment P426.

Abb. 12. Žlkovce. Grundrisse der Häuser aus der Zeit nach dem Rondelluntergang. Längsachsen der Häuser richten sich nicht auf den SO-Eingang des Rondells.

Abb. 13. Bewegung des Mondes auf der Himmelssphäre.

Abb. 14. Scheinbare Bewegung des hohen Mondes und der Sonne gegenüber dem Horizont.

Abb. 15. Scheinbare Bewegung des niedrigen Mondes und der Sonne gegenüber dem Horizont.

Abb. 16. Astronomische Grenzazimute für die Punkte des Auf- und Untergangs des Mondes auf 48,5° nördlicher Breite. VM_N und VM_S sind nördliche und südliche Grenze des Auf- und Untergangs des niedrigen Mondes am Horizont. $+\varepsilon$ ist die Richtung auf den Auf- und Untergang der Sonne bei der Sommersonnenwende. $-\varepsilon$ heißt die Richtung auf den Auf- und Untergang der Sonne bei der Wintersonnenwende.

Abb. 17. Žlkovce. Schema der Konstruktion des ellipsenförmigen Rondells mit Längen- und Zeiteinheiten.

Abb. 18. Žlkovce. Orientierung der Mittelachsen oder der Achse einer der Längswand der Häuser auf den SO-Eingang der Rondelle. Auf der Verbindung des SO- und SW-Eingangs befindet sich die Richtung auf den Untergang (auch Aufgang) des niedrigen Mondes.

Abb. 19. Svodín 1. Grundrisse der Häuser 210 und 211 sind mit den Längsseiten vor dem NW-Eingang auf die Richtung des hohen Mondes orientiert (wahrscheinlich beobachtete man die Orientierung der Achse des NW-Eingangs). Plan der Grundrisse nach *Němejcová-Pavúková 1995*.

Abb. 20. Svodín 2. Orientierung der Eingänge auf die Richtungen des hohen Mondes. Im Jahre des hohen Mondes ging der Vollmond in der Winterzeit auf dem SW-Eingang und in der Sommerzeit auf dem NW-Eingang unter. Legende: 1 - untersuchte Abschnitte; 2 - rekonstruierter Verlauf; 3 - vorausgesetzter Verlauf.

Abb. 21. Der Mond beim Untergang in den Eingängen des Rondells Svodín 2. Wenn am Anfang der Vollmond im NW-Eingang untergeht, dann sieht man ihn im SW-Eingang beim Vollmond in 178 Tagen, wobei sich die Phasen allmählich beim Untergang nach und nach ändern. (d = Zahl der Tage nach dem Referenzvollmond).

Abb. 22. Projektion des Vollmondes, beobachtet durch den Durchgang im Wall des Rondells 2 in Svodín (mit Verwendung der Rekonstruktion H. Albrechts).

Abb. 23. 1 - Bučany. Astronomische Orientierung des Rondells mit angedeuteter Achse durch den SO- und NW-Eingang mit der Richtung auf den Sattel im Gebirgskamm Záruby, wo die Sonne rund um den 13. Mai und 1. August untergeht. 2 - Kleinrötz, Niederösterreich, Rondell mit Einzeichnung der Orientierung auf den niedrigen Mond. Grundrisse der Rondelle nach J. Bujna mit P. Romsauer 1986 und nach W. Neubauer.

Abb. 24. Astronomisch orientierte Rondelle in der Westslowakei. 1 - Podhorany-Mechenice; 2 - Cífer-Pác; 3 - Horné Otrokovce. Grundriss der Rondelle nach *Kuzma/Tirpák 2002; 2003; 2004*.

Abb. 25. Těšetice-Kyjovice. Astronomische Richtungen des Rondells. 1 - nach *Weber 1986*; 2 - nach Autoren dieses Beitrags.

Abb. 26. Astronomisch orientierte Rondelle in Mähren. 1 - Vedrovice; 2 - Němčičky; 3 - Rašovice; 4 - Běhařovice. Grundrisse der Rondelle nach *Humpolová/Ondruš 1999; Bálek/Hašek 1986; Kovárník 1999*. Maßstäbe: a - 1, 2; b - 3, 4.

Abb. 27. Astronomisch orientierte Rondelle in Österreich. 1 - Michelstetten; 2 - Rosenburg; 3 - Puch; 4 - Ölkam; 5 - Schletz. Magnetometrische Pläne nach Webseite http://www.univie.ac.at/Projekte/Idea/Prosp/Surveys/ und *Neubauer/Eder-Hinterleitner/Trnka 2001*.

Abb. 28. Polgár Csőszhalom. Die Achse der SO-Eingänge zwischen Gräben richtet sich auf die Wintersonnenwende. Die Achse der NW-Eingänge richtet sich auf die Lage des niedrigen Mondes am Horizont. Plan des Rondells nach *Raczky/Meier-Arendt et al. 2002*.

Abb. 29. Schema des Unterganges des niedrigen Vollmondes im Eingang des Palisadenrondells in Žlkovce.

Abb. 30. Die Mondphasen, wie man sie mit freiem sieh im Verlauf des synodischen Monats. Der beleuchtete Teil des Mondes nimmt allmählich vom Stande kurz nach dem Neumond (oben links) bis zum Vollmond zu (vierte Zeile oben links) und nimmt abermals bis zum Mond kurz vor dem Neumond ab (unten rechts).

Abb. 31. Untergang der Sonne im Sattel des Kammes Záruby in den Kleinen Karpaten am 13. Mai 2003.

Übersetzt von Livia Stümpelová

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA LII-2, 2004, 281-300

K NIEKTORÝM OTÁZKAM TZV. HURBANOVSKÉHO TYPU*

VLADIMÍR MITÁŠ

Der Beitrag kartiert die Randzone der Verbreitung der Aunjetitzer Kultur, das Nitra- und Žitava-Gebiet in der Südwestslowakei. Er richtet sich auf Fragen der Problematik des sog. Hurbanovo-Typs und versucht die Unbegründung seiner Existenz als einer selbstständigen archäologischen Gruppe oder eines Typs zu demonstrieren.

ÚVOD

Tzv. hurbanovský typ je produktom dlhoročnej terénnej a teoretickej roviny archeologického výskumu staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Žiaľ, podrobnejšia analýza, ktorá by zdôvodňovala jeho vyčlenenie a existenciu, doposiaľ nebola predložená. Hurbanovský typ sa z toho dôvodu začal v poslednej dobe prijímať s akýmsi skepticizmom a stal sa tak nezrozumiteľnou archeologickou entitou. Tento príspevok sa zameral preto nielen na otázky, ktoré vysvetľujú niektoré kultúrno-historické javy súvisiace s jeho problematikou, ale aj na časť otázok terminologicko-metodologického charakteru.

Možnosti teoretického spracovania problematiky tzv. hurbanovského typu boli zákonite determinované stavom bádania. Práca sa opiera najmä o pramene zverejnené medzi rokmi 1933-2003.

DEJINY BÁDANIA A STAV VÝSKUMU

Únětickou kultúrou na západnom Slovensku sa zaoberal už *J. Eisner* (*1933*, 51-56), avšak Ponitrie a Požitavie vzhľadom na vtedajší stav bádania ostalo nepovšimnuté. Dôležité pamiatky únětickej kultúry boli odkryté v tejto oblasti až po druhej svetovej vojne.

Počiatky výskumu tzv. hurbanovského typu súvisia s výskumnou činnosťou na začiatku päťdesiatych rokov 20. stor., kedy bolo preskúmané eponymné pohrebisko západne od Hurbanova (*Čaplovič 1954*). Aj napriek nálezom zadunajského charakteru už *P. Čaplovič* (*1954*, 300) poukázal na fakt, že: *„Základný charakterový rys tu tkvie v únětickej kultúre, ktorá na južnom Slovensku vyznieva v svojrázu juhoslovenskú skupinu."* Pohrebisko charakterizoval ako únětické so zásahom kisapostáckej kultúry. Zaradil ho do Reineckeho stupňa BA2.

Prítomnosť cudzích kultúrnych elementov na pohrebisku viedla k vyčleneniu hurbanovskej skupiny (*Točík 1956*, 24, 25). Zdôvodnením jej vyčlenenia bolo krátke konštatovanie, že: *„Pod silným vplyvom z Panónie a z domáceho podložia nitrianskeho typu sa formuje na južnom Slovensku «hurbanovská skupina», na ktorej sa približne rovnako podiela únětická a kisapostágska kultúra."* Novovytvorená skupina bola začlenená do stupňa BA2. O hurbanovskom type *A. Točík* (*1961*, 30, 37, 38) začal hovoriť neskôr.

V druhej polovici päťdesiatych rokov bolo skúmané pohrebisko Nesvady, ktoré *M. Dušek* (*1959*, 490, 491) pri prezentácii čiastkových výsledkov výskumu priradil ku kostrovým pohrebiskám kisapostáckej kultúry - typu Hurbanovo, resp. *„... k hurbanovskej variante kisapostackej kultúry..."*. Kisapostácky podiel na pohrebisku podstatne nadhodnotil. Ďalej konštatoval, že: *„... kostrové pohrebisko v Nesvadoch patrí medzi pohrebiská, kde sa stretáva moravsko-slovenská únětická kultúra s kisapostackou a tvorí južnoslovenskú variantu kisapostackej kultúry, tzv. hurbanovský typ."* Nekropolu datoval do Reineckeho stupňa BA2. M. Dušek v päťdesiatych rokoch preskúmal aj časť únětického pohrebiska v Nových Zámkoch. V katalógovom spracovaní zaradil pohrebiská Nesvady (90 hrobov) a Nové Zámky (9 hrobov) k hurbanovskej skupine, avšak v ich stručnej charakteristike poznamenal, že v materiáli z nich má rozhodujúci podiel únětická kultúra (*Dušek 1969*, 7). V roku 1960 boli spojené s hurbanovským typom aj ojedinelé keramické nálezy kisapostáckej kultúry z južného Slovenska (*Dušek 1960*, 185, 186).

Po vyčlenení lokálneho variantu hatvanskej kultúry - tzv. tokodskej skupiny - *G. Bándi* (*1963*, 32) priradil nekropoly Hurbanovo a Nesvady k lokalitám

* Príspevok je upraveným výňatkom z diplomovej práce „Únětická kultúra na dolnom Ponitrí a Požitaví. K problematike tzv. hurbanovského typu", ktorú autor obhájil v roku 2000 na Katedre archeológie Filozofickej fakulty UKF v Nitre. V uvedenej práci sa nachádza aj podrobná analýza základne a nadstavby tzv. hurbanovského typu, ktorou sa v tomto príspevku nezaoberá.

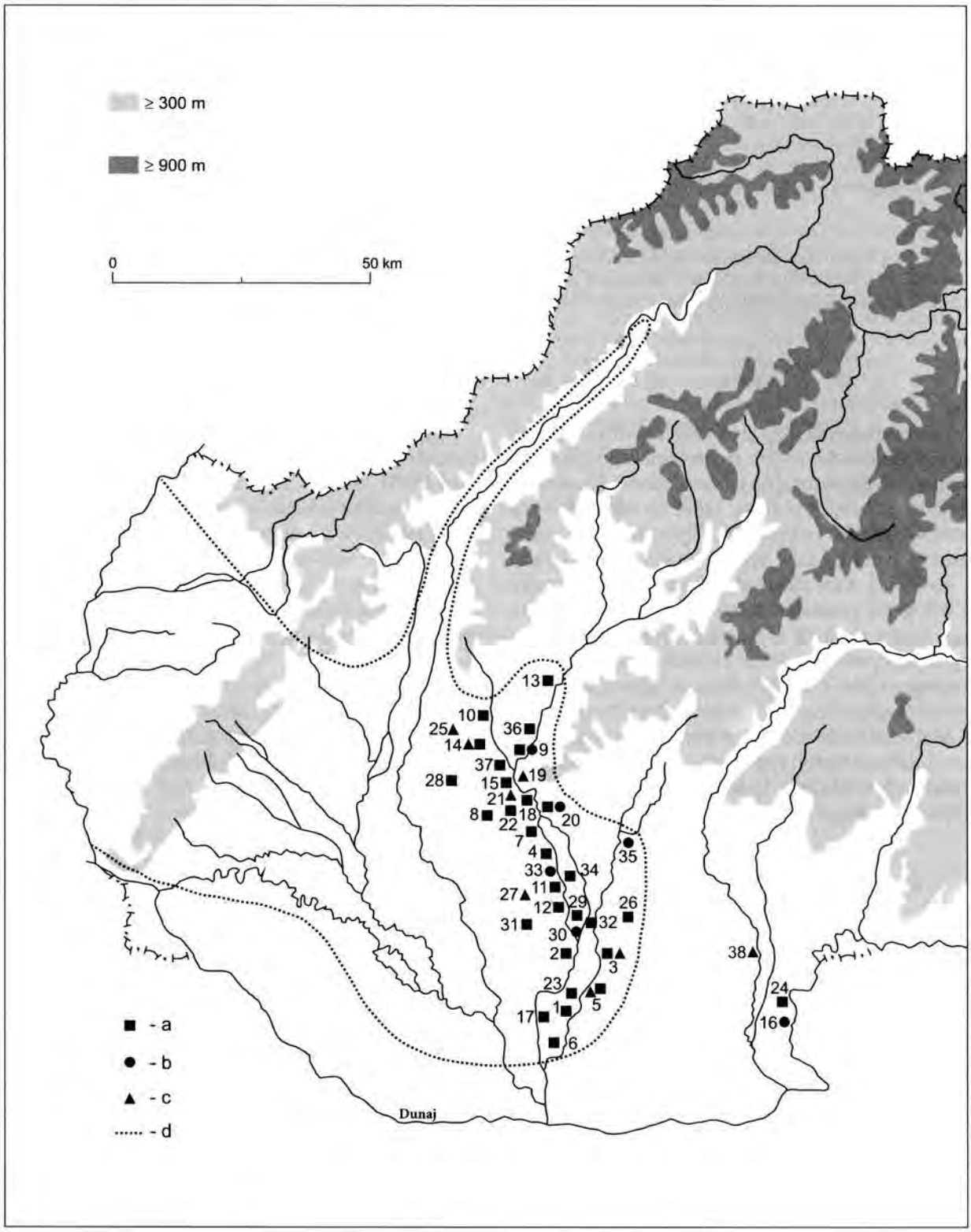

Obr. 1. Únětická kultúra v okrajovej zóne rozšírenia: Ponitrie a Požitavie. Legenda: a - hrob, pohrebisko; b - sídlisko, nálezy sídliskového charakteru; c - ostatné nálezy; d - hranica rozšírenia únětickej kultúry v priestore západného Slovenska. Čísla lokalít sú zhodné s číslami v súpise nálezov únětickej kultúry v textovej časti príspevku.

únětickej kultúry, ovplyvneným tokodskou skupinou, čo *T. Nešporová (1969, 389)* spochybnila a odmietla. Vyčlenenie tokodskej skupiny kritizoval aj *A. Točík (1981a, 237)*. Problematikou tzv. tokodskej skupiny sa v súvislosti s náleziskami tzv. hurbanovského typu *G. Bándi (1984, 260-263)* zaoberal aj neskôr.

V priebehu päťdesiatych a šesťdesiatych rokov boli preskúmané ďalšie pohrebiská tzv. hurbanovského typu vo Dvoroch nad Žitavou a v Bajči. Materiál z pohrebísk Bajč (60 hrobov) a Hurbanovo (92 hrobov) zverejnil *A. Točík (1979;* nálezy z Dvorov nad Žitavou z technických dôvodov nepublikoval). Pri tejto príležitosti krátko charakterizoval hurbanovský typ *(Točík 1979, 47, 48)* už ako juhovýchodnú periférnu skupinu moravsko-rakúsko-slovenskej vetvy únětickej kultúry. V nadstavbe mu pripísal úplne únětický charakter, zatiaľ čo v hmotnej kultúre, najmä v keramike a v niektorých kovových predmetoch, videl značné vplyvy z hatvansko-kisapostácko-tokodského okruhu. Podľa A. Točíka hurbanovský typ vznikol už v prechodnom nitriansko-únětickom stupni. To znamená, že sa podieľal na vývoji únětickej kultúry na Slovensku a mal tie isté vývojové fázy. Kisapostácky vplyv sledoval len na bielo inkrustovaných džbánkoch, resp. na šálkach. Ostatným tvarom keramiky, aj napriek svojráznemu sfarbeniu, pripísal výrazný únětický charakter. Zásah z juhovýchodu pozoroval najmä v nálezoch relatívne početného zlatého šperku. Vývoj hurbanovského typu na rozhraní stupňov BA2 a BA3 bližšie nešpecifikoval, no priznal mu dôležitý podiel na vzniku maďarovskej kultúry. V tomto konštatovaní A. Točík vlastne len zopakoval opis náplne hurbanovského typu, ktorý už publikoval spoločne s J. Vladárom *(Točík/Vladár 1971, 387)*.

Začiatkom sedemdesiatych rokov bolo pohrebisko v Bajči vyhodnotené z antropologického hľadiska *(Hanáková/Stloukal/Točík 1973, 58-88)*. V rovnakom čase bolo v kontexte s tzv. hurbanovským typom prezentované aj pohrebisko Matúškovo na Považí *(Schubert 1973, 22, mapa 2)*, najmä z dôvodu výraznej podobnosti kovového inventára z tejto lokality a materiálu z Nesvád. Do geografického rámca tzv. hurbanovského typu *A. Točík (1986, 468)* neskôr uviedol i únětico-hatvanský sídliskový horizont z opevnenej osady tellového charakteru vo Vrábľoch.

V priebehu sedemdesiatych a osemdesiatych rokov bola takmer komplexne spracovaná bronzová industria tzv. hurbanovského typu edíciou „Prähistorische Bronzefunde" *(Furmánek 1980; Novotná 1970; 1980; 1984; Vladár 1974)*. Avšak v novembri 1985 na celoslovenskom pracovnom zasadnutí na tému „Súčasný stav a problémy výskumu doby bronzovej na Slovensku" *(Chropovský 1989, 121)* poukázali *V. Furmánek (1989, 125, 126)* i *J. Bátora (1989, 136, 137)* na medzery vo výskume únětickej kultúry a jej hurbanovského typu.

Krátke charakteristiky hurbanovského typu priniesli práce encyklopedického charakteru *(Filip 1966, 521; Novotný a kol. 1986, 337)* a zmienky o ňom možno nájsť vo viacerých monografiách či štúdiách (napr. *Furmánek/Veliačik 1980, 162, 163; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 68, 69; 1999, 39, 40; Neustupný et al. 1960; Novotná 1994, 13, 14; Novotná/Novotný 1984, 315-320; Paulík 1993, 33, 34*). V syntéze doby bronzovej na Slovensku *(Furmánek/Veliačik/Vladár 1991)* charakterizovali autori tento typ ako *„... veľkú lokálnu podskupinu únětickej kultúry, resp. jej moravsko-rakúsko-slovenskej vetvy..."*. Dominantný podiel únětickej kultúry v jej hrobovom inventári tu bol už zreteľne uvedený. Precizovanie materiálnej náplne hurbanovského typu a jeho vzťahu k únětickej kultúre však doposiaľ neboli publikované.

V posledných publikáciách zaoberajúcich sa únětickou problematikou na juhozápadnom Slovensku *(Bátora 1999, 37-60; 2000; Benkovsky-Pivovarová 1998-1999, 127-133; Lichardus/Vladár 1998, 221-352; Novotná 1999, 97-111; Vladár/Romsauer 1999, 127-136)* sa autori k existencii tzv. hurbanovského typu vyjadrili zdržanlivo, resp. len okrajovo. Časť z jeho nálezového inventára bola prezentovaná aj nedávnou výstavou Zlatý vek v Karpatoch *(Furmánek/Kruta 2002, 48, 156)*.

Terénny výskum únětickej kultúry v tejto oblasti v posledných rokoch stagnuje.

OKRAJOVÁ ZÓNA ÚNĚTICKEJ KULTÚRY

Nálezy únětickej kultúry z Ponitria a Požitavia patria do východnej okrajovej zóny jej rozšírenia (obr. 1). Vo všeobecnosti sa priraďujú k juhovýchodnej vetve únětickej kultúry, označovanej aj ako moravsko-slovensko-dolnorakúska skupina *(Točík/Vladár 1971, 387)*. Pre túto oblasť únětickej kultúry je charakteristické, že spolu s nespornou príbuznosťou až identitou podstatnej časti keramického a kovového inventára sa objavujú medzi nálezmi aj osobité formy a typy výrobkov, ktoré spravidla poukazujú na styky s vnútrokarpatským kultúrnym okruhom a odzrkadľujú i dôležitosť predchádzajúceho kultúrneho podložia *(Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 64; 1999, 34, 38)*.

Zdá sa, že genéza únětickej kultúry v Ponitrí a Požitaví súvisí s postupom únětických rodov východným smerom. K infiltrácii staroúnětických prvkov (keramiky) dochádza už v klasickej fáze nitrianskej kultúry, ktorá napokon ustúpila progresívnejšiemu kultúrnemu prejavu. Únětická kultúra sa presadila naplno až vo svojom klasickom horizonte, kedy sa dostala jej okrajová zóna do úzkeho

kontaktu so zadunajským kultúrnym elementom. Dotyk kultúr sa odrazil najmä v inventári únětických lokalít tzv. hurbanovského typu.

Väčšia časť lokalít únětickej kultúry v oblasti Ponitria a Požitavia sa koncentruje na pravobreží rieky Nitry. Najvýraznejšie sú zastúpené v tomto priestore únětické pohrebiská. Sídliskový materiál je zriedkavý. Prekvapujúci je ich vzájomný nepomer. Spoľahlivý doklad deponovania kovových predmetov v sledovanej oblasti nepoznáme. Časť artefaktov patrí k ojedinelým nálezom (obr. 1).

Miesta nálezov únětickej kultúry na Ponitrí, Požitaví, Pohroní a Poiplí

1. Bajč-Ragoňa II., okr. Komárno - pohrebisko (*Točík 1978b*, obr. 123; *1979*, 48, 238-259, tab. 30-32; 92-98).
2. Bánov-Boncové, okr. Nové Zámky - pohrebisko (*Točík 1964a*, 127-134, tab. 1-3; 4: 1, 8; *1979*, 41, 194-201, tab. 21; 75; 76).
3. Bešeňov, okr. Nové Zámky:
   - Bešeňov-Papföld - pohrebisko (*Szőke/Nemeskéri 1954*, 107, 108; *Točík 1979*, 41);
   - Bešeňov-Malomgát - ojedinelý nález (*Szőke/Nemeskéri 1954*, 108).
4. Branč-Helyföldek, okr. Nitra - pohrebisko (*Točík 1979*, 41, 42; *Vladár 1964*, 90-92; *1973*, 96-115, 178-201, tab. 33-37).
5. Dvory nad Žitavou, okr. Nové Zámky:
   - Dvory nad Žitavou-Komáromi Útra Dülő (Areál PD) - pohrebisko (*Točík 1979*, 48);
   - Dvory nad Žitavou-dom 124 - ojedinelý hrob? (*Bátora 1997*, 26, obr. 4);
   - Dvory nad Žitavou-Kalvária - nejasné nálezové okolnosti (*Novotná 1984*, 18, tab. 5: 33A).
6. Hurbanovo-Bacherov majer, okr. Komárno - pohrebisko (*Čaplovič 1954*, 297-300, obr. 135-138; *Dušek 1961*, 61, obr. 2: 4-9; *Točík 1978a*, 234; *1979*, 48, 215-238, tab. 24-29; 81-91).
7. Ivanka pri Nitre-Ľanárske a konopárske závody, okr. Nitra - pohrebisko (*Bátora 1993*, 28; *Točík 1984*, 212, 213).
8. Jarok, okr. Nitra - pohrebisko (*Točík 1979*, 43).
9. Jelšovce, okr. Nitra:
   - Jelšovce-Areál PD - pohrebisko a sídliskové objekty (*Bátora 1983a*, 40, 41, obr. 9: 1, 2, 4, 5; *1986*, 263-274; *1988*, 33, 34; *1999*, 37-60; *2000*);
   - Jelšovce-Hydrocentrála - sídliskový horizont (*Bátora 1986*, 273, obr. 1: 2; *Kudláček 1954*, 25, obr. 19: 1, 2; *1958*, 50, 54, tab. 4: 1-6; *Točík 1964b*, obr. 32: 1-14).
10. Kapince-Areál PD, okr. Nitra - pohrebisko (*Bátora 1991a*, 130; *Točík 1979*, 164, tab. 65: 6).
11. Komjatice, okr. Nové Zámky:
    - Komjatice-Hajdenovie - pohrebisko? (*Točík 1979*, 262);
    - Komjatice-Argentína - pohrebisko (*Točík 1979*, 43, 210, 211, tab. 15: 1, 2; 80: 1-10);
    - Komjatice-Na vŕškoch - pohrebisko (*Točík 1979*, 43, 211, tab. 15: 3-6, 80: 11, 12).
12. Lipová-Ondrochov-dom 534, okr. Nové Zámky - kostrový hrob (*Točík 1980*, 212).
13. Ludanice-Mýtna Nová Ves-Mŕtvice, okr. Topoľčany - pohrebisko (*Bátora 1983c*, 44-46; *1991b*, 23, 24).
14. Lukáčovce, okr. Nitra:
    - Lukáčovce - ojedinelý nález (*Dušek 1961*, 61, obr. 2: 18);
    - Lukáčovce-kaštieľ - pohrebisko (*Fusek/Milo 2002*, 49).
15. Lužianky, okr. Nitra - pohrebisko (*Bátora 1993*, 28, obr. 7; *Budinský-Krička 1947*, 71, tab. 5; *Točík 1979*, 43, 44).
16. Malé Kosihy-Törökdomb, okr. Nové Zámky - nálezy zo sídliskového horizontu/importy (*Nešporová 1969*, 389; *Točík 1981a*, tab. 15: 27).
17. Nesvady-Košikáreň, okr. Komárno - pohrebisko (*Dušek 1959*, 488-495; *1969*, 10-31, tab. 1-10; *Točík 1979*, 48).
18. Nitra-Staré Mesto, okr. Nitra:
    - Nitra-Staré Mesto-Štefánikova trieda - pohrebisko (*Bátora 1993*, 28; *Katkin/Katkinová 1997*, 110, 111, obr. 71: 1-2; *Točík 1979*, 44, 201-203, tab. 77);
    - Nitra-Staré Mesto-Farská ulica - pohrebisko (*Bátora 1993*, 28; *Čaplovič/Točík 1951*, 178, 195, *Točík 1979*, 44);
    - Nitra-Staré Mesto-Kupecká ulica - pohrebisko (*Ruttkayová 1996*, 153, 154).
19. Nitra-Dražovce-Duchcovská ulica, okr. Nitra - bližšie nešpecifikovaný objekt (*Březinová/Griačová 1992*, 27, obr. 10: 4, 7).
20. Nitra-Janíkovce, okr. Nitra:
    - Nitra-Janíkovce-Piesková jama - sídliskový objekt (*Bátora 1993*, obr. 4: 4);
    - Nitra-Janíkovce - pohrebisko (*Točík 1979*, 46).
21. Nitra-Mlynárce, okr. Nitra - problematický nález z prieskumu (*Nevizánsky/Ožďáni 1995*, 102, obr. 70: 1).
22. Nitra-Párovské háje-Valy-dolina, okr. Nitra - pohrebisko (*Bátora 1993*, 28).
23. Nové Zámky, okr. Nové Zámky:
    - Nové Zámky-Ragoňa - pohrebisko (*Dušek 1969*, 32-34, tab. 11; *Točík 1979*, 49);
    - Nové Zámky-Tehelňa - pohrebisko (*Benkovsky-Pivovarová 1999*, 197-200).
24. Pastovce, okr. Levice - pohrebisko? (*Točík 1979*, 44, 45).
25. Pastuchov-Pasienky, okr. Hlohovec - ojedinelý nález (*Fusek 1997*, 55, obr. 31).
26. Podhájska-Svätuša, okr. Nové Zámky - kostrový hrob (*Točík 1979*, 263).
27. Rastislavice, okr. Nové Zámky - depot? (*Paulík 1962*, 121-124).
28. Rumanová-Areál PD, okr. Nitra - pohrebisko (*Veliačik 1984*, 220-223, obr. 104; *1985*, 244-246; *1986*, 234-236).
29. Šurany, okr. Nové Zámky:
    - Šurany-Obecný hliník - pohrebisko (*Točík 1979*, 46);
    - Šurany-Jánovsek - pohrebisko (*Točík 1964a*, 134-136, tab. 4: 2-7; *1979*, 46, 205, 206, tab. 22: 1, 2; 79: 23-28).
30. Šurany-Nitriansky Hrádok-Zámeček, okr. Nové Zámky - sídliskový horizont (*Točík 1964b*, 53; *1981b*, 40, 41).
31. Tvrdošovce-Paptag, okr. Nové Zámky - kostrový hrob (*Točík 1979*, 46).

32. Úľany nad Žitavou-Areál PD, okr. Nové Zámky - pohrebisko (*Točík 1964a*, 136-139, tab. 6: 2-12; *1979*, 46, 206-209, tab. 22: 3-6; 79: 1-22).
33. Veľký Kýr-Násypový sek, okr. Nové Zámky - sídlisko (*Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999*, 99-101, obr. 73: 1, 2).
34. Vinodol-Závodie/Za vodou, okr. Nitra - kostrový hrob (*Točík 1964a*, 139, 140, tab. 5: 21-36; 6: 1, 13; *1979*, 47, 204, 205, tab. 78: 1-13).
35. Vráble-Földvár/Fidvár, okr. Nitra - sídliskový horizont (*Kujovský 1977*, 181, obr. 108: 5; *Točík 1978a*, 236; *1986*, 463-474).
36. Výčapy-Opatovce, okr. Nitra - pohrebisko (*Točík 1979*, 47).
37. Zbehy-Príhon, okr. Nitra - pohrebisko (*Točík 1979*, 47; *Točík/Vladár 1971*, obr. 9: 16).
38. Želiezovce, okr. Levice - nejasné nálezové okolnosti (*Pichlerová/Tomčíková 1993*, 57, 58, obr. 2: 3, 4).

TOPOGRAFIA TZV. HURBANOVSKÉHO TYPU

Päť dominantných lokalít tzv. hurbanovského typu (*Furmánek/Veliačik/Vladár 1991*, 69; *1999*, 39) bolo situovaných na juhozápadnom Slovensku, v severovýchodnej časti Podunajskej roviny. Pohrebiská Bajč, Hurbanovo, Nesvady a Nové Zámky sa nachádzali na malom území medzi dolnými tokmi Nitry a Žitavy. Pohrebisko Dvory nad Žitavou sa rozkladalo na ľavom brehu dolného toku Žitavy, severovýchodne od vyššie citovanej štvorice pohrebísk. Opevnené sídlisko spájané s tzv. hurbanovským typom vo Vrábľoch (*Točík 1986*) ležalo v hornom Požitaví (obr. 1). Žiadna z uvedených lokalít však nebola preskúmaná kompletne.

Pohrebisko Hurbanovo (*Točík 1979*, 215, obr. 149) sa rozprestieralo na pieskovej dune západne od mesta, na pravom brehu Žitavy, v polohe Bacherov majer. Aj pohrebisko Bajč (*Točík 1979*, 238, obr. 166) možno lokalizovať na pieskovú dunu pravého brehu Žitavy, do polohy Ragoňa, severne od obce. Pohrebisko Nesvady (*Dušek 1969*) sa nachádzalo severne od obce, v blízkosti tzv. Košikárskej osady. Zachránená časť pohrebiska bola situovaná v štrkovom podloží na ľavom brehu Nitry, medzi hrádzou a korytom rieky. Fragment pohrebiska z Nových Zámkov (*Dušek 1969*), podobne ako aj pohrebisko Bajč, bol zistený v chotári Ragoňa, na pieskovej dune medzi pravým brehom Žitavy a ľavým brehom Nitry, východne od dnešnej mestskej zástavby. Pohrebisko Dvory nad Žitavou bolo skúmané v areáli miestneho PD v polohe Komáromi Útra Dülő, južne od obce. Hroby boli zapustené do podložia pieskovej duny na ľavom brehu Žitavy. Opevnené sídlisko na južnom okraji mesta Vráble sa nachádzalo na mierne vyvýšenej polohe Földvár (Fidvár), na ľavobrežnej sprašovej terase Žitavy (*Točík 1986*, 463).

KULTÚRNE PRÚDENIE Z JUHU A VÝCHODU

Daná problematika bola riešená predovšetkým prostredníctvom trojice publikovaných pohrebísk: Bajč (60 hrobov), Hurbanovo (92 hrobov) a Nesvady (90 hrobov). Tieto lokality zároveň presvedčivo poukazujú na kontakty kultúr staršej doby bronzovej v stredodunajskom priestore. Fragment pohrebiska z Nových Zámkov je z hľadiska bližšieho riešenia únětickej problematiky bezvýznamný. Vzhľadom na počet preskúmaných hrobov nie je celkom vhodnou vzorkou pre analýzu ani nepublikované pohrebisko z Dvorov nad Žitavou.

Analýza materiálu tzv. hurbanovského typu preukázala jeho genetickú spätosť s únětickou kultúrou (*Mitáš 2000*, 13-97). Prevažná väčšina keramických milodarov pochádzajúcich zo všetkých analyzovaných pohrebísk je dôležitým kritériom poukazujúcim na ich príslušnosť k únětickému kultúrnemu okruhu. Aj široké spektrum kovovej industrie dokladá, že pohrebiská tzv. hurbanovského typu sú nesporne únětické. Tiež výskyt zlatých ozdôb na jednotlivých pohrebiskách neoprávňuje tieto lokality zaraďovať k samostatnej archeologickej skupine, pretože ide o nízko frekventované nálezy, ktoré sa vyskytujú aj na iných únětických pohrebiskách na juhozápadnom Slovensku.

Tabela 1. Hroby s kisapostáckou keramikou z únětických pohrebísk z dolnej Nitry a Žitavy.

Lokalita	Hrob	Druh kisapostáckej nádoby
Bajč	6	džbánik
Bajč	14	džbánik
Bajč	17	džbánik
Bajč	23	fragmenty
Bajč	28	džbánik
Dvory nad Žitavou	2/54	džbánik
Dvory nad Žitavou	33/55	džbánik
Hurbanovo	22	šálka
Hurbanovo	39	džbánik
Hurbanovo	58	džbánik
Hurbanovo	60	džbánik
Hurbanovo	62	džbánik
Hurbanovo	63	džbánik
Hurbanovo	82	džbánik
Hurbanovo	91	džbánik
Nesvady	15	džbánik
Nesvady	26	džbánik
Nesvady	33	šálka
Nesvady	39	džbánik
Nesvady	39	džbánik
Nesvady	76	džbánik

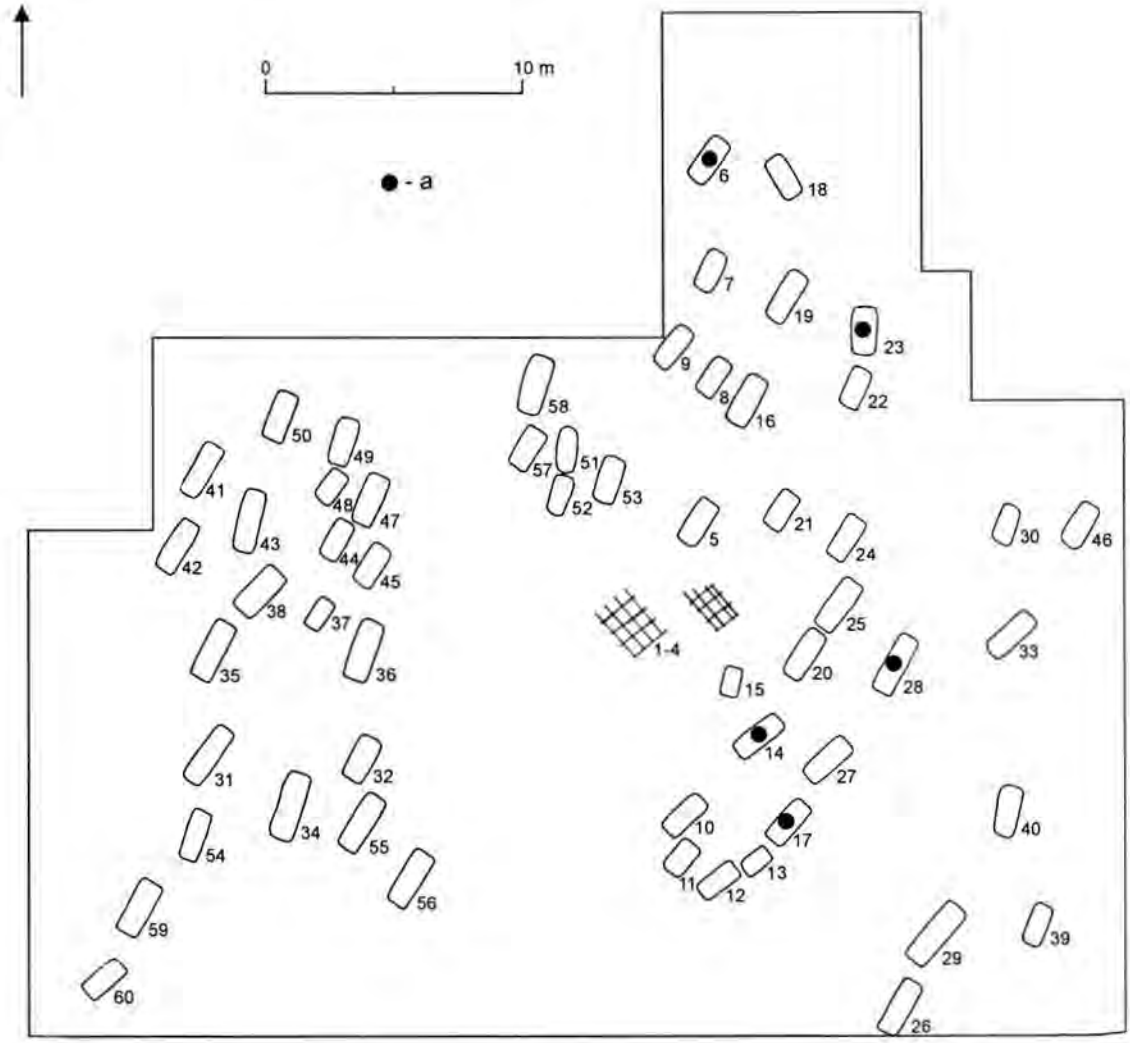

Obr. 2. Bajč-Ragoňa. Výskyt kisapostáckej keramiky na pohrebisku. Legenda: a - prítomnosť kisapostáckej keramiky v hrobe.

Cudzí kultúrny zásah v nálezovom inventári pohrebísk tzv. hurbanovského typu predstavujú najmä kisapostácke džbánky (tabela 1). Ide o menšie džbánky tmavších odtieňov s jemnou rytou výzdobou, v ktorej prevládajú bielo inkrustované geometrické motívy. Nezdobená plocha nádob bola starostlivo vyhladená až vyleštená. Tvar džbánkov určuje širšie baňaté výdutie, na ktoré ostro nasadá užšie lievikovite roztvorené hrdlo. Ústie je väčšinou mierne von vyhnuté. Širšie pásikové ucho prevažne vychádza z ústia a končí na pleciach výdutia. Dno je zväčša mierne dovnútra zdvihnuté (obr. 8: 2, 3, 4).

Tieto nádobky (resp. ich fragmenty) sa bežne objavujú okrem kisapostáckeho kultúrneho okruhu aj v priestore hatvanskej kultúry a sú známe aj zo slovenských hatvanských lokalít, ako napríklad sídlisko vo Včelinciach (*Furmánek / Marková 1999*, 212) alebo pohrebiská v Salke (*Nešporová 1969*, 378-382). Vzhľadom na odchýlky v dekorácii džbánkov aj na odchýlky v ich celkovom vyhotovení, uvažovala *T. Nešporová* (*1969*, 382-384) o ich domácej, naddunajskej hatvanskej proveniencii. Aj v únětickom prostredí sa stretávame s rôznym vyhotovením kisapostáckych džbánkov, no o naddunajskej proveniencii časti výrobkov tohto druhu možno uvažovať len hypoteticky. Vzhľadom na nálezové okolnosti a genetickú spätosť s kisapostáckou kultúrou radšej i naďalej hovorme o kisapostáckych džbánkoch.

Tieto džbánky sa dostali do únětického kultúrneho prostredia buď cestou južnou - z kisapostáckeho Zadunajska, alebo cestou východnou - z Poiplia osídleného rodmi hatvanskej kultúry. Na východnú cestu poukazuje hrob 82 z Hurbanova (obr. 8: 4, 5; *Točík 1979*, tab. 89: 18, 19), nálezy z hatvansko-únětického sídliskového horizontu vo Vrábľoch (*Točík 1986*, obr. 5) či sporadický výskyt keramiky hatvanského charakteru v Ponitrí a Požitaví.

Prenikanie zadunajských elementov západným smerom dokumentujú i hroby cudzieho charakteru z Matúškova (hrob 48) a Sládkovičova (hrob 46; *Točík 1979*, 177, 191), inventár hrobu 120 na pohrebisku wieselburskej kultúry v Hainburgu nad Dunajom (*Bándi 1963*, 31) alebo unikátne nálezy hatvansko-kisapostáckeho charakteru z juhočeského sídliska zo staršej doby bronzovej Hosty na sútoku Lužnice a Vltavy (*Beneš 1988*, 11; *1989*, 230, obr. 3). Prienik hatvansko-kisapostáckych vplyvov východným smerom potvrdzuje napríklad keramika s rytou bielo inkrustovanou výzdobou z hrobu 70 na pohrebisku koštianskej kultúry v Čani (*Pástor 1978*, 39, tab. 14: 1) a hatvanské nálezy a vplyvy sú známe aj z pohrebiska v Nižnej Myšli (*Novotná 1986*, 280, 281).

Sledovaná oblasť poskytuje presvedčivé doklady kontaktov zadunajských kultúr s naddunajskou oblasťou. Vzájomné interakcie sú známe v literatúre už dávnejšie (napr. Bátora *1983b*, 183, 184; *1999*, 52-54; *Benkovsky-Pivovarová 1998-1999*; *Bóna 1975*, 48, 50, 51, 55, 56, 218, 219; *Kalicz 1984*, 200; *Novotná 1981*, 126; *1986*, 280; *Torma 1978*, 27; *Vladár/Romsauer 1999*, 135, obr. 6). Medzikultúrne styky sa tu ale neobmedzujú len na dobu existencie únětickej kultúry, čo potvrdzujú napríklad aj interakcie maďarovskej a severopanónskej kultúry. Aj ich vzájomným dotykom vznikli archeologické lokality so zmiešaným keramickým inventárom (*Dušek 1960*, 212, 213; *Furmánek/Veliačik/Vladár 1991*, 76, 79).

Žiaľ, kisapostácke džbánky a šálky, resp. ich fragmenty, sa vyskytujú spravidla v hroboch bez ďalších milodarov (obr. 8: 2, 3). Tento fakt čiastočne komplikuje možnosť objektívne stanoviť ich provenienciu, ako aj upresniť ich chronologickú pozíciu v rámci pohrebísk. Vystupujú v hroboch detských (napr. hrob 39 z Hurbanova), ženských (napr. hrob 22 z Hurbanova), ale aj v mužských (napr. hrob 14 z Bajča).

Priestorové rozloženie kisapostáckej keramiky na jednotlivých pohrebiskách

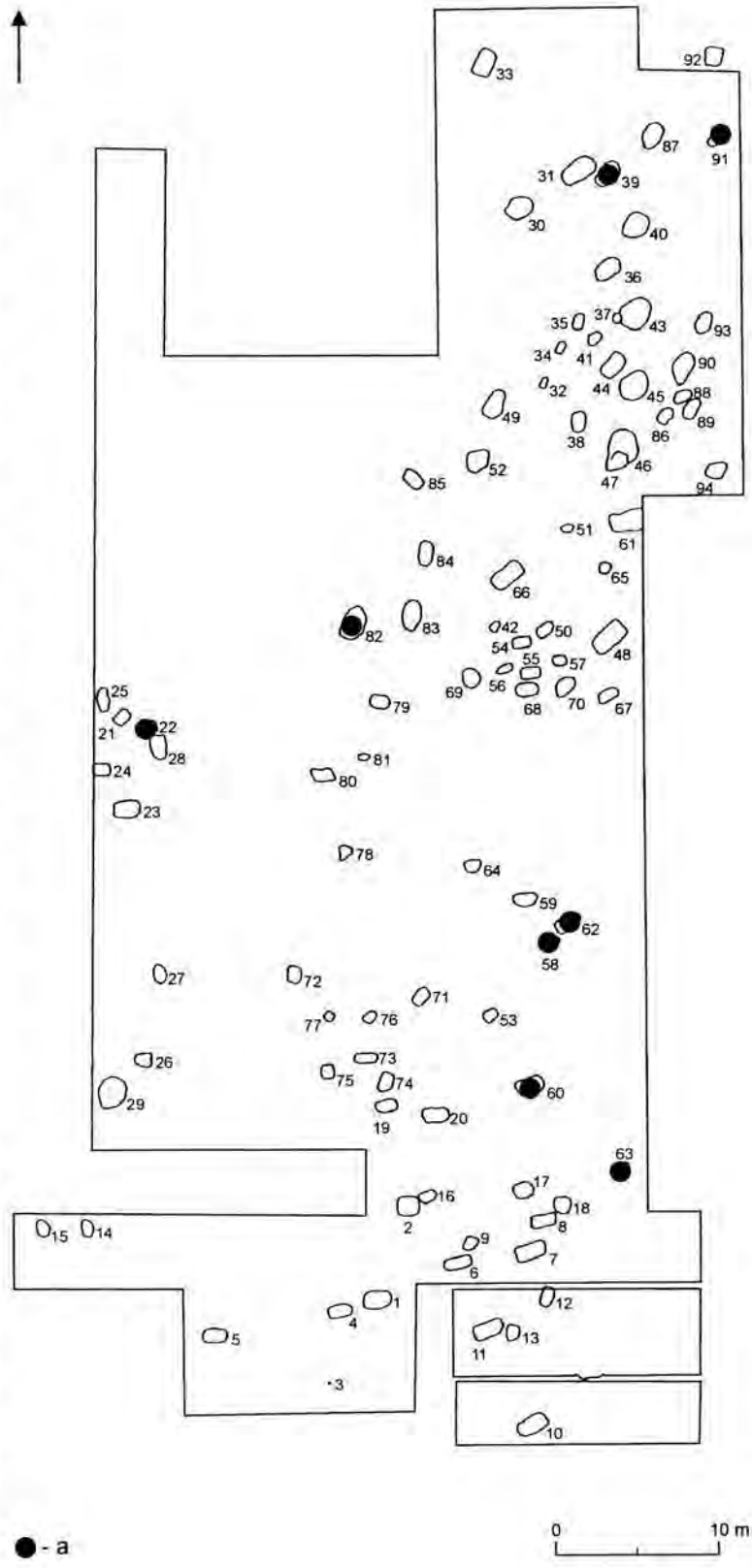

Obr. 3. Hurbanovo-Bacherov majer. Výskyt kisapostáckej keramiky na pohrebisku. Legenda: a - prítomnosť kisapostáckej keramiky v hrobe.

Tabela 2. Chronologická pozícia únětických pohrebísk z dolnej Nitry a Žitavy.

Horizonty Lichardusa a Vladára	Chronológia pohrebísk	Stupne Reineckeho
7	Hurbanovo?, Bajč III	A3
6	Hurbanovo III, Bajč II, Nesvady II, Dvory nad Žitavou II, Nové Zámky	A2
5	Hurbanovo II, Bajč I, Nesvady I, Dvory nad Žitavou I	
4	Hurbanovo I	A1

napovedá, že táto keramika sa nachádza skôr v ich okrajových častiach (obr. 2-4). Z hľadiska celkového počtu hrobov s keramikou tohto druhu na pohrebiskách a jej kvantitatívneho zastúpenia v ich keramickom inventári je zrejmé, že ide o málo početné nálezy. V Bajči bola zistená bielo inkrustovaná keramika len vo vyše 8% hrobov, v Hurbanove takmer v 9% hrobov a v Nesvadoch v necelých 6% hrobov. Takmer v 12% hrobov bola zistená vo Dvoroch nad Žitavou, čo je však pre nízky počet preskúmaných hrobov zistenie relatívne. V Nových Zámkoch nie je zastúpená.

VNÚTORNÁ CHRONOLÓGIA SLEDOVANÝCH ÚNĚTICKÝCH POHREBÍSK

Je známe, že únětický materiál v sledovanom priestore korešponduje s predklasickým, klasickým a neskorým stupňom periodizácie únětickej kultúry na Morave (*Ondráček 1962*) a v Čechách (*Moucha 1963*) a vytvára tak tri horizonty.

Už pri predbežnom zverejnení materiálu z Hurbanova (*Čaplovič 1954*) bolo jasné, že lokalita patrí do Reineckeho stupňa BA2. Rovnako datoval *M. Dušek* (*1959; 1969*) aj nálezy z pohrebísk Nesvady a Nové Zámky.

Materiál tzv. hurbanovského typu nebol bližšie chronologicky členený až do roku 1979, kedy A. Točík publikoval pohrebiská Hurbanovo a Bajč. K vyčleneniu jednotlivých fáz pochovávania na pohrebiskách nepristúpil, avšak pri stručnej charakteristike hurbanovského typu načrtol, že tu treba rátať s analogickým vývojom ako v únětickej kultúre. Materiál tak vo všeobecnosti rozdelil do troch fáz. V zmysle svojho triedenia únětickej kultúry pripísal jej hurbanovskému typu vývoj po línii od prechodného nitriansko-únětického horizontu cez klasický únětický horizont až do prechodného únětico-maďarovského horizontu a podľa Reineckeho chronológie ho situoval do úseku od konca stupňa BA1 po záver stupňa BA2. Tiež poznamenal, že zatiaľ nie je jasný vývoj územia hurbanovského typu na rozhraní stupňov BA2 a BA3, kedy severne od Hurbanova vznikajú nové kultúry, na vzniku ktorých sa tento typ výrazne podieľal (*Točík 1979*, 48).

Až do roku 1998 (*Lichardus/Vladár 1998*, 282, 283, obr. 11) nebola vypracovaná vnútorná chronológia týchto pohrebísk. Na toto posledné členenie čiastočne, teda nie bez výhrad a zmien, nadväzuje chronológia predložená v tomto príspevku (tabela 2).

Pohrebisko Hurbanovo už *J. Lichardus* s *J. Vladárom* (*1998*, 283) rozdelili do dvoch horizontov pochovávania - Hurbanovo I a II. Predpokladali tu podobný vývoj ako v Nesvadoch. Na základe nových skutočností sa rysujú na pohrebisku minimálne 3 horizonty pochovávania.

Najstaršie nálezy pochádzajú z predklasického únětického horizontu (horizont Hurbanovo I). Z hrobov 1, 4 alebo 5 pochádzajú nálezy určite staršie ako z horizontu Hurbanovo II. V týchto hroboch sa vyskytla keramika z predklasického únětického horizontu, ďalšími typickými nálezmi sú náhrdelníky z mušlí Dentalium, koráliky z parohoviny, fajansové koráliky alebo starší typ cyperskej ihlice. Z hrobov pochádza aj drôtený (asi medený) kovový šperk. Tieto hroby sú situované v najjužnejšej časti preskúmanej plochy pohrebiska (obr. 6). Identické nálezy sú známe aj z predklasického únětického horizontu z Branča - hrob 53 (*Vladár 1973*, 25, tab. 6: 13) alebo z hrobu 278 vo Výčapoch-Opatovciach (*Točík 1979*, 123, tab. 49: 11). Patria do záveru stupňa BA1, resp. na rozhranie BA1/BA2.

Horizont Hurbanovo II patrí už do klasického únětického horizontu - hroby 8, 10, 22, 30, 31, 39, 58, 60, 62, 63, 82, 91 a 94. Uvedené hroby sú charakteristické keramikou na úrovni klasického únětického horizontu a nálezmi kisapostáckej keramiky. Kisapostácky vplyv sa odrazil aj vo výzdobe typickej únětickej šálky z hrobu 94 (*Točík 1979*, tab. 90: 18). V tomto horizonte sa začínajú na pohrebisku po prvýkrát objavovať bronzové sibinské záušnice, mladšie varianty cyperských ihlíc, ku ktorým pristupujú aj ihlice s kornútovitou hlavicou. Najmä v staršom úseku horizontu sa stretávame s nálezmi z kosti alebo parohoviny, rôznych druhov

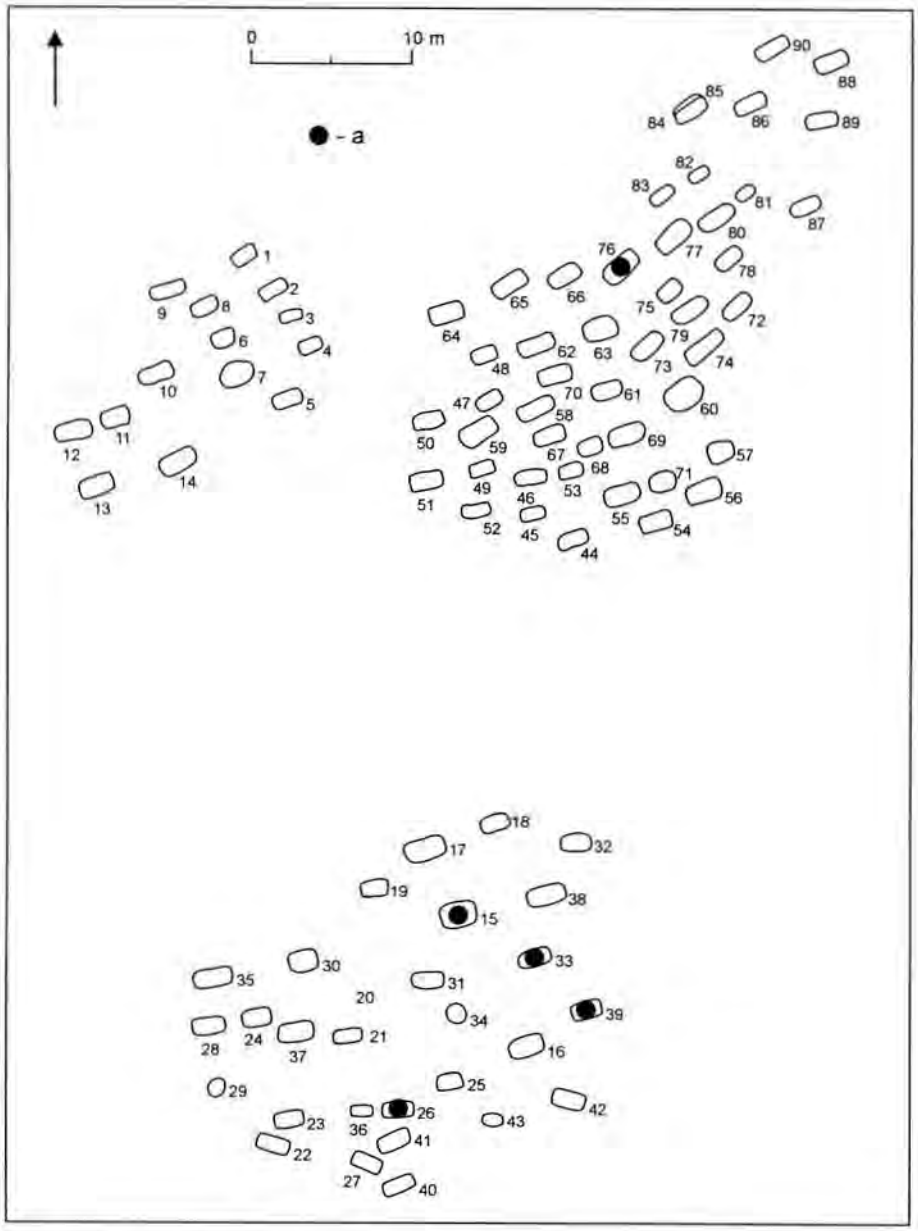

Obr. 4. Nesvady-Košikáreň. Výskyt kisapostáckej keramiky na pohrebisku. Legenda: a - prítomnosť kisapostáckej keramiky v hrobe.

mušlí či fajansových korálikov. Kvantitatívny nástup tu zaznamenávajú rôzne kovové výrobky (prevažne drôtená industria).

Až v najmladšom horizonte - Hurbanovo III, s hrobmi 7, 13, 23, 35, 38, 51, 59, 67, 69 a 92, sa stretávame s početne zastúpenou neskoroúnětickou šálkou so širokým ústím. Tento horizont zodpovedá poklasickému únětickému horizontu.

Len hypoteticky(!) tu možno uvažovať aj o ďalšom „horizonte", ktorý zastupuje včasnomaďarovský džbán (typ A1) s bližšie neznámymi nálezovými okolnosťami (obr. 9). Tento džbán bol objavený pri revízii materiálu z polohy Bacherov majer, resp. z pohrebiska(?). Ak skutočne patrí k pohrebisku, tak je to jednoznačne najmladší nález z neho.

Prevažná časť hrobov je však časovo bližšie nezaraditeľná. Na základe vyššie uvedeného je možné, že preskúmaná časť hurbanovského pohrebiska prekonala kontinuálny vývoj od BA1/BA2 až po BA2/BA3 (obr. 6, tabela 2).

Aj pre pohrebisko Bajč už *J. Lichardus* a *J. Vladár* (*1998*, 283) načrtli 3 horizonty pochovávania (tabela 2). Zdá sa, že hroby z preskúmanej plochy pohrebiska tvoria dve väčšie skupiny - západnú a východnú. Jednotlivé hroby z týchto skupín

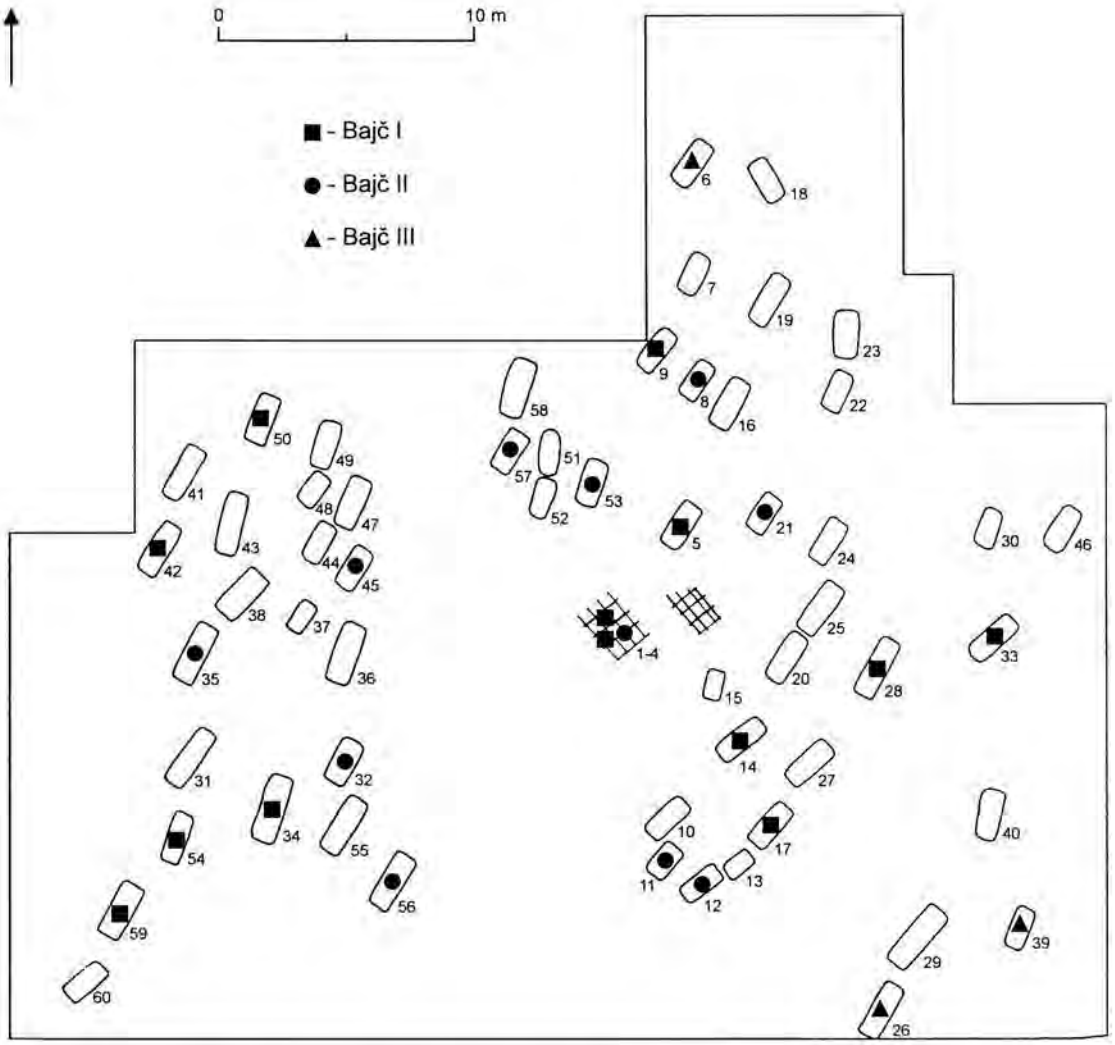

Obr. 5. Bajč-Ragoňa. Horizonty pochovávania na pohrebisku.

tvorili menšie skupinky, resp. náznaky radov. Chronologicky sú však obe skupiny premiešané (obr. 5).

Najstaršia fáza pohrebiska spadá do klasického únětického horizontu. Podľa Reineckeho chronológie horizont Bajč I patrí do stupňa BA2 - hroby 1, 3, 5, 9, 14, 17, 28, 33, 34, 42, 50, 54 a 59. Väčšina hrobov tohto horizontu je situovaná zhruba v strednej časti východnej plochy pohrebiska. Len trojica hrobov 34, 54 a 59 leží v juhozápadnom cípe a hroby 42 a 50 v severozápadnom cípe preskúmanej plochy pohrebiska (obr. 5). Okrem keramického inventára, typického nielen pre pre mladší úsek klasického únětického horizontu, v horizonte Bajč I sa objavuje aj kisapostácka keramika v hroboch 14, 17, 23 a 28. Ani v jednom z týchto hrobov nebola zistená typická únětická keramika, ich pozíciu preto nemožno bezpečne fixovať. Ovplyvnenie únětického materiálu cudzím kultúrnym elementom badať na nízkej širšej únětickej šálke z hrobu 34 (*Točík 1979*, tab. 96: 11). Prítomnosť kisapostáckych nádob v tomto horizonte predpokladajú i *J. Lichardus* a *J. Vladár* (*1998*, 283).

K horizontu Bajč II, ktorý korešponduje s poklasickým únětickým horizontom, patria hroby 2, 8, 11, 12, 21, 32, 35, 45, 53, 56 a 57. Ich mladšiu chronologickú pozíciu zdôvodňuje výskyt neskoroúnětickej šálky, ihlice s vertikálne prevŕtanou guľovitou hlavicou a zlatých alebo bronzových sibinských záušníc.

Najmladšie hroby 6, 26 a 39 - zo severnej a južnej okrajovej časti východnej skupiny pohrebiska, možno označiť ako horizont Bajč III (obr. 5). Aj podľa *J. Lichardusa* a *J. Vladára* (*1998*, 283) je tento horizont i napriek typologickej nejednotnosti mladší ako horizont Bajč II. Patrí na rozhranie stupňov BA2 a BA3, čo dokazuje výskyt „predformy" včasnomaďarovského tvaru džbánu z hrobu 6 (*Točík 1979*, tab. 92: 13), bronzová zdobená päťnitová dýka a masívne otvorené náramky z hrobu 26

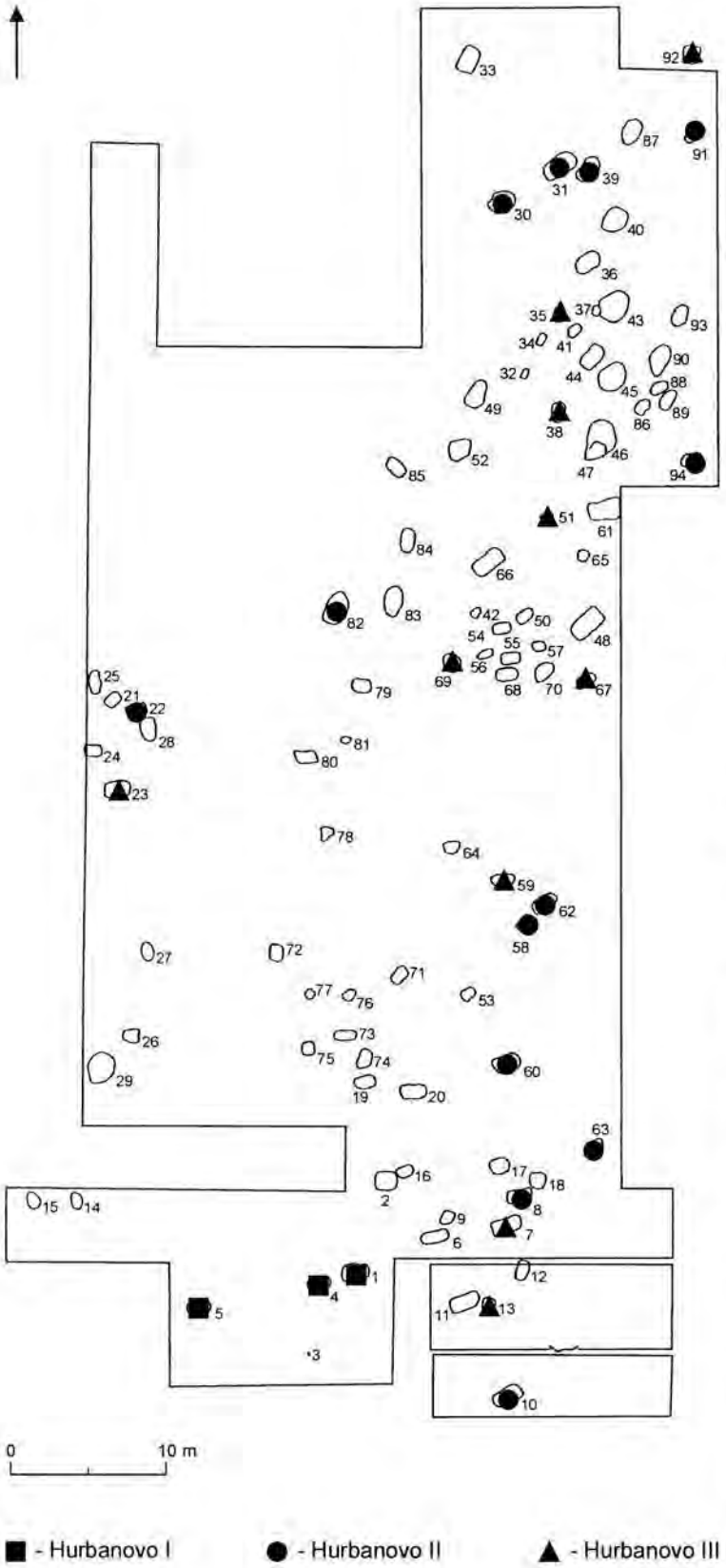

Obr. 6. Hurbanovo-Bacherov majer. Horizonty pochovávania na pohrebisku.

(*Točík 1979*, tab. 95: 4, 5, 21) či ihlica s kornútovitou hlavicou s tordovanou ihlou z hrobu 39 (*Točík 1979*, tab. 96: 20). *J. Lichardus* a *J. Vladár* (*1998*, 283) k horizontu Bajč III zaradili aj hroby 19, 24 a 25. Hrncovitá nádoba s hrubým vertikálnym ryhovaním z hrobu 24 (*Točík 1979*, 244, tab. 94: 19) je však skôr hatvanská ako včasnomaďarovská. Potvrdzovalo by to i situovanie hrobu 24 blízko hrobov s kisapostáckou keramikou (obr. 5). Zvyšné hroby možno datovať len rámcovo do stupňa BA2. Vzhľadom na chronologicky najmladší horizont Bajč III je možné, že pohrebisko sa používalo aj na počiatku stupňa BA3.

Pohrebisko Nesvady už *J. Lichardus* a *J. Vladár* (*1998*, 282, 283) rozdelili do dvoch fáz pochovávania (tabela 2). Chronologický rozdiel je evidentný i v priestorovom rozložení hrobov fáz Nesvady I a II, ktoré tvoria najmenej dve oddelené skupiny. I napriek nápadnému oddeleniu oboch skupín ich ale nemožno považovať za chronologicky čisté (obr. 7).

Menšiu skupinu hrobov reprezentuje horizont Nesvady I - hroby 1, 3, 15, 21, 26, 27, 28, 29, 33(?), 39, 45, 70, 74A a asi aj hrob 76. Vzhľadom na keramický inventár z týchto hrobov možno fázu Nesvady I stotožniť s vrcholným obdobím klasického únětického horizontu, resp. s prelomom klasického a poklasického únětického horizontu. Asi v tomto horizonte sa dostali na pohrebisko artefakty kisapostáckeho druhu, ktoré sa vyskytli len v hroboch bez typických únětických prvkov - hroby 15, 26, 33, 39 a 76. Okrem hrobu 76 (obr. 7; 8: 1, 2) z okraja severovýchodnej časti pohrebiska, datovanej do poklasického horizontu (horizont Nesvady II), všetky hroby s kisapostáckou keramikou sú situované v menej početnej, staršej časti plochy na juhu nekropoly (obr. 7). Možno predpokladať, že hroby s cudzím kultúrnym elementom patria do staršej fázy pochovávania. Nie je ale vylúčené, že časť nálezov typu kisapostág bola do hrobov vložená neskôr, azda napríklad v súvislosti so sekundárnym

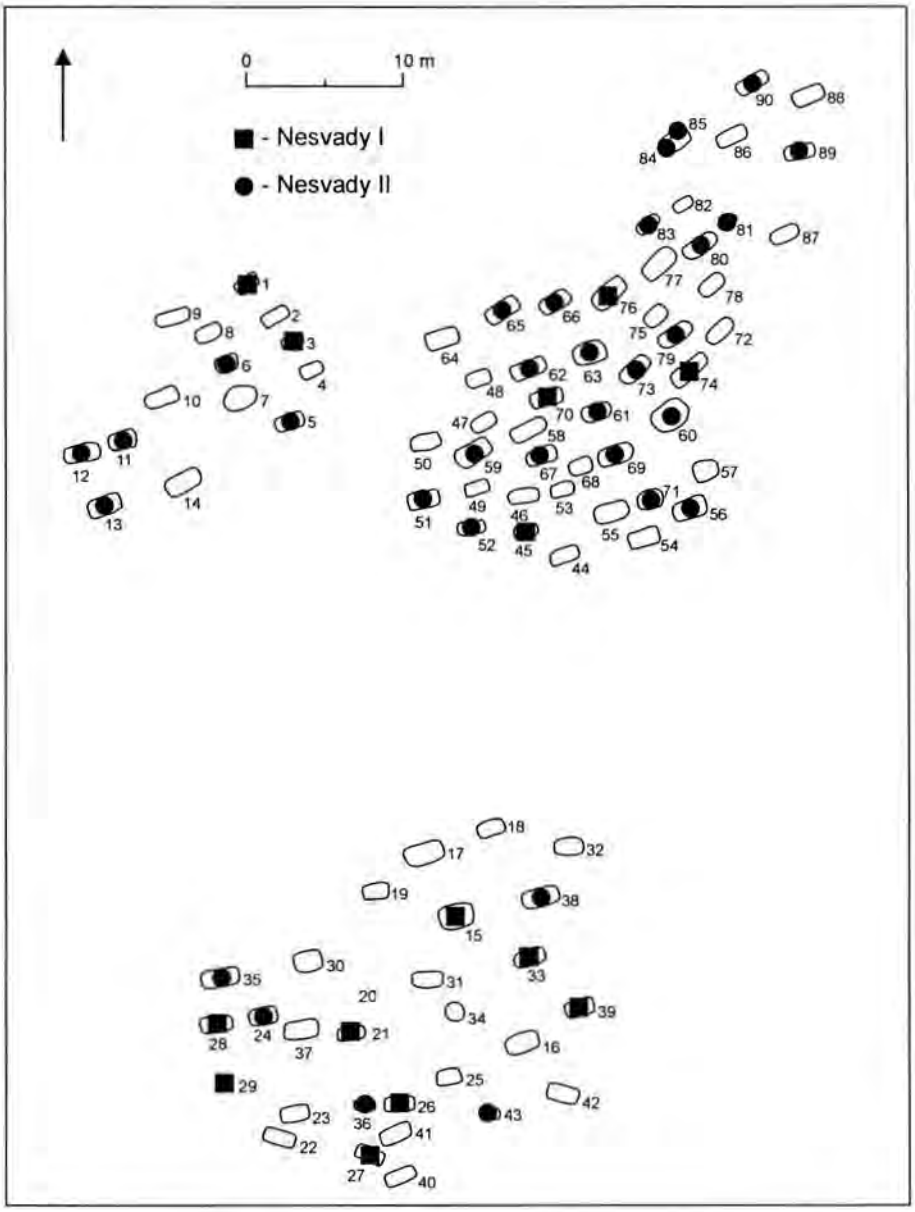

Obr. 7. Nesvady- Košikáreň. Horizonty pochovávania na pohrebisku.

otváraním hrobov (hrob 76), resp. sú zástupcami najmladších kisapostáckych keramických výrobkov (napr. šálka s bielou inkrustáciou z hrobu 33). Tiež nie je celkom jasné, či časť hrobov z horizontu Nesvady I bola situovaná i v severozápadnej časti pohrebiska. Hrob 1 možno totižto zaradiť na rozhranie vrcholného klasického a poklasického únětického horizontu.

Hroby z horizontu Nesvady II sa koncentrujú najmä v severovýchodnej a východnej časti pohrebiska (obr. 7). Do tohto horizontu patrí väčšina hrobov na pohrebisku - hroby 5, 6, 11, 12, 13, 24, 35, 36, 38, 43, 51, 52, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 71, 73, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 89 a 90. I napriek stratigrafickému pozorovaniu nálezy z hrobov 84 a 85 nemožno priradiť do rozdielnych horizontov, oba hroby korešpondujú s horizontom Nesvady II. Hroby tejto fázy sú podľa keramického a kovového inventára späté s poklasickým únětickým horizontom. Okrem typických neskoroúnětických vysokých šálok so široko roztvoreným ústím a prevažne nižších baňatých džbánov so širším, výrazne do horizontálnej roviny vytiahnutým zaobleným ústím a nápadne odsadeným hrdlom od vydutia, tento horizont najpresvedčivejšie charakterizujú nálezy bronzových neskoroúnětických zbraní - dlhé trianguláme päťnitové dýky alebo štíhla sekera s vejárovitým ostrím s rytou výzdobou, mladšie varianty cyperských ihlíc, ďalej ihlice s vertikálne prevŕtanou guľovitou hlavicou, masívne

otvorené náramky a nálezy zlatých sibinských záušníc. Nie všetky hroby je ale možné presnejšie zaradiť. Na pohrebisku sa pochovávalo od mladšieho obdobia stupňa BA2 až do prelomu stupňov BA2 a BA3 (tabela 2).

Počet preskúmaných hrobov a ich nálezové okolnosti nedovoľujú pohrebisko v Nových Zámkoch detailnejšie chronologicky členiť. Vzhľadom na nález neskoroúnětickej šálky v hrobe 31 (*Dušek 1969*, tab. 11: 2) tu možno predpokladať chronologicky podobnú situáciu ako v Nesvadoch.

Preskúmaná časť pohrebiska z Dvorov nad Žitavou (po nahliadnutí do Nález. správy 7647/76 AÚ SAV) je zaraditeľná do klasického až poklasického únětického horizontu. Kisapostácke džbánky patria do klasického horizontu, poklasický horizont zastupujú viaceré typické neskoroúnětické šálky.

Na základe vyššie uvedeného je možné, že pohrebisko z Hurbanova prekonalo kontinuálny vývoj od záveru nitrianskej kultúry až po začiatok včasnej maďarovskej kultúry - v zmysle Reineckeho chronológie od konca stupňa BA1 až po počiatok stupňa BA3. Materiál z odkrytých plôch v Bajči (*Točík 1979*), Nesvadoch a Nových Zámkoch (*Dušek 1969*) napovedá, že tieto nekropoly boli využívané až od klasického únětického horizontu (stupeň BA2). Zdá sa, že i pohrebiská Bajč a Nesvady sa dožili prvopočiatku maďarovskej kultúry a ovplyvňovali jej formovanie.

Mieru, ktorou tieto pohrebiská ovplyvnili genézu maďarovskej kultúry, sme nevedeli doposiaľ objektívne posúdiť, pretože ani v jednom hrobe sa nevyskytol typický včasnomaďarovský keramický tvar spoločne s neskoroúnětickým. Na paralelný výskyt neskoroúnětických a včasnomaďarovských keramických tvarov však upozorňuje stratigrafia z opevneného sídliska vo Vrábľoch (*Točík 1986*, 473).

Aj preto možno na analyzovaných pohrebiskách z dolného Ponitria a Požitavia uvažovať o rozčlenení únětico-maďarovského horizontu na poklasický únětický a včasný maďarovský horizont. Podobné tendencie nedávno načrtla i *M. Novotná* (*1999*, 105). Pohrebisko z Jelšoviec (*Bátora 2000*) tieto úvahy nepotvrdilo, avšak najmä prostredníctvom keramiky jasne preukázalo ovplyvnenie vzniku maďarovskej kultúry nositeľmi únětickej kultúry z dolného Ponitria a Požitavia.

Tvrdenie, že únětická kultúra mala účasť na vzniku maďarovskej, je nespochybniteľné. Dôležitú úlohu v tomto procese zohrala aj hatvanská kultúra a už v mladšom únětickom období silnejúce juhovýchodné vplyvy. Bližšie riešenie genézy maďarovskej kultúry však už patrí do iného tematického okruhu.

HURBANOVSKÝ TYP: ÁNO ČI NIE?

Pri riešení problematiky tzv. hurbanovského typu zohrali kľúčovú úlohu nálezy z pohrebísk Bajč, Hurbanovo a Nesvady, publikované *M. Dušekom* (*1969*) a *A. Točíkom* (*1979*). Žiaľ, citované práce nevytvárajú vhodné podmienky pre ich detailnú analýzu. Ďalším negatívom je skutočnosť, že ani jedno z týchto pohrebísk nebolo kompletne preskúmané.

Je zvláštne, že k vyčleneniu hurbanovskej skupiny došlo už na základe materiálu z Hurbanova (*Točík 1956*). Oprávňuje však materiál jediného pohrebiska s cudzím kultúrnym zásahom vytvoriť novú archeologickú skupinu alebo typ? Tento fakt je prekvapujúci predovšetkým z hľadiska vyčlenenia tohto typu bez predloženia akejkoľvek hlbšej analýzy.

Vytvorenie tzv. hurbanovského typu na základe konštatovania *„Pod silným vplyvom z Panónie a z domáceho podložia nitrianskeho typu sa formuje na južnom Slovensku ‚hurbanovská skupina', na ktorej sa približne rovnako podiela únětická a kisapostágska kultúra."* (*Točík 1956*, 24) nemožno akceptovať. Ak teda A. Točík dospel k približne rovnakému pomeru únětickej a kisapostáckej zložky v náplni tzv. hurbanovského typu, nie je celkom jasné, na základe akých kritérií. Pokiaľ by však bral do úvahy najmarkantnejší prejav cudzieho zásahu v Hurbanove - kisapostácku keramiku, tak by sa z hľadiska celkového počtu odkrytých hrobov na pohrebisku dopracoval k pomeru 8,7 : 91,3% v neprospech pre hroby s cudzou keramikou.

Je pochopiteľné, že odkrytie pohrebísk v Dvoroch nad Žitavou, Nesvadoch, Nových Zámkoch i v Bajči existenciu hurbanovského typu utvrdilo, zásah kisapostácko-hatvanského charakteru je však na týchto pohrebiskách evidentne ešte nižší ako v Hurbanove.

Keďže nositelia kisapostáckej i hatvanskej kultúry pochovávali zosnulých žiarovým spôsobom (*Bándi 1984; Kalicz 1984*), pochovanie jedincov v hroboch s cudzím keramickým milodarom kostrovým spôsobom len ťažko možno nazvať *„... rovnakým podielom..."* (*Točík 1956*) pri utváraní zmiešanej archeologickej skupiny. Tento fakt buď jednoznačne poukazuje na prevahu únětického elementu na nekropolách hurbanovského typu, ktorému boli zákonite podrobení aj „nositelia cudzích ideí", alebo núti posunúť cudzie predmety do roviny importov.

Vzhľadom na miernu „prevahu" žien v hroboch s cudzou keramikou tiež možno uvažovať o ženách, ktoré sa do únětického prostredia dostali „vydajom". Splynutie s únětickým spôsobom života azda najlepšie dokumentuje to, že boli pochované kostrovým spôsobom. Aj keby úvahy o ženách v cudzom

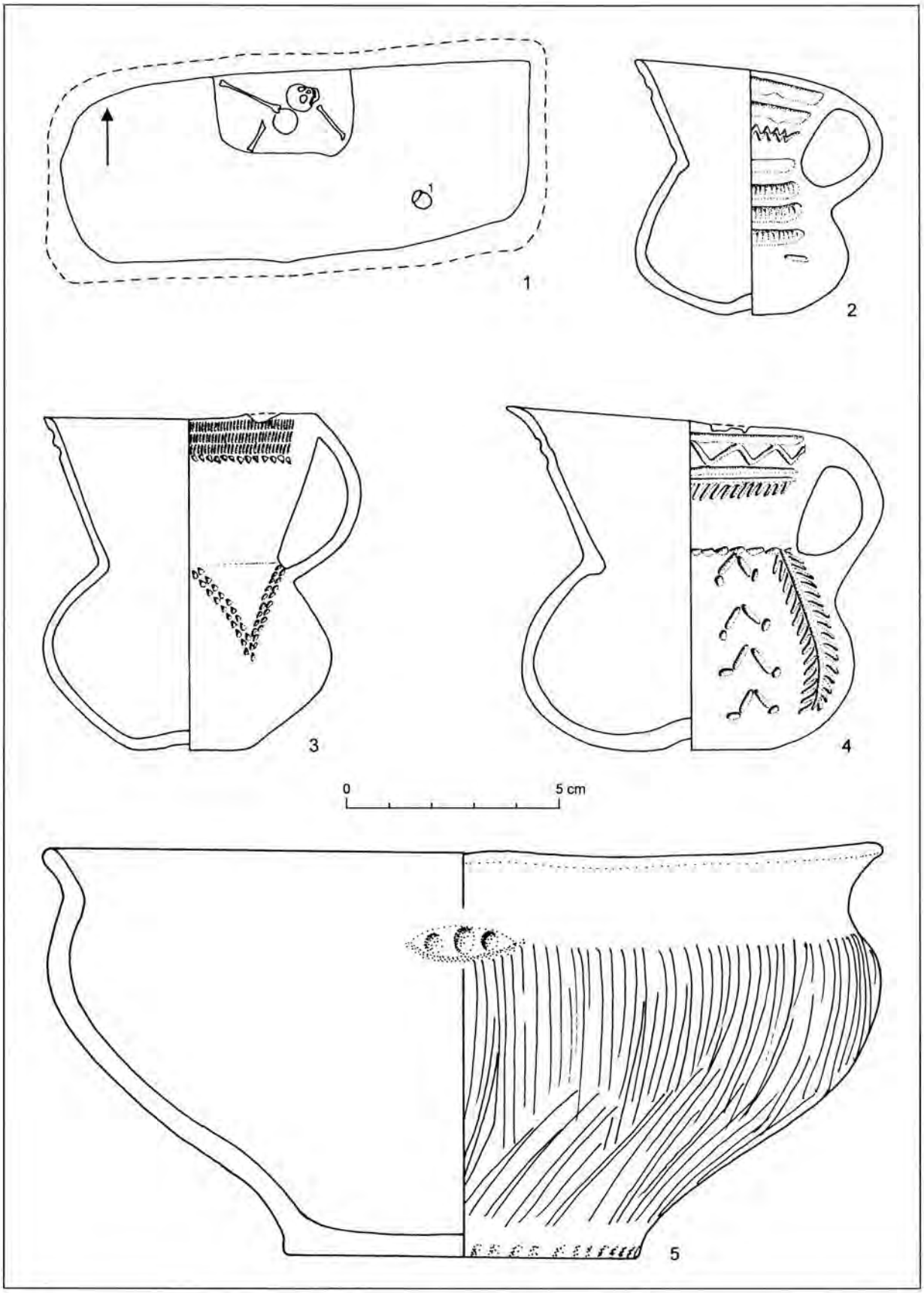

Obr. 8. Keramika cudzieho pôvodu na únětických pohrebiskách. 1, 2 - Nesvady, hrob 76; 3 - Hurbanovo, hrob 63; 4, 5 - Hurbanovo, hrob 82. Nákres hrobu bez mierky.

prostredí boli mylné (chýbajú antropologické analýzy), uvažovať o vytvorení novej archeologickej skupiny či typu na základe silného dojmu z percentuálne nepočetných cudzích predmetov, ku ktorým sa tento ľud mohol dostať i inou formou kultúrnych stykov, je určite nevhodné.

Na fakt, že hurbanovský typ je umelo vytvorenou archeologickou skupinou, nepriamo poukazuje i neskorší výskyt severopanónskej keramiky na lokalitách maďarovskej kultúry (*Bátora 1986*, 272; *2000*, 379, 380; *Dušek 1960*, 212, 213; *Furmánek / Veliačik / Vladár 1991*, 76). Je teda zrejmé, že na základe výskytu severopanónskeho elementu v priestore rozšírenia maďarovskej kultúry by bolo možné tiež teoreticky uvažovať o zmiešanej archeologickej skupine či type.

JE POTREBNÉ POUŽÍVAŤ TERMÍN HURBANOVSKÝ TYP/ HURBANOVSKÁV SKUPINA?

Na tomto mieste je rovnako nutné aspoň stručne sa vyjadriť k niektorým terminologicko-metodologickým otázkam, ktoré súvisia s touto problematikou.

Archeologické pramene sa triedia vo všeobecnosti v dvoch rovinách pojmov. Rovinu prvú, kultúrno (horizontálno) geografickú, tvoria pojmy: skupina, kultúra, kultúrny okruh (komplex) a civilizácia. Do roviny druhej, vertikálno-chronologickej, patria pojmy: horizont, fáza (etapa), stupeň (perióda). Obe vyššie uvedené roviny pojmov vytvárajú časopriestorový model vývoja, v ktorom sa pretínajú na úrovni archeologickej kultúry a jej vývojového stupňa (*Podborský 1997*, 6). Archeologická kultúra však často z rôznych dôvodov nie je vnútorne jednotná. V zložitom procese klasifikácie jej nálezového fondu, napríklad na úrovni regiónov, preto niekedy dochádza k vytvoreniu jej lokálnych skupín, resp. typov. K vyčleneniu typov alebo skupín prichádza ale aj vtedy, ak klasifikácia ich nálezového fondu v rámci kultúry nie je v procese bádania ešte úplne jasná (*Pleiner / Rybová a kol. 1978*, 31).

Historický vývoj v juhovýchodnej okrajovej zóne únětickej kultúry dnes už nie je potrebné atomizovať prostredníctvom „mikroentít", ktoré v konečnom dôsledku rušia obraz celkového dejinného vývoja určitej oblasti, ako napríklad v Ponitrí a Požitaví. Hlavné lokality tzv. hurbanovského typu, teda pohrebiská Bajč, Dvory nad Žitavou, Hurbanovo, Nesvady a Nové Zámky, ale aj sídlisko vo Vrábľoch, je preto vhodnejšie zaraďovať k lokalitám únětickej kultúry, a to k jej moravsko-slovensko-dolnorakúskej skupine. Zaužívané termíny hurbanovský typ a skupina v kontexte s vyššie citovanými nálezis-kami, ktorých príslušnosť k únětickej kultúre, resp. k jej moravsko-slovensko-dolnorakúskej skupine je v súčasnosti už jasná, navrhujeme používať len v súvislosti s dejinami bádania. V tomto zmysle potom treba hovoriť o tzv. hurbanovskom type či tzv. hurbanovskej skupine.

O podobných transformáciách archeologických pojmov však niektorí slovenskí bádatelia uvažovali už dávnejšie (napr. *Čilinská 1978*, 53, 54; *Rejholcová 1978*, 56, 57; *Šiška 1978*, 38, 39).

ZÁVER

Pohrebiská tzv. hurbanovského typu geneticky súvisia s postupom únětickej kultúry východným smerom. Podiel predchádzajúceho kultúrneho podložia v tomto procese nemožno zamietnuť, no o podiele kisapostácko-hatvanskom možno uvažovať len v rovine cudzieho kultúrneho zásahu, ktorý bádanie spočiatku na týchto únětických pohrebiskách výrazne nadhodnotilo.

Topograficky sú únětické pohrebiská priraďované k tzv. hurbanovskému typu ohraničené malým územím v dolných tokoch Nitry a Žitavy, no nálezy podobného charakteru pochádzajú i z opevneného sídliska v hornom Požitaví vo Vrábľoch (*Točík 1986*). Sporadické nálezy cudzieho charakteru na pohrebiskách v Bajči, Dvoroch nad Žitavou, Hurbanove, Nesvadoch a tiež materiál z vyššie položeného sídliska vo Vrábľoch však nemožno umelo dislokovať od ostatných únětických lokalít z Ponitria a Požitavia.

Najdôležitejšou pramennou bázou únětickej kultúry v Ponitrí a Požitaví sú pohrebiská. Už *A. Točík* (*1979*, 48) konštatoval, že tzv. hurbanovský typ má v nadstavbových javoch jednoznačne únětický charakter. Tiež prevažná väčšina keramických a kovových milodarov zo všetkých analyzovaných pohrebísk je dôležitým kritériom poukazujúcim na jednoznačnú príslušnosť týchto lokalít k únětickému kultúrnemu okruhu.

Príslušnosť lokalít tzv. hurbanovského typu k únětickej kultúre, resp. k jej moravsko-slovensko-dolnorakúskej skupine, je v súčasnosti už jasná. Zaužívané pojmy ako hurbanovská skupina či hurbanovský typ preto navrhujeme s označením tzv. typ alebo tzv. skupina používať len vzhľadom na dejiny výskumu v tejto oblasti, resp. v tejto problematike.

Kontakty so susednými kultúrami presvedčivo dokladá kisapostácka keramika, na základe ktorej bol vyčlenený tzv. hurbanovský typ (*Točík 1956*). Džbánky typu kisapostág boli zistené v Bajči, Hurbanove, Nesvadoch a vo Dvoroch nad Žitavou. Na všetkých týchto pohrebiskách sú však percentuálne nízko zastúpené.

Do únětického prostredia sa dostali tieto džbánky buď z kisapostáckej, alebo z hatvanskej kultúry. Na ich hatvanský pôvod poukazuje najmä hrob 82 z Hurbanova, hatvansko-únětický sídliskový horizont vo Vrábľoch alebo výskyt keramiky hatvanského charakteru na Ponitrí a Požitaví. Naddunajskú proveníenciu džbánkov typu kisapostág nemožno potvrdiť. Cudzí vplyv sa odrazil aj na časti únětickej keramiky (nielen na analyzovaných pohrebiskách), čo dokladajú únětické šálky s rytou bielo inkrustovanou výzdobou.

Je pochopiteľné, že ľud z okrajových zón únětickej kultúry sa dostal k cudzím kultúrnym prejavom omnoho ľahšie ako vzdialenejšie oblasti. Cudzie kultúrne prvky sa ale vyskytujú aj na vyššie situovaných lokalitách únětickej kultúry, teda nielen v dolnom Ponitrí a Požitaví.

Azda najlepším dokladom neopodstatnenosti vyčlenenia hurbanovského typu z geografického hľadiska je výskyt zadunajských kultúrnych prejavov v Matúškove a Sládkovičove na dolnom Považí (*Točík 1979*), v Hainburgu nad Dunajom (*Bándi 1963*) alebo unikátne nálezy karpatskej proveniencie z juhočeského sídliska zo staršj doby bronzovej Hosty (*Beneš 1988; 1989*).

Od odkrytia pohrebiska v Hurbanove (*Čaplovič 1954*) bolo zrejmé, že nálezy z okrajovej zóny únětickej kultúry na Ponitrí a Požitaví patria do stupňa BA2. Až *A. Točík* (*1979*) načrtol pre pohrebiská tzv. hurbanovského typu analogický vývoj ako v únětickej kultúre na juhozápadnom Slovensku. Bližšie chronologické rozdelenie pohrebísk tzv. hurbanovského typu bolo zverejnené len nedávno (*Lichardus/Vladár 1998*). Túto chronológiu pohrebísk práca poopravila.

Na pohrebisku Hurbanovo možno počítať najmenej s 3 fázami pochovávania. Horizont Hurbanovo I patrí do predklasického únětického horizontu (prelom stupňov BA1 a BA2). Oprávnenosť vyčlenenia tohto horizontu dokumentuje najmä nízka šálka z hrobu 4 (*Točík 1979*, tab. 81: 7). Tento horizont zachytávame v najjužnejšej časti pohrebiska. Výraznejšie sú zachytené na pohrebisku horizonty Hurbanovo II (klasický únětický horizont) a III (poklasický únětický horizont), ktoré okrem špecifických kovových predmetov zastupuje „klasická a poklasická" únětická keramika. Oba horizonty patria do stupňa BA2.

Zdá sa, že k zásahu zo Zadunajska došlo v horizonte Hurbanovo II, no nie je vylúčené, že časť cudzích predmetov sa dostala na pohrebisko i v priebehu nasledujúceho horizontu.

Viac-menej hypoteticky by bolo možné hovoriť aj o ďalšom „horizonte", ktorý reprezentuje včasnomaďarovský džbánik objavený pri obhliadke materiálu z pohrebiska z polohy Bacherov majer (obr. 9). Jeho príslušnosť ku konkrétnemu hrobu, ako aj k preskúmanej ploche pohrebiska však nie je celkom jasná. Tento nález patrí do prelomu stupňov BA2 a BA3.

Väčšinu hrobov vzhľadom na nálezové okolnosti možno len rámcovo zaradiť do stupňa BA2. Je ale možné, že toto pohrebisko prekonalo kontinuálny vývoj od záveru stupňa BA1 až po počiatok stupňa BA3.

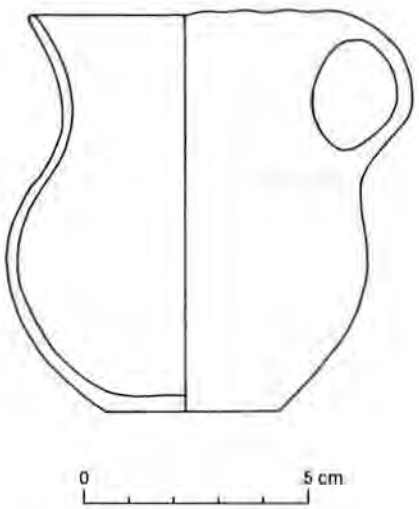

Obr. 9. Hurbanovo-Bacherov majer. Včasnomaďarovský džbán.

Počiatky ďalších analyzovaných pohrebísk sú späté so stupňom BA2. Pohrebisko v Bajči, vzhľadom na najmladší materiál z hrobov, sa tiež dožilo počiatku stupňa BA3 - horizont Bajč III. Staršie horizonty (Bajč I a II) sa kryjú s klasickým a poklasickým únětickým horizontom. Kisapostácko-hatvanský zásah sa prelína asi s horizontom Bajč I.

V Nesvadoch sú evidentné dva horizonty pochovávania. Horizont Nesvady I patrí do mladšieho obdobia klasického únětického horizontu. Výraznejšie zastúpený horizont Nesvady II patrí do poklasického únětického horizontu. Aj tu sa prestalo pochovávať na prelome stupňov BA2 a BA3. K zásahu zo Zadunajska došlo asi tiež v staršej fáze pochovávania. Na horizonty Nesvady I a II poukazuje aj situovanie hrobov do priestorovo oddelených skupín na pohrebisku.

Do Reineckeho stupňa BA2 zaraďujeme i pohrebiská Dvory nad Žitavou a Nové Zámky.

Tvrdenie, že únětická kultúra sa podieľala na vzniku maďarovskej, je bezpečne isté. Dôležitú úlohu v tomto, určite nie jednoduchom procese, nepochybne zohrala aj hatvanská kultúra a už v mladšom únětickom období silnejúce juhovýchodné vplyvy.

LITERATÚRA

Bándi 1963 - G. Bándi: Die Lage der Tokodgruppe unter den bronzezeitlichen Kulturen Nordtransdanubiens und der Südwestslowakei. Musaica 3, 1963, 23-45.

Bándi 1984 - G. Bándi: Die „Kisapostag-Problematik". In: *Tasič 1984*, 257-263.

Bátora 1983a - J. Bátora: Záchranný výskum v Jelšovciach. AVANS 1982, 1983, 40-42.

Bátora 1983b - J. Bátora: Záver eneolitu a začiatok doby bronzovej na východnom Slovensku. Hist. Carpatica 14, 1983, 169-223.

Bátora 1983c - J. Bátora: Zisťovaco-záchranný výskum v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi. AVANS 1982, 1983, 44-46.

Bátora 1986 - J. Bátora: Výskum pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Jelšovciach. Arch. Rozhledy 38, 1986, 263-274.

Bátora 1988 - J. Bátora: Záverečná sezóna záchranného výskumu v Jelšovciach. AVANS 1987, 1988, 33-34.

Bátora 1989 - J. Bátora: Stav výskumu staršej doby bronzovej na Slovensku. Arch. Rozhledy 41, 1989, 133-142.

Bátora 1991a - J. Bátora: The Reflection of Economy and Social structure in the cemeteries of the Chlopice-Veselé and Nitra cultures. Slov. Arch. 39, 1991, 91-142.

Bátora 1991b - J. Bátora: Záverečná sezóna záchranného výskumu v Ludaniciach v časti Mýtna Nová Ves. AVANS 1989, 1991, 23-24.

Bátora 1993 - J. Bátora: Osídlenie Nitry v staršej a strednej dobe bronzovej. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra 1993, 26-41.

Bátora 1997 - J. Bátora: Hrobový(?) nález z Dvorov nad Žitavou. AVANS 1995, 1997, 26.

Bátora 1999 - J. Bátora: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Jelšovciach vo svetle kultúrnych vplyvov a kontaktov. Slov. Arch. 47, 1999, 37-60.

Bátora 2000 - J. Bátora: Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken. Kiel 2000.

Bátora / Peška 1999 - J. Bátora / J. Peška (Ed.): Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999.

Beneš 1988 - A. Beneš: Sídliště ze starší doby bronzové u Hostů, okres České Budějovice (Zpráva o předstihovém výzkumu za léta 1981-1985). Arch. Výzkumy Jižné Čechy 5, 1988, 7-26.

Beneš 1989 - A. Beneš: Hosty: die südböhmische frühbronzezeitliche Siedlung unter Teilnahme der karpatenländischen Kulturen. In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C14 3000-2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen. Praehist. 15, 1989, 227-232.

Benkovsky-Pivovarová 1998-1999 - Z. Benkovsky-Pivovarová: Zum Vorkommen von inkrustierten Krügen der Tokod-Art in den frühbronzezeitlichen Gräberfeldern in Österreich und der Slowakei. Arch. Austriaca 82-83, 1998-1999, 127-133.

Benkovsky-Pivovarová 1999 - Z. Benkovsky-Pivovarová: Zur Datierung des Bronzezeitlichen Gräberfeldes von Nové Zámky-Ziegelei. In: *Bátora / Peška 1999*, 197-200.

Bóna 1975 - I. Bóna: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Budapest 1975.

Březinová / Griačová 1992 - G. Březinová / M. Griačová: Prieskum v Nitre-Dražovciach. AVANS 1990, 1992, 27.

Budinský-Krička 1947 - V. Budinský-Krička: Slovensko v dobe bronzovej a halštatskej. In: Slovenské dejiny 1. Bratislava 1947, 68-103.

Čaplovič 1954 - P. Čaplovič: Starobronzové pohrebište v Hurbanove na Slovensku. Arch. Rozhledy 6, 1954, 297-300.

Čaplovič / Točík 1951 - P. Čaplovič / A. Točík: Výskum v Nitre. Arch. Rozhledy 3, 1951, 178, 195.

Čilinská 1978 - Z. Čilinská: Typ. In: Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii. Nitra 1978, 52-55.

Dušek 1959 - M. Dušek: Nové nálezy z doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Arch. Rozhledy 11, 1959, 488-495, 504-507.

Dušek 1960 - M. Dušek: Patince - Das Gräberfeld der Nordpannonischen Kultur. In: A. Točík (Ed.): Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei. I. Bratislava 1960, 139-296.

Dušek 1961 - M. Dušek: K otázkam pravekého vývoja juhozápadného Slovenska. Štud. Zvesti AÚ SAV 6, 1961, 59-82.

Dušek 1969 - M. Dušek: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1969.

Eisner 1933 - J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.

Filip 1966 - J. Filip: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas 1. Praha 1966.

Furmánek 1980 - V. Furmánek: Die Anhänger in der Slowakei. München 1980.

Furmánek 1989 - V. Furmánek: Súčasný stav a tendencie výskumu doby bronzovej na Slovensku. Arch. Rozhledy 41, 1989, 123-132.

Furmánek / Kruta 2002 - V. Furmánek / V. Kruta: L'età d'oro dei Carpazi. Ceramiche e metalli dell'età del Bronzo della Slovacchia 2300-800 a.C. Fiorano Modenese 2002.

Furmánek / Marková 1999 - V. Furmánek / K. Marková: Osobitosti sídliska tellového typu vo Včelinciach. Slov. Arch. 46, 1998, 205-224.

Furmánek / Veliačik 1980 - V. Furmánek / L. Veliačik: Doba bronzová. Slov. Arch. 28, 1980, 159-179.

Furmánek / Veliačik / Vladár 1991 - V. Furmánek / L. Veliačik / J. Vladár: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991.

Furmánek / Veliačik / Vladár 1999 - V. Furmánek / L. Veliačik / J. Vladár: Die Bronzezeit im slowakischen Raum. Rahden / Westf. 1999.

Fusek 1997 - G. Fusek: Prieskumy v obciach Lukáčovce a Pastuchov. AVANS 1995, 1997, 54, 55.

Fusek / Milo 2002 - G. Fusek / P. Milo: Výskum pravekého pohrebiska a novovekého kaštieľa v Lukáčovciach. AVANS 2001, 2002, 49.

Hanáková / Stloukal / Točík 1973 - H. Hanáková / M. Stloukal / A. Točík: Pohřebiště ze starší doby bronzové v Bajči. Čas. Národ. Mus. 142, 1973, 58-88.

Chropovský 1989 - B. Chropovský: Pracovné zasadnutie „Súčasný stav a problémy výskumu doby bronzovej na Slovensku". Arch. Rozhledy 41, 1989, 121-122.

Kalicz 1984 - N. Kalicz: Die Hatvan-Kultur. In: *Tasič 1984*, 191-206.

Katkin / Katkinová 1997 - S. Katkin / J. Katkinová: Nálezy zo staršej doby bronzovej z Nitry na Štefánikovej triede. AVANS 1995, 1997, 110, 111.

Kudláček 1954 - J. Kudláček: Archeologický výskum v Jelšovciach pri Nitre roku 1952. Arch. Rozhledy 6, 1954, 23-28.

Kudláček 1958 - J. Kudláček: Záchranný výskum v Jelšovciach (okr. Nitra) r. 1952. Slov. Arch. 6, 1958, 50-65.

Kujovský 1977 - R. Kujovský: Sídlisko maďarovskej kultúry vo Vrábľoch. AVANS 1976, 1977, 180, 181.

Kuzma / Rajtár / Tirpák 1999 - I. Kuzma / J. Rajtár / J. Tirpák: Záchranný výskum vo Veľkom Kýri. AVANS 1997, 1999, 99-101.

Lichardus/Vladár 1998 - J. Lichardus/J. Vladár: Frühe und mittlere Bronzezeit in der Bronzezeit in der Südwestslowakei. Forschungsbeitrag von Anton Točík. (Rückblick und Ausblick). Slov. Arch. 55, 1998, 221-352.

Mitáš 2000 - V. Mitáš: Únětická kultúra na dolnom Ponitrí a Požitaví. K problematike tzv. hurbanovského typu. Diplomová práca (UKF). Nitra 2000, rukopis.

Moucha 1963 - V. Moucha: Die Periodisierung der Únětícer Kultur in Böhmen. Sbor. Čsl. Společ. Arch. 3, 1963, 9-60.

Nešporová 1969 - T. Nešporová: K problematike hatvanskej kultúry na južnom Slovensku. Slov. Arch. 17, 1969, 369-402.

Neustupný et al. 1960 - J. Neustupný et al.: Pravěk Československa. Praha 1960.

Nevizánsky/Ožďáni 1995 - G. Nevizánsky/O. Ožďáni: Praveké a včasnohistorické sídliská v Nitre-Mlynárciach. AVANS 1993, 1995, 101-103.

Novotná 1970 - M. Novotná: Die Äxte und Beile in der Slowakei. München 1970.

Novotná 1980 - M. Novotná: Die Nadeln in der Slowakei. München 1980.

Novotná 1981 - M. Novotná: Zur Stellung und Funktion einiger Typen der Bronzeindustrie in der älteren Bronzezeit. Slov. Arch. 29, 1981, 121-129.

Novotná 1984 - M. Novotná: Halsringe und Diademe in der Slowakei. München 1984.

Novotná 1986 - M. Novotná: Príspevok k poznaniu hatvanskej kultúty na Slovensku. Arch. Rozhledy 38, 1986, 275-282.

Novotná 1994 - M. Novotná: Svedectvá predkov. Martin 1994.

Novotná 1999 - M. Novotná: Die Aunjetitzer Kultur in der Slowakei. Stand der Forschung. In: *Bátora/Peška 1999*, 97-111.

Novotná/Novotný 1984 - M. Novotná/B. Novotný: Aunjetitzer Kultur. Der Hurbanovo-Typus. In: *Tasič 1984*, 307-312, 315-320.

Novotný a kol. 1986 - B. Novotný a kol.: Encyklopédia archeológie. Bratislava 1986.

Ondráček 1962 - J. Ondráček: Únětické pohřebiště u Rebešovic na Moravě. Sbor. Čsl. Společ. Arch. 2, 1962, 5-100.

Pástor 1978 - J. Pástor: Čaňa a Valalíky - pohrebiská zo staršej doby bronzovej. Košice 1978.

Paulík 1962 - J. Paulík: Nález hrivien v Rastislaviciach. Štud. Zvesti AÚ SAV, 10, 1962, 121-124.

Paulík 1993 - J. Paulík: Bronzom kované dejiny. Bratislava 1993.

Pichlerová/Tomčíková 1993 - M. Pichlerová/K. Tomčíková: Archeologická zbierka zo Želiezoviec. Zbor. SNM. Arch. 87, 1993, 53-90.

Pleiner/Rybová a kol. 1978 - R. Pleiner/A. Rybová a kol.: Pravěké dějiny Čech. Praha 1978.

Podborský 1997 - V. Podborský: Dějiny pravěku a rané doby dějinné. Brno 1997.

Rejholcová 1978 - M. Rejholcová: Typ ako archeologická kategória. In: Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii. Nitra 1978, 56-58.

Ruttkayová 1996 - J. Ruttkayová: Záchranný výskum v Nitre na Kupeckej ulici. AVANS 1994, 1996, 153, 154.

Schubert 1973 - E. Schubert: Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau. Ber. RGK 54, 1973, 1-106.

Szőke/Nemeskéri 1954 - B. Szőke/J. Nemeskéri: Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuranoch. Slov. Arch. 2, 1954, 105-127.

Šiška 1978 - S. Šiška: Príspevok k vyčleneniu pojmov „kultúra" a „kultúrna skupina" v praveku. In: Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii. Nitra 1978, 35-42.

Tasič 1984 - N. Tasič (Ed.): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984.

Točík 1956 - A. Točík: Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku (Tézy). Referáty. Liblice 1955/2, 1956, 24-46.

Točík 1961 - A. Točík: Stratigraphie auf der befestigten Ansiedlung in Malé Kosihy, Bez. Štúrovo. In: A. Točík (Ed.): Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958. Bratislava 1961, 17-42.

Točík 1964a - A. Točík: Novšie nálezy zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Štud. Zvesti AÚ SAV 13, 1964, 127-156.

Točík 1964b - A. Točík: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava 1964.

Točík 1978a - A. Točík: Prieskum archeologických lokalít na južnom Slovensku. AVANS 1977, 1978, 233-237.

Točík 1978b - A. Točík: Prieskum archeologických lokalít v Bajči. AVANS 1977, 1978, 237-246.

Točík 1979 - A. Točík: Výčapy-Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Nitra 1979.

Točík 1980 - A. Točík: Archeologické prieskumy v roku 1979. AVANS 1979, 1980, 211-215.

Točík 1981a - A. Točík: Malé Kosihy. Osada zo staršej doby bronzovej. Nitra 1981.

Točík 1981b - A. Točík: Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Maďarovce Kultur 1. Nitra 1981.

Točík 1984 - A. Točík: Prieskumy na južnom Slovensku. AVANS 1983, 1984, 212-214.

Točík 1986 - A. Točík: Opevnené sídlisko zo staršej doby bronzovej vo Vrábľoch. Slov. Arch. 44, 1986, 463-476.

Točík/Vladár 1971 - A. Točík/J. Vladár: Prehľad bádania v problematike vývoja Slovenska v dobe bronzovej. Slov. Arch. 19, 1971, 365-422.

Torma 1978 - I. Torma: A balatonakali bronzkori sír. Veszprém Megyei Múz. Közl. 13, 1978, 15-27.

Veliačik 1984 - L. Veliačik: Hroby zo staršej doby bronzovej v Rumanovej. AVANS 1983, 1984, 220-223.

Veliačik 1985 - L. Veliačik: Pohrebisko únětickej kultúry v Rumanovej. AVANS 1984, 1985, 244-246.

Veliačik 1986 - L. Veliačik: Výsledky výskumu v Rumanovej. AVANS 1985, 1986, 234-236.

Vladár 1964 - J. Vladár: Archeologický výskum v Branči pri Nitre v rokoch 1961-62. Arch. Rozhledy 16, 1964, 63-100.

Vladár 1973 - J. Vladár: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči. Bratislava 1973.

Vladár 1974 - J. Vladár: Die Dolche in der Slowakei. München 1974.

Vladár/Romsauer 1999 - J. Vladár/P. Romsauer: Zur Problematik der Aunjetitzer Kultur in der Slowakei. In: *Bátora/Peška 1999*, 127-136.

Rukopis prijatý 8. 11. 2004

Mgr. Vladimír Mitáš
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra

On some questions of so-called Hurbanovo type

Vladimír Mitáš

SUMMARY

The contribution deals with a limit zone of Únětice-culture spreading in south-west Slovakia - basins of the rivers Nitra and Žitava, and is oriented in some questions connected with the problem of so-called Hurbanovo type. The solution of the problem has issued mostly from published finds revealed at burial grounds in Bajč, Hurbanovo (*Točík 1979*) and Nesvady (*Dušek 1969*). Any of these burial grounds, however, was not completely excavated.

The analysis of finds belonging to the Únětice culture and excavated at the basins mentioned above, has pointed out that the existence of Hurbanovo type cannot be accepted. The so-called Hurbanovo type in its substance is only a strange impact on the Únětice culture in a limit zone of its spread. *A. Točík* (*1956*, 24) presented its separation without any deeper analysis only after a preliminary examination of finds from a burial ground in Hurbanovo.

By its genesis, archaeological material revealed at sites of the so-called Hurbanovo type is unambiguously connected with the Únětice culture. Majority of ceramic and metal offerings from all analysed sites is an important criterion that is showing a clear pertinence of these cemeteries to the Únětice cultural circle. Only a minute part of pottery is genetically joined with transdanubian cultural element. It got to the Únětice cultural environment from the Hatvan or Kisapostag cultures.

As the pertinence of sites of the so-called Hurbanovo type to the Únětice culture, or to its Moravian-Slovak-Lower-Austrian group, has become clear now, we propose to use the terms "Hurbanovo group" or "Hurbanovo type" only with the denotation "so-called type" or "so-called group" in consideration of the research history in this region or of this problem.

The fact that the so-called Hurbanovo type is an artificially formed archaeological group can be illustrated also by a later occurrence of the north-Pannonian element at Maďarovce-culture sites, which can also be a theoretical basis for a mixed archaeological group. A strange cultural intervention itself, which can obtain an import quality, too, does not warrant a separation of a new archaeological group or type.

Unjustified formation of the Hurbanovo type is supported also by a geographic aspect - presence of transdanubian cultural expressions not only on a small territory of lower Nitra and Žitava basins but also at a higher situated site in Vráble (*Točík 1986*), at Únětice burial grounds in Matúškovo and Sládkovičovo in lower river Váh valley (*Točík 1979*), at a Wieselburg-culture burial ground in Hainburg over the Danube (*Bándi 1963*, 31) or as far as at a south-Bohemian site from the Early Bronze Age in Hosty (*Beneš 1988; 1989*).

Re-evaluation of the analysed burial grounds internal chronology has brought several new observations. *A Točík* (*1979*) was the first who had sketched analogical development of the so-called Hurbanovo type burial grounds with those belonging to the Únětice culture in south-west Slovakia. More accurate chronological differentiation of these sites was published not long ago (*Lichardus / Vladár 1998*). The last inner chronology is slightly modified by us.

Considering the new facts, at least three burial horizons are presupposed in Hurbanovo. The horizon Hurbanovo I belongs to the pre-classic Únětice horizon (the turn of BA1 and BA2 stages), what is documented first of all with a low cup revealed in the grave 4 (*Točík 1979*, tab. 81: 7) and the grave position in southern (the oldest) section of the burial site. Horizons Hurbanovo II (classic Únětice horizon) and Hurbanovo III (post-classic Únětice horizon) are presented more remarkably and they belong to the BA2 stage. The Hatvan-Kisapostag impact occurred probably in the Hurbanovo II horizon, but we cannot discount the idea that a part of foreign artefacts can get to graves during the following horizon. A small early-Maďarovce jug, that was found during the material revision from the position of the Bacherov majer, is hypothetically the youngest artefact from the burial ground, if it belongs to it really. The find can be dated to the turn of stages BA2 and BA3. With regard to finds from excavated positions, beginnings of the other burial grounds are connected with the BA2 stage. Burial sites in Bajč and Nesvady were probably used till the beginning of BA3.

Strange cultural currents from the Transdanubian were documented in classic Únětice horizon of the analysed burial grounds. Mutual cultural influencing, however, continued probably also in the post-classic Únětice period.

The burial grounds under study support the already known fact that the Únětice culture played a relevant part in the genesis of the Maďarovce culture.

Fig. 1. Únětice culture in a limit zone of its spread: the rivers Nitra and Žitava valleys. Legend: a - grave, burial ground; b - settlement site, finds of a settlement-site character; c - another finds; d - limits of the Únětice-culture spread in the space of western Slovakia. Numbers of sites correspond with those in the list of Únětice-culture finds in the text.

Fig. 2. Bajč-Ragoňa. Occurrence of the Kisapostag-culture pottery at the burial ground. Legend: a - presence of the Kisapostag-culture pottery in a grave.

Fig. 3. Hurbanovo-Bacherov majer. Occurrence of the Kisapostag-culture pottery at the burial ground. Legend: a - presence of the Kisapostag-culture pottery in a grave.

Fig. 4. Nesvady-Košikáreň. Occurrence of the Kisapostag-culture pottery at the burial ground. Legend: a - presence of the Kisapostag-culture pottery in a grave.
Fig. 5. Bajč-Ragoňa. Burial horizons at the burial ground.
Fig. 6. Hurbanovo-Bacherov majer. Burial horizons at the burial ground.
Fig. 7. Nesvady-Košikáreň. Burial horizons at the burial ground.
Fig. 8. Pottery of strange origin at the Únětice-culture burial grounds. 1, 2 - Nesvady, grave 76; 3 - Hurbanovo, grave 63; 4, 5 - Hurbanovo, grave 82. The grave drawing without a scale.
Fig. 9. Hurbanovo-Bacherov majer. Early Maďarovce-culture jug.

Table 1. Graves with the Kisapostag-culture pottery from Únětice burial grounds in lower rivers Nitra and Žitava valleys.
Table 2. Chronological position of Únětice burial grounds in lower rivers Nitra and Žitava valleys.

Translated by Ludmila Vaňková

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA LII-2, 2004, 301-346

HROBY VO VEĽKOMORAVSKÝCH SÍDLISKOVÝCH AREÁLOCH Z ÚZEMIA SLOVENSKA[1]

MILAN HANULIAK

Graves sunk in settlement areas during the 9th-10th cent. represent a rare way of inhumation. Analysis of finds provided determining signs of all elements of burial rite. Complementing with further historical sources, the author can state reasons for placing the graves at settlement sites, which reasons he see in extraordinary position of the dead. These persons could get into this position, when after having broken valid contemporary law they deceased and were not able to retrieve their failures. This second-rate social status of similar character could obtain also another individuals who had died by an uncommon way or under unclear conditions. This way of inhumation does not represent some phenomenon of a crisis, but it is an evidence for growing legal consciousness of members of the Great Moravian society.

Počas komplexného spracúvania pohrebiskových lokalít vytvorených v priebehu mladšieho úseku včasného stredoveku na území dnešného Slovenska bolo preukázané, že ich kolekcia je zložená z oveľa pestrejšej škály typov, ako sa to dosiaľ uvádzalo v odbornej literatúre (*Hanuliak 1996*, 333, 334; *1997*, 68, 69). Indície tohto druhu sa v plnej miere potvrdili pri analýzach skompletizovaného súboru nálezísk sepulkrálneho charakteru z veľkomoravského obdobia (*Hanuliak 2004b*, 38, 39). Z detailného rozboru určujúcich znakov ich reprezentantov vyplynulo, že okrem výraznej prevahy pohrebísk boli počas 9.-10. stor. jedinci posmrtne ukladaní aj na kostolných cintorínoch, aj do osamotených hrobov alebo do znefunkčnených sídliskových objektov, ako aj do hrobov vyhĺbených v sídliskových areáloch. Zatiaľ čo pre pohrebiská a kostolné cintoríny je v hlavných rysoch typický priestorovo uzavretý zhlukový spôsob kontinuálneho pochovávania príslušníkov istej sociálnej skupiny, pre troch zvyšných zástupcov sú príznačné skôr charakteristiky opačných hodnôt. Presvedčivým spôsobom to dokumentuje kategória lokalít s hrobmi umiestnenými v sídliskových areáloch. K ich ďalším typickým znakom patrí aj rozptýlenosť rozmiestňovania hrobov, zvýraznená značnými vzdialenosťami od seba, rôznorodou a hodnotami neustálenou orientáciou ich pozdĺžnych osí. Na rozdiel od regulárnych pohrebísk bývajú v opisovaných hroboch vo zvýšenej miere zaznamenávané tiež podpriemerné hodnoty metrických údajov, striedané výnimočnými prípadmi vnútornej úpravy jám. V uložení telesných zvyškov sú obvyklé výnimočné polohy. V skladbe zomrelých tvoria značný podiel detskí jedinci rôznych vekových kategórií a dospelí muži.

Uvedené charakteristiky sú už na prvý pohľad natoľko výnimočné, že hroby opisovaného typu nemožno naďalej zlučovať s regulárnymi pohrebiskami a považovať ich za rovnocennú súčasť ich kolekcie. Napriek tomu zmienky v odbornej literatúre aj z najnovšieho obdobia svedčia skôr o tom, že hrobom zo sídliskových areálov sa nepriznáva osobité postavenie. V záujme nápravy daného stavu je preto potrebné urobiť kompletnú analýzu uvedeného typu sepulkrálnych pamiatok, s precíznym vyhodnotením ich určujúcich vlastností, doplnenú hľadaním podstaty predmetného spôsobu inhumácie.

KATALÓG LOKALÍT

V katalógu sa uvádza skompletizovaný súbor nálezísk s hrobmi vyhĺbenými v sídliskových areáloch na území dnešného Slovenska. Sú tu zachytené najdôležitejšie charakteristiky jednotlivých lokalít. Hĺbka a šírka informatívnosti bola zámerne znivelizovaná na jednotnú úroveň, aby sa zotreli značné rozdiely v kvalite, obsahovej a informačnej náplni údajov. Ťažiskové informácie o príslušnom archeologickom nálezisku sa uvádzajú jednotne. Za administratívnym názvom lokality figuruje čiarkou oddelené označenie polohy náleziska a v zátvorke je skratkou zachytený okres. Ďalšie údaje sú kvôli prehľadnosti zaznamenané pod písmenami veľkej abecedy A-F. Každému zo šiestich bodov základnej štruktúry heslára bol okrem informatívnosti prisúdený aj istý cieľový zámer.

[1] Štúdia vznikla v rámci grantového projektu 2/5059/23 grantovej agentúry VEGA.

V bode A možno nájsť údaje o umiestnení lokality a jej previazanosti s istou formou terénneho prostredia. Do bodu B boli zaradené informácie o spôsobe objavenia, resp. preskúmania náleziska, doplnené o počet hrobov a rámcový vek pochovaných. V bode C sú z pestrej škály elementov pohrebného rítu vyzdvihnutí iba ich špecifickí zástupcovia, nie štandardne sa opakujúce zložky. Selektívny prístup bol zvolený aj v prípade bodu D a preto sú uvádzané iba základné typy predmetov pohrebného inventára. Charakteristika príslušnej lokality je spresnená v bode E - udáva vzdialenosť medzi hrobmi, ich prípadné odsunutie od regulárneho pohrebiska, vzťah k charakteru sídliskového prostredia so špecifikáciou chronologického zaradenia. Medzi titulmi použitej pramennej bázy z bodu F figurujú predovšetkým tie, ktoré boli z hľadiska poskytnutých informácií najobsiahlejšie a najkonkrétnejšie.

1. **Bajč, Medzi kanálmi** (okr. Komárno)
A: Piesková duna ostrovného typu, umiestnená medzi zaniknutými meandrami Žitavy.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (D. Čaplovič, M. Ruttkay) bolo v rokoch 1987-1988 preskúmaných osemnásť hrobov detských a dospelých jedincov.
C: Neštandardné uloženie a zámerne porušené telo zomrelého, výnimočná orientácia.
D: Britva, ihelník, kresací kamienok, nôž, ocieľka, praslen, dláto, otka, šíp, ostroha, meč, náušnica, korálik, prsteň, gombík, amulet, náramok, sklený črep, minca, vedierko, keramická nádoba.
E: Ide o hroby rozptýlené v sídliskovom areáli a odsunuté od pohrebiska, vyhĺbené počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia.
F: *Ruttkay, M. 1989*, 302; *2002*, 288-297.

2. **Bíňa, Farská záhrada-Park** (okr. Nové Zámky)
A: Rovinatý terén na najvyššom mieste hronskej terasy, chránený prirodzenou konfiguráciou terénu a valom.
B: Systematickým výskumom AM SNM (Š. Holčík, K. Prášek) bol v rokoch 1978 a 1994 preskúmaný hrob detského a dvoch dospelých jedincov.
C: Neštandardné uloženie zomrelého.
D: Náušnica, gombík.
E: Ide o hroby v sídliskovej vrstve, vzdialené od seba 13-70 m, odsunuté od pohrebiska, vyhĺbené počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia a v poveľkomoravskom období.
F: *Holčík 1980*, 113, 114; *1991*, 85; *Prášek 1996*, 142; Dokumentačné materiály AM SNM.

3. **Bíňa, Strojový park** (okr. Nové Zámky)
A: Mierne zvlnený terén na severnom okraji hronskej terasy, mierne klesajúci východným smerom.
B: Zisťovacím výskumom AÚ SAV (A. Habovštiak) v roku 1962 a AM SNM (Š. Holčík) v roku 1978 bolo preskúmaných päť hrobov detských a dospelých jedincov.
C: Neštandardné uloženie a zámerne porušené telo zomrelého, výnimočná orientácia, vnútorná úprava hrobovej jamy drevom, postranná komora.
D: Nôž, náušnica.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 26-40 m, ktoré boli počas poveľkomoravského obdobia zahĺbené v sídliskovej vrstve a odsunuté od pohrebiska.
F: *Holčík 1980*, 114; NS 2897/65 a 4730/69.

4. **Blatné, Pustáky** (okr. Senec)
A: Takmer rovinatý terén potočnej terasy.
B: Systematickým výskumom AM SNM (J. Bartík, Z. Farkaš) v roku 2002 bol preskúmaný hrob dospelého jedinca.
C: Neštandardné uloženie zomrelého, výnimočná orientácia.
D: Nôž.
E: Ide o hrob, ktorý bol počas poveľkomoravského obdobia zahĺbený v sídliskovej vrstve a odsunutý od pohrebiska.
F: *Bartík/Farkaš 2001*, 28; *2003*, 23; Dokumentačné materiály AM SNM.

5. **Bojničky, Staré Háje** (okr. Hlohovec)
A: Takmer rovinatý terén v ľavobrežnej inundácii Váhu.
B: Pri odhumusovávaní plochy mechanizmom v roku 1967 bol porušený hrob dospelého jedinca.
C: Vnútorná úprava hrobovej jamy drevom.
D: Nôž, ostroha, sekera, gombík, keramická nádoba.
E: Ide zrejme o hrob jedinca, ktorý bol počas staršieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbený v sídliskovej vrstve.
F: *Bialeková 1993a*, 223, 240, 250; NS 2431/67.

6. **Branč, Helyföldek** (okr. Nitra)
A: Východná časť rovinatej terasovitej vyvýšeniny.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (J. Vladár) v rokoch 1961-1962 bol preskúmaný hrob nedospelého a hrob dospelého jedinca.
C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hroby vzdialené od seba cca 30 m, ktoré boli počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbené na okraji sídliskového areálu.
F: *Vladár 1964*, 98, 99; NS 126/91.

7. **Bratislava-Devín, Hradný areál-severná časť** (okr. Bratislava)
A: Mierne klesajúci terén v blízkosti valu.
B: Systematickým výskumom MM (V. Plachá, J. Hlavicová) v roku 1968 bol preskúmaný hrob dospelého jedinca.
C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hrob, ktorý bol počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbený v sídliskovej vrstve.
F: *Plachá/Hlavicová/Keller 1990*, 87.

8. **Bratislava-Staré Mesto, Beblavého ul.** (okr. Bratislava)
A: Východné svahy hradného návršia v blízkosti včasnostredovekého valu.
B: Záchranným výskumom MM (A. Piffl) v roku 1970 boli preskúmané dva hroby dospelých jedincov.

C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hroby vzdialené od seba vyše 15 m, ktoré boli počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia (resp. v poveľkomoravskom období) zahĺbené v sídliskovej vrstve.
F: *Polla/Vallašek 1991*, 14, 15; Dokumentačné materiály MM.

9. Čataj, Nad korytom (okr. Senec)
A: Juhovýchodný okraj pravobrežnej terasy Vištuckého potoka.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (O. Ožďáni) v roku 1976 boli preskúmané dva hroby detských a dva hroby dospelých jedincov.
C: Vnútorná úprava hrobovej jamy drevom.
D: Britva, brús, nôž, praslen, kostený hrot, šíp, sekera, náušnica, keramická nádoba, príloha mäsitej potravy.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 6-30 m, ktoré boli počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbené v sídliskovom areáli.
F: *Hanuliak/Ožďáni 2004*, 35-48; NS 7774/76.

10. Gajary, Radlica II (okr. Malacky)
A: Západný svah duny klesajúcej do inundácie severného prítoku Zahumenického potoka.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (K. Elschek, K. Marková) v roku 2001 boli preskúmané dva hroby dospelých jedincov.
C: Vnútorná úprava hrobovej jamy drevom, výnimočná orientácia.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hroby vzdialené od seba cca 30 m, ktoré boli počas staršieho (resp. mladšieho) úseku veľkomoravského obdobia zahĺbené v sídliskovej vrstve.
F: *Marková/Elschek 2002*, 131, 132.

11. Igram, Plynovod (okr. Senec)
A: Východný okraj pravobrežnej terasy Vištuckého potoka.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (O. Ožďáni) v roku 1976 boli preskúmané hroby detského a dospelého jedinca.
C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Nôž, keramická nádoba.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 42 m, ktoré boli počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbené v sídliskovom areáli.
F: *Hanuliak/Ožďáni 2004*, 35-48; NS 8139/77.

12. Komjatice, Kňazova jama (okr. Nové Zámky)
A: Návršie duny klesajúce juhozápadným smerom.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (A. Točík) v roku 1979 bol preskúmaný nezistený počet hrobov.
C: Bez informácie o výskyte výnimočných zložiek.
D: Bez nálezov.
E: Ide s veľkou pravdepodobnosťou o hroby vyhĺbené počas staršieho (resp. mladšieho) úseku veľkomoravského obdobia, rozptýlené v sídliskovom areáli.
F: *Točík 1980*, 223; NS 9700/81.

13. Komjatice, Tomášove (okr. Nové Zámky)
A: Vrcholová časť duny na pravobrežnej terase starého koryta Nitry.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (A. Točík) v roku 1977 bol preskúmaný hrob s dvoma detskými jedincami.
C: Výnimočná orientácia.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hrob, ktorý bol počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbený na okraji sídliskového areálu a odsunutý od pohrebiska.
F: *Točík 1978*, 257; NS 9256/80.

14. Ludanice, Areál Agroletu (okr. Topoľčany)
A: Rovinatý úsek v mierne zvlnenom terénnom prostredí.
B: Pri obhliadke zemných prác OVM-T (E. Opluštil) v roku 1977 boli zdokumentované dva hroby dospelých jedincov.
C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Nôž, šíp.
E: Ide o hroby rozptýlené v sídliskovej vrstve, zahĺbené počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia.
F: *Wiedermann 1985*, 66; NS 8210/77.

15. Mužla-Čenkov, Orechový sad (okr. Nové Zámky)
A: Vyvýšené rovinaté prostredie na ľavom brehu Dunaja.
B: Systematickým výskumom AÚ SAV (M. Hanuliak) v roku 1989 bolo preskúmaných osem hrobov detských a dospelých jedincov.
C: Neštandardné uloženie a zámerne porušené telo zomrelého, výnimočná orientácia, vnútorná úprava hrobovej jamy drevom.
D: Britva, kosák, nôž, kostený hrot, šíp, sekera, náušnica, korálik, keramická nádoba, vajce, vedierko, príloha mäsitej potravy.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 1-52 m, ktoré boli počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbené v sídliskovom areáli a odsunuté od pohrebísk.
F: *Hanuliak/Kuzma 1991*, 36; NS 12652/90.

16. Mužla-Čenkov, Vilmakert (okr. Nové Zámky)
A: Vyvýšené rovinaté prostredie na ľavom brehu Dunaja, vymedzené z troch obvodových strán valom.
B: Systematickým výskumom AÚ SAV (M. Hanuliak, I. Kuzma, P. Šalkovský) v rokoch 1980-1989 bolo preskúmaných osemnásť hrobov detských a dospelých jedincov.
C: Neštandardné uloženie a zámerne porušené telo zomrelého, výnimočná orientácia, vnútorná úprava hrobovej jamy drevom.
D: Nôž, ostroha, náušnica, gombík, pracka, súčasť upínacieho remeňa ostrohy, amulet, keramická nádoba, hrkálka.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 7-35 m, ktoré boli počas veľkomoravského a poveľkomoravského obdobia zahĺbené v sídliskovom areáli a odsunuté od pohrebísk.
F: *Hanuliak/Kuzma 1991*, 36; *Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993*, 153-158.

17. Nitra-Horné Krškany, Mikov dvor (okr. Nitra)
A: Severný okraj terasovitej vyvýšeniny obtekanej potokom Selenec a Janíkovským potokom.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (B. Chropovský) v rokoch 1978-1982 a 1984 bolo preskúmaných údajne 45 hrobov.
C: Bez informácie o výskyte výnimočných zložiek.
D: Nôž, ihelník, praslen, náušnica, korálik, prsteň, gombík, keramická nádoba.

E: Ide s veľkou pravdepodobnosťou o hroby vyhĺbené počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia, rozptýlené v sídliskovom areáli a odsunuté od pohrebiska.
F: *Pramene 1989*, 219; NS 8782/79; 9069/80; 9398/80; 9720/81; 10094/82; 11028/85.

18. Nitra-Chrenová I, Športový areál (okr. Nitra)
A: Mierne zvlnený terén na ľavobrežnej terase Nitry.
B: Pri obhliadke výkopových prác AÚ SAV (M. Kliský) v roku 1969 bol zdokumentovaný hrob dospelého jedinca. Záchranným výskumom AÚ SAV (B. Chropovský, G. Fusek) v rokoch 1983-1984 bol preskúmaný hrob dieťaťa a dospelého jedinca.
C: Výnimočná orientácia.
D: Náušnica.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 50-70 m, ktoré boli počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia a v poveľkomoravskom období zahĺbené na okraji sídliskového areálu.
F: *Chropovský/Fusek 1988*, 155; NS 4611/69; 10513/84.

19. Nitra-Chrenová I, Baumax-Shell (okr. Nitra)
A: Mierne klesajúci terén na juhovýchodnom okraji terasy Nitry.
B: Predstihovým výskumom AÚ SAV (G. Březinová) v rokoch 1996 a 1999 bolo preskúmaných päť hrobov - hrob dieťaťa a štyri hroby dospelých jedincov.
C: Vnútorná úprava hrobovej jamy drevom, výnimočná orientácia jedinca.
D: Nôž, náušnica, kovanie opaska, príloha mäsitej potravy.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 8-55 m, ktoré boli počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbené v sídliskovom areáli a odsunuté od pohrebiska.
F: *Březinová 2003*, 35, 58; NS 13679/96.

20. Nitra-Chrenová III, severne od Mačacieho zámku (okr. Nitra)
A: Takmer rovinaté prostredie terasy Seleneckého potoka.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (B. Chropovský) v roku 1973 bolo preskúmaných desať hrobov detských a dospelých jedincov.
C: Neštandardné uloženie a zámerne porušené telo zomrelého.
D: Nôž, ostroha, korálik, keramická nádoba, železný fragment.
E: Ide s veľkou pravdepodobnosťou o hroby vyhĺbené počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia a v poveľkomoravskom období, rozptýlené v sídliskovom areáli.
F: *Pramene 1989*, 216, 217; NS 8370/78.

21. Nitra-Staré Mesto, Farská ul. 14 (okr. Nitra)
A: Terasovito upravený terén na svahu vyvýšeniny klesajúcej východným smerom.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (A. Rajnič) v roku 1954 bol preskúmaný hrob nedospelého jedinca.
C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hrob, ktorý bol počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbený v sídliskovom areáli.
F: *Pramene 1989*, 207; NS 421/56.

22. Nitra-Staré Mesto, Hradný kopec-Južné nádvorie (okr. Nitra)
A: Terén hradného návršia, mierne sklonený juhozápadným smerom.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (P. Bednár) v roku 1993 bol preskúmaný hrob nedospelého jedinca.
C: Vnútorná úprava hrobovej jamy kameňom.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hrob, ktorý bol počas staršieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbený v sídliskovej vrstve.
F: *Bednár 1995*, 31; *1998b*, 51, 52.

23. Nitra-Staré Mesto, Hradný kopec-Pribinovo nám. (okr. Nitra)
A: Terén hradného návršia, mierne sklonený juhozápadným smerom.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (B. Chropovský, G. Fusek) v roku 1989 boli preskúmané dva hroby dospelých jedincov.
C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hroby vzdialené od seba cca 7 m, ktoré boli počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia (resp. v poveľkomoravskom období) zahĺbené v sídliskovej vrstve.
F: *Bednár 1998b*, 82, 83; *Chropovský/Fusek/Bednár 1991*, 43.

24. Nitra-Staré Mesto, Hradný kopec-Východné nádvorie (okr. Nitra)
A: Vrcholová časť hradného návršia, mierne sklonená severovýchodným smerom.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (P. Bednár) v rokoch 1991-1992 boli preskúmané tri hroby nedospelých jedincov.
C: Neštandardné uloženie a výnimočná orientácia zomrelého.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 8-10 m, ktoré boli počas staršieho úseku veľkomoravského obdobia a v poveľkomoravskom období zahĺbené v sídliskovej vrstve.
F: *Bednár 1998b*, 26, 27; *Bednár/Staník 1993*, 25, 26.

25. Nitra-Staré Mesto, Piaristická ul. 6 (okr. Nitra)
A: Vrcholová časť návršia, mierne sklonená južným smerom.
B: Zisťovacím výskumom AÚ SAV (V. Vendtová) v rokoch 1960 a 1962 bolo preskúmaných päť hrobov dospelých jedincov.
C: Vnútorná úprava hrobovej jamy drevom, neštandardné uloženie a zámerne porušené telo zomrelého, výnimočná orientácia.
D: Ihla, nôž, ostroha, náušnica, korálik, osamotený črep, keramická nádoba, železný fragment.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 12-33 m, ktoré boli počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbené v sídliskovej vrstve.
F: NS 1024/62; 1563/63.

26. Nitra-Zobor, Lupka (okr. Nitra)
A: Juhozápadné svahy vyvýšeniny pod valom predhradia.
B: Systematickým výskumom AÚ SAV (B. Chropovský) v roku 1959 bol preskúmaný hrob dospelého jedinca.

C: Neštandardné uloženie zomrelého.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hrob, ktorý bol počas poveľkomoravského obdobia zahĺbený v sídliskovom areáli a odsunutý od pohrebiska.
F: *Chropovský 1962*, 177; NS 4229/68.

27. Nitra-Zobor, Martinský vrch 1 (okr. Nitra)
A: Juhovýchodným smerom klesajúci svah pod južným nárožím valu.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (A. Točík) v roku 1954 a systematickým výskumom AÚ SAV (B. Chropovský) v rokoch 1961-1964 bolo preskúmaných šestnásť hrobov detských a dospelých jedincov.
C: Výnimočná orientácia zomrelého.
D: Meč, ostroha, sekera a iné predmety.
E: Ide o hroby rozptýlené v sídliskovom areáli a odsunuté od pohrebiska, vyhĺbené počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia.
F: *Chropovský 1975*, obr. 6; *Kliský 1964*, 107, 115; NS 254/54.

28. Nitra-Zobor, Martinský vrch 2 (okr. Nitra)
A: Južným smerom klesajúci svah.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (G. Březinová) v roku 1992 bol preskúmaný hrob.
C: Neštandardné uloženie zomrelého.
D: Nôž, náušnica.
E: Ide o hrob, ktorý bol počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbený v sídliskovom areáli.
F: *Březinová 1993*, 29; NS 13170/93.

29. Nitra-Zobor, Šindolka (okr. Nitra)
A: Takmer rovinatý terén pod úpätím južných svahov vyvýšeniny.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (A. Točík) v roku 1968 a systematickým výskumom AÚ SAV (B. Chropovský, G. Fusek) v rokoch 1975-1977 bolo preskúmaných šesť hrobov detských a dospelých jedincov.
C: Neštandardné uloženie zomrelého, výnimočná orientácia.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 5-25 m, ktoré boli počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia a v poveľkomoravskom období zahĺbené v sídliskovom areáli.
F: NS 4339/69; 8369/78; 8371/78.

30. Nitrianska Streda, Patriková (okr. Topoľčany)
A: Vyvýšená sprašová terasa umiestnená v inundácii Nitry.
B: Pri obhliadke zemných prác OVM-T (E. Wiedermann) v roku 1982 bol zdokumentovaný hrob detského jedinca.
C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Náušnica.
E: Ide o hrob, ktorý bol počas staršieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbený v sídliskovom areáli.
F: *Wiedermann 1985*, 79.

31. Pobedim, Hradištia (okr. Nové Mesto nad Váhom)
A: Mierne vyvýšená terénna vlna medzi Dudváhom a Dubovou.
B: Systematickým výskumom AÚ SAV (D. Bialeková, J. Paulík) v rokoch 1959, 1968-1969 bolo preskúmaných štrnásť hrobov. Išlo o hroby detských, nedospelého a dospelých jedincov.
C: Zábal tela pochovaného, neštandardné uloženie a zámerne porušené telo zomrelého, výnimočná orientácia.
D: Brús, nôž, ocieľka, šidlo, náušnica, amulet, keramická nádoba, vedierko.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 2-130 m, rozptýlené v sídliskovej vrstve a odsunuté od pohrebísk, vyhĺbené počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia a v poveľkomoravskom období.
F: *Pramene 1989*, 402; NS 4178/67; 4788/69; 6239/72; 14818/02.

32. Spišské Tomášovce, Pod Hradiskom (okr. Spišská Nová Ves)
A: Svah mierne klesajúci severozápadným smerom.
B: Systematickým výskumom AÚ SAV (P. Šalkovský) v roku 1977 bol preskúmaný hrob dospelého jedinca.
C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Bez nálezov.
E: Ide o hrob, ktorý bol počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbený v sídliskovej vrstve.
F: *Béreš/Šalkovský 1978*, 38; *Šalkovský 1982*, 134, 135; NS 9979/82.

33. Šurany-Nitriansky Hrádok, Vysoký breh (okr. Nové Zámky)
A: Vrcholová časť sprašovej duny na ľavobrežnej terase Cítenky.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (A. Točík) v rokoch 1953 a 1955 boli preskúmané štyri hroby dospelých jedincov.
C: Výnimočná orientácia.
D: Nôž, sekera, keramická nádoba.
E: Ide o hroby vzdialené od seba 27-46 m, ktoré boli počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbené v sídliskovom areáli.
F: *Bialeková 1958*, 393; *1959*, 445.

34. Trnava, Pri Kamennom mlyne (okr. Trnava)
A: Takmer rovinatý terén pri úpätí sprašovej terasy.
B: Pri zemných prácach v roku 1953 bol amatérsky zdokumentovaný hrob dospelého jedinca.
C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Osamotený črep.
E: Ide o hrob, ktorý bol počas veľkomoravského obdobia zahĺbený v sídliskovej vrstve.
F: NS 418/53.

35. Veľký Kýr, Násypový sek (okr. Nové Zámky)
A: Svahovitý terén pozvoľna klesajúci východným smerom k starému korytu Nitry.
B: Záchranným výskumom AÚ SAV (I. Kuzma, J. Rajtár) v roku 1997 boli odkryté tri hroby dospelých jedincov.
C: Bez výskytu výnimočných zložiek.
D: Nôž, náušnica.
E: Ide o hroby vzdialené od seba cca 40-50 m, ktoré boli počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia zahĺbené v sídliskovom areáli a odsunuté od pohrebiska.
F: *Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999*, 99, 100.

CHARAKTERISTIKA PRACOVNÉHO SÚBORU

Prvostupňové vyhodnocovanie nálezísk z katalógovej časti ukázalo, že ich kolekciu tvorí 35 lokalít umiestnených v rámci 24 súčasných administratívnych celkov a ich miestnych častí[2]. S potrebnou istotou však nemožno rozhodnúť o tom, či ich početnosť je s definitívnou platnosťou kompletná. Minimálne v dvoch prípadoch boli zaznamenané také prvky, ktoré by pripúšťali možnosť pripojenia príslušných lokalít k evidovanému súboru.

Jednou z nich je sídliskový celok s hrobmi, odkrytý v Nitre-Starom Meste-Tržnica (*Bednár / Fottová 2003*, 306, 307, obr. 2; 3). V dôsledku obmedzeného rozsahu preskúmanej plochy a značne porušenej nálezovej situácie v neskoršom období, nie je možné rozhodnúť o tom, či sú hroby súčasťou rozsiahlejšieho pohrebiska, alebo malého pohrebiska a osamotených hrobov rozptýlených po obvode súvekého sídliskového areálu. Pre každú z uvedených možností sú k dispozícii indície podporného i zamietavého obsahu. Sporadicky doložené predmety pohrebného inventára, doplnené stratigrafickými vzťahmi, presviedčajú skôr o nízkej intenzite pochovávania počas dlhodobejšieho rámca, vymedzeného polovicou 9. až začiatkom 11. stor. (P. Bednár - ústna informácia).

Dostatočne zreteľná nie je ani situácia zachytená v Nitre-Starom Meste-Hradný kopec-Kazemata juhovýchodného bastiónu (*Bednár 1998b*, 36, 37; *Bednár / Staník 1992*, 21, 22). Päť doložených kostrových hrobov síce presviedča o koncentrovanom spôsobe pochovávania jedincov na malom priestore typickom pre pohrebisko, no stratigrafická situácia skôr spochybňuje kontinuálny spôsob v hĺbení hrobov, ktorý je príznačný pre spracúvanú kategóriu nekropol.

Odlišná situácia je známa z Pobedima-Na laze (*Bialeková 1993b*, obr. 2; 12; *Vendtová 1969*, obr. 26; 48). Odkryté hroby tu neboli vyhĺbené v súvekom sídliskovom areáli. Predstavujú súčasť dvoch malých nekropol, stredne veľkého a veľkého pohrebiska, ktoré počas pokračujúceho pochovávania postupne prevrstvili staršie sídlisko. Ich súčasťou sú aj okrajové hrobové celky vyhĺbené v nižšej koncentrácii. O vznik sporadicky zachytených anomálií v uložení tela (napr. hroby 33, 112) a v orientácii (napr. hroby 19, 20, 118) sa s najväčšou pravdepodobnosťou pričinil zvyk známy aj z iných lokalít. Jeho podstata tkvie v umiestňovaní výnimočných jedincov z komunity do okrajových zón pohrebísk (*Hanuliak 1990*, 157).

Druhostupňové vyhodnocovanie lokalít z katalógovej časti zasa prinieslo informácie o rôznorodej kvalite údajov z pramennej databázy. Najnižšiu úroveň poskytujú údaje zo štyroch nálezísk (lokality podľa katalógu: 12, 17, 25, 27), na ktorých malo byť zachytených minimálne 66 hrobov, predstavujúcich v pracovnom súbore nezanedbateľný diel s hodnotou 34,2%. Údaje z týchto lokalít neboli sprístupnené. Sú známe z nepriamych informácií a stručných zmienok, ktorých platnosť sa nedá verifikovať. V prípade Komjatíc-Kňazova jama nebolo napríklad možné zistiť ani celkový počet hrobov, hoci ich príslušnosť k reprezentantom spracúvanej kolekcie bola v minulosti potvrdená vedúcim výskumu (A. Točík - ústna informácia).

Nepomerne vyššiu informovanosť poskytuje 11 nálezísk z pracovného súboru (lokality podľa katalógu: 1, 3, 8, 14, 20, 23, 26, 30, 33-35) so 49 hrobmi (25,3% prípadov). Údaje o nich boli už zverejnené, aj keď skôr vo fragmentoch ako v kompletnejšej zostave. Zvyšné informácie nebolo možné iným spôsobom doplniť aj napriek nemalému úsiliu vynaloženému na tento účel. Najvyšší prínos zo spracúvaného súboru poskytuje 78 hrobov (40,4% prípadov) vyhĺbených na 20 náleziskách (lokality podľa katalógu: 2, 4-7, 9-11, 13, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 24, 28, 29, 31, 32). V týchto prípadoch bolo možné získať všetky najzákladnejšie informácie vrátane plánov hrobov, celkových plánov preskúmaných lokalít, údajov o charaktere sídliskového celku. Tieto podklady bolo možné čerpať najmä z odbornej literatúry a z obsahu nálezových správ. Za umožnenie ich štúdia a doplnenie potrebných informácií vďačím J. Bartíkovi, P. Bednárovi, D. Bialekovej, G. Březinovej, K. Elschekovi, Z. Farkašovi, G. Fusekovi, Š. Holčíkovi, B. Chropovskému, I. Kuzmovi, K. Markovej, K. Prášekovi, M. Ruttkayovi, P. Šalkovskému, A. Točíkovi, J. Vladárovi, I. Vlkolinskej.

POHREBISKOVÉ LOKALITY

V pracovnom súbore evidované lokality s hrobmi vyhĺbenými v sídliskových areáloch sú ťažiskovo sústredené v západoslovenskom regióne (obr. 1). Jedinou výnimkou sú Spišské Tomášovce, umiestnené v malej sídliskovej enkláve patriacej do severozápadnej časti východoslovenského regiónu. Na západnom Slovensku sú tieto lokality nepravidelne rozmiestnené v rovnakých makroregiónoch ako zvyšné typy veľkomoravských nekropol. Ich koncentrácia je však neporovnateľne nižšia. Zvýšená

[2] Na rozdiel od predchádzajúceho súpisu lokalít sa všetky informácie o náleziskách uvádzajú spojovníkom, názov polôh však v neskloňovanej podobe, napríklad: v Nitre, v časti Staré Mesto, v polohe na Hradnom kopci, v mieste Kazematy juhovýchodného bastiónu je zapísané ako: v Nitre-Starom Meste-Hradný kopec-Kazemata juhovýchodného bastiónu.

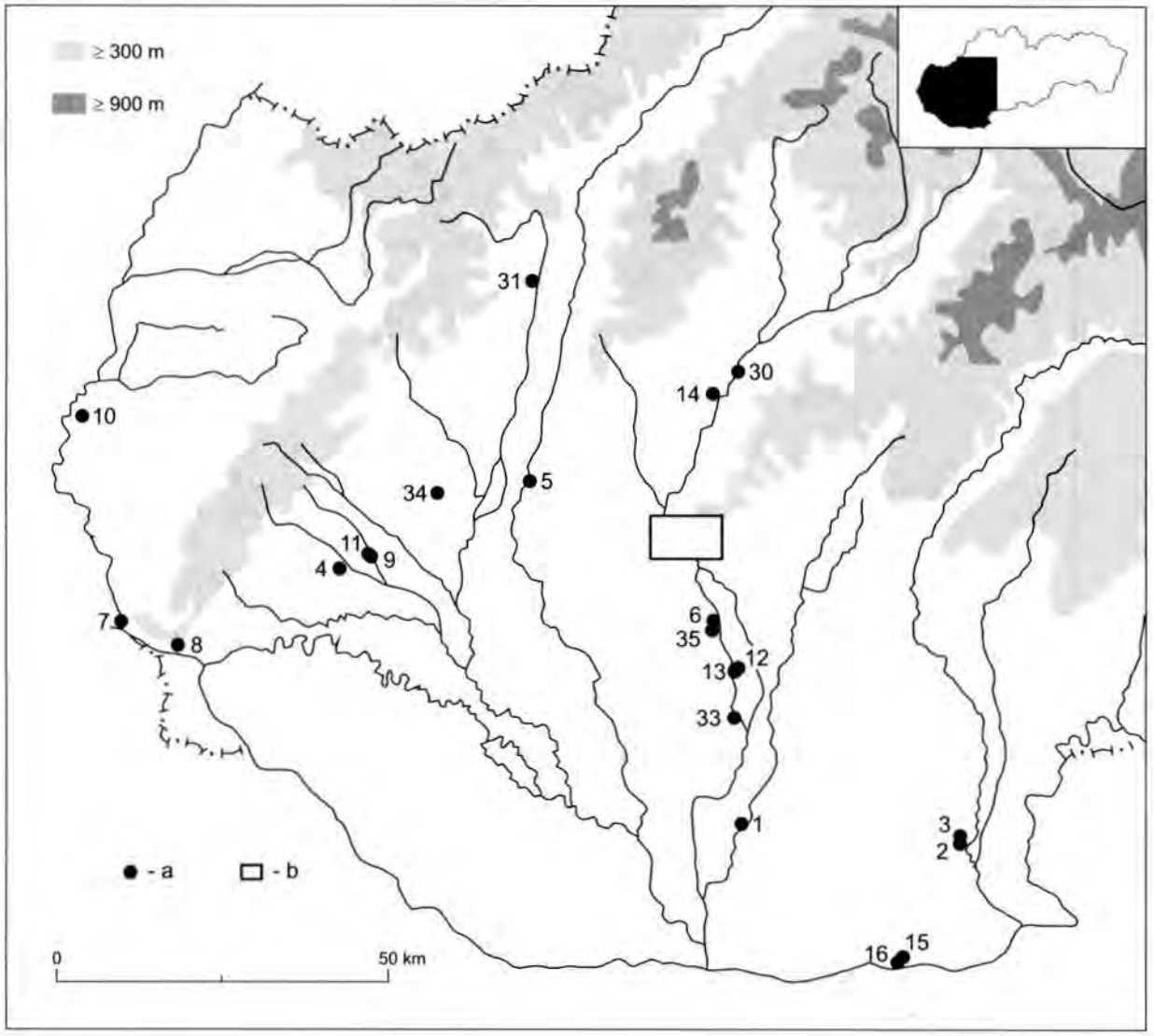

Obr. 1. Spracúvaný typ sepulkrálnych pamiatok v západnej časti Slovenska. Ich číselné označenie sa zhoduje s číselným poradím v katalógu lokalít. Legenda: a - náleziská s hrobmi v sídliskových areáloch; b - náleziská predmetného typu so zahusteným umiestnením v rámci nitrianskej sídliskovej aglomerácie (lokality: 17-29).

početnosť sa dá postrehnúť iba v povodí rieky Nitry. Zriedkavejšia prítomnosť nálezísk v strednom úseku povodia Váhu a v pahorkatinnom prostredí jeho pravostranných prítokov nie je prekvapivá. Ojedinelé lokality z Borskej nížiny, Bratislavy-Devína a Bratislavy-Starého Mesta spolu s dvoma susediacimi polohami z Mužly-Čenkova a Bíne lemujú juhozápadný, južný a juhovýchodný obvod západoslovenského regiónu. Zo severnej strany túto líniu dopĺňa Pobedim a Nitrianska Streda (obr. 1).

Z mikroregionálneho pohľadu nemožno prehliadnuť zatiaľ jedinú zvýšenú koncentráciu sledovaných jednotiek na území nitrianskej sídliskovej aglomerácie (obr. 2). Vďaka nej sa nepriamo potvrdzuje nielen zahustený charakter osídlenia daného územia počas 9.-10. stor., ale aj oveľa užší vzťah spracúvaných nálezísk so sídliskovým prostredím ako s tradičnou škálou typov pohrebiskových lokalít. Toto zistenie však nie je prekvapivé, ak sa zohľadní ich určujúca podstata. V danom momente ide predovšetkým o reprezentantov sídliskových jednotiek, ktoré sa z makroregionálneho pohľadu umiestňovali na základe vplyvu administratívno-hospodárskych determinantov. V miestnych pomeroch zasa zohrávali významnejšiu úlohu hydrologicko-pedologické pomery. Pre pohrebiskové lokality typická previazanosť lokalizácie s kultovo-rituálnymi praktikami stráca v tomto prípade významové opodstatnenie.

Oveľa viac pozornosti si preto zasluhuje posudzovanie výskytu spracúvaných nálezísk v troch rozdielnych typoch nálezového prostredia. Vzhľa-

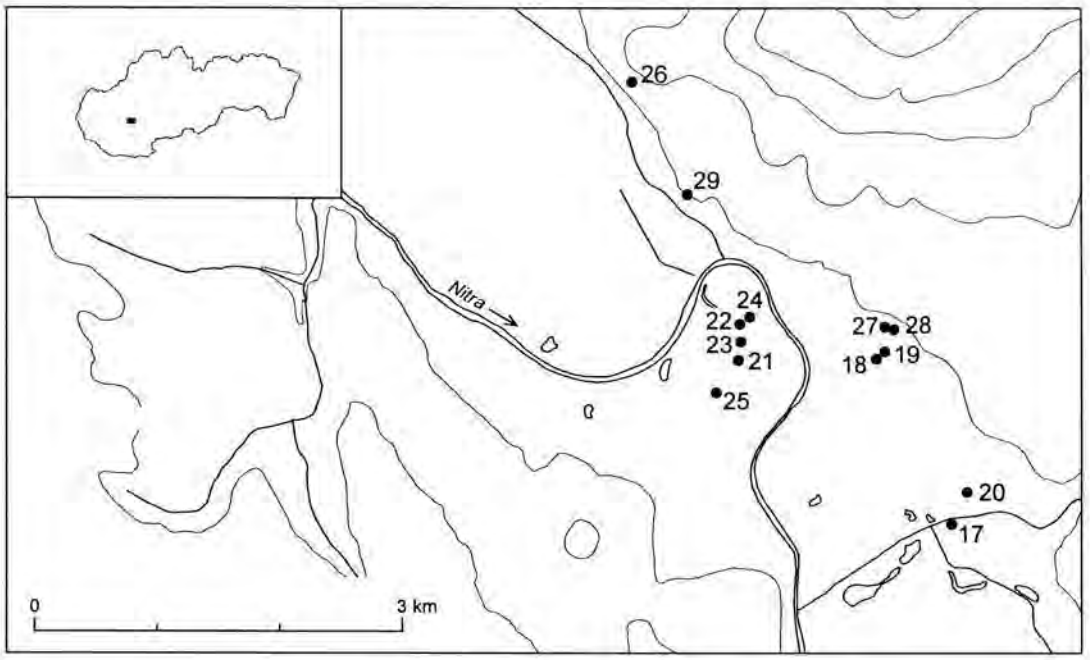

Obr. 2. Spracúvaný typ sepulkrálnych pamiatok v nitrianskej sídliskovej aglomerácii. Ich číselné označenie sa zhoduje s číselným poradím v katalógu lokalít.

dom na skutočnosť, že veľkomoravské osídlenie územia Slovenska je ťažiskovo sústredené vo vidieckom prostredí, neprekvapí ani dominancia predmetných lokalít v danom priestore. Ich kolekciu vytvára 14 nálezísk (lokality podľa katalógu: 1, 4-6, 9-14, 30, 33-35), predstavujúcich v spracúvanom súbore diel s hodnotou 40%. Hroby umiestnené v opevnených areáloch administratívno-hospodárskych centier sú naproti tomu známe z 9 nálezísk (25,7% prípadov; lokality podľa katalógu: 2, 7, 16, 22-25, 31, 32). Nie všetky z nich možno do tejto skupiny zaradiť bezproblémovým spôsobom.

Na ilustráciu možno uviesť situáciu z Pobedima. Celkom 14 hrobov spracúvanej kategórie spolu s ostatnými hrobmi zo štyroch pohrebísk rozdielnej veľkosti bolo vyhĺbených počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia a obdobia poveľkomoravského v rámci sídliskového areálu vymedzeného po obvode valom. Podľa *D. Bialekovej* (*1978*, 162; *1996*, 141, 143) sa v tomto časovom rámci tangovaný priestor už nevyužíval na sídliskové účely, ale iba na pochovávanie. Vzhľadom na zhruba štvrtinový rozsah preskúmanej hradiskovej plochy (*Bialeková 1998*, obr. 1) nemožno s potrebnou istotou vylúčiť, že vo zvyšných sektoroch areálu osídlenie nepokračovalo, hoci možno v pozmenenom funkčnom význame ako počas prvej tretiny 9. stor. Jeho intenzita, vyčíslená pomerom hrobov a dĺžkou pochovávania, pritom nenapĺňa predstavu o výraznejšej redukcii intenzity predpokladaného osídlenia. Opodstatnenosť uvedenej konštrukcie nepriamo potvrdzuje aj situácia z Mužly-Čenkova-Vilmakert po polovici 9. stor., keď tu na základe vnútornej chronológie pochovávania intenzita hĺbenia hrobov kulminovala (*Hanuliak / Kuzma / Šalkovský 1993*, 166).

Posledným typom nálezového prostredia sú sídliskové aglomerácie rozložené v najbližšom okolí administratívno-hospodárskych centier. Do ich kolekcie patrí 12 nálezísk (34,3% prípadov; lokality podľa katalógu: 3, 8, 15, 17-21, 26-29). Okrem prvých troch patrí zvyšných deväť lokalít do zúženého priestorového rámca nitrianskej sídliskovej aglomerácie. Podľa ich vzdialenosti od vyvýšených opevnených areálov možno niektorých reprezentantov s istou pravdepodobnosťou začleniť do rámca predpokladaného hospodárskeho zázemia troch centier. Osada z Nitry-Zobora-Šindolka vykazovala priestorový vzťah k hradisku na Lupke (*Fusek 1998*, 231). Druhá lokalita, evidovaná ako Nitra-Zobor-Lupka, reprezentovaná dvoma batériami hrnčiarskych pecí, ležala pod opevnením predhradia (*Chropovský 1975*, 7). Hradisku Na vŕšku patril akiste fragment odkrytého sídliska z Nitry-Starého Mesta-Farská ul. 14. V blízkosti južného nárožia hradiska na Martinskom vrchu boli zachytené dve lokality vzdialené od seba 160 m (*Březinová 1993*, 28, 29; *Chropovský 1975*, obr. 6). Ďalšie lokality z Nitry-Chrenovej I-Baumax-Shell a Nitry-Chrenovej I-Športový areál sú od predchádzajúcich vzdialené okolo 600 m. Polohy z Nitry-Horných Krškán-Mikov dvor

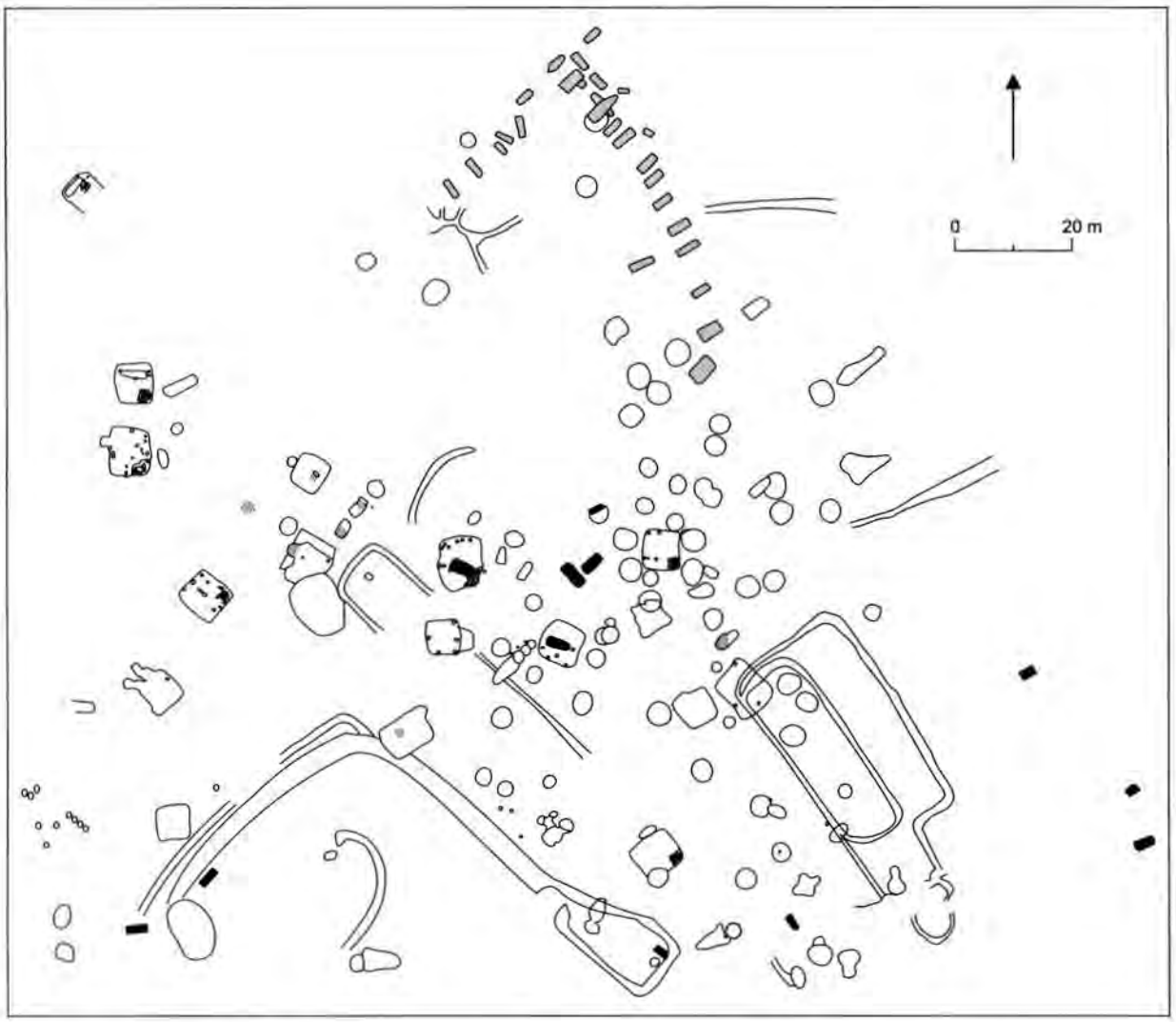

Obr. 3. Bajč, Medzi kanálmi. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli a v rámci pohrebiska. Podľa M. Ruttkaya.

a Nitry-Chrenovej III-severne od Mačacieho zámku sú od hradiska na Martinskom vrchu vzdialené vyše 2000 m. Týmto sa komplikuje možnosť potvrdiť s potrebnou istotou ich vzájomnú spätosť.

Z uvedených lokalít možno iba prevádzkovateľom pecí z Nitry-Zobora-Lupka pripísať špecializovanú výrobnú činnosť. *B. Chropovský (1975, 6)* predpokladal remeselno-výrobnú špecializáciu aj u obyvateľov osady z Nitry-Zobora-Martinský vrch 1.

Pri posudzovaní spôsobu obživy, resp. profesijného zaradenia obyvateľov zo zvyšných nálezísk nitrianskej sídliskovej aglomerácie, ako aj z osád vo vidieckom prostredí z ostatných regiónov Slovenska treba pristupovať nanajvýš opatrne. Na základe obmedzeného odkrytia ich areálov, typológie preskúmaných objektov a nálezového fondu materiálnej kultúry nie je možné na nich preukázať vyšší podiel výrobnej činnosti spájanej s agrárno-remeselníckymi osadami (porovnaj: *Chropovský 1966, 75, 76*). Vo zvýšenej miere ide zrejme iba o dedinské sídliská agrárneho typu. Rozhodujúci podiel v spôsobe obživy ich obyvateľov mala poľnohospodárska činnosť. Pomer rastlinnej a živočíšnej zložky bol akiste v miestnych pomeroch optimálne zladený podľa charakteru prírodného prostredia.

O vznik proklamovanej neistoty pri spresňovaní hospodárskeho charakteru vyhodnocovaných lokalít sa v nemalej miere pričinila aj skutočnosť, že v rámci 15 nálezísk (42,8% prípadov; lokality podľa katalógu: 2-5, 7, 8, 10, 14, 22-25, 31, 32, 34) boli hroby zahĺbené v sídliskovej vrstve mimo plochy s výskytom objektov. Vzhľadom na príznačnú spätosť hrobov spracúvaného typu so sídliskovým areálom možno reálne očakávať, že tangovaný priestor leží na vonkajšom obvode sídliskových areálov. Ich jadro s obytnými a hospodárskymi objektmi nebolo zachytené preto, lebo sa nachádzalo mimo úseku odkrytého pri archeologickom výskume. Typickým

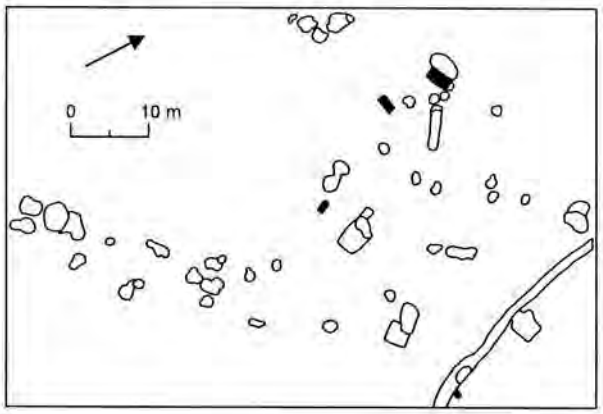

Obr. 4. Čataj, Nad korytom. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli. Podľa M. Hanuliaka a O. Ožďániho.

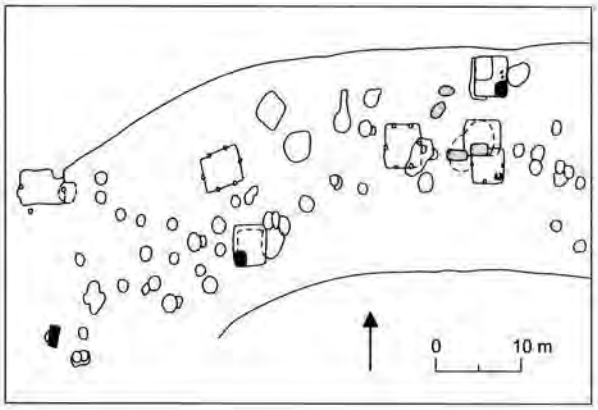

Obr. 5. Komjatice, Tomášove. Umiestnenie hrobu v sídliskovom areáli a hrobov v rámci pohrebiska. Podľa M. Ruttkaya.

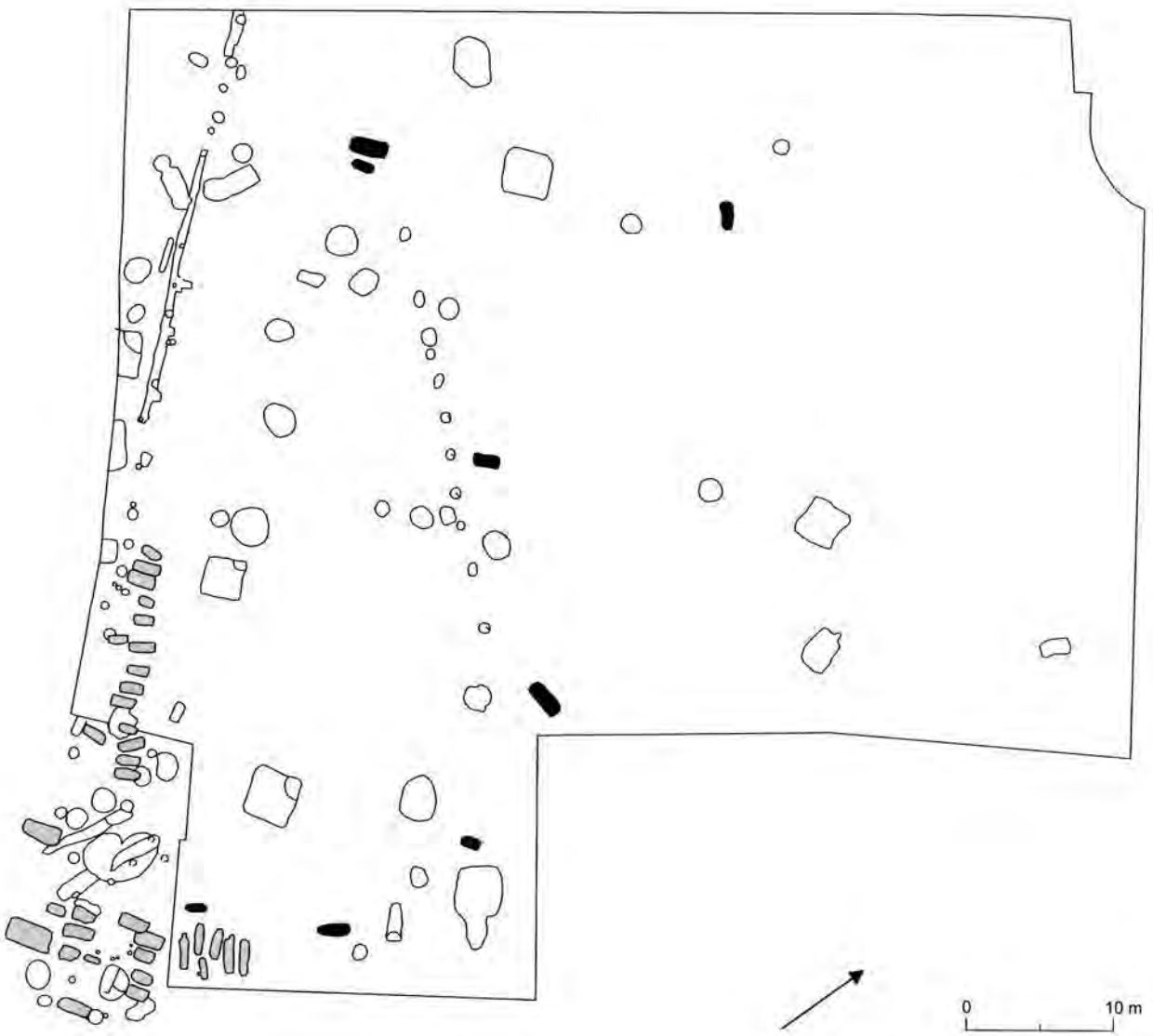

Obr. 6. Mužla-Čenkov, Orechový sad. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli a v rámci pohrebiska. Podľa M. Hanuliaka a I. Kuzmu.

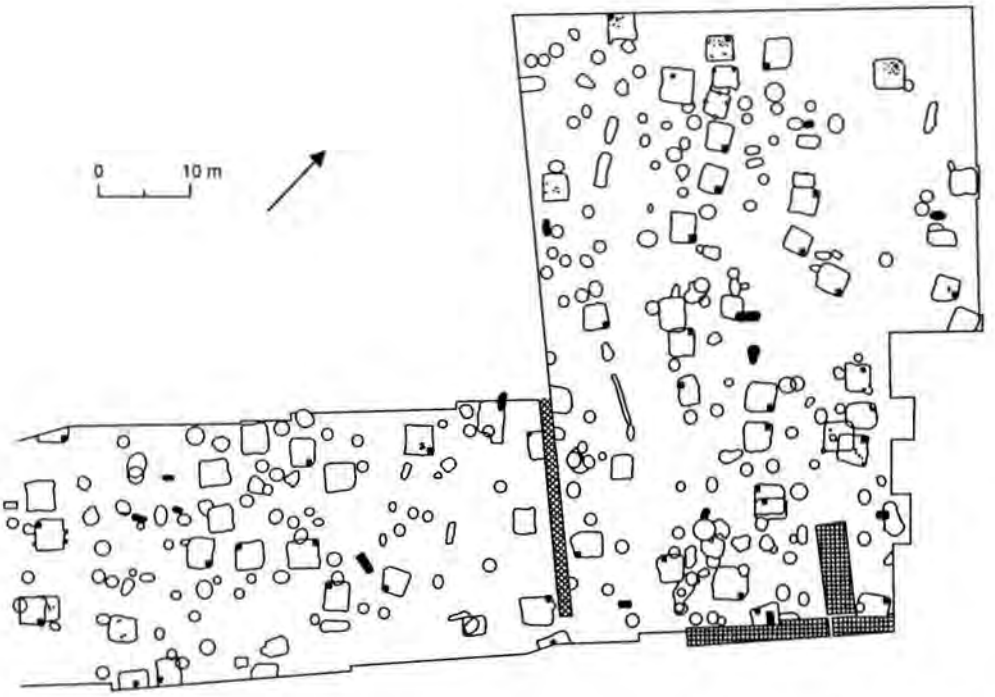

Obr. 7. Mužla-Čenkov, Vilmakert. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli. Podľa M. Hanuliaka, I. Kuzmu a P. Šalkovského.

reprezentantom tohto druhu je lokalita z Gajár. Dva hroby tam boli vyhĺbené na západnom svahu duny klesajúcej do inundácie severného prítoku Zahumenického potoka, zatiaľ čo sídliskový celok, lokalizovaný vo výkope vodovodnej ryhy, zaberal vrcholovú časť návršia (*Elschek/Marková 2000*, 54, 62).

Osobitú skupinu v tejto kolekcii predstavuje sedem nálezísk (46,6% prípadov; lokality podľa katalógu: 2, 7, 8, 22, 24, 31, 32) s hrobmi umiestnenými v blízkosti opevnenia alebo terénneho zlomu z okraja sídliskovej plochy. K typickým reprezentantom danej kategórie patria hroby zachytené na Južnom a Východnom nádvorí dnešného Nitrianskeho hradu. Vo včasnom stredoveku predstavovala táto časť akropolu, ktorá sa vypínala nad zvyšnou plochou Hradného kopca ohraničeného opevnením (*Bednár 1998a*, 373, obr. 1; 3). Dva hroby odkryté v strednej časti južnej polovice Pribinovho námestia patrili podľa určujúcich znakov zrejme jedincom s nižším sociálnym statusom. O možnostiach príbuzného obsahu možno uvažovať aj v prípade Bajča. Ďalšie dva hroby, umiestnené v južnej časti tohto sídliskového areálu, boli o 150 m odsunuté od zvyšných hrobov tejto kategórie, umiestnených na vyvýšenom úseku z jej severných sektorov (*Ruttkay, M. 2002*, 297, obr. 50).

Sídliskové objekty boli spolu s hrobmi doložené na 20 náleziskách (57,2% prípadov; lokality podľa katalógu: 1, 6, 9, 11-13, 15-21, 26-30, 33, 35). Komplexnejšiu predstavu o ich priestorových vzťahoch možno dotvoriť na 15 náleziskách (75% prípadov; lokality podľa katalógu: 1, 6, 9, 11, 13, 15, 16, 18, 19, 27-29, 31, 33, 35). Hroby 46 a 47 boli napríklad vyhĺbené v južnej časti bajčianskeho sídliska, zatiaľ čo zvyšných 16 hrobov bolo rozptýlene umiestne-

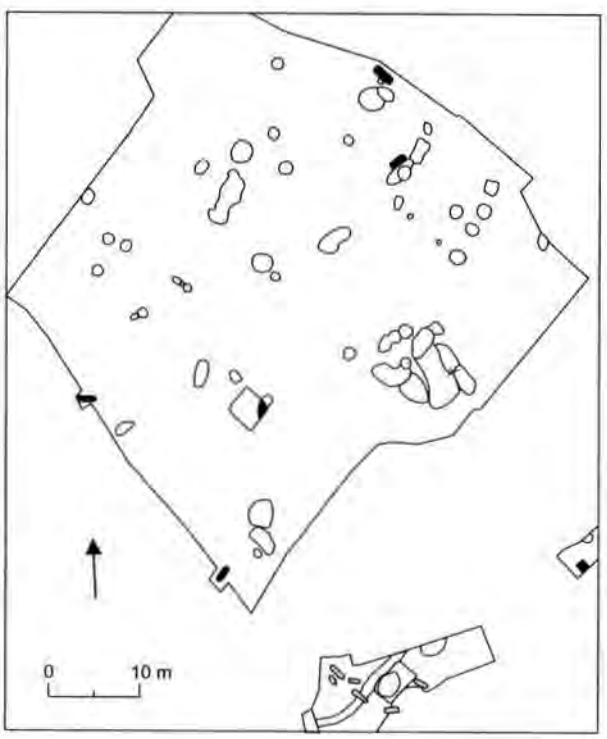

Obr. 8. Nitra-Chrenová I, Baumax-Shell. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli a v rámci pohrebiska. Podľa G. Březinovej.

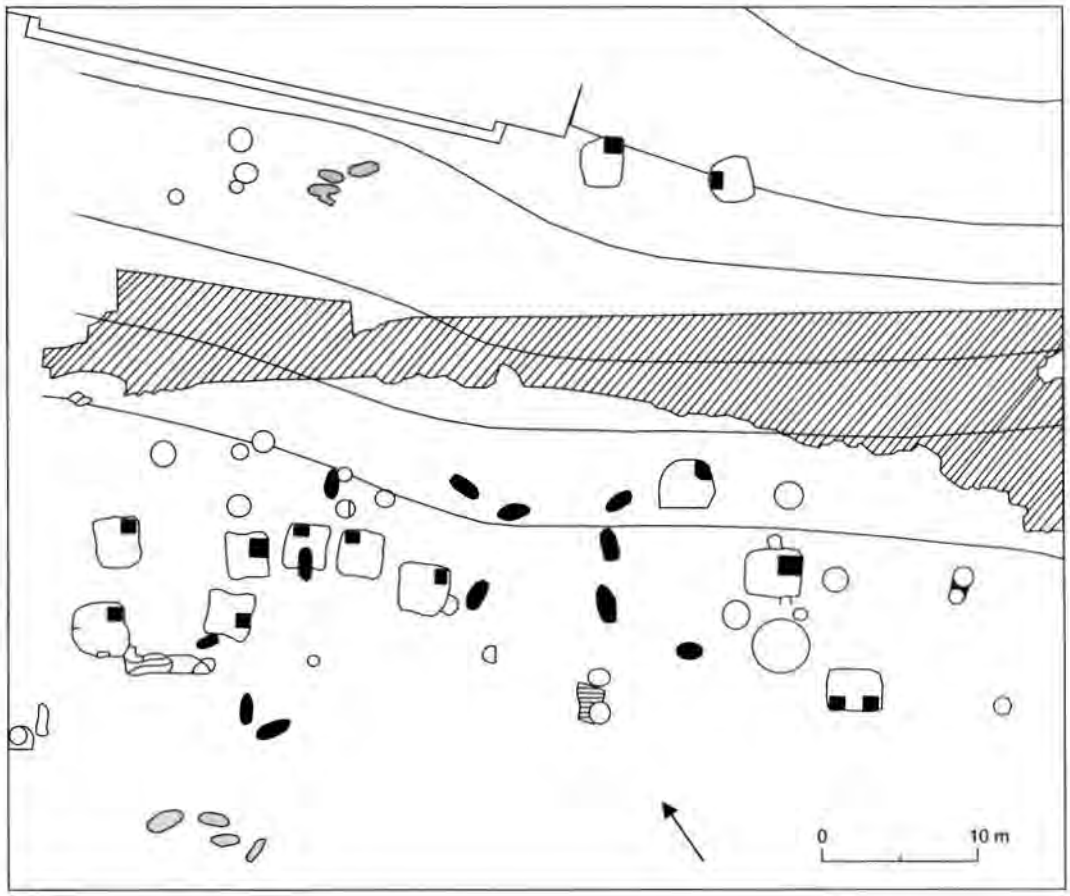

Obr. 9. Nitra-Zobor, Martinský vrch 1. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli a v rámci pohrebiska. Podľa B. Chropovského.

ných v severnej časti lokality. Ležali medzi sídliskovými objektmi i v odľahlej polohe lemujúcej ich vonkajší obvod (obr. 3; *Ruttkay, M. 2002*, 289). V Branči boli odkryté dva hroby v južnej okrajovej zóne sídliska (Nálezová správa AÚ SAV 126/91). V rovnakej pozícii sa nachádzal aj osamotený hrob v Komjatiaciach-Tomášove (obr. 5). V Čataji boli zasa štyri hroby vyhĺbené po obvode zhluku sídliskových objektov patriacich osade z pravobrežnej inundácie Vištuckého potoka (obr. 4). Za jej severný okraj s dvoma hrobmi možno považovať sídliskový fragment zachytený na okraji katastrálneho územia obce Igram, vzdialený cca 100 m od čatajskej sekcie osady (*Hanuliak / Ožďáni 2004*, 35).

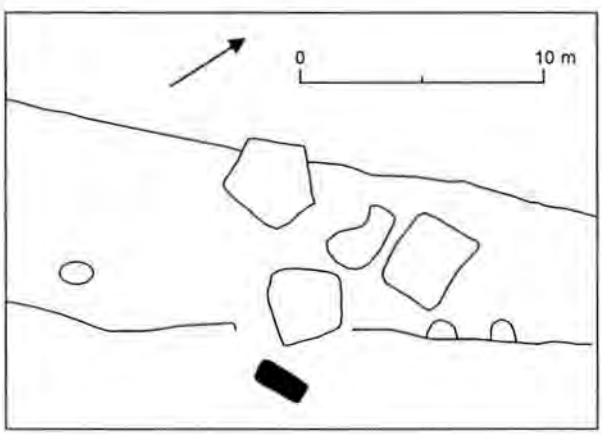

Obr. 10. Nitra-Zobor, Martinský vrch 2. Umiestnenie hrobu v sídliskovom areáli. Podľa G. Březinovej.

Hroby pertraktovaného typu z dvoch susediacich polôh v Mužle-Čenkove (lokality podľa katalógu: 15, 16) sú podľa umiestnenia integrálnou súčasťou príslušných sídliskových areálov (obr. 6; 7). Z dôvodov dlhodobého osídlenia polohy Vilmakert počas veľkomoravského i poveľkomoravského obdobia bol hrob 7 prekrytý mladším objektom, hroby 1, 4, 5 boli zasa v mladšom úseku zahĺbené do objektov zo staršej fázy (*Hanuliak / Kuzma / Šalkovský 1993*, 153). Analogická situácia je známa aj z Nitry-Zobora-Martinský vrch 1 (obr. 9). V prípade Nitry-Chrenovej I-Baumax-Shell (obr. 8), Nitry-Chrenovej I-Športový areál a Nitry-Zobora-Martinský vrch 2 (obr. 10) ide o malé sídliskové celky s hrobmi vyhĺbenými v ich okrajovej zóne. Vcelku príbuzné rozmiestnenie hrobov sa zachytilo aj na rozsiahlejšom sídlis-

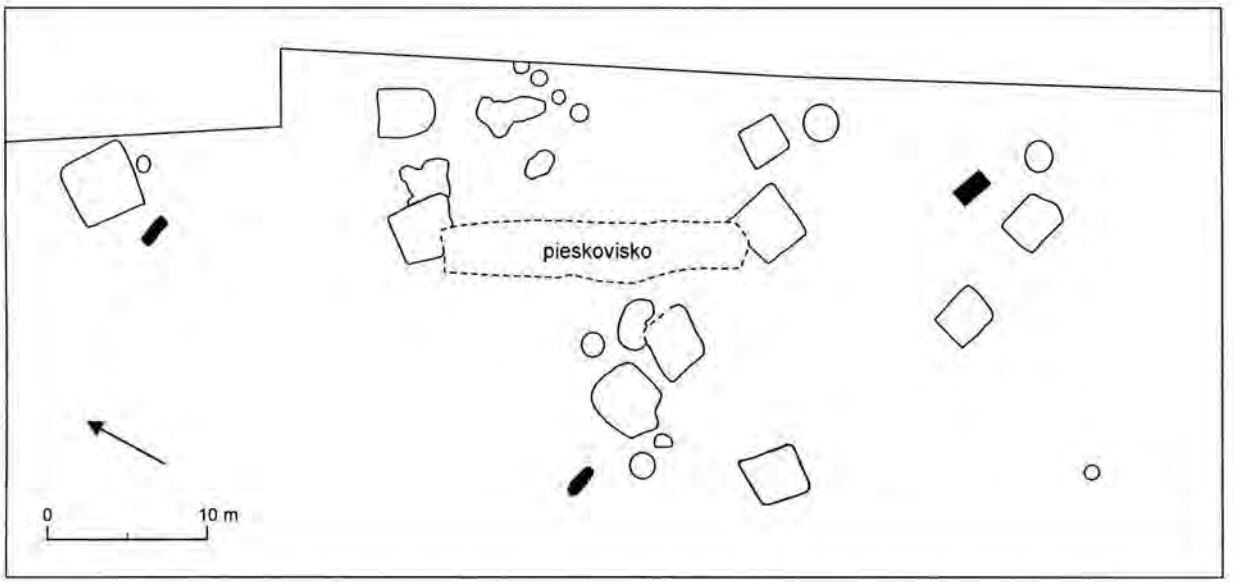

Obr. 11. Šurany-Nitriansky Hrádok, Vysoký breh. Rozmiestnenie hrobov v sídliskovom areáli. Podľa D. Bialekovej.

ku v Šuranoch-Nitrianskom Hrádku (obr. 11). Na lokalite Nitra-Zobor-Šindolka sa hroby náznakovým spôsobom zhlukovali v dvoch oddelených skupinách z východných a západných sektorov preskúmanej plochy (G. Fusek - ústna informácia).

Celkové plány vyhodnocovaných nálezísk súčasne ukazujú, že hroby bývajú na nich vyhĺbené v rozdielnych vzdialenostiach od seba. Na každom z nich je situácia odlišná. Zatiaľ čo spodná hodnota vzdialenosti osciluje v rozmedzí 5-50 m (v priemere 18 m), horná hodnota vykazuje rozptyl 10-130 m (v priemere 49 m). Iba vo výnimočných prípadoch ležia hroby vedľa seba s rozdielom 1-2 m (obr. 3; 6). Detailnejšie vyhodnocovanie celkových plánov lokalít takisto ukázalo, že na 13 náleziskách (37,1% prípadov; lokality podľa katalógu: 1-4, 15-17, 19, 26, 27, 31, 35) sa okrem hrobov spracúvanej kategórie doložila aj prítomnosť regulárnych občinových pohrebísk. Podľa počtu hrobov drvivá väčšina z nich patrí k malým nekropolám. Iba v Mužle-Čenkove-Vilmakert a v Pobedime ide o stredne veľké pohrebiská, v Nitre-Zobore-Lupka ide o veľké pohrebisko. Na tejto lokalite bol hrob dospelého jedinca, sčasti zahĺbený do pece 6, vzdialený od spomenutej nekropoly až 67 m (*Vlkolinská 2002*, 229, 231). Je otázne, či do takejto kategórie patrí aj hrob dospelého muža, náhodne odkrytý v Bojničkách. Dôvodné pochybnosti vyvoláva jeho vzdialenosť od veľkého súvekého pohrebiska v polohe Cintorínske pole, ktorá predstavuje cca 160 m (*Bialeková 1993a*, 223, obr. 4). V prípade ostatných registrovaných lokalít (napr. obr. 3; 5; 6; 9) sa vzdialenosť hrobov a pohrebiska minimalizuje na 10-45 m (v priemere 27 m).

HROBY

Výsledný obraz, dotváraný na základe vyhodnocovania hrobov spracúvanej kategórie, prináša voči samotným lokalitám kolekciu informácií s odlišným vnútorným obsahom. Za východiskový moment možno označiť skutočnosť, že na 35 evidovaných náleziskách bolo odkrytých minimálne 193 hrobov. Lokality s vyšším počtom hrobov nie sú početné. Do tejto skupiny patrí iba Bajč, Mužla-Čenkov-Vilmakert, Nitra-Horné Krškany-Mikov dvor, Nitra-Chrenová III-severne od Mačacieho zámku, Nitra-Zobor-Martinský vrch 1 a Pobedim s 10-45 hrobmi. Početnejšia je kolekcia reprezentantov s jediným hrobom (31,4% prípadov), nižší podiel majú náleziská s 2-3 hrobmi (28,6% prípadov). Aj keď sa na základe Bajča, Mužly-Čenkova-Vilmakert, Nitry-Horných Krškán-Mikov dvor, Nitry-Zobora-Martinský vrch 1 na prvý pohľad rysuje priamy vzťah medzi počtom hrobov a veľkosťou preskúmanej plochy, vo všeobecnosti to neplatí. Presviedča o tom napríklad situácia z Čataja, Mužly-Čenkova-Orechový sad, Nitry-Chrenovej I-Baumax-Shell a Nitry-Zobora-Šindolka s dostatočne veľkým plošne odkrytým sídliskovým areálom, no s relatívne nízkym počtom hrobov.

Ukazuje sa tak, že nielen v týchto, ale aj vo zvyšných evidovaných prípadoch bol počet hrobov v rozhodujúcej miere ovplyvnený dôvodmi, ktoré viedli ku vzniku hrobov pertraktovanej kategórie a rozhodovali o ich umiestnení v sídliskových areáloch. Ak tieto faktory v príslušnom prostredí absentovali, hroby tohto druhu neboli vyhĺbené na sídlisku, ale v rámci regulárneho občinového pohrebiska. K objasňovaniu podstaty určujúcich momentov

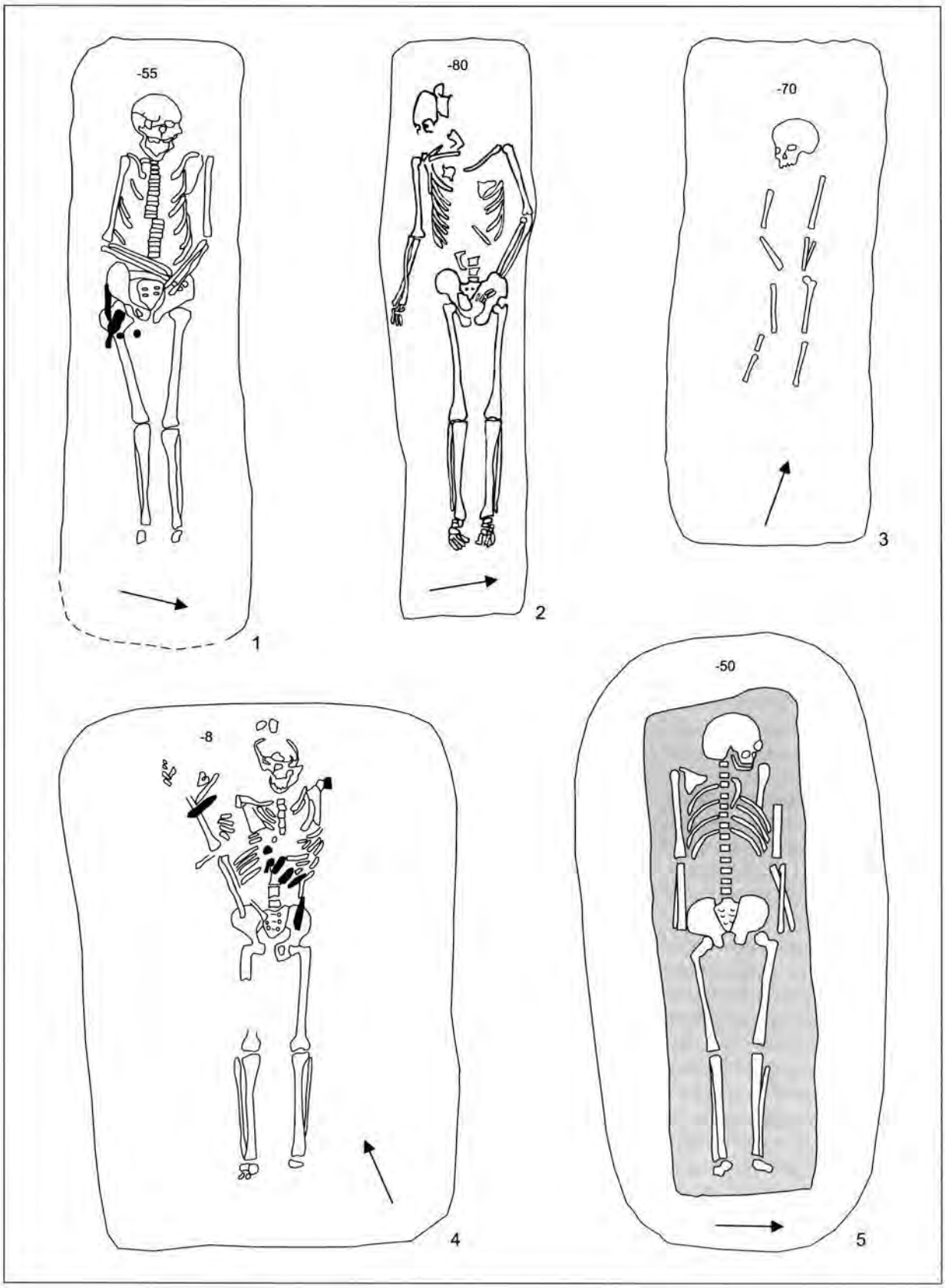

Obr. 12. Plány hrobov zo sídliskových areálov. 1, 2, 4 - Bajč, Medzi kanálmi (1 - hrob 7; 2 - hrob 37; 4 - hrob 6); 3 - Čataj, Nad korytom, hrob 3; 5 - Gajary, Radlica II, hrob 1. Podľa K. Elscheka, M. Hanuliaka, K. Martkovej, O. Ožďániho a M. Ruttkaya.

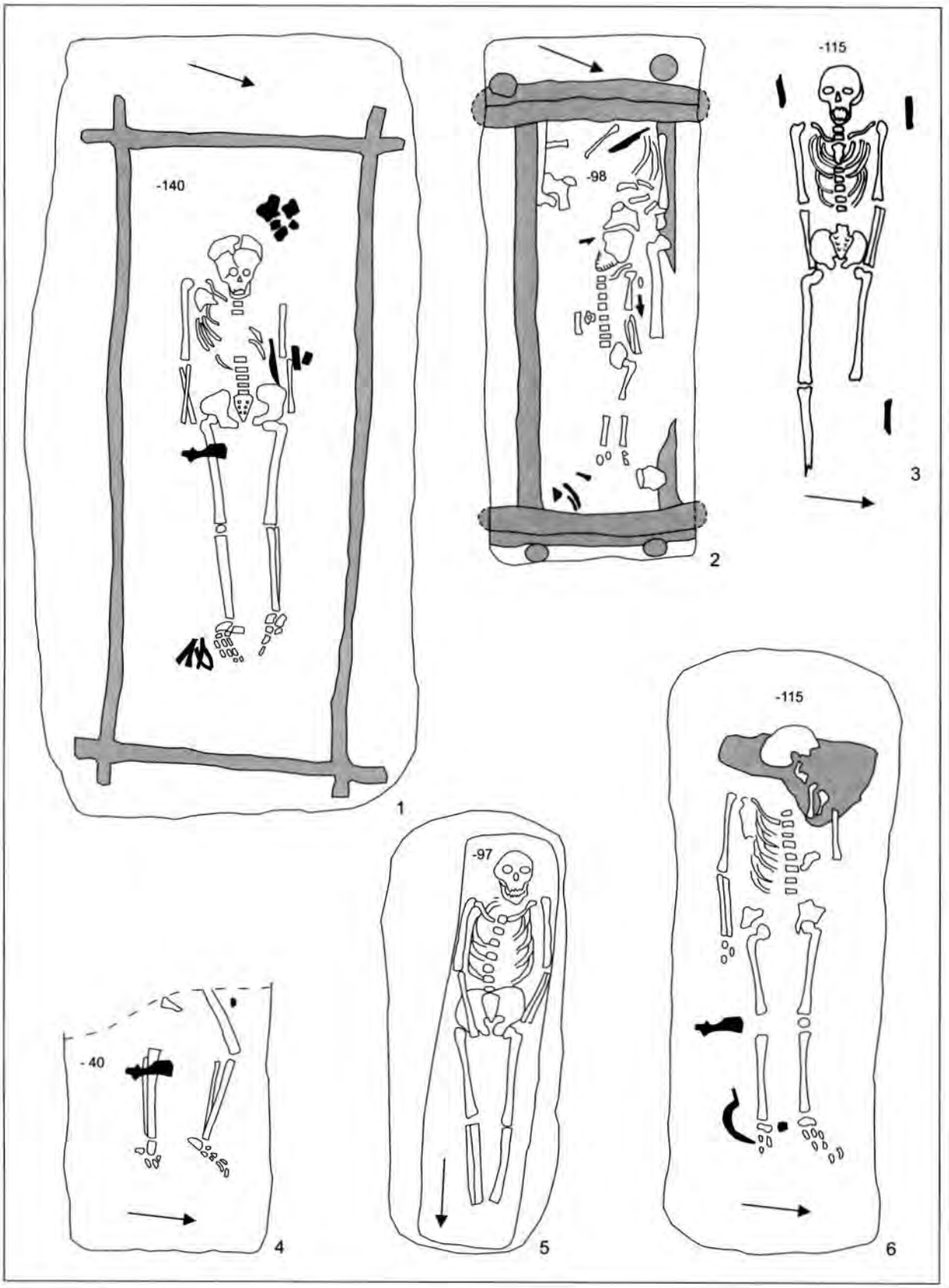

Obr. 13. Plány hrobov zo sídliskových areálov. 1, 4 - Čataj, Nad korytom (1 - hrob 2; 4 - hrob 4); 2, 6 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (2 - hrob 36; 6 - hrob 43); 3, 5 - Nitra-Chrenová I, Baumax-Shell (3 - hrob 3/96; 5 - hrob 2/96). Podľa G. Březinovej, M. Hanuliaka a O. Ožďániho

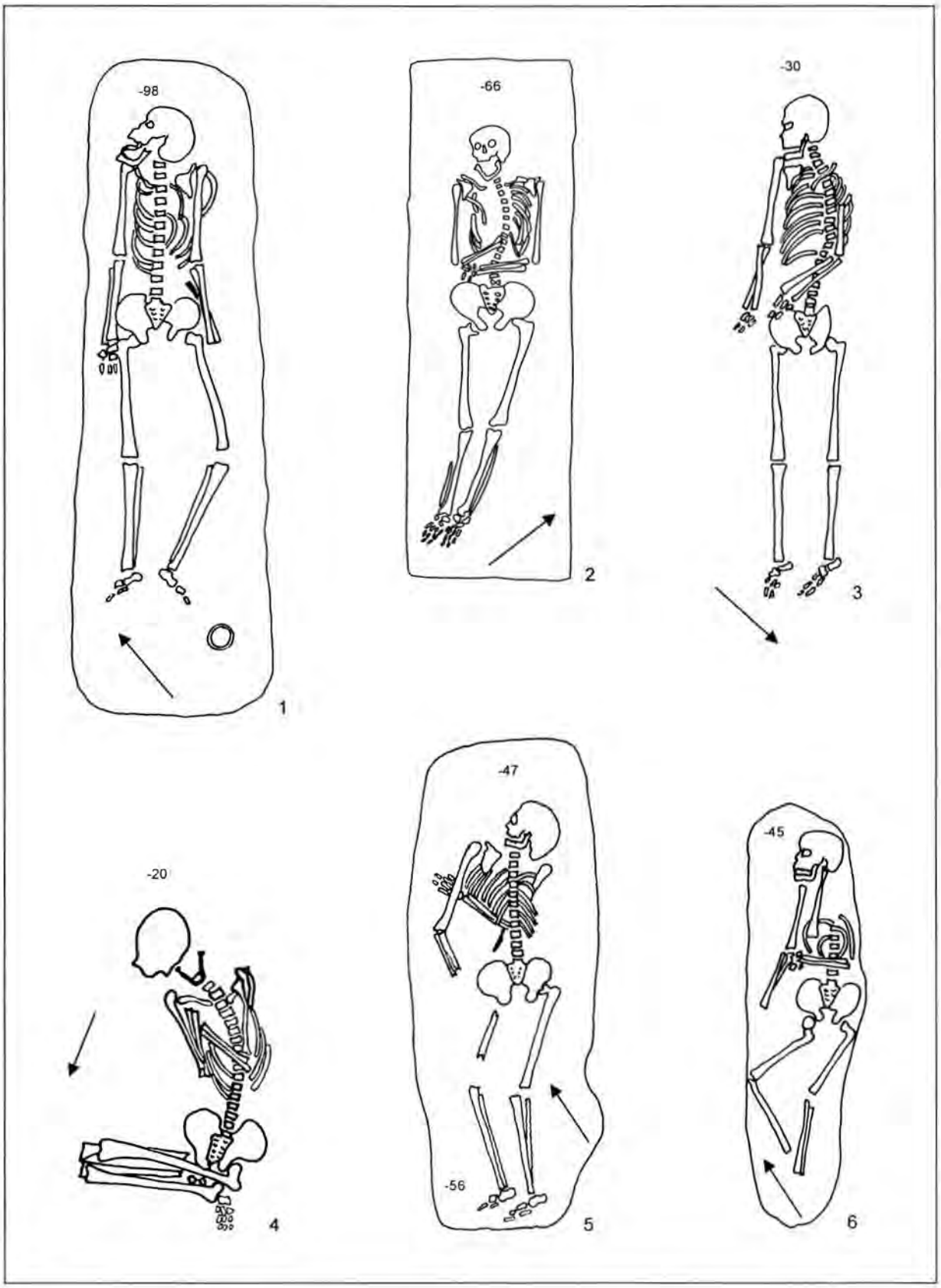

Obr. 14. Plány hrobov zo sídliskových areálov. 1, 6 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (1 - hrob 41; 6 - hrob 40); 2, 4 - Mužla-Čenkov, Vilmakert (2 - hrob 4; 4 - hrob 12); 3 - Nitra-Zobor, Martinský vrch 2, hrob 1/92; 5 - Blatné, Pustáky, hrob 4/02. Podľa J. Bartíka, G. Březinovej, Z. Farkaša, M. Hanuliaka, I. Kuzmu a P. Šalkovského.

je k dispozícii materiálový súbor pozostávajúci zo zložiek s premenlivou úrovňou kvality. Vplyvom týchto aspektov sa redukuje aj početnosť hrobov, ktoré môžu byť v analytickom procese vyhodnocované. Súbor s minimálne 193 evidovanými hrobmi sa tak na základe disponibilných údajov o súčastiach hrobovej jamy, o zomrelom a o spôsobe jeho uloženia či o predmetoch pohrebného inventára s obvyklosťou samovoľne redukuje iba na 130 hrobov (67,3% prípadov).

Hrobová jama

V škále údajov zachytávajúcich pôdorysnú dispozíciu hrobových jám dominuje obdĺžnikový tvar (74,2% prípadov) nad lichobežníkovým - s pozdĺžnymi stranami zbiehajúcimi sa od hlavy k chodidlám (16,1% prípadov) alebo so stranami zbiehajúcimi sa od chodidiel k hlave pochovaného (9,7% prípadov). O vznik výraznej prevahy obdĺžnikovej formy sa zrejme pričinila nielen jej univerzálnosť v každom prostredí, ale aj skutočnosť, že tento tvar v najväčšej miere zodpovedal predstavám príslušníkov včasnostredovekej spoločnosti o vzhľade hrobu považovaného za príbytok zomrelého (*Pollex 2001*, 407). Dôvody hĺbenia hrobových jám lichobežníkovej dispozície nie sú známe. Výskyt predmetov pohrebného inventára priemernej až mierne nadpriemernej hodnoty v niektorých hroboch vylučuje, že týmto spôsobom by sa sledovala úspornosť vo výkopovej činnosti. Variant s pozdĺžnymi stranami zbiehajúcimi sa od chodidiel k hlave zasa vylučuje zámer zosúladiť priebeh línie stien so siluetou tela zomrelého (obr. 12: 1; 14: 1); porovnaj: *Kraskovská / Paulík 1978*, 98; *Marešová 1983*, 10). Nemožno pritom vylúčiť, že lichobežníková dispozícia jám vznikla mimovoľne, pri použití odlišného spôsobu výkopovej techniky ako v prípade obdĺžnikovej formy.

Pre hroby spracúvanej kolekcie je príznačný zvýšený výskyt nerovností zaznamenávaných na obrysových líniách. Ide o rôzne dlhé úseky konkávneho či konvexného vybočenia, postrehnuteľné najmä na pozdĺžnych stranách (obr. 12: 3, 4; 13: 1, 6; 16: 2, 6; 17: 1). Ich vznik možno spojiť s náhodným odvalením bloku zeminy z hornej časti steny alebo s nižšou dôslednosťou výkopovej činnosti. Z tejto kolekcie sa vymykajú nerovnosti zachytené v hrobe 37 z Bajča a v hroboch 40 a 44 z Mužly-Čenkova-Orechový sad (obr. 12: 2; 14: 6; 16: 4), ktoré vznikli vplyvom zámernej činnosti. V opačnom prípade by sa sotva nachádzali v miestach, kde v stiesnených pomeroch jamy bola silueta telesných zvyškov najširšia.

V prípade sformovania nároží vyčlenených typov hrobových jám sa zasa preukázala ich zvýšená závislosť od pedologickej skladby. Neprekvapí preto, že pravouhlé a mierne zaoblené nárožia bývajú najhojnejšie na lokalitách so súdržnými hlinitými či hlinito-sprašovými pôdami (obr. 13: 2; 14: 2; 15: 8; 16: 5). Intenzita ich zaoblenia narastá v prostredí s vyšším obsahom piesku (obr. 12: 1, 3, 4; 13: 1; 14: 5), kde môže prerásť na koncových stranách až do oblúkových línií (obr. 12: 5; 13: 5, 6; 15: 5; 16: 1; *Zoll-Adamikowa 1971*, 24). Opodstatnenosť tohto záveru potvrdzuje aj skutočnosť, že v šiestich prípadoch z piatich lokalít bolo v takýchto hroboch zachytené aj zošikmenie stien o 15-25 cm. Tento prvok býva vo zvýšenej miere doložený v menej súdržnom pôdnom prostredí (obr. 16: 1). Predstavuje jedno z riešení, ktorým sa predchádza zosuvom stien z ich horných úsekov.

Zošikmenie dna hrobových jám bolo doložené v desiatich hroboch zo siedmich lokalít. V šiestich prípadoch sa dno zvažovalo od hlavy k chodidlám o 7-30 cm (18 cm v priemere), v štyroch hroboch v opačnom smere o 15-70 cm (32 cm v priemere). Zatiaľ čo rozdielnosť v úrovniach do 10 cm môže byť výsledkom náhody (napr. hrob 4/77 z Nitry-Zobora-Šindolka, hrob 1/97 z Veľkého Kýru), pri vyšších hodnotách mohlo ísť o zámer neznámej podstaty. Výnimkou sú také prípady, v ktorých bola niektorá z častí hrobovej jamy zahĺbená do menej súdržnej sídliskovej vrstvy alebo do sídliskového objektu s nedostatočne zhutneným zásypom (napr. hrob 4 z Blatného, hroby 122/92 a 125/92 z Nitry-Starého Mesta-Hradný kopec-Východné nádvorie; obr. 14: 5). Toto zistenie spolu s predchádzajúcimi informáciami o najzákladnejších zložkách hrobových jám neposkytlo hodnotnejšie poznatky. Aj k ich platnosti treba pristupovať s istou rezervou. Pochádzajú totiž iba zo 62 hrobov. Vo zvyšných 68 hroboch z analyzovanej kolekcie nemohla byť zachytená pôdorysná dispozícia z dôvodu ich plytkého zahĺbenia do tmavo sfarbenej povrchovej vrstvy (obr. 14: 3; 15: 7, 9; 16: 3), resp. do prostredia bez možnosti postrehnutia obrysových línií (obr. 13: 3).

Z rovnakých dôvodov nie sú v potrebnej miere hodnoverné ani plošné miery hrobových jám, zložené zo súčinu dĺžkových a šírkových údajov. Ich vyhodnocovanie nadobúda väčší význam pri posudzovaní priestorovej dostatočnosti hrobov. Jej hodnota je vyčísľovaná podľa veľkosti voľného priestoru, ktorý v rámci príslušnej hrobovej jamy lemuje obrysovú siluetu telesných zvyškov pochovaných. Štandardné rozdiely v ich vzraste si vyžiadali rozčlenenie jedincov podľa pohlavia a veku do šiestich kategórií. Z výsledkov vyhodnocovania uvedenej závislosti na vzorke 62 hrobov vyplýva, že až 51,5% reprezentantov sa spomedzi nich ocitá v pásme podpriemerných hodnôt. Iba cca 18% hrobov vykazuje nadpriemerné ukazovatele. Do ich nepočetnej kolekcie patrí napríklad aj hrob 6 z Bajča, hrob

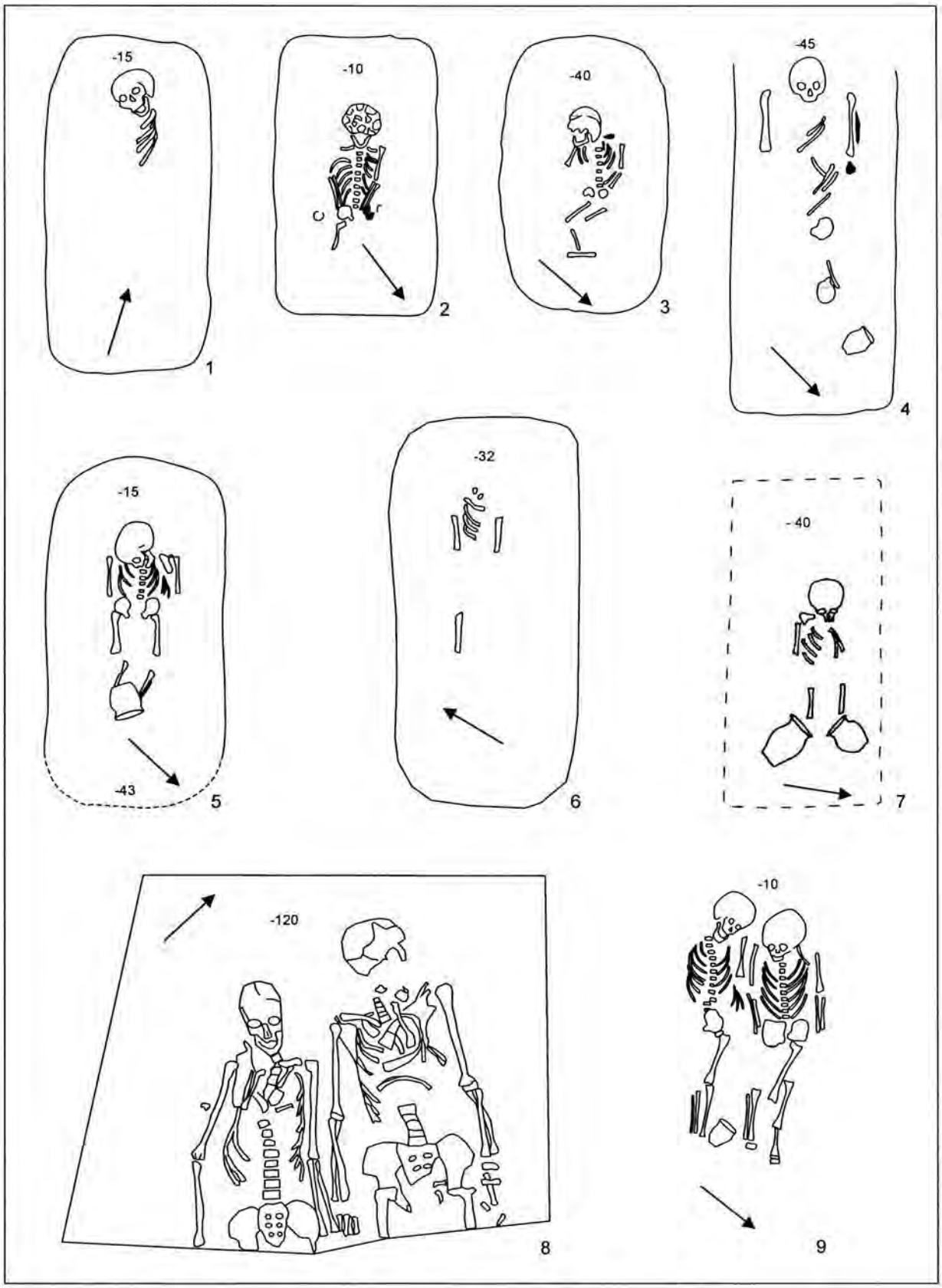

Obr. 15. Plány hrobov zo sídliskových areálov. 1-5, 9 - Mužla-Čenkov, Vilmakert (1 - hrob 1; 2 - hrob 13; 3 - hrob 8; 4 - hrob 3; 5 - hrob 5; 9 - hrob 6); 6 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (hrob 35); 8 - Nitra-Chrenová I, Baumax-Shell (hrob 2/99). Podľa G. Březinovej, M. Hanuliaka, I. Kuzmu a P. Šalkovského.

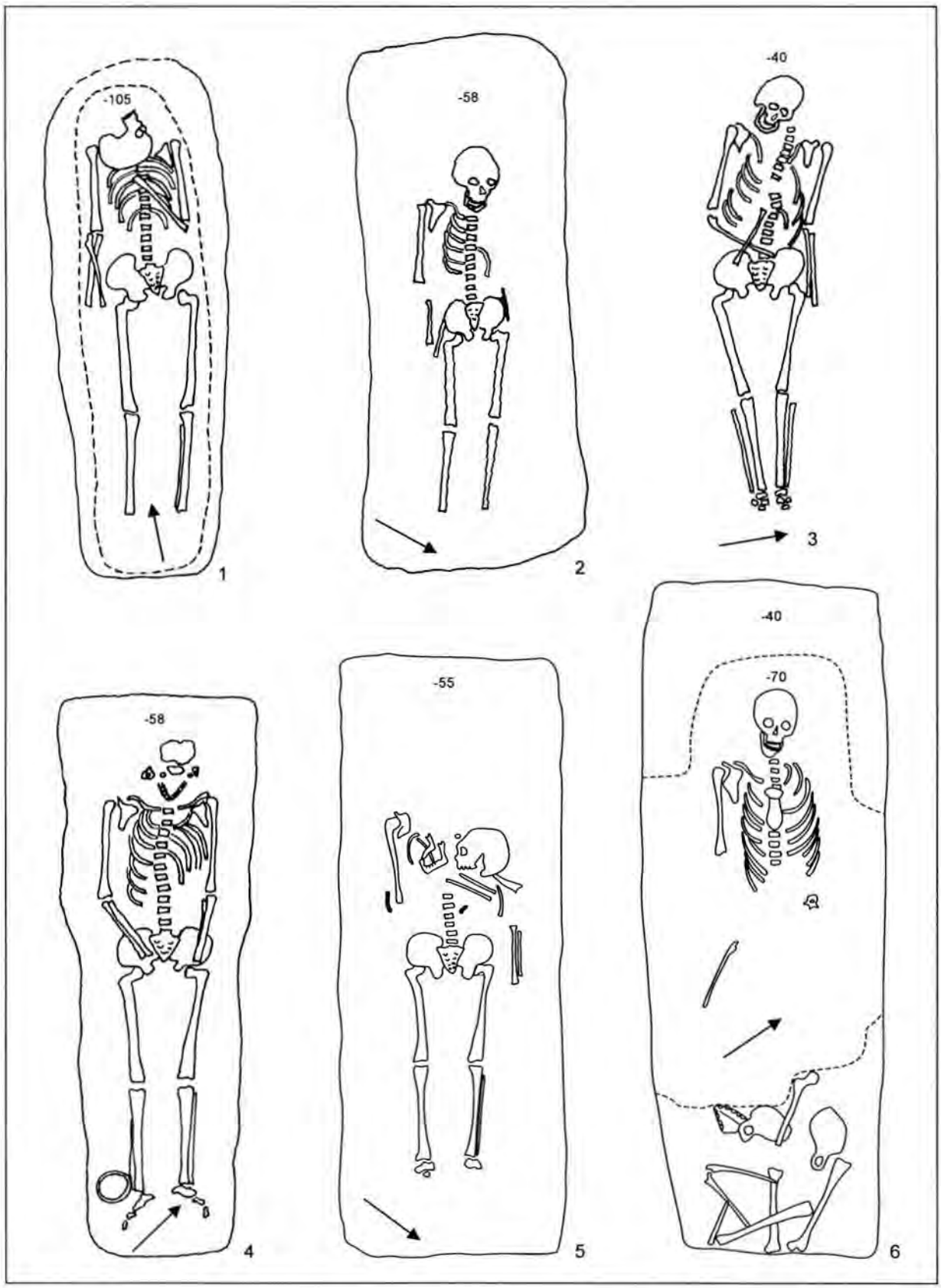

Obr. 16. Plány hrobov zo sídliskových areálov. 1, 3 - Bíňa, Strojový park (1 - hrob 5/62; 3 - hrob 6/62); 2, 4 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (2 - hrob 42; 4 - hrob 44); 5, 6 - Mužla-Čenkov, Vilmakert (5 - hrob 7; 6 - hrob 11). Podľa A. Habovštiaka, M. Hanuliaka, I. Kuzmu a P. Šalkovského.

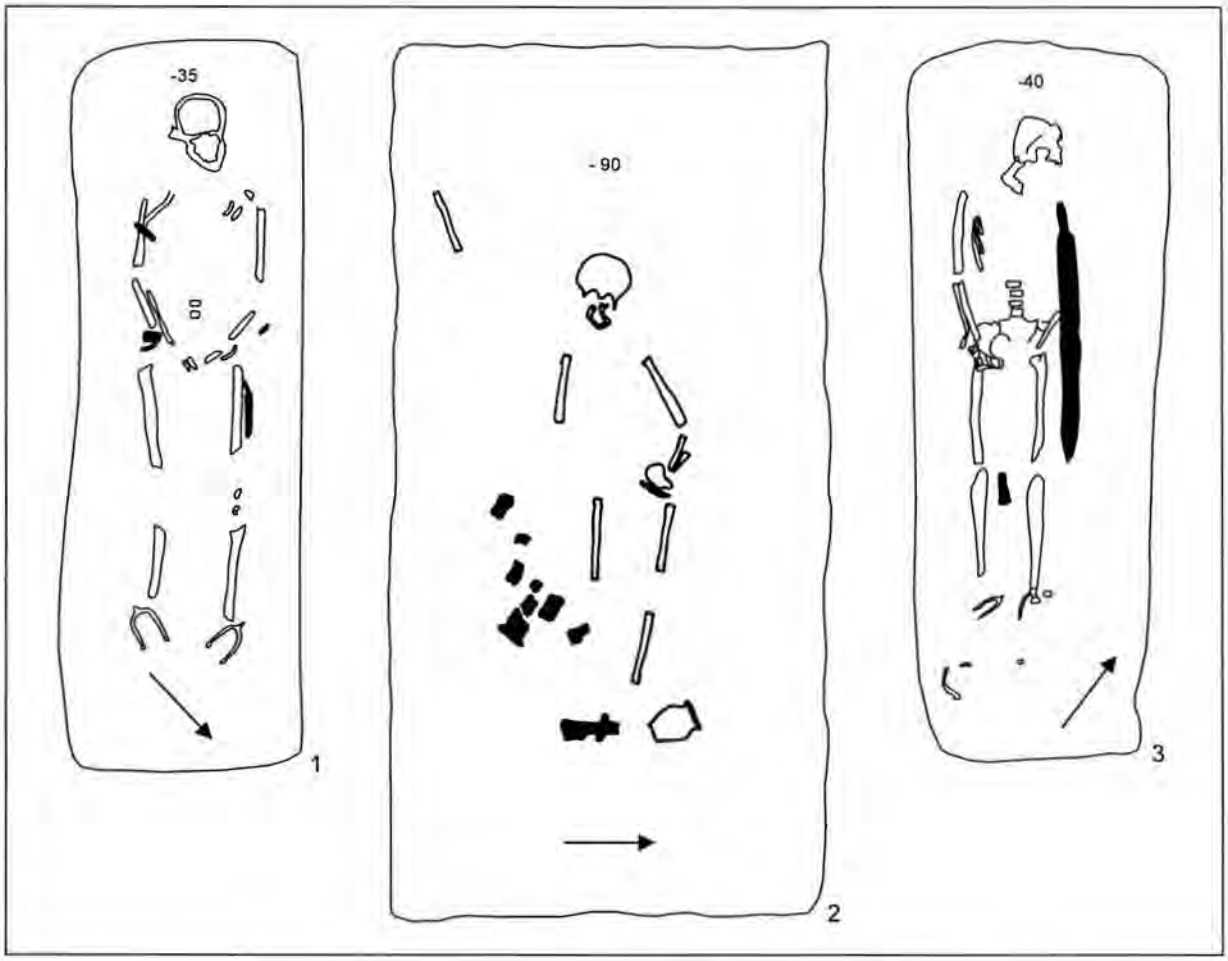

Obr. 17. Plány hrobov zo sídliskových areálov. 1, 3 - Bajč, Medzi kanálmi (1 - hrob 40; 3 - hrob 39); 2 - Čataj, Nad korytom (2 - hrob 1). Podľa M. Hanuliaka, O. Ožďánino a M. Ruttkaya.

138 z Branča, hroby 1 a 2 z Gajár, hroby 1 a 2 z Čataja (obr. 12: 4, 5; 13: 1; 17: 2). V prípade vyhodnocovania kubatúr hrobových jám stúpne počet reprezentantov podpriemernej rozmernosti na 62,8%. Kolekcia hrobov s nadpriemerným objemom sa zasa zníži na 11% prípadov.

Hlavná príčina zaznamenaných zmien pramení v charaktere hĺbkových údajov hrobových jám. Ich zástupcovia boli v kolekcii metrických údajov zaznamenaní až v 123 prípadoch. Vďaka tomu sa zvýšila nielen hodnota ich prínosu, ale aj hodnovernosť poznatkov plynúcich z ich spracúvania. Už prvý z nich informuje, že maximálne hĺbky, zaznamenané v hrobe 2 z Čataja (140 cm; obr. 13: 1) a v bližšie nezistenom hrobe z Bajča (170 cm; *Ruttkay, M. 2002*, 289) sú výrazne nižšie ako v hroboch z regulárnych občinových pohrebísk (*Hanuliak 2004b*, obr. 60). Aj napriek nižšiemu počtu hrobov vyhĺbených na jednej lokalite v rámci sídliskového areálu dosahujú ich hĺbkové miery väčší rozptyl ako na súvekých nekropolách. Pozornosti tiež neujde, že spriemernené hĺbky vyhodnocovanej kategórie hrobov u jedincov rozdielneho pohlavia a veku majú odlišné a vo väčšine prípadov aj nižšie hodnoty ako hroby z pohrebísk (obr. 18). Príbuzná rozdielnosť bola zaznamenaná aj na grafe, ktorý zachytáva pokles priemerných hĺbkových údajov v priebehu troch vyčlenených horizontov pochovávania (obr. 19).

Vnútorná úprava hrobových jám a tiel pochovaných býva zriedkavým až výnimočným zjavom aj v štandardnom pohrebiskovom prostredí (*Hanuliak 2004b*, obr. 69). Neprekvapí preto, že v hroboch zo sídliskových areálov je frekvencia jej reprezentantov ešte nižšia. Poukazuje na to ich výskyt doložený v 7,7% prípadoch. V nepočetnej kolekcii evidovaných zástupcov figuruje iba sedem variantov piatich základných foriem. Najjednoduchšia z nich je doskovú podložka. Jej funkčné poslanie bolo napĺňané počas transportu zomrelého a v jeho následnom ukladaní do hrobovej jamy. Podľa zvyškov drevnej hmoty, zachovanej v podobe tmavo sfarbenej sypkej zeminy, museli byť podložky spájané z viacerých dosiek. V hrobe 1 z Gajár dosahoval obdĺžnikový tvar podložky rozmery 185 x 58 cm (obr. 12: 5). V hrobe

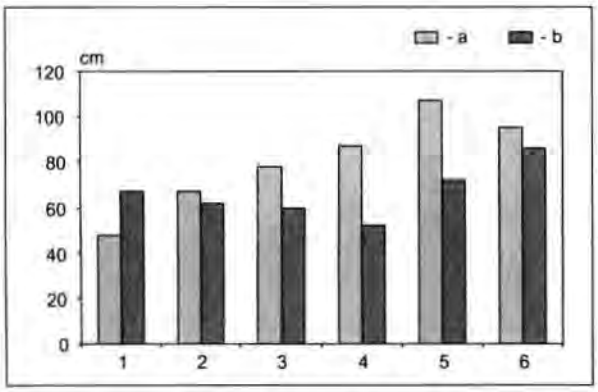

Obr. 18. Spriemernené hodnoty hĺbok hrobov u jedincov rozdielneho pohlavia a veku. 1 - detskí jedinci mladšieho veku; 2 - detskí jedinci stredného veku; 3 - detskí jedinci staršieho veku; 4 - nedospelí; 5 - dospelí muži; 6 - dospelé ženy. Legenda: a - hroby z pohrebísk; b - hroby zo sídlisk.

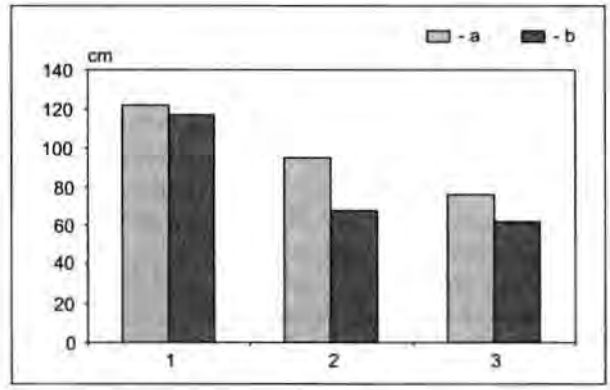

Obr. 19. Spriemernené hodnoty hĺbok zo spracúvaných hrobov v priebehu pochovávania. 1 - starší úsek veľkomoravského obdobia; 2 - mladší úsek veľkomoravského obdobia; 3 - poveľkomoravské obdobie Legenda: a - hroby z pohrebísk; b - hroby zo sídlisk.

43 z Mužly-Čenkova-Orechový sad sa zachytili plochou obmedzené zvyšky podložky iba pod lebkou a ľavým plecom pochovaného (obr. 13: 6).

Telo dospelej ženy v hrobe 2/78 z Bíne-Strojový park malo takisto spočívať na drevenej podložke. Bližšie údaje o nej sa však nepodarilo získať, rovnako ani o prekrytí tela kožou či textíliou. Ďalším výnimočným prvkom z tohto hrobu bolo uloženie zomrelej do postrannej komory vykopanej v severnej stene hrobovej jamy (*Holčík 1980*, 114). Podľa ústnej informácie Š. Holčíka tento priestor nemal tradičnú formu, známu napríklad z pohrebiska v Borovciach (*Staššíková-Štukovská 2001*, 379, 380). V bínianskom hrobe išlo o zošikmený previs vysekaný v nadmerne súdržnom sprašovom podloží, vďaka čomu sa tento priestor zachoval v pôvodnom stave.

Z tmavo sfarbených tenkých zvyškov hliny, zachovaných na troch krátkych úsekoch hrobovej jamy 3/96 z Nitry-Chrenovej I-Baumax-Shell, možno usúdiť, že príslušný jedinec bol po stranách tela obložený doskami postavenými na úzku hranu (obr. 13: 3). Chýbajúce náznaky priečneho previazania dosiek na koncových stranách navodzujú otázku o spôsobe zabezpečenia ich zvislého umiestnenia. Informácie o oporných kolíkoch, známych z lokality Staré Město-Na valách (*Hrubý 1955*, obr. 4: 11), však chýbajú. Iný variant vnútornej úpravy hrobovej jamy sa na spomenutej lokalite zistil v hrobe 2/96 (obr. 13: 5). Ide o úpravu dna vymedzenú zo všetkých strán stupňami vysokými cca 12 cm. Takto dotvorený dutý priestor pohrebnej komory bol zrejme prekrytý priečne umiestnenými doskami. Priame doklady po nich chýbajú. Vzhľadom na organický charakter drevenej hmoty sa zvyšky prekryvu po strávení zrejme rozplynuli v zásypovej vrstve z výplne komory. Na prvý pohľad príbuzné hlinené stupne z okolia hornej časti pochovaného v hrobe 11 z Mužly-Čenkova-Vilmakert majú zrejme iný pôvod. Vznikli ako dôsledok výkopovej činnosti vykonanej posteriórne, s cieľom rozrušiť telesné zvyšky jedinca (obr. 16: 6).

Najdokonalejší spôsob úpravy hrobovej jamy, s úplným obkladom stien drevenou hmotou, poznáme v troch prípadoch. V hrobe 27 z Bojničiek išlo azda o obklad samotných stien hrobu, doložený s potrebnými detailmi na neďalekom pohrebisku z polohy Cintorínske pole (*Bialeková 1993a*). V hrobe 2 z Čataja sa zistili doklady rámovej konštrukcie zrubového typu. Jej steny boli zhotovené z foršien hrubých 5-7 cm a širokých 20-22 cm. Obvodový rám spevňovalo krížové previazanie strán. Koncové úseky foršien presahujú obvodové línie rámu o 10-15 cm (obr. 13: 1). Na základe zistení z priečnych rezov hrobovej výplne bol z rovnakých stavebných dielcov zhotovený aj prekryv drevenej konštrukcie (*Hanuliak/Ožďáni 2004*, 39, 43). Komoru z hrobu 36 v Mužle-Čenkove-Orechový sad zhotovili pozostalí z čiastočne opracovanej guľatiny. Konce priečnych strán boli z dôvodov stabilného umiestnenia sčasti zapustené do hlinených stien jamy. Toto konštrukčné riešenie dopĺňali dve dvojice kolov, ktoré mohli byť využité aj ako opora doskového prekryvu komory (obr. 13: 2).

V spracúvanej kolekcii hrobov boli kamene doložené iba v hrobe 1/94 z Nitry-Starého Mesta-Hradný kopec-Južné nádvorie (*Bednár 1998b*, plán 47). V danom prípade s určitosťou nejde o náhodný jav, keďže šesť stredne veľkých kameňov bolo umiestnených v pravidelnom polkruhu okolo hlavy nedospelého jedinca. Toto riešenie však nemalo praktický význam. Vo svojej podstate nejde o konštrukčný prvok. Prítomnosť kameňov zrejme treba dať do súvisu so základným zvykom kontaktnej mágie, známym z etnologických prameňov (*Bednárik 1972*,

16; *Chorváthová 1974*, 38-40; *Jágerová 2001*, 16). Podľa toho býval kamenný materiál, sporadicky nachádzaný pri výkope hrobových jám, pietne uložený na dne jamy, nie však do jej zásypu, aby nezaťažoval telo zomrelého. V hrobe 24/59 z Pobedima bola zasa zaznamenaná nápadne úzka silueta trupu so zúženým rozponom ramien. Na základe tohto znaku možno pripustiť zábal organického pôvodu (*Hanuliak/Ižóf 2002*, 336). Tento hrob sa pripája k početnejšej kolekcii z pohrebiskového prostredia, kde sa teoreticky uvažuje o zabaľovaní zomrelých do textilných plachiet, kožených či trstinových rohoží, aj keď sa ich zvyšky zachovali iba výnimočne (*Krumphanzlová 1966*, 295; *Lesák/Musilová 1999*, 46; *Szőke 1992*, 133). K takýmto prípadom zrejme patrí aj vyššie spomenutý hrob 2/78 z Bíne-Strojový park.

Ak pripojíme k opisovaným formám úprav pohlavie a vek jedincov, preukáže sa náznaková súvislosť so sociálnou hierarchizáciou veľkomoravskej society. Zatiaľ čo použitie kameňa a zábalov tiel bolo preukázané iba v hroboch nedospelých jedincov a dospelej ženy, jednoduchšie formy vnútornej úpravy (dosková podložka, postranný obklad, stupňovité dno, resp. postranná komora) poznáme z hrobov dospelých žien. Okrem dvoch dospelých mužov spočívajúcich na doskovej podložke, boli ďalší uložení do najdokonalejšej formy drevenej konštrukcie, doloženej v troch variantných obmenách. Akiste nie je náhodné, že až vyše 70% pertraktovaných zástupcov bolo vyhotovených počas staršieho úseku veľkomoravského obdobia.

Uloženie tela pochovaného

Na zvýšenom počte anomálií zaznamenaných v uložení tiel v hroboch zo sídliskových areálov má hlavný podiel kumulovaný výskyt kultovo-rituálnych faktorov, spôsobu života včasnostredovekých obyvateľov, sociálnych aspektov a neskorších objektívne jestvujúcich príčin. Ich nadmernú početnosť pritom sčasti obmedzujú prípady nekompletne zachovaných skeletových zvyškov znižujúcich kolekciu vyhodnocovaného súboru na 121 hrobov (62,4% prípadov). Jeden z dôvodov vyššej nekompletnosti spracúvaných údajov spočíva v umiestnení hrobov v danom nálezovom prostredí. Súčasťou tamojšej kultúrnej vrstvy, s vysokým obsahom organických prímesí, boli nesporne aj látky vyvolávajúce nástup dekompozičných procesov telesných zvyškov u pochovaných. Tie sa podieľajú aj na zvyšovaní ich výsledných prejavov. Vo vyššej miere možno uvedené negatíva zaznamenať na skeletovom materiáli u detí a dospelých jedincov žijúcich v menej priaznivých životných a pracovných pomeroch (*Velímský/Dobisíková 2000*). Iným dôvodom vyššej nekompletnosti antropologického materiálu bola aj

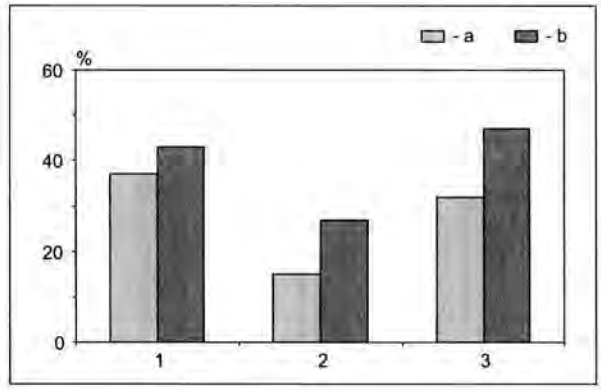

Obr. 20. Výskyt zástupcov anomálií v uložení tela. 1 - extrémne odchýlky; 2 - výrazné odchýlky; 3 - mierne odchýlky. Legenda: a - hroby z pohrebísk; b - hroby zo sídlisk.

v priemere nižšia hĺbka hrobov a častokrát chýbajúca farebná odlišnosť ich výplní. Následkom toho boli skeletové zvyšky v hojnejšej miere porušované pri hlbokej orbe, odhumusovávaní výskumnej plochy zemnými strojmi a pri začisťovaní antropologického materiálu.

Z hľadiska uvedených skutočností strácajú na význame snahy o prepracovanejšie analýzy uloženia jednotlivých častí tela pochovaných. V hroboch s hĺbkou do 50 až 55 cm sa totiž s príznačnou pravidelnosťou prejavuje zlý stav zachovania lebiek, presun i časté fraktúry kostí z končatín a hrudníka. V hroboch s väčšou hĺbkou, predstavujúcich menej štatisticky reprezentatívnu vzorku, zachytávame zasa rovnaký charakter odchýlok od základnej polohy ako na regulárnych pohrebiskách. Jej model, ktorý ideálnym spôsobom napĺňal predstavy včasnostredovekých ľudí o prechode zomrelého zo sveta živých do záhrobia, charakterizuje uloženie pochovaného vo vystretej polohe na chrbte. Hlava spočíva na zátylku, končatiny sú súbežné s osou tela (*Hanuliak/Rejholcová 1999*, 24). Odchýlky v polohe hláv a končatín jedincov nadobúdajú pri zhodnom charaktere aj rovnaké príčinné súvislosti. V prípade lebiek ide napríklad o ich stranové odchýlky, ktoré mohli vzniknúť pri ukladaní zomrelého do hrobu, pri zasýpaní jeho výplne. Vyvrátenie lebiek mohlo byť zasa spôsobené strávením organickej hmoty z podložiek hláv (*Hanuliak 1993*, 85, 86).

Funkčná podstata niektorých odchýlok nám však uniká. Pri iných nie sme schopní rozhodnúť o tom, či mohli mať reálnejší význam v pohrebnom ríte. Tak je to aj v prípade meniacej sa frekvencie výskytu niektorých spôsobov uloženia horných končatín v priebehu vyčlenených horizontov pochovávania. Hlbší dôvod spomenutého javu zrejme spočíva v zmenách dobovej aktuálnosti známych polôh, podliehajúcich regionálnym módnym trendom, a sčasti aj v zmenách etnických pomerov na území

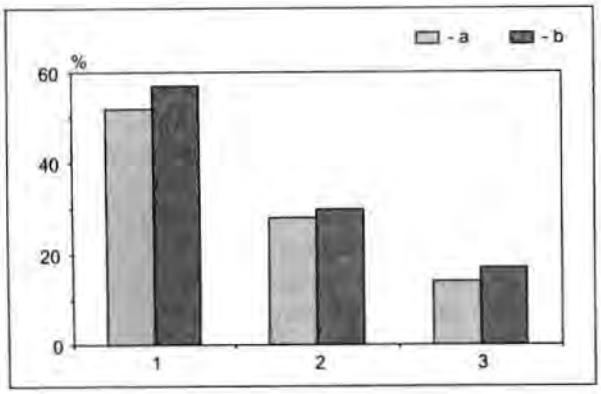

Obr. 21. Výskyt zástupcov v kategórii s extrémnymi formami odchýliek. 1 - uloženie na pravom boku; 2 - uloženie na ľavom boku; 3 - uloženie na bruchu. Legenda: a - hroby z pohrebísk; b - hroby zo sídlisk.

Slovenska v 10. stor. (*Hanuliak 1992*, 274-276). Vcelku reálny je takisto predpoklad o tom, že v kolekcii odchýliek mohli nezanedbateľný podiel predstavovať ich reprezentanti bez hlbšieho vzťahu k zomrelému alebo k pozostalým. Do tejto skupiny môžeme na ilustráciu zaradiť rôzne anomálie v súbežnosti dolných končatín s jednostranným či obojstranným odklonom v takých prípadoch, ak horná polovica trupu spočíva v štandardnej polohe na chrbte (*Hanuliak/Ižóf 2002*, 338).

Za regulárny druh odchýliek v uložení pochovaných, s očakávaným reálnym významom, možno označiť varianty spájané s odlišným uložením trupu. Týmto spôsobom bolo usmernené aj uloženie jednotlivých častí tela. Prípady tohto druhu boli v analyzovanej kolekcii zo sídliskových areálov zaznamenané v 19 hroboch zo 14 lokalít (15,7% prípadov). Tento údaj výrazne prevyšuje frekvenciu pertraktovaného fenoménu z regulárnych občinových pohrebísk, vyčíslenú na 6,5% prípadov (*Hanuliak 2004b*, 104). V oboch nálezových prostrediach bolo však doložené nielen hodnotou príbuzné rozčlenenie extrémnych, výrazných a miernych polôh (obr. 20), ale aj takmer zhodné zastúpenie troch variantov z kategórie extrémnych polôh (obr. 21). Prvú formu spomedzi nich reprezentuje hrob 4/02 z Blatného. Dospelá žena v ňom bola uložená na bruchu, s tvárou pootočenou ku dnu hrobovej jamy. Ľavá horná končatina a obe dolné končatiny boli mierne ohnuté, pravá horná končatina bola výrazne skrčená (obr. 14: 5). Najpočetnejšie boli v tejto skupine hroby jedincov uložených na pravom boku, s rôznou intenzitou ohnutia až pokrčenia horných a dolných končatín (obr. 14: 4-6). Zriedkavejšie boli obmeny tohto uloženia, zaznamenané na trupe spočívajúcom na ľavom boku.

Pre výrazné formy odchýliek je zasa typické uloženie zomrelých na chrbte, pričom horná časť trupu býva rôznou intenzitou pootočená do jednej zo strán. Dolné končatiny nemávajú výraznejší odklon ako horné (obr. 12: 3; 14: 3). Tretiu kategóriu odchýliek charakterizuje škála anomálií v uložení horných a dolných končatín, s chýbajúcou súbežnosťou. Tie sa pritom odchyľujú od pozdĺžnej osi tela spočívajúceho vo vystretej polohe na chrbte (obr. 13: 4; 14: 1, 2; 17: 2).

Po rozdelení jedincov s anomáliami v uložení tela do hlavných kategórií na základe pohlavia a veku sa v hrubých rysoch preukáže obraz so zhodnými sprievodnými znakmi. Typické je v ňom nízke zastúpenie detí a dospelých mužov, výraznejšie až dominantné zastúpenie majú nedospelé a dospelé ženy (obr. 22). Zjavná podobnosť hodnôt v prípade extrémnych a výrazných variantov nepriamo upozorňuje na ich významovú a funkčnú spätosť. Príbuznú krivku vykazuje aj frekvencia výskytu anomálií v priebehu vyčlenených horizontov pochovávania, doložená v globálnej hodnote i v čiastkových ukazovateľoch z jednotlivých kategórií (obr. 23). Typické je totiž ich postupné narastanie, kulminujúce v poveľkomoravskom období. Z porovnania polôh vykrútených hláv i rôznou mierou skrčených končatín, ohnutým trupom umiestneným na boku alebo na bruchu, so štandardným uložením zomrelých na chrbte vyplynie, že uvádzané anomálie mali za cieľ demonštrovať opačný zámer. V danom prípade totiž sotva mohlo ísť o vyjadrenie pokoja, odovzdanosti osudu, zmierenia zomrelého so smrťou a odchodom do záhrobia (*Hanuliak 1998b*, 102). Výnimočnými polohami sa v tradičnom pohrebiskovom prostredí sledoval zámer znehybniť príslušného jedinca pred prípadným nastúpením jeho cesty do záhrobia, uzamknúť ho v posmrtnom príbytku a odstrániť touto cestou aj negatívne schopnosti pripisované niektorým zomrelým. Z predstihovej aplikácie takýchto pro-

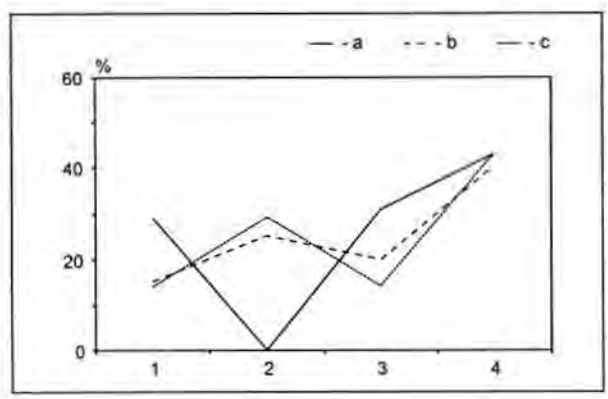

Obr. 22. Zastúpenie jedincov rozdielneho pohlavia a veku zo spracúvaných hrobov uložených vo výnimočných polohách. 1 - detskí jedinci; 2 - nedospelí jedinci; 3 - dospelí muži; 4 - dospelé ženy. Legenda: a - mierne odchýlky; b - výrazné odchýlky; c - extrémne odchýlky.

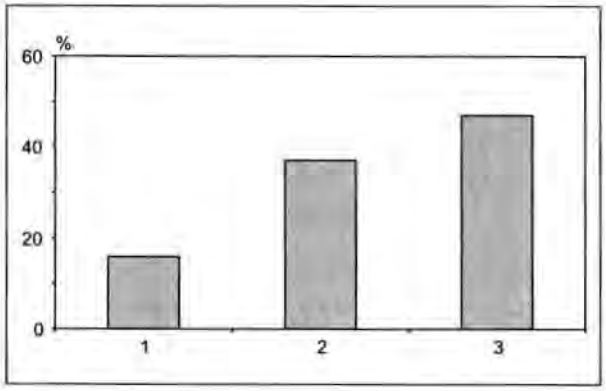

Obr. 23. Výskyt výnimočných spôsobov uloženia jedincov zo spracúvaných hrobov v priebehu pochovávania. 1 - starší úsek veľkomoravského obdobia; 2 - mladší úsek veľkomoravského obdobia; 3 - poveľkomoravské obdobie.

fylaktických praktík možno usúdiť, že išlo o jedincov, ktorí vyvolávali u súčasníkov nedôveru a obavy z možného zneužitia svojich schopností.

Predostretá čiastková interpretácia preventívnych praktík je v plnom rozsahu prijateľná v prípade extrémnych foriem anomálií. Pre skupinu s výraznými formami odchýliek neboli okrem netradičného uloženia zistené výnimočnosti iného druhu. To sťažuje snahy o ich významovú interpretáciu, hoci je zjavné, že ich výsledná podoba nevznikla samovoľne. Miernejšia škála výnimočností mohla podľa predpokladu odrážať nižší stupeň ohrozenia pozostalých zo strany zomrelého. Ten zrejme nedisponoval obávanými schopnosťami vyššej intenzity. Spúšťacím impulzom vzniku anomálií mohli byť iné skutočnosti (*Hanuliak 1998b*, 104). Určujúce znaky hrobov s miernymi formami odchýliek v uložení tela treba zasa spojiť s prejavmi zníženej pietnosti pri pohrebných obradoch, s patologickými a produktívno-degeneratívnymi zmenami v telesnej konštrukcii, vyvolanými nevhodnými životnými a pracovnými podmienkami (*Chochol 1967*, 489-500; *1973*, 446, 447; *Velímský / Dobisíková 2000*, 483).

V spracúvanom súbore boli zachytené aj hroby s rozrušenými skeletmi. Z ich početnejšieho súboru boli vylúčené také prípady, kde k presunom, rozlomeniu či odstráneniu niektorých kostí z jamy mohlo dôjsť náhodne, vplyvom druhotných faktorov a dekompozície (obr. 12: 4; 13: 3; 15: 1-3, 5-7, 9; 17: 1-3). Vo zvyšných prípadoch išlo o také výsledné formy, ktoré vznikli intencionálnou činnosťou pozostalých. Ich kolekciu tvorí celkom 23 hrobov, predstavujúcich v analyzovanej vzorke diel s hodnotou 19%. Tento údaj výrazne prevyšuje frekvenciu uvádzaného fenoménu z regulárnych občinových pohrebísk, vyčíslenú na 7,4% (*Hanuliak 2004b*, 114).

K sporadicky doloženým patria také alternatívy, pri ktorých boli rušivé aktivity zacielené iba na hlavu (obr. 12: 2; 16: 1, 4), na hrudník a na dolnú polovicu tela (obr. 15: 4; 16: 6). Najčastejšie boli však zásahy nasmerované na porušenie hornej polovice, resp. celého tela pochovaného (62,3% prípadov). Kosti bývajú pritom často rozlomené, rozhádzané na dne hrobovej jamy i v rámci výkopovej šachty. Viaceré z nich sa v interiéri vôbec nenašli (obr. 13: 2, 6; 15: 8; 16: 3, 6). Z polôh skeletového materiálu možno odvodiť, že predmetnú likvidačnú činnosť vykonávali pozostalí v rôznom čase po pohrebe. Predmetom ich záujmu boli jedinci, ktorí sa počas života nemuseli vyznačovať obávaným druhom schopnosti a boli pochovaní v súlade s tradičnými pohrebnými obradmi. Na pohrebiskách nachádzame ich hroby rozptýlené v skupinách s príbuzensky spriaznenými jedincami. Nemožno však prehliadnuť, že frekvencia výskytu predmetov pohrebného inventára v hroboch zo sídliskových areálov má odlišnú podobu ako v hroboch z tradičných občinových pohrebísk (obr. 24).

V skladbe jedincov majú dominantné postavenie dospelí muži a ženy (39% a 31% prípadov). Frekvencia výskytu analyzovaných hrobov nevykazuje vzostupný trend. Kulminuje v mladšom úseku veľkomoravského obdobia (56,7% prípadov), počas ktorého evidujeme na území Slovenska aj maximálny počet pochovaných jedincov. Podozrenie o škodlivosti týchto jedincov muselo vzniknúť až v istom časovom odstupe po ich uložení do zeme. Podľa etnologických prameňov mohlo dôvodné podozrenie pozostalých vyvolať viacero momentov. Do ich kolekcie akiste patrili škody zaznamenané na zdraví, životnom osude a hospodárskom majetku pozostalých členov príslušných komunít (*Bednárik 1939*, 86; *Navrátilová 1992*).

Informácie o orientácii tiel zomrelých v hroboch zo sídliskových areálov boli zaznamenané v 117

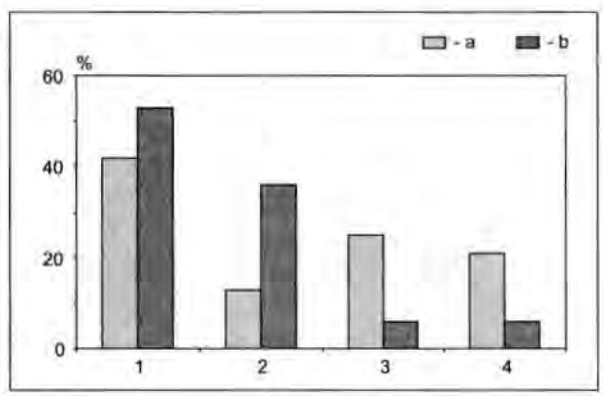

Obr. 24. Výskyt predmetov pohrebného inventára v hroboch so zámerne porušeným telom jedinca. 1 - hroby bez pohrebného inventára; 2 - hroby s pohrebným inventárom podpriemernej kvality; 3 - hroby s pohrebným inventárom priemernej kvality; 4 - hroby s pohrebným inventárom nadpriemernej kvality. Legenda: a - hroby z pohrebísk; b - hroby zo sídlisk.

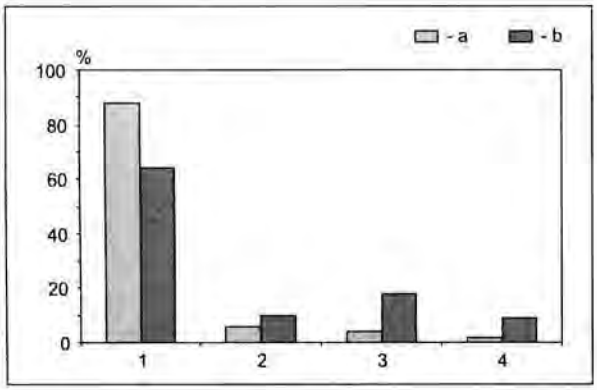

Obr. 25. Výskyt hlavných kategórií orientácie hrobov. 1 - západné azimuty; 2 - východné azimuty; 3 - severné azimuty; 4 - južné azimuty. Legenda: a - hroby z pohrebísk; b - hroby zo sídlisk.

hroboch (60,6% prípadov). K ich charakteristickým znakom patrí nesúrodosť vyjadrovaná nadmerným rozptylom nameraných hodnôt. Jej prítomnosť, doložená vo všeobecnosti i v rámci jednej lokality, mohla vzniknúť aj vďaka absentujúcej zomknutosti hrobov, príznačnej pre pohrebiskový priestor. Na rozdiel od situácie z regulárnych pohrebísk, s dominantným zastúpením západných azimutov, sú v analyzovanej kolekcii početnejšie doložené aj ich východné, severné a južné varianty (obr. 25). Dominanciu západných azimutov predurčovala na pohrebiskách rituálna línia hrobov, nasmerovaná do záhrobia. Jeho poloha bola v predkresťanskom európskom svete odsunutá do miest zapadajúceho slnka (*Bylina 1995*, 14; *Worzny 2002*, 48). Odklony od tohto ideálneho smeru, zväčša korigované konfiguráciou terénu, neboli považované za neprípustné.

Výnimočne doložené azimuty opačnej hodnoty spolu so severnými a južnými variantmi mali zrejme za cieľ odkloniť smerovanie posmrtnej cesty zomrelého od záhrobia, kam putovali predovšetkým bezúhonní členovia komunity (*Hanuliak / Ižóf 2002*, 339, 340). Neprehliadnuteľná početnosť frekvencie výskytu uvedených azimutov z hrobov v sídliskových areáloch poukazuje na to, že sa v tomto prostredí spomenutý obranný prostriedok aplikoval v oveľa vyššej miere. Predpoklad o priamej závislosti negatívnych schopností príslušného jedinca a miery odklonu od rituálneho západo-východného smeru je síce teoreticky prípustný, nie však obhájiteľný konkrétnejším obsahom. Informácie postrehnuteľné v detailoch na niektorých lokalitách totiž naznačujú, že orientácia istých hrobov mohla byť ovplyvnená napríklad aj líniou steny najbližšieho obytného objektu (obr. 11), prebiehajúceho valu alebo výraznejšieho terénneho zlomu. Na druhej strane nemožno prehliadnuť ani sociálny aspekt, podieľajúci sa na dotvorení výslednej podoby sledovaného javu. Jeho účasť prezrádza takisto skutočnosť, že v škále západných azimutov bolo pozdĺžnymi osami tiel nasmerovaných až 78% detských a 73% nedospelých jedincov. Analogickým spôsobom bolo takisto orientovaných až 91% hrobov dospelých mužov s najhodnotnejším pohrebným inventárom a takmer 100% hrobov takto vystrojených žien.

Okrem dosiaľ vyhodnocovaných hrobov s telom jediného zomrelého možno zo spracúvaného súboru vyčleniť aj päť hrobov s dvoma jedincami. Počtom neveľká kolekcia predstavuje v analyzovanom súbore diel s hodnotou 3,8%. Na základe špecifickosti údajov sa z predmetnej skupiny vymyká hrob 36 z Mužly-Čenkova-Orechový sad (obr. 13: 2). Aj napriek porušeniu pôvodnej nálezovej situácie druhotnými výkopmi možno uzavrieť, že do interiéru drevenej komory bol ako prvý uložený dospelý jedinec. Jeho telesné zvyšky boli počas neskoršieho pochovávania detského jedinca stredného veku odsunuté k obvodovým stenám komory. Daný stav po istom čase porušil intencionálny výkop likvidačného charakteru. Počas neho bola porušená nielen celistvosť detského skeletu, ale došlo aj k ďalšiemu nepietnemu premiestneniu kostí dospelého.

Vo zvyšných štyroch prípadoch boli do jednej jamy súčasne uložení dvaja jedinci. Ich súhlasne orientované telá spočívali tesne vedľa seba. Iba pri štyroch zomrelých z rôznych hrobov bol nájdený pohrebný inventár rozdielnej ekonomickej hodnoty. Z chronologického hľadiska boli hroby v takmer vyrovnanom zastúpení vyhĺbené počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia. Zo sociálneho hľadiska je zaujímavé, že v tejto kolekcii absentuje spoločný výskyt dospelej osoby ženského pohlavia a dieťaťa. Prípady tohto druhu patria v prostredí regulárnych občinových pohrebísk k najčastejšie doloženým zjavom (*Hanuliak 2004b*, obr. 126). V hrobe 2/99 z Nitry-Chrenovej I-Baumax-Shell išlo o dospelého muža a ženu (obr. 15: 8). Do hrobu 1/77 z Komjatíc-Tomášove a do hrobov 6 a 17 z Mužly-Čenkova-Vilmakert (obr. 15: 9) boli jednotne uložené deti stredného a staršieho veku.

Archeologický materiál hmotnej povahy neposkytuje želateľné informácie o dôvodoch, ktoré viedli k súčasnému uloženiu dvoch jedincov do spoločnej hrobovej jamy. V prípade hrobu 36 z Mužly-Čenkova-Orechový sad možno iba pripustiť istú príbuzenskú väzbu, ktorá mohla viesť pozostalých k zámernému priloženiu detského jedinca do staršieho hrobu dospelého (*Frolíková-Kaliszová 2000*, 217, 218; *Pollex 2001*, 409, 410). Z ostatných hrobov podobné indície chýbajú, paleosérologické analýzy zasa neboli vykonané. Za náznakový doklad príbuznosti zomrelých z hrobu 2/99 v Nitre-Chrenovej I-Baumax-Shell môžeme označiť azda iba skutočnosť, že išlo o dospelého muža stredného veku

a ženu mladšieho veku. Ani touto cestou sa však nespochybňuje vcelku reálna možnosť, že išlo iba o jedincov zo spoločného sídliska, ktorí zomreli v rovnakom čase. Podobne treba pristupovať aj k trom hrobom detí. Ich uloženie do spoločnej hrobovej jamy mohlo pozostalým poskytnúť väčšiu istotu, že sa vďaka vzájomnej podpore môže úspešnejším spôsobom zavŕšiť ich posmrtná cesta.

Predmety pohrebného inventára

V sídliskových areáloch bol pohrebný inventár uložený do 62 hrobov, predstavujúcich v spracúvanom súbore diel s hodnotou 47,7%. Tento údaj je napohľad iba o 7% nižší, ako bol vyčíslený v materiáli z regulárnych pohrebísk. Nevystihuje však pritom rozdielnosť v kvalite porovnávaných súborov. V sídliskových areáloch totiž patria k oveľa zriedkavejším zjavom také hroby, ktoré obsahujú väčší počet nálezov. Ich reprezentanti bývajú zhotovovaní z materiálov nižšej ekonomickej hodnoty. Pomerne často bývajú priložené predmety v rôznej miere znefunkčnené niekdajším používaním. Aj početnosť hrobov s prílohami v rámci jedného náleziska kolíše v nepomerne väčšom rozsahu ako na pohrebiskách. Na ilustráciu možno uviesť lokalitu Nitra-Zobor-Šindolka, kde sa ani v jednom zo štyroch odkrytých hrobov nenašli prílohy, pričom v Čataji boli umiestnené do každého hrobu. Na väčšine lokalít však bolo v priemere vystrojených cca 30% zo známych hrobov, čo mohlo zriedkavo prerásť až do dvojnásobku tejto hodnoty ako v Bajči, Mužle-Čenkove-Orechový sad a v Mužle-Čenkove-Vilmakert. Neprehliadnuteľné rozdiely sa zaznamenali aj v štruktúre skladby pohrebného inventára rozdeleného do tradičných piatich materiálových skupín (*Hanuliak 1990*, 158-167). Do hrobov zo sídliskových areálov boli voči pohrebiskám v oveľa menšom počte ukladané šperky, predmety kultového charakteru i súčasti odevu. Úbytok predmetov dennej potreby a nástrojov nie je natoľko výrazný. Zbrane a súčasti bojovníckeho výstroja sú, napodiv, častejšie ako na pohrebiskách (obr. 26; *Hanuliak 2004b*, 140).

Predbežné analýzy predmetov uložených v 62 hroboch zo sídliskových areálov ukázali, že ide o málo reprezentatívnu vzorku, ktorá je z typologického hľadiska značne zredukovaná. V jej skladbe dominujú exemplár najčastejšie nachádzané v pohrebiskovom prostredí a naopak, zriedkavejšie typy chýbajú. Ani jedna z materiálových skupín nie je zastúpená štandardnými typmi predmetov. Z toho dôvodu stráca na význame detailnejšia typologická analýza nálezového súboru, s ňou previazaná chronologická špecifikácia jeho reprezentantov, zdôvodňovanie rozdielnosti ich zastúpenia u jedincov rozdielneho pohlavia a veku. Okrem

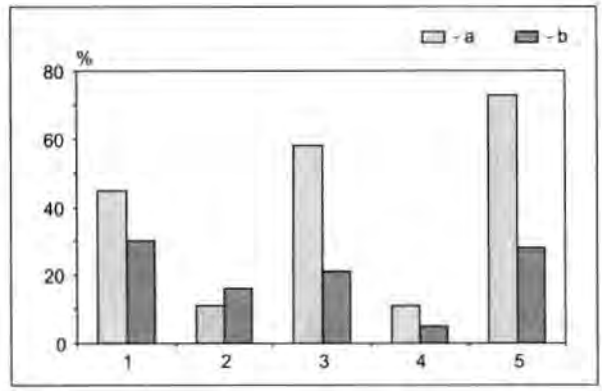

Obr. 26. Výskyt predmetov pohrebného inventára zo spracúvaných hrobov v rámci vyčlenených materiálových skupín. 1 - predmety dennej potreby a nástroje; 2 - zbrane a súčasti bojovníckeho výstroja; 3 - šperky; 4 - súčasti odevu; 5 - predmety kultového charakteru. Legenda: a - hroby z pohrebísk; b - hroby zo sídlisk.

momentov podpriemernosti, nanajvýš priemernosti hodnotových ukazovateľov u predmetov materiálnej kultúry získavajú na význame nepočetné doklady nadštandardných kvalít.

Reprezentanti predmetov dennej potreby a nástrojov boli do hrobov zo sídliskových areálov uložení jednak samostatne, jednak s predmetmi rovnakej alebo iných materiálových skupín v 33,5% prípadov (obr. 26). Typologická škála predmetov je zredukovaná aj obmedzeným počtom známych reprezentantov. Svedčí o tom napríklad aj skutočnosť, že ihla, ihelník, kosák (obr. 30: 9), dláto a otka (obr. 27: 9, 11) boli nájdené iba v jedinom hrobe, kamenný brúsik (obr. 28: 10), ocieľka a kresací kamienok (obr. 27: 3, 7) pochádzajú z dvoch hrobov. Je preto prekvapivé, že prasleny (obr. 28: 8) sú známe z troch hrobov, exemplár kostených a železných šídiel až zo štyroch hrobov. Zo štyroch hrobov z troch lokalít pochádzajú aj britvy. Ich nožovitá čepeľ je skosená k hrotu, ochranné puzdro má lichobežníkovú formu (obr. 27: 2; 29: 5). Podľa rozmerov patria k malým až stredne veľkým exemplárom. Väčší význam majú však militáriá uložené do každého z hrobov. Zatiaľ čo hroby 39 a 40 z Bajča mali elementy pohrebného rítu priemerných hodnôt (obr. 17: 1, 3), v hrobe 2 z Čataja a hrobe 36 z Mužly-Čenkova-Orechový sad išlo o nadpriemernosť (obr. 13: 1, 2).

V hroboch s nadštandardnými ukazovateľmi hodnôt bola v početnejších prípadoch zaznamenaná prítomnosť dlhých nožov (dĺžka nad 150 mm; obr. 27: 1, 4; 29: 1), priložených výlučne k dospelým mužom. Nože kratšie ako 100 mm (obr. 27: 5; 28: 7; 31: 3) zasa pochádzajú z hrobov detí a dospelých žien. Výnimkou je v tomto smere azda krátky nôž uložený spolu s dlhým k dospelému mužovi z hrobu 7 v Bajči (obr. 27: 4, 5). V súbore najčastejšie doložené stredne dlhé

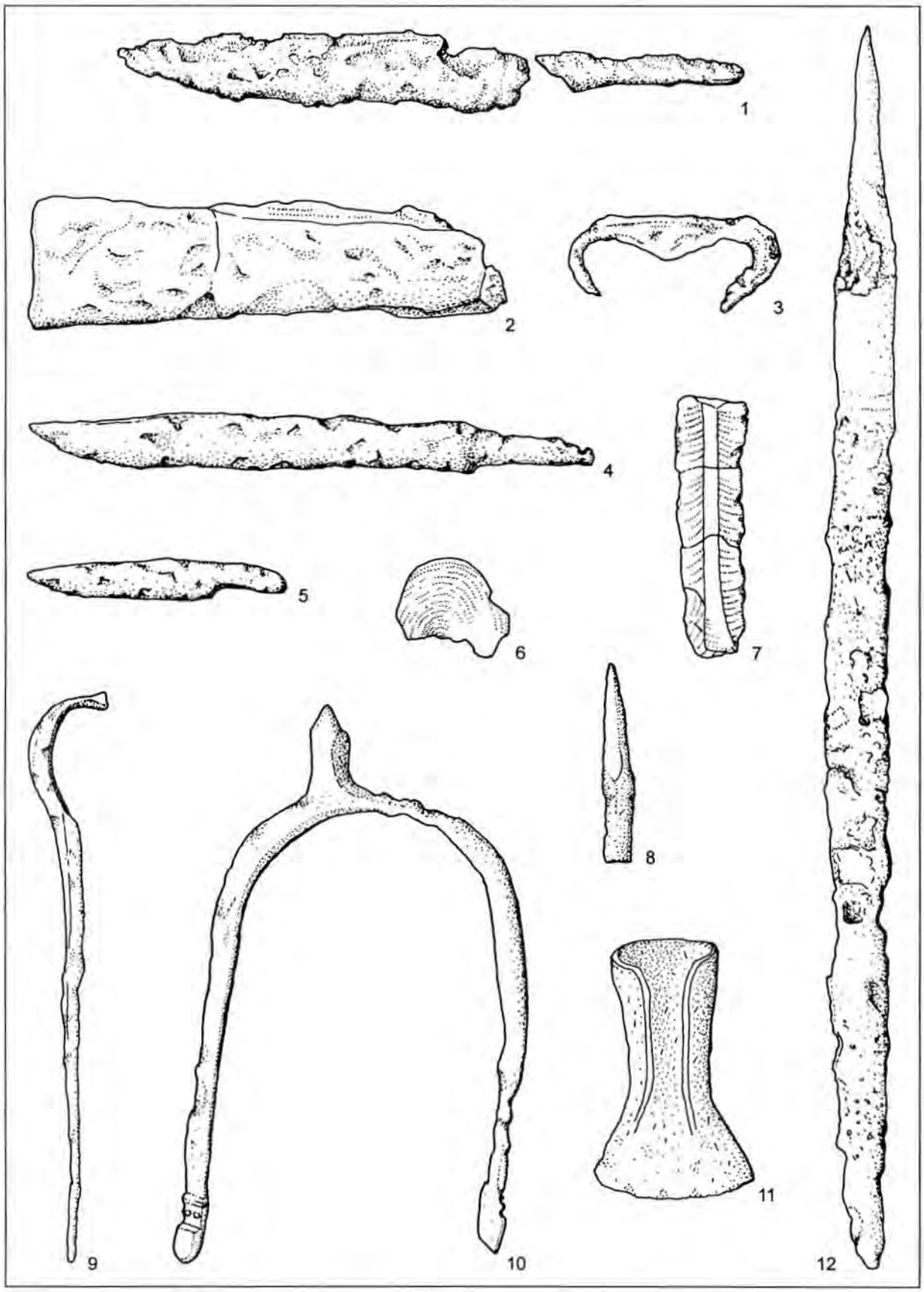

Obr. 27. Výber predmetov pohrebného inventára. Bajč, Medzi kanálmi. 1, 2, 8, 10, 12 - hrob 40; 3-7, 9, 11 - hrob 7. Rôzne mierky. Podľa M. Ruttkaya.

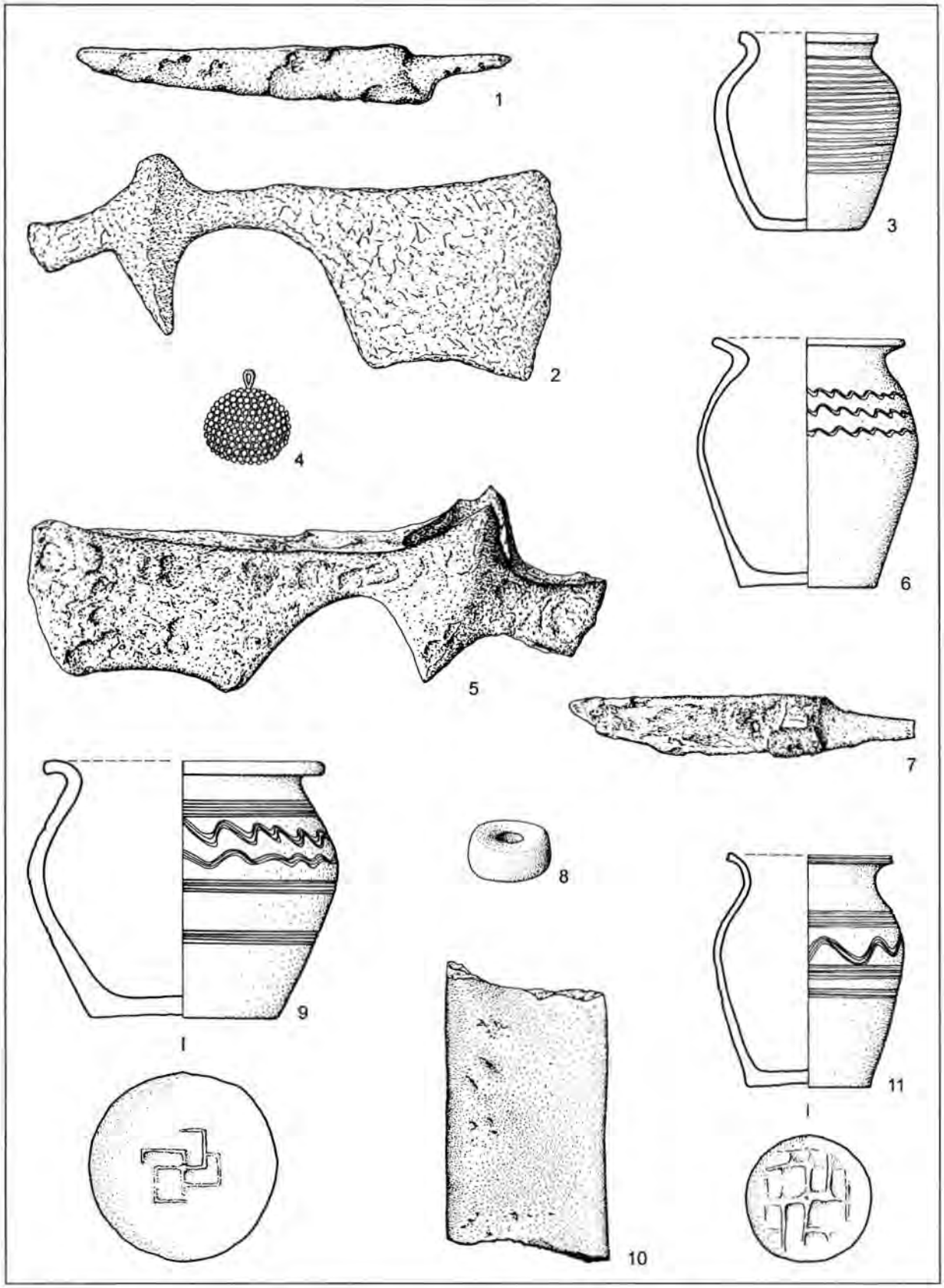

Obr. 28. Výber predmetov pohrebného inventára. 1 - Blatné, Pustáky (hrob 4/02); 2-4 - Bojničky, Staré Háje (hrob 27); 5-11 - Čataj, Nad korytom (5-7, 9 - hrob 1; 8, 10, 11 - hrob 2). Rôzne mierky. Podľa J. Bartíka, D. Bialekovej, Z. Farkaša, M. Hanuliaka a O. Oždánino.

nože (dĺžka 101-150 mm; 46,5% prípadov; obr. 28: 1; 30: 4) sa takisto skôr prikladali k dospelým mužom (58% prípadov) ako k ženám (28% prípadov). Okrem dlhých nožov, využiteľných aj k bojovým účelom, patrili krátke a stredne dlhé nože k najvšestrannejším predmetom každodennej potreby. Z toho dôvodu boli aj najčastejšie ukladané do hrobov (*Hanuliak 1998a*, 57). Otázne zostáva poslanie nožov, ktoré boli v rôznej miere poškodené či znehodnotené niekdajším používaním (obr. 30: 1; 31: 10; 32: 9). Podľa ich umiestnenia v hrobe mohli okrem reálneho poslania napĺňať aj poslanie magicko-rituálne (*Hanuliak/Ižóf 2002*, 341). Doslaď analyzované exemplâre rôznych foriem nožov, získané celkom z 30 hrobov v sídliskových areáloch, patria v tomto prostredí k najfrekventovanejším predmetom pohrebného inventára.

Z kolekcie hrobov s prílohami pertraktovanej materiálovej skupiny si zvýšenú pozornosť zasluhuje hrob 7 z Bajča (obr. 12: 1). V hornej časti stehnovej kosti dospelého jedinca stredného veku ležalo dláto s lopatkovito prehnutým ukončením čepele, vhodné na zhotovovanie priehlbní v drevnej hmote. Vedľa neho bola umiestnená otka (obr. 27: 9, 11). Jej praktické využitie bolo pôvodne akiste širšie, ako je doslaď uvádzaná aplikácia pri čistení konských kopýt či radlice pluhu. Tento nástroj mohol byť rovnako účinný aj pri tesárskej činnosti alebo pri okopávaní pôdy (*Bartošková 1986*, 71, 72; *Ruttkay, M. 2002*, 302; *Vignatiová 1992*, 51). Na výnimočnosť tohto jedinca, pochovaného počas staršieho úseku veľkomoravského obdobia, poukazuje aj kolekcia ďalších sprievodných predmetov, obsahujúca ocieľku, čepeľovitý úštep, praslen, ihelník, šidlá a skupinu amuletov pravekej a včasnohistorickej proveniencie (*Ruttkay, M. 2002*, obr. 42; 43). Inou výnimočnou súčasťou tejto lokality je hrob 6 patriaci dospelému mužovi stareckého veku (obr. 12: 4). Dôvodom tohto zaradenia sú najmä tri nože uložené do miest horných končatín. Dva z nich patria k dlhým exemplárom. Využitie ich svedectva k potvrdeniu vyššieho sociálneho statusu tohto jedinca obmedzuje malá hĺbka hrobovej jamy, hoci jej plošná výmera patrí v spracúvanej kolekcii hrobov k najrozmernejším.

Reprezentanti zbraní a súčastí bojovníckeho výstroja boli do hrobov zo sídliskových areálov uložení jednak samostatne, jednak s predmetmi rovnakej alebo iných materiálových skupín v 12,6% prípadov (obr. 26).

Najpočetnejšie z nich boli ostrohy uložené do siedmich hrobov. Z typologického hľadiska ide o reprezentantov typu IIIb a IVb (*Ruttkay, A. 1982*, 177). Prvý z nich je charakteristický širšími plochými ramenami, ktoré sú v dolnej tretine zúžené a opäť rozšírené do koncových platničiek. V piatich hroboch boli ramená poloblúkovej formy s krátkym bodcom, ukončené lalokovito stvárnenými koncovými platničkami s nitmi umiestnenými v priečnom žliabku (obr. 27: 10; 32: 7). Iba v hrobe 11 z Mužly-Čenkova-Vilmakert bola s ostrohou nájdená aj pracka z upínacieho remienka (obr. 32: 1, 7). Vo zvyšných prípadoch kovové súčasti takýchto remienkov chýbajú. Je to tak aj napriek tomu, že sa našli v blízkosti chodidiel pochovaných ako v hroboch 39 a 40 z Bajča. Z troch hrobov pochádza zasa iba jediný exemplár ostrohy. Uvedené skutočnosti naznačujú, že ostrohy nepredstavovali za každých okolností pre zomrelého reálne využiteľný predmet na ovládanie koňa. Ich poslanie mohlo nadobudnúť symbolickú funkčnosť zacielenú na demonštrovanie vyššieho sociálneho statusu príslušných jedincov.

Sekery boli uložené do siedmich hrobov. V jednom prípade išlo o hybrid úzkeho tvaru (obr. 30: 5), vo zvyšných to boli tradičné formy bradatíc (*Ruttkay, A. 1982*, 177). Zriedkavejšie boli ich varianty so šikmo nasadenými hrotitými tŕňmi pri násadnom otvore (obr. 28: 2; 29: 2). V štyroch hroboch išlo o bradatice so širšími nízkymi tŕňmi, zvislo či šikmo ukončeným štvorhranným obuchom (obr. 28: 5; 29: 7; 32: 16). Podľa ich polôh boli sekery ukladané do rôznych miest pozdĺž pravej dolnej končatiny tak, že porisko smerovalo k pravej ruke (obr. 13: 1, 4, 6). Výnimočný je v tomto smere hrob 1 z Čataja. Sekera v ňom ležala koncа chodidiel pochovaného a jej porisko smerovalo ku koncovej strane hrobovej jamy.

V piatich hroboch boli nájdené šípy, vždy len po jednom exemplári. Patria k forme s tuľajkou a spätnými háčikmi, najčastejšie doloženej počas 9.-10. stor. (obr. 29: 4; 30: 8). Jedinú výnimku predstavuje fragment s tuľajkou, ukončený tŕňovým hrotom, získaný z hrobu 40 v Bajči (obr. 27: 8).

Kolekciu militárií uzatvárajú dva exemplâre mečov. Zatiaľ čo v hrobe 3/54 z Nitry-Zobora-Martinský vrch 1 išlo o meč typu D, do hrobu 39 z Bajča bol pozdĺž ľavej hornej končatiny uložený jednoostrý sax (obr. 17: 3; 27: 12; *Ruttkay, M. 2002*, 289).

S výnimkou hrobu 1 z Čataja boli vo zvyšných hroboch s militáriami uložení dospelí muži. Až 70% z analyzovaných hrobov bolo v sídliskových areáloch vyhĺbených počas staršieho úseku veľkomoravského obdobia, zvyšok počas jeho mladšieho úseku. Z hľadiska sociálnej indikácie pertraktovaných druhov militárií má najväčší význam spoločný výskyt viacerých exemplárov v jednom hrobe. Vo zvýšenej miere ide o zástupcov meča, sekery, ostrôh a šípu, zaznamenaných v rôznych kombináciách v hroboch 39 a 40 z Bajča, v hrobe 27 z Bojničiek, hrobe 4 z Čataja a hrobe 3/54 z Nitry-Zobora-Martinský vrch 1. Schopnosť indikácie vyššieho sociálneho statusu nestrácajú ani zvyšné hroby s osamotenou prítomnosťou predmetov z pertraktovanej materiálovej skupiny. Aj v prípade šípov, pochádzajúcich napríklad z hrobu 6 z Bajča, hrobu 1/77 z Ludaníc a hrobu 36

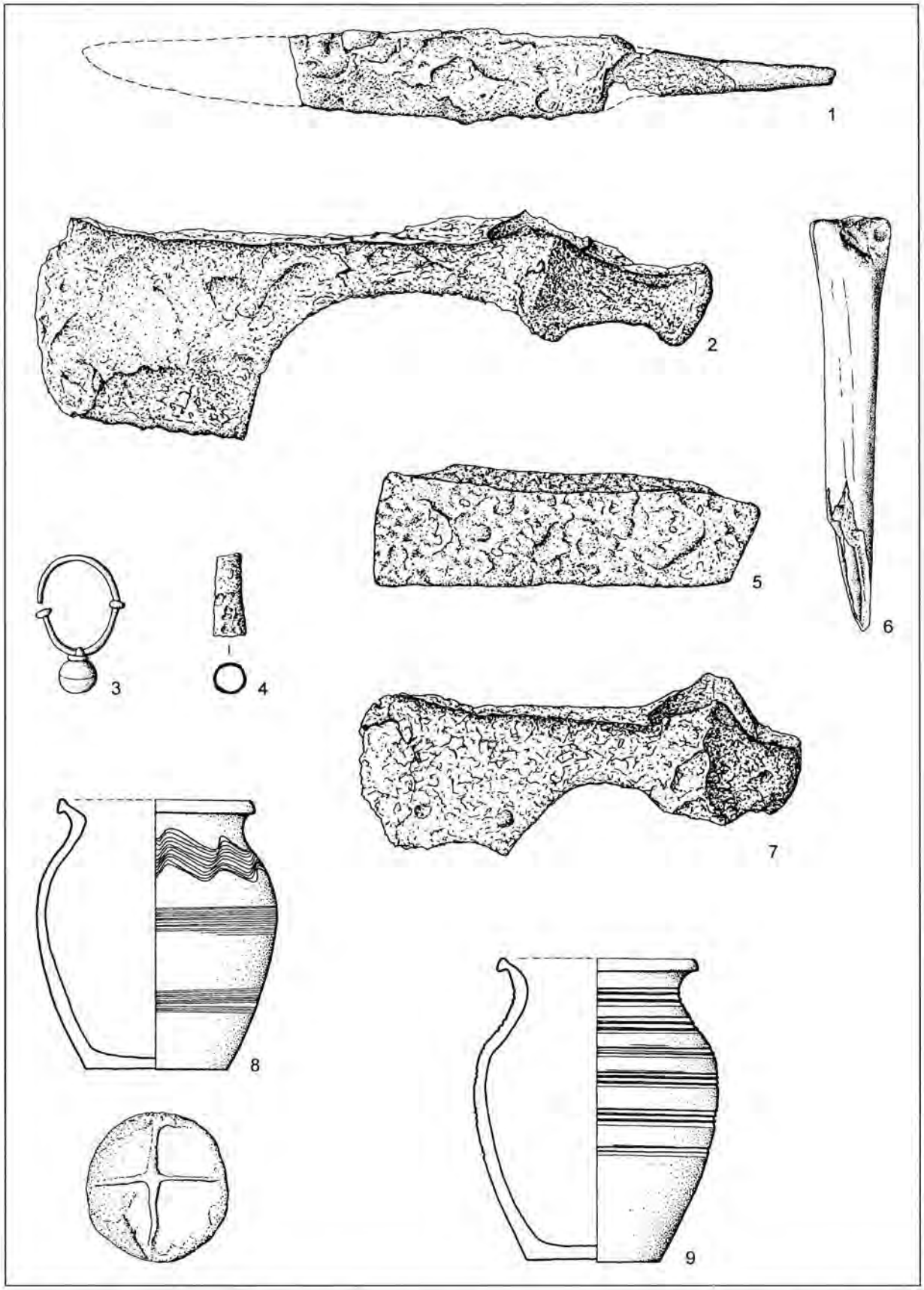

Obr. 29. Výber predmetov pohrebného inventára. 1-7 - Čataj, Nad korytom (1, 2, 5, 6 - hrob 2; 3 - hrob 3; 4, 7 - hrob 4); 8, 9 - Igram, Plynovod (8, 9 - hrob 2). Rôzne mierky. Podľa M. Hanuliaka a O. Ožďánino.

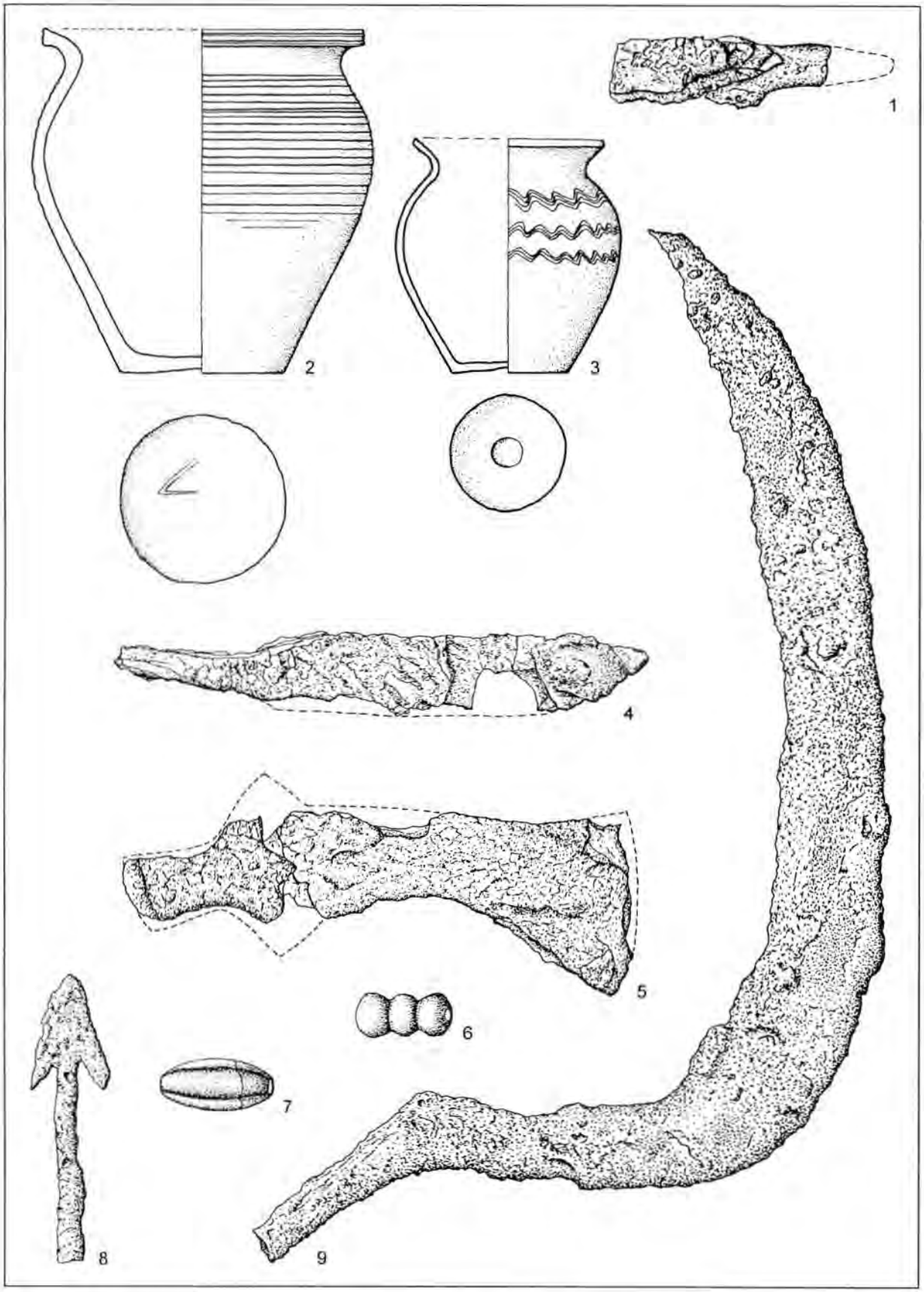

Obr. 30. Výber predmetov pohrebného inventára. 1, 2 - Igram, Plynovod (hrob 1); 3-9 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (3, 4, 8, 9 - hrob 36; 5 - hrob 43; 6, 7 - hrob 34). Rôzne mierky. Podľa M. Hanuliaka a O. Ožďánino.

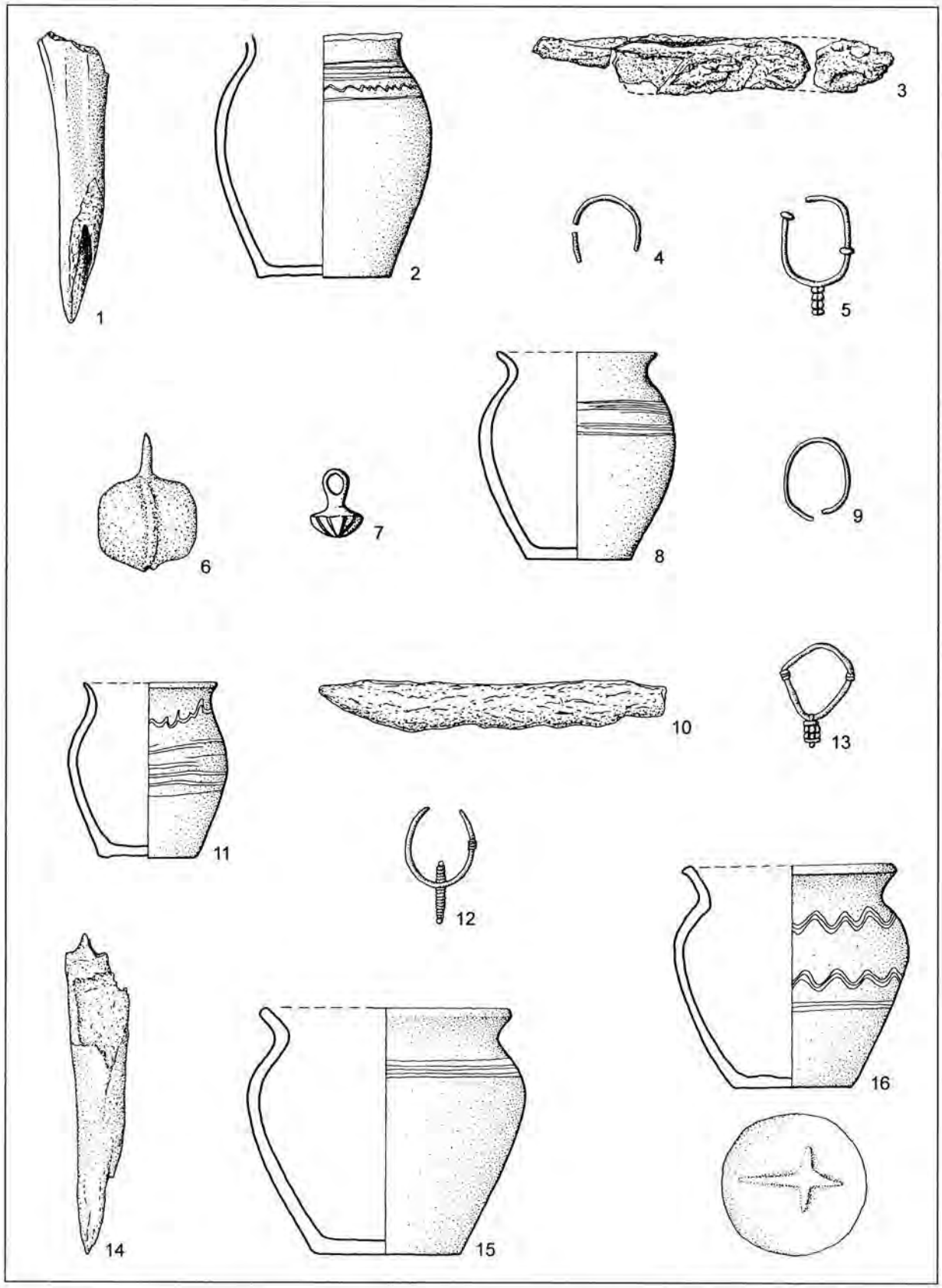

Obr. 31. Výber predmetov pohrebného inventára. 1-5, 8, 9 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (1, 2 - hrob 41; 3 - hrob 42; 4, 5, 8, 9 - hrob 44); 6, 7, 10-16 - Mužla-Čenkov, Vilmakert (6, 10, 11 - hrob 3; 7 - hrob 39; 12 - hrob 9; 13 - hrob 7; 14 - hrob 11; 15 - hrob 5; 16 - hrob 6). Rôzne mierky. Podľa M. Hanuliaka, I. Kuzmu a P. Šalkovského.

z Mužly-Čenkova-Orechový sad, boli doložené ďalšie sprievodné zložky informujúce o vyššom ako priemernom postavení týchto jedincov. Z tohto pohľadu nestráca na význame zistenie, že v Bajči predstavujú hroby s militáriami v kolekcii ostatných hrobov diel s hodnotou 16,6%, v Mužle-Čenkove-Orechový sad 37,5% a v Čataji až 75%.

Reprezentanti šperkov boli do hrobov zo sídliskových areálov uložení jednak samostatne, jednak s predmetmi rovnakej alebo iných materiálových skupín v 22% prípadov (obr. 26). Najčastejší boli z nich zástupcovia zdobiaci hlavy jedincov. V sumáre ide o 11 základných typov získaných z 26 hrobov. Podľa tohto údaja predstavujú náušnice po nožoch druhý predmet najčastejšie doložený v hroboch zo sídliskových areálov. Početnejšiu skupinu tvoria v ich súbore reprezentanti podunajského typu, zastúpení jednoduchou krúžkovou formou (obr. 31: 4, 9; 32: 10), náušnicou s uzlíkmi a ďalšie so špirálovým ukončením (obr. 32: 4, 11), so zvinutou slučkou a s bubienkovým záveskom (obr. 29: 3). Ich zástupcovia, vyhotovení z bronzu, výnimočne i zo striebra, boli iba v štyroch hroboch nájdení po viac ako jednom kuse. Honosnejšie formy náušníc s jednostranným i obojstranným hrozienkovým záveskom (obr. 31: 13), náušnice so záveskom plechovým, špirálovým (obr. 31: 12; 32: 12, 13) či trubičkovým (obr. 31: 5; 32: 15) a náušnica karantánskej proveniencie (obr. 32: 5) predstavovali v rámci svojich skupín jednoduchšie tvarové obmeny, vyhotovené v drvivej väčšine prípadov z bronzu. Zhruba dve tretiny evidovaných kusov zdobilo hlavu dospelých žien. Zvyšný diel pochádzal z hrobov detí stredného a staršieho veku.

Viacnásobne členené koráliky (obr. 30: 6) a ich segmenty, ako aj olivovité koráliky (obr. 32: 7) pochádzajú iba z ôsmich hrobov. Nie vo všetkých prípadoch bolo možné získať informácie o ich typologickom zaradení. Podstatné však je, že iba do hrobu 1/62 z Nitry-Starého Mesta-Piaristická ul. 6 a do hrobu 3 z Bajča boli uložené kompletnejšie zostavy náhrdelníkov, zložené z viac ako 15 sklených korálikov. V ostatných hroboch išlo o jeden až dva koráliky. Niektoré z nich ani neboli nájdené v hornej časti hrudníka. Ich využitie k zdobeniu hrdla, v zostave doplnenej exemplármi organického pôvodu, je otázne. Medzi jedincami s korálikmi majú rovnocenné zastúpenie dospelé ženy a deti. Jediný exemplár jednoduchého prsteňa z bronzového drôtu pochádza z bajčianskeho hrobu 39 s telom dospelého muža. Druhý typ prsteňa z hrobu 3 na tejto lokalite mal oválny plechový štítok s vybíjanou perlovcovou výzdobou (*Ruttkay, M. 2002*, 291).

Z doterajších uvedených informácií vyplýva, že do hrobov vyhĺbených v sídliskových areáloch boli uložené šperky jednoduchých typov, vyhotovené menej náročnými technikami z materiálov nižšej ekonomickej hodnoty. Výrazná väčšina spomedzi nich bola uložená do hrobov počas staršieho a mladšieho úseku veľkomoravského obdobia. Iba v desiatich hroboch sa zaznamenal spoločný výskyt dvoch rôznych typov šperkov. O nízkej frekvencii šperkov v analyzovanej skupine informuje aj skutočnosť, že iba v Bajči, Mužle-Čenkove-Orechový sad a v Čataji predstavovali hroby so šperkami podiel 25-33,5%.

Reprezentanti súčastí odevu boli do hrobov zo sídliskových areálov uložení jednak samostatne, jednak s predmetmi rovnakej alebo iných materiálových skupín v 4% prípadov (obr. 26). Z tohto pohľadu ide o najmenej početnú materiálovú skupinu, hoci prítomnosť jej reprezentantov nebýva v zásade početnejšia ani na regulárnych občinových pohrebiskách. Ťažiskovú zložku v predmetnej skupine tvoria gombíky štyroch rozdielnych typov. Nález dvoch stredne veľkých strieborných gombíkov husto zdobených granuláciou (obr. 28: 4) dopĺňa malý guľovitý gombík z bledozeleného skla (*Ruttkay, M. 2002*) a iný typ - liaty z bronzu (obr. 31: 7). K najhonosnejším exemplárom tejto skupiny patria dva veľké gombíky zo strieborného plechu, zdobené tepanou výzdobou s vegetabilnými motívmi. Našli sa vo funkčnej polohe v hornej časti hrude detského jedinca stredného veku. Doplnkové svedectvo o jeho vyššom sociálnom statuse poskytujú dve strieborné náušnice s obojstranným hrozienkovým záveskom a zosilneným spodným oblúkom (*Holčík 1991*, 85, tab. 1). K súčastiam odevu bývajú pričleňované aj pracky, s ďalšími kovovými súčasťami kožených opaskov. Jazykovité nákončie a prevliečka kvadratickej formy z hrobu 1/96 v Nitre-Chrenovej I-Baumax-Shell (obr. 32: 6, 8) zrejme k nim nepatria. Podľa rozmerov a umiestnenia pri pravej stehnovej kosti a pri kolene dospelého muža mohli pôvodne slúžiť ako súčasť upínacieho remienka náholenice (*Hrubý 1955*, 190-192, 194). Nemožno však ani vylúčiť, že na dno spomenutého hrobu sa oba predmety dostali náhodne, spolu so zeminou zo sídliskovej vrstvy pri zasýpaní jeho výplne.

Reprezentanti predmetov kultového charakteru boli do hrobov zo sídliskových areálov uložení jednak samostatne, jednak s predmetmi rovnakej alebo iných materiálových skupín v 26% prípadov. Aj napriek tomuto nezanedbateľnému podielu je ich prítomnosť v hroboch zo sídliskových areálov o 45% nižšia ako v hroboch z regulárnych občinových pohrebísk (obr. 26). Tento moment sa v plnom rozsahu prejavil aj vo frekvencii výskytu keramických nádob. Zatiaľ čo v skupine predmetov kultového charakteru z hrobov v sídliskových areáloch boli doložené v 39% prípadov, v pohrebiskových hroboch išlo o hodnotu 55,7% (*Hanuliak 2004b*, 183). Aj napriek tomu keramické nádoby zo 16 hrobov sú v spracúvanom súbore tretím najčastejšie doloženým typom predmetu.

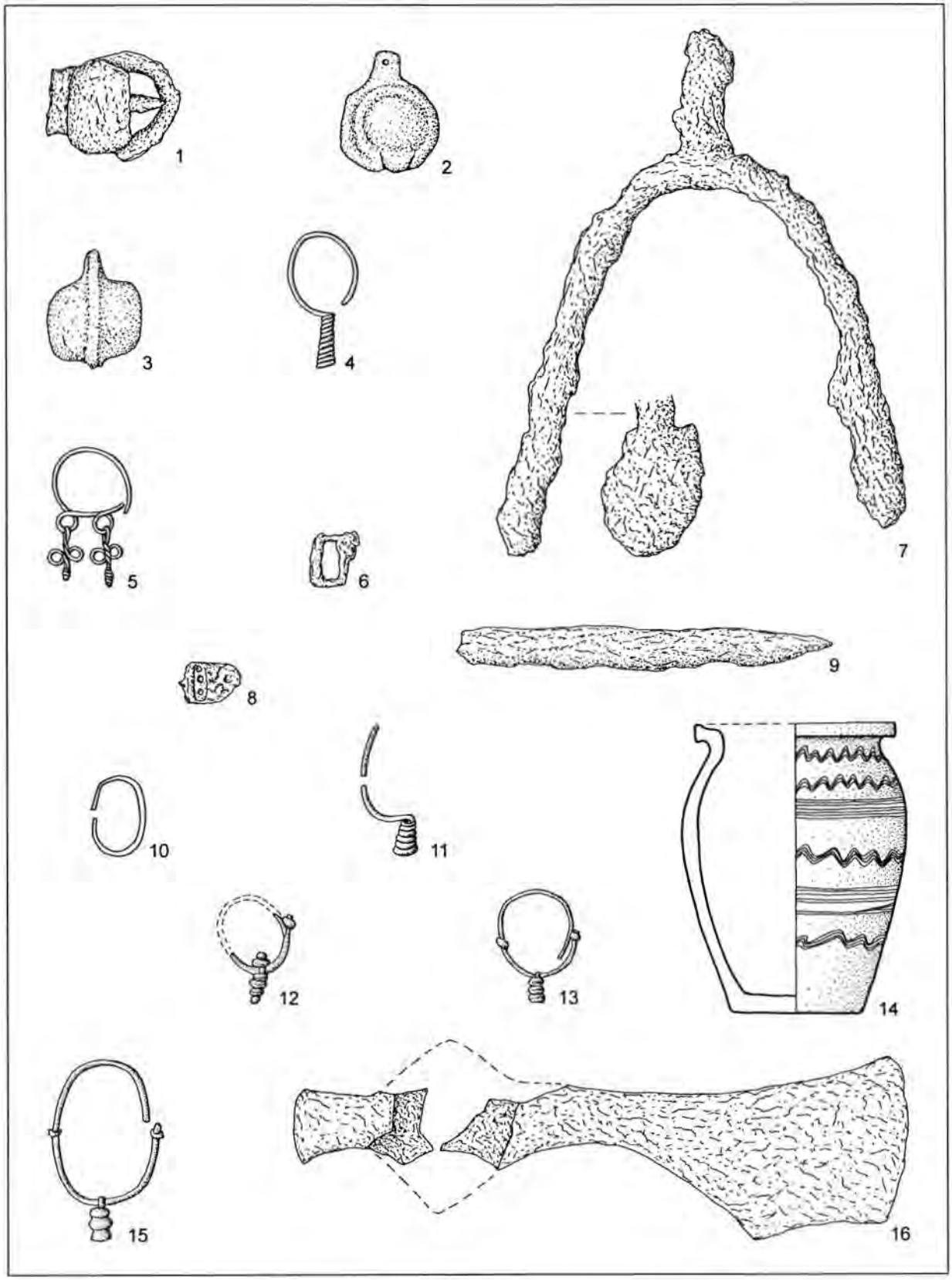

Obr. 32. Výber predmetov pohrebného inventára. 1-3, 7 - Mužla-Čenov, Vilmakert (1, 7 - hrob 11; 2, 3 - hrob 13); 4, 5 - Nitra-Chrenová I, Športový areál (hrob 1/84); 6, 8, 9, 12, 13 - Nitra-Chrenová I, Baumax-Shell (6, 8, 9 - hrob 1/96; 12, 13 - hrob 2/99); 11, 15 - Nitrianska Streda, Patriková (hrob 1); 14, 16 - Šurany-Nitriansky Hrádok, Vysoký breh (hrob 1/52). Rôzne mierky. Podľa D. Bialekovej, G. Březinovej, G. Fuseka, M. Hanuliaka, B. Chropovského, I. Kuzmu, P. Šalkovského a E. Wiedermanna.

Analýza vonkajších znakov presviedča o tom, že o výbere nádob k uloženiu do hrobov mohlo rozhodnúť viacero vzájomne previazaných momentov. K nim patrí predovšetkým dostupnosť exemplárov, stupeň poškodenia, možnosť praktického využitia a vplyv kultovo-rituálnych praktík. Účinkom pôsobnosti uvedených momentov majú v škále nádob najvyššie zastúpenie stredne vysoké (výška 101-150 mm) hrncovité nádoby (80% prípadov; obr. 28: 6, 11; 29: 8, 9; 30: 3; 32: 14). Ich reprezentanti boli všestranne využiteľní aj v sídliskovom prostredí a uloženie do hrobu nepredstavovalo pre pozostalých vážnejšiu ekonomickú stratu. Najmä vtedy, ak išlo o opotrebovaný alebo sčasti poškodený exemplár s obmedzenými možnosťami ďalšieho využitia (obr. 31: 2). Menej obvyklé boli hrncovité nádoby misovitej formy, uprednostňované pri konzumácii potravy (obr. 28: 9; 31: 15, 16). K zriedkavým patrili vysoké remeselne vyhotovené tvary predurčené na varenie (obr. 30: 2).

Užší vzťah nádob rôznych výškových kategórií s vekom jedincov bol na rozdiel od pohrebiskových lokalít iba v náznakoch potvrdený. Traja zástupcovia nízkych tvarov (výška do 100 mm) pochádzajú z hrobov detí, dve vysoké nádoby (výška nad 151 mm) sa našli v hroboch dospelých (*Hanuliak 1998a*, 59). K prekvapivým momentom patria plastické značky, zachytené až na 39% exemplároch zo spracúvanej kolekcie (obr. 28: 9, 11; 29: 8; 30: 2, 3; 31: 16). Aj napriek tomu však tento súbor neposkytuje oporu potrebnú na priblíženie výskytu, významu a funkcie týchto značiek (*Eisner 1966*, 198-202; *Měřínský 1985*, 53). Podľa ich hojného výskytu sa iba zdá, že nádoby so značkami boli zrejme uprednostňované pri rozhodovaní o výbere nádob, ktoré mali byť uložené do hrobu na sídlisku.

Na rozdiel od spomenutej skutočnosti sa v spracúvanej kolekcii zaznamenali iba dva prípady, keď boli do hrobu súčasne uložené dve nádoby. Tak ako v hrobe 1 z Čataja, aj v hrobe 2 z Igramu bolo pochované dieťa. Nádoby sa pritom líšia formou a veľkosťou, pričom vždy jedna z nich má na dne plastickú značku (obr. 28: 6; 9; 29: 8, 9). Interpretácia tohto javu nie je jednoznačná. Možné však je, že nádoby z igramského hrobu mali za cieľ uschovať pre pochovaného na posmrtnú cestu dvojzložkovú dávku potravy odlišného druhu. V čatajskom hrobe mohla intencionálne rozbitá misovitá nádoba poslúžiť pri obradnom umývaní zomrelého, preto musela byť podľa súvekých kultovo-rituálnych praktík zničená vhodením do hrobu (obr. 17: 2; 28: 9; *Hanuliak/Rejholcová 1999*, 83; *Jágerová 2001*, 16). Poloha nádob intencionálne rozbitých za účasti emotívnych impulzov počas pohrebných obradov nebýva zrejme z uvedených príčin ustálená. V súlade s tým boli črepy z rozbitého exemplára z čatajského hrobu rozptýlené konča hlavy pochovaného (obr. 13: 1). Celé nádoby, využité na priloženie posmrtnej stravy, sa zasa vo výraznej prevahe umiestňovali do tradičných miest v blízkosti chodidiel (obr. 13: 2; 14: 1; 15: 4, 5, 7, 9; 16: 4; 17: 2).

V rovnakých miestach boli v troch hroboch nájdené aj drevené vedierka so železnými spojovacími a závesnými súčasťami (obr. 13: 2). Ich exemplár, jednotne priložené k dospelým mužom, sú považované za jeden zo spoľahlivých indikátorov vyššieho sociálneho statusu jedincov. Interpretáciu tohto obsahu dopĺňajú nielen militária, ale aj prílohy mäsitej potravy zachovanej v podobe kostí z rôznych častí hydiny a ošípanej (*Hanuliak/Rejholcová 1999*, 84, 87). Pochádzajú zo štyroch hrobov dospelých mužov a hrobu jedného dieťaťa, pochovaných počas mladšieho úseku veľkomoravského obdobia. Nemožno vylúčiť, že vajcia z hydiny, nájdené medzi chodidlami dospelého muža z hrobu 43 v Mužle-Čenkove-Orechový sad, mohli takisto predstavovať jednu z foriem stravy (obr. 13: 6). Okrem zaznamenanej polohy uprednostňovanej na umiestnenie potravinových príloh by na to mohla nepriamo poukazovať aj absencia keramickej či drevenej nádoby. Prítomnosť každej z nich by sa dala logicky očakávať najmä preto, lebo dotyčný patril podľa ďalších sprievodných znakov k jedincom s vyšším sociálnym statusom.

Zvyšní reprezentanti zo skupiny predmetov kultového charakteru napĺňali iné poslanie ako dosiaľ pertraktovaní zástupcovia. Na základe príznačných vlastností ide o pestrejšiu škálu amuletov, resp. talizmanov predkresťanského typu s magicko-ochrannou funkciou. Ich poslaním bolo zaháňať zlo akéhokoľvek druhu od svojho majiteľa a priaznivým spôsobom ovplyvňovať jeho zdravie, rôzne aktivity i životný osud. Toto poslanie napĺňali napríklad zvieracie zuby a malé kosti. Prostredníctvom nich sa magická sila a výnimočné schopnosti týchto zvierat mali preniesť aj na detských jedincov z troch hrobov (*Kličová 2002*, 10). Do spomenutej kategórie patria v plnom rozsahu aj predmety cudzorodej proveniencie, ktoré boli cielene dohľadávané na pravekých a včasnohistorických sídliskách (*Hanuliak 2004a*, 31, 32). Na ilustráciu ich vonkajšej podstaty možno uviesť sekundárne upravený tvar jantárového prívesku z hrobu 2 a mincu z neskorej doby rímskej z hrobu 37 na lokalite v Bajči. Najpočetnejšia kolekcia nálezov uvádzaných vlastností bola objavená v bajčianskom hrobe 7. Bronzový uzavretý prsteň, zlomok skleného náramku, praslen a črepy sklených nádob spolu s opracovaným čepeľovitým úštepom predstavovali obsah závesného vrecka priloženého k dospelému mužovi (obr. 27: 3, 5-8; *Ruttkay, M. 2002*, obr. 42; 43).

Železné guľovité hrkálky s vertikálnym rebrom a závesným otvorom patria na základe vydávaného

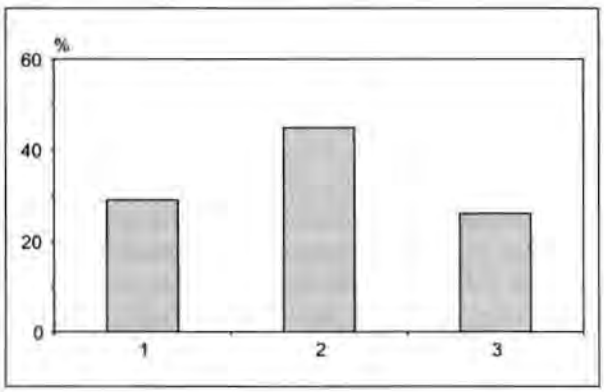

Obr. 33. Výskyt predmetov kultového charakteru zo spracúvaných hrobov u jedincov rozdielneho pohlavia a veku. 1 - detskí jedinci; 2. - dospelí muži; 3 - dospelé ženy.

zvuku v prvom rade k jednoduchým hudobným nástrojom. Vo včasnom stredoveku bola však tejto škále zvukov pripisovaná nie celkom bezvýznamná apotropajná funkcia zaháňajúca ticho. To bolo zasa spájané so zlom objavujúcim sa v mnohých podobách i v rôznych javoch negatívnej podstaty (*Petényi 1994*, 80). Podľa týchto kritérií možno železné hrkálky uvedeného typu, získané v Mužle-Čenkove-Vilmakert z hrobov 3 a 13, s telami detských jedincov (obr. 15: 2, 4), zaradiť s istotou medzi predmety kultového charakteru (obr. 31: 6; 32: 2, 3).

V kolekcii pohrebiskových hrobov v ojedinelých prípadoch figurujú aj osamotené črepy a železné fragmenty. Ich funkčnosť v pohrebnom ríte nie je dosiaľ spoľahlivo objasnená. Pokusy o riešenie tohto problému na základe hrobov zo sídliskových areálov stráca na význame. A to nielen preto, že ide iba o štyri známe prípady. Vysoko pravdepodobná môže byť totiž skutočnosť, že sa opísané predmety dostali do hrobovej jamy náhodne zo sídliskovej vrstvy pri zasýpaní jej interiéru, nie v dôsledku úmyselného konania pozostalých napĺňajúcich činnosťou nejakú zložku pohrebných zvykov.

Dosiaľ analyzovaní zástupcovia z materiálovej skupiny predmetov kultového charakteru boli v hroboch zo sídliskových areálov využívaní dvoma hlavnými spôsobmi. Podstatou prvého z nich bola snaha vystrojiť zomrelého na cestu do záhrobia zvoleným druhom posmrtnej stravy. Táto dávka bola k nemu priložená počas pohrebných obradov. Druhá skupina predmetov napĺňala svoje ochranné poslanie vo väčšine prípadov už počas života svojho majiteľa. Ako súčasť jeho osobného majetku bola spolu s ním uložená do hrobu. Je pritom zaujímavé, že sa v hroboch zo sídliskových areálov nezaznamenal zvýšený výskyt ochranno-očistných praktík v podobe intencionálne rozbitých nádob. Popol a uhlíky z vydymovania hrobov alebo zvyšky pahreby očistného ohňa neboli vôbec zaznamenané. Iným zaujímavým momentom je prekvapivo vyššia početnosť predmetov kultového charakteru v hroboch dospelých mužov, nie u detí a dospelých žien, hoci na regulárnych pohrebiskách majú uvádzané ukazovatele presne opačné hodnoty (obr. 33).

ZHODNOTENIE POZNATKOV

Poznatky predostreté v príspevku v hlavných bodoch potvrdili informácie o skupine nálezísk s hrobmi vyhĺbenými počas 9.-10. stor. v sídliskových areáloch (*Hanuliak 2004b*, 38, 39). Vďaka príležitosti vyčleniť na ich prezentáciu v rámci tejto štúdie širší priestor, bolo možné niektoré oblasti riešenej problematiky detailnejšie prepracovať a ich výsledky výstižnejším spôsobom definovať. Toto je zrejme v súčasnosti jediný spôsob, ako predčasne nereziginovať pri hľadaní podstaty výnimočného spôsobu inhumácie predmetného typu (*Drozdová / Šedo 2004*, 228; *Tomková 2003*, 597).

K poznatkom získaným uvedeným prístupom sa napríklad preukázalo, že spracúvaná forma pochovávania predstavuje v kolekcii pohrebiskových lokalít z územia Slovenska osobitý, i keď zriedkavo používaný typ. Túto skutočnosť potvrdzujú aj kvantitatívne ukazovatele. V rámci tradičnej zostavy sepulkrálnych nálezísk predstavujú spracúvané lokality diel s hodnotou cca 12%, podľa množstva hrobov ide zhruba o 5,5%. Uvedená početnosť, s rozhodujúcim podielom štandardne sa opakujúcich znakov, súčasne presviedča o tom, že pertraktovaný spôsob pochovávania nie je výsledkom náhodnej činnosti. Naopak, ide o výslednú podobu účelovo sformovaného systému pohrebných praktík, zloženého z viacerých výnimočných momentov, ktoré neboli doložené na iných súvekých náleziskách sepulkrálneho charakteru. V rámci tejto skupiny predstavujú hroby zo sídliskových areálov istý hodnotový medzičlánok. Jeho pozícia sa z obsahového hľadiska vsúva medzi lokality s osamoteným výskytom hrobu, reprezentujúcim individuálne pochovávanie, a pohrebiská či kostolné cintoríny so skupinovým pochovávaním.

Špecifickosť predchádzajúcich momentov plastickejšie vynikne po detailnom porovnaní charakteristík jednotlivých zložiek spracúvaného súboru s tými, ktoré boli získané z pohrebísk. V rámci primárnej hladiny porovnávanej úrovne pritom napríklad vynikne, že voči dominancii umiestnenia vyhodnocovaných nálezísk v rurálnom prostredí (40% prípadov), ich výskyt nie je zanedbateľný ani v opevnených areáloch administratívno-hospodárskych centier (25,7% prípadov) a v ich sídliskových aglomeráciách (34,3% prípadov). Bez hlbšieho významu zrejme nebude, že v 42,8% prípadov boli hroby vyhĺbené na okrajoch sídliskových areálov mimo

plochy so sídliskovými objektmi. Vo zvyšných prípadoch sa nachádzali v mikropriestoroch medzi nimi. Z chronologického hľadiska je dôležitá výnimočnosť porušovania hrobov výkopom mladších objektov. Na danom type nálezísk nemožno prehliadnuť nadmerné skrátenie až úplné vymiznutie faktora ochrannej vzdialenosti dosahujúcej na pohrebiskách 150-600 m. Jeho existencia bola potrebná na spoľahlivé oddelenie živých od nečistého prostredia zomrelých uložených do hrobov (*Hanuliak 2004c*, 41, 42). Hrobové jamy bývajú pritom rozptýlené v rámci plochy, vyhĺbené v rôznych vzdialenostiach od seba. Takýmto rozmiestnením a tiež rozkolísanými hodnotami orientácie sa ruší koncentrovaný spôsob umiestňovania hrobov do priestorovo zomknutých skupín, typický pre pohrebiská (*Dzieduszycki 2000*, 12-14; *Hanuliak 2004c*, 42, 43). Následkom toho sa súčasne vylučuje existencia istej príbuzenskej väzby medzi pochovanými.

Na rozdiel od relatívnej kompletnosti informácií o spracúvanom type lokalít sú údaje o hroboch skôr fragmentárne. Hlavným dôvodom toho je skutočnosť, že spektrum štandardne zaznamenávaných údajov pochádza v kompletnejšej zostave nanajvýš zo 71,6% hrobov. Za daného stavu možno síce pripustiť nižšiu mieru prijateľnosti získaných poznatkov, nie však spochybniť reprezentatívnosť ich výpovede. Na ilustráciu tohto faktu treba uviesť niektoré špecifiká spomedzi elementov pohrebného rítu, zaradené do sekundárnej hladiny porovnávanej úrovne. V informáciách o tvare hrobových jám sa prejavuje zvýšený výskyt nerovností. V metrických údajoch zasa dominujú podpriemerné hodnoty, vnútorné úpravy hrobových jám sú výnimočné. Medzi anomáliami v uložení či zámernom rozrušení tiel zomrelých sú prejavy protivampirických praktík o vyše dvojnásobok hojnejšie ako na regulárnych pohrebiskách. Príbuzná početnosť v hrubých rysoch platí aj v prípade zastúpenia východných, severných a južných azimutov orientácie hrobov. Medzi jedincami uloženými v západo-východnom smere boli v prevahe detskí jedinci, najmä však dospelí s hodnotnejším pohrebným inventárom.

Vo výsledkoch analýz predmetov pohrebného inventára, zaradených do terciárnej hladiny porovnávanej úrovne, prekvapí frekvencia ich výskytu. Jej hodnota nie je výraznejšie obmedzená voči pohrebiskám. Podstatnejšie však je, že škála ich zástupcov je nepomerne užšia a z materiálov nižšej ekonomickej hodnoty. Exempláre poškodené či znefunkčnené aktívnym používaním nie sú zriedkavé. V materiálových súboroch dominujú také predmety, ktoré sú na pohrebiskách doložené v najhojnejšej miere. Z tohto pohľadu nepredstavujú závažnejší úbytok z mobiliára príslušného rodinného zväzku. Za prekvapivú možno azda označiť iba hojnejšiu frekvenciu výskytu militárií. Predmety kultového charakteru sú však zriedkavejšie. V ich skladbe absentujú najmä reprezentanti praktík, ktoré mali v pohrebnom ríte napĺňať ochranno-očistné poslanie.

Do kvartérnej hladiny porovnávanej úrovne boli zaradené informácie doplňujúce obsah predchádzajúcich výsledkov. K nim patria aj ukazovatele demografického charakteru, mapujúce skladbu jedincov rozdelených na základe pohlavia a veku. Výsledný pomer zomrelých z hrobov v sídliskových areáloch je na prvý pohľad vyvážený a vcelku príbuzný s obrazom z pohrebísk (obr. 34). Avšak v rámci jednotlivých lokalít boli neraz postrehnuté značné rozdiely. Zatiaľ čo v Mužle-Čenkove-Vilmakert a Pobedime mali takmer dvojtretinové zastúpenie detskí jedinci, v Bajči boli najpočetnejší detskí jedinci a dospelí muži. V Mužle-Čenkove-Orechový sad bol pomer detských jedincov, dospelých mužov a žien vzácne vyrovnaný. Predchádzajúce príklady naznačujú, že výber zomrelých určených na inhumáciu v sídliskových areáloch bol usmerňovaný inými príčinami, nie ich fyzickou a sociálnou podstatou.

Poznatky o majetkovom postavení sledovaných jedincov sa opierajú predovšetkým o vyhodnocovanie kolekcií pohrebného inventára. Pre ich hodnotovú kvalitu je typická podpriemernosť. Objavuje sa napríklad pri sledovaní početnosti hrobov s výskytom pohrebného inventára u jedincov rozdielneho pohlavia a veku. Táto skutočnosť sa ešte zvýrazní, ak sa porovná zastúpenie hrobov bez pohrebného inventára v oboch porovnávaných nálezových prostrediach. S najvyššou rozdielnosťou sa pritom stretávame u nedospelých jedincov a u dospelých žien (obr. 35). U dospelých mužov neveľký rozsah zistenej diferencie ešte znižuje hodnotový faktor. V skladbe predmetov pohrebného inventára totiž figurujú v pomerne vysokom zastúpení militáriá. Ich exempláre bývajú neraz sprevádzané aj britvami,

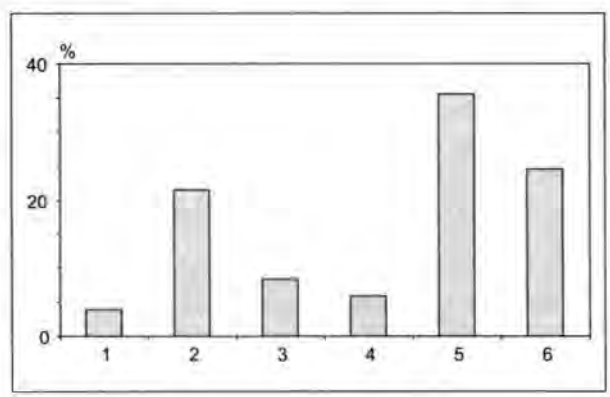

Obr. 34. Zastúpenie jedincov rozdielneho pohlavia a veku zo spracúvaných hrobov. 1 - detskí jedinci mladšieho veku; 2 - detskí jedinci stredného veku; 3 - detskí jedinci staršieho veku; 4 - nedospelí jedinci; 5 - dospelí muži; 6 - dospelé ženy.

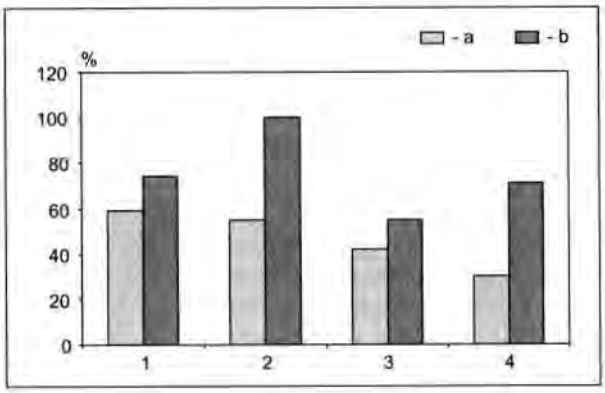

Obr. 35. Výskyt hrobov bez pohrebného inventára zo spracúvaných hrobov u jedincov rozdielneho pohlavia a veku. 1 - detskí jedinci; 2 - nedospelí jedinci; 3 - dospelí muži; 4 - dospelé ženy. Legenda: a - hroby z pohrebísk; b - hroby zo sídlisk.

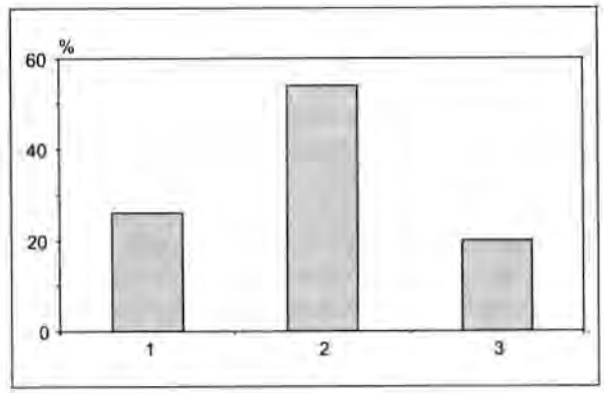

Obr. 36. Výskyt spracúvaných hrobov v priebehu pochovávania. 1 - starší úsek veľkomoravského obdobia; 2 - mladší úsek veľkomoravského obdobia; 3 - poveľkomoravské obdobie.

prílohami mäsitej potravy, vedierkami a náročnejšími typmi vnútornej úpravy hrobových jám drevenou hmotou. Uvedené skutočnosti naznačujú, že v skupine spracúvaných hrobov možno v priemere zaznamenať doklady o nižšom sociálnom statuse jedincov ako na pohrebiskách. Nemožno preto vylúčiť, že tento hodnotový ukazovateľ, s výnimkou sporadických prípadov s nadštandardnými údajmi, neodráža reálne postavenie príslušných jedincov počas ich života. Zdá sa, že k zníženiu sledovanej kvality došlo vo väčšine prípadov až posmrtne.

Z analýz chronologického zaradenia hrobov zasa vyplynulo, že ich umiestňovanie v sídliskových areáloch od staršieho do mladšieho úseku veľkomoravského obdobia výrazne narástlo a v poveľkomoravskom období zasa kleslo takmer na úroveň východiskovej pozície (obr. 36). K osvetleniu príčinnosti výsledného trendu chýbajú relevantné podklady. Pre pohrebný rítus menej obvyklý analogický priebeh vývojovej línie, aký bol v tomto prípade zachytený, nevylučuje možnosť, že výsledný obraz môže byť skreslený voči niekdajšej realite. Nepriamo sa mohla o to pričiniť vyššia početnosť znakov s výraznejšie znivelizovanými hodnotami. Účinok tohto momentu mohol zvýšiť aj fakt, že zo spracúvaného súboru sa dal chronologicky zaradiť iba dvojtretinový diel reprezentantov.

Zostručnený prehľad zaznamenaných charakteristík priniesol opäť nadmerne pestrú škálu informácií. Nepodarila sa však výstižnejšie priblížiť podstata sledovaného spôsobu inhumácie. Môže to byť i preto, že v archeologickom pramennom materiáli hmotnej povahy ústredný motív tejto činnosti nie je v čitateľnejšej podobe zaznamenaný. Z logického kontextu iba vyplynie, že dôvodom rôznorodých charakteristík môže byť objavenie sa viacerých príčin negatívneho obsahu, ktoré zrejme museli byť eliminované pertraktovanou formou inhumácie. Jeho štandardnosť v súvekej kolekcii pohrebných zvykov podporuje nielen početnosť výskytu príslušných lokalít, ale aj vcelku vyrovnaná hodnota ich frekvencie vo vidieckom prostredí, v administratívno-hospodárskych centrách a ich sídliskových aglomeráciách. Dôvodom toho je skutočnosť, že v týchto socioekonomicky rozdielnych prostrediach veľkomoravskej ekumény žili ľudia, ktorí z rôznych príčin nemohli byť pochovaní na regulárnych občinových pohrebiskách. Názor o nepodstatnosti dôsledkov takéhoto aktu vyvracia početnosť zabezpečovacích mechanizmov, ktoré mali zamedziť zomrelému ukončiť posmrtnú cestu v tradičnom záhrobí. Jeho priestor bol vyhradený iba bezúhonným členom komunity. Jej príslušníci boli pochovaní na občinovom pohrebisku, na ktorom zasa nemohol byť uložený výnimočný jedinec. Tento moment je s istotou doložený na 13 lokalitách s regulárnym pohrebiskom, súčasne aj s výnimočnými hrobmi spracúvanej kategórie, odsunutými od ich plochy (obr. 3; 5; 6; 8; 9).

Kolekcia praktík s vyššou obrannou účinnosťou musela byť aplikovaná v prípade tých jedincov, ktorí posmrtne nadobúdali status revenantov a mohli ohrozovať pozostalých. Na tento účel mohlo byť zneužité ich výnimočné nadanie a okultné schopnosti, ktoré boli v pozemskom svete pozitívnym spôsobom využívané v prospech celého kolektívu. Po smrti jedinca však narastali obavy z možného zneužitia neobvyklej dispozície na poškodzovanie zdravia, majetku a životných istôt pozostalých. Tí sa voči tomu bránili aplikáciou praktík preventívneho protivampirického charakteru. Škála posteriórnych praktík protivampirického charakteru sa zrejme vykonávala na odlišnej skupine jedincov. Presvedčenie o ich niekdajšej bezúhonnosti pretr-

vávalo do istej doby po ich regulárnom pohrebe, vykonanom so všetkými náležitosťami a poctami. A to až do okamžiku, keď vzniklo dôvodné podozrenie, že títo zomrelí v podobe revenantov škodia konkrétnymi činmi pozostalým členom komunity.

S výnimkou menšinového podielu nadštandardných hodnôt prejavy nízkeho až podradného sociálneho statusu u pochovaných zo sídliskových areálov dominujú. Svedectvo o nich prinášajú početné nerovnosti v základných líniách hrobových jám, spôsobené nižšou dôslednosťou výkopovej činnosti. K nim sa pripájajú aj podpriemerné hodnoty metrických údajov, súvisiace so snahou o úsporu fyzickej námahy. O tomto jave informujú najmä objemové miery. Ich hodnoty neprekračujú úroveň uvedenej kategórie aj napriek tomu, že niektorý z metrických údajov dosiahne prechodne nadštandardnú hodnotu (obr. 12: 4, 5). Iný prejav zníženého sociálneho statusu zomrelých reprezentuje početné zastúpenie miernych foriem odchýliek v uložení tela. Znamená to, že ich telá neboli pietne upravované do rituálnej polohy, optimálnej pre úspešný prechod zomrelého do záhrobného prostredia. Nemožno vylúčiť, že tieto polohy mohli vzniknúť aj za prispenia patologických anomálií a produktívno-degeneratívnych zmien (*Le Goff/Smitt 1999*, 493). Ich účinkom boli pohybové aktivity ľudí sprevádzané zvýšenými bolesťami a obmedzoval sa ich pracovný výkon. Dôvody vzniku opisovaných anomálií treba hľadať v nevhodných životných pomeroch, vo zvýšenej fyzickej záťaži a v zlom zdravotnom stave (*Veliačik/Masnicová 2004*, 171-177). V rurálnom prostredí jedinci uvedenej kategórie nepredstavovali pre spoločnosť očakávaný prínos, ale skôr ekonomickú záťaž.

K potvrdeniu opodstatnenosti tohto názoru chýbajú výsledky precíznejšie vykonaných analýz antropologického materiálu. Tie by mohli pozitívnym spôsobom doplniť neraz iba základné informácie (vo väčšine prípadov sa s nimi v súčasnosti pracuje) o pohlaví a veku zomrelých. Očakávania tohto druhu však nemusia byť v masovejšom meradle naplnené, pretože iba časť defektov patologického charakteru zanecháva čitateľnejšie stopy na skeletovom materiáli. Naznačenú skutočnosť možno vhodným spôsobom ilustrovať na 14 jedincoch z Pobedima. Ide dosiaľ o jedinú početnejšiu a odborne vyhodnotenú skupinu zomrelých zo spracúvaného súboru nálezísk (Nálezová správa AÚ SAV 14818/02). Na skeletovom materiáli troch detských jedincov neboli zaznamenané zmeny výnimočnej kvality. V troch iných prípadoch sa postrehli doklady svedčiace o dlhodobejších nedostatkoch vo výžive. Vo vyššom detskom a nedospelom veku sa u zomrelých s predchádzajúcimi prejavmi objavili aj patologické a poúrazové zmeny na chrbtici. U dospelej populácie sa k nim pripojili aj artrotické zmeny na kĺboch spolu so zvýšenou kazivosťou chrupu, dôsledkami nedostatočnej výživy v detskom veku, výnimočne aj s nádorovým ochorením mozgu. Rámcovú klasifikáciu zdravotného stavu predmetnej skupiny pochovaných možno predbežne uzavrieť zhodnotením, že v ich prípade boli v hojnejšej miere doložené anomálie vyššej intenzity ako u jedincov z areálov priľahlých regulárnych pohrebísk (Jakab - ústna informácia).

ZÁVEREČNÉ ÚVAHY

Z hierarchického usporiadania všetkých dosiaľ známych informácií a doplnenia ich výpovedí údajmi z iných prameňov historickej povahy vyplynie logická konštrukcia. Na jej základe za jednu z hlavných príčin pochovávania jedincov v rámci súvekých sídliskových areálov z 9.-10. stor. možno označiť dôsledok porušenia niektorej z významnejších noriem obyčajového práva. Priblíženie jej obsahu či podstaty nie je možné. Nenahraditeľným spôsobom chýbajú poznatky o charaktere používaného právneho systému, jeho zložkách a ich hierarchickom usporiadaní, o sile represívnych postihov atď. Predmetná forma archaického právneho systému bola totiž iba ústne odovzdávaná príslušníkom ďalších generácií (*Le Goff/Smitt 1999*, 529; *Luby 1946*, 60-68).

Istú rámcovú predstavu o ňom je možné dotvoriť na základe písomne zaznamenaného kódexu *Lex Salica* a juristických spisov slovanskej proveniencie (*Hattenhauer 1998*, 3; *Vašica 1963; 1996*). Z množstva dôvodov popredné miesto v ich zostave má „Zakon sudnyj ljudem". Je to tak aj napriek tomu, že nie je isté, v akom rozsahu mohol byť jeho obsah aplikovaný vo všetkých troch ekonomicko-sociálne odlišných prostrediach veľkomoravskej ekumény. Z precíznych rozborov tohto zákonníka pre svetských ľudí však vyplynulo, že jeho základ, vychádzajúci z byzantských právnych noriem, bol v novom prostredí v náležitej miere prispôsobený miestnym pomerom. Iba týmto spôsobom sa mohla zvýšiť jeho prijateľnosť a využiteľnosť aj na území Veľkej Moravy. V rámci jednotlivých článkov pertraktovaného spisu možno nájsť množstvo trestnoprávnych nariadení postihujúcich najmä prečiny proti viere či mravnosti, porušovanie princípov majetkového vlastníctva a práva na azyl. Významné sú aj časti venované harmonizácii vzťahov v rodine, v manželskom spolužití (*Vašica 1963*, 339; *1996*, 81, 191-199).

Ich presnejší rozpis či charakteristika nie je v tomto momente rozhodujúca. V prostredí s dominantným využívaním zásad obyčajového práva predstavovalo porušenie niektorej z uvedených noriem zrejme iba spúšťací impulz následného procesného me-

chanizmu. Dochádzalo k nemu aj napriek tomu, že bol k dispozícii dostatok príležitostí a spôsobov, ktorými sa dali odčiniť dôsledky každého prečinu, resp. nahradiť ujmy príslušníkom postihnutej strany. Ku kritickým okamžikom mohlo dôjsť až vtedy, ak vinník nemohol vykonať nariadené kroky v rámci opravného konania. Išlo najmä o prípady, keď jedinec predčasne zomrel, resp. ak mu príbuzní odmietli poskytnúť záruky na obdobie vymedzené k urobeniu nápravy. Mohli sa od neho dokonca aj dištancovať, ak mal prečin obzvlášť závažný charakter (*Le Goff/Smitt 1999*, 344; *Hattenhauer 1998*, 20-24; *Niederle 1953*, 325).

Na tomto základe mohla byť väzba dotyčného jedinca s ostatnými z príslušného rodinného zväzku prerušená. Z pohľadu elementárnych princípov archaického práva ide o závažný zlom v osude každého človeka. Vo výraznej väčšine prípadov totiž nepredstavovali vtedajší jedinci osamotené indivíduá, ale išlo o členov zväzkov spájaných príbuzenskými vzťahmi. Iba táto forma vytvárala reálny základ pre napĺňanie ich fyziologických potrieb, reprodukčných schopností a hospodárskych aktivít rozhodujúcich pre prežitie celého kolektívu. Jedinec stojaci mimo neho bol zbavený ochrany príbuzenského kolektívu. Neraz sa tak mohol ocitnúť aj v pozícii nepriateľa väčšinovej skupiny obyvateľov (*Hattenhauer 1998*, 19-21). Je vcelku pochopiteľné, že takémuto vydedencovi - nečistému indivíduu opovrhovanému komunitou, nebolo umožnené pochovanie na občinovom pohrebisku spolu s ostatnými jej bezúhonnými členmi. Ide tu o napĺňanie prastarej zásady, ktorú neskôr prevzalo aj kresťanstvo. Jej podstatou bola snaha rezervovať vysvätením chránené miesto posledného odpočinku iba pre tých, ktorí zomreli v súlade so všetkými jej ustanoveniami (*Ariés 2000*, 65; *Jágerová 2001*, 25; *Kličová 2002*, 13).

Aj okolnosti úmrtia odvrhnutého jedinca v osamotení, bez asistencie príbuzných, mohli vyvolať značnú nedôveru. Jej pričinením bol takýto nedôstojný prejav smrti tradične označovaný za nečistý (*Ariés 2000*, 19; *Jágerová 2001*, 14; *Worzny 2002*, 46). Rovnakým privlastkom bolo pomenované aj dlhodobé a bolestivé skonávanie, ale aj náhle úmrtie, samovražda či násilná smrť. Vzhľadom na závažnosť takto vnímaných spôsobov úmrtia boli aj s nimi spojení jedinci obmedzovaní v možnosti byť pochovaní na občinovom pohrebisku (*van Dülmen 1999*, 225; *Hattenhauer 1998*, 11; *Stanaszek 1998*, 18).

K zomrelým zo sídliskových areálov s veľkou pravdepodobnosťou patrili aj takí, ktorí sa do príslušnej komunity nestihli pred úmrtím dostatočným spôsobom integrovať. V prípade dospelých mohlo ísť najskôr o cudzincov, hoci početnosť takýchto prípadov bola akiste neveľká. Oveľa početnejšiu zložku v tejto skupine predstavovali detskí jedinci. Najmä tí, ktorí neboli ešte oficiálne zaradení do komunity vzhľadom na svoj vek a zanedbateľný prínos pre príslušný rodinný zväzok (*Niederle 1911*, 62-66; *Slivka 1997*, 71, 72; *Surdacki 2002*, 169). Tieto kritériá napĺňali najmä deti mladšieho a stredného veku. Akiste aj z týchto príčin je ich zastúpenie v hroboch zo sídliskových areálov v globále veľmi vysoké.

Od detí sotva možno očakávať, že by mohli majoritné spoločenstvo ohrozovať dôsledkami porušených právnych noriem. Ako pravdepodobnejšie prichádzajú do úvahy náhle úmrtia zaznamenané pri prekonávaní detských chorôb bez účinných liekov a pri nízkej úrovni medicínskych praktík. Pri ich organizmoch, dlhodobo oslabovaných nedostatočnou výživou, neprekvapí zvýšená úmrtnosť na endemické a parazitické ochorenia. K týmto dôvodom možno ešte pripojiť aj následky poúrazových stavov. O ich vznik sa mohla pričiniť obmedzená opatera matiek preťažených vykonávaním množstva hospodárskych prác, starosťami o domácnosť a početné potomstvo (*van Dülmen 1999*, 83-106).

Opodstatnenosť predchádzajúcich interpretačných možností nepriamo podporuje aj znížená frekvencia výskytu predmetov pohrebného inventára v hroboch detí a nižšie zastúpenie anomálií obranného charakteru z elementov pohrebného rítu. V prípade dospelých jedincov majú dôvody zaznamenaných výnimočností odlišnú podstatu. Vyššiu početnosť mužských jedincov v hroboch pertraktovaného typu možno azda pripísať ich početným a mnohostranným aktivitám a významu povinností vykonávaných mimo domácnosti. Z tohto dôvodu boli vo väčšej miere vystavení rizikám, ktorých nezvládnutie mohlo smerovať k porušeniu právnych noriem. Podľa výskytu pohrebného inventára a jeho hodnoty boli ich majetkové pomery, ako i celkový sociálny status vyššie ako u príslušníčok ženského pohlavia. U nich boli zasa častejšie doložené zákroky obmedzujúce zneužívať mimoriadne schopnosti v neprospech pozostalých.

Kolekciu výnimočných čŕt zaznamenaných v hroboch zo sídliskových areálov a ich spätosť s pohrebnými praktikami používanými v predkresťanskom systéme poznačenom krížovými javmi dotvára zdanlivý obraz o tom, že ide o marginálnu spoločenskú skupinu s jedincami rizikovej kategórie. Zodpovednejší prístup k predmetnej škále prameňov presvedča skôr o opaku. V porovnaní so stavom evidovaným na pohrebiskách avarského kaganátu analyzovaná kategória sepulkrálnych lokalít prináša svedectvo o vyššej kultúrnosti životných pomerov. Poukazuje na to nárast právneho vedomia sprostredkovaného úspešným zavádzaním právnych noriem do rôznych sfér spoločenského života. V období budovania riadiacich štruktúr veľkomoravského štátu a ich udržiavaní vo funkčnom stave to však nie je prekvapivé.

Podľa charakteristík pertraktovaných pohrebných praktík predstavujú hroby zo sídlisk vývojový medzistupeň. V rámci ich tradičnej zostavy sú podľa potreby posmrtne pretrhnuté príbuzenské a majetkové vzťahy. Nie však priateľské a susedské väzby s ostatnými členmi daného sídliskového útvaru (*Wawrzeniuk 2002, 77*). Ak by to tak nebolo, hroby podozrivých zomrelých by museli byť odsunuté „do priestoru nikoho" z okrajových častí sídelného územia. V našom prípade sa ich však komunita nemienila zbaviť týmto spôsobom, pretože sa neobávala umiestniť takéto hroby priamo v obývaných areáloch alebo na ich obvode. V opevnených centrách sú na tento účel uprednostnené úseky priliehajúce k valu. Týmto spôsobom sa v maximálnej miere vzďaľujú od obývaných sektorov. Súčasne sa nepreruší spätosť zomrelých s pozostalými, lebo ich hrobové jamy nie sú vyhĺbené z exteriérovej strany za opevnením.

LITERATÚRA

Ariés 2000 - P. Ariés: Dějiny smrti. 1. Praha 2000.

Bartík/Farkaš 2001 - J. Bartík/Z. Farkaš: Výskum pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Blatnom. AVANS 2000, 2001, 27, 28.

Bartík/Farkaš 2003 - J. Bartík/Z. Farkaš: Pokračovanie výskumu v Blatnom. AVANS 2002, 2003, 23.

Bartošková 1986 - A. Bartošková: Slovanské depoty železných předmětů v Československu. Praha 1986.

Bednár 1995 - P. Bednár: Zisťovací výskum na južnom nádvorí Nitrianskeho hradu. AVANS 1993, 1995, 31-33.

Bednár 1998a - Die Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 9.-12. Jahrhundert. In: J. Henning/A. T. Ruttkay (Hrsg.): Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996. Bonn 1998, 371-382.

Bednár 1998b - P. Bednár: Nitriansky hrad v 9.-10. storočí. Kandidátska dizertácia (AÚ SAV). Nitra 1998, rukopis.

Bednár/Fottová 2003 - P. Bednár/E. Fottová: Nitra-tržnica. Príspevok k poznaniu stredovekého mesta. Arch. Hist. 28, 2003, 303-314.

Bednár/Staník 1992 - P. Bednár/I. Staník: Archeologický a stavebno-historický výskum národnej kultúrnej pamiatky Nitra-hrad. AVANS 1991, 1992, 21, 22.

Bednár/Staník 1993 - P. Bednár/I. Staník: Výskum Nitrianskeho hradu a Horného mesta v roku 1992. AVANS 1992, 1993, 25, 26.

Bednárik 1939 - R. Bednárik: Príspevok k pohrebným zvykom slovenského ľudu. Národopis. Sbor. 1, 1939, 54-94.

Bednárik 1972 - R. Bednárik: Cintoríny na Slovensku. Bratislava 1972.

Béreš/Šalkovský 1978 - J. Béreš/P. Šalkovský: Výskum slovanského hradiska v Spišských Tomášovciach. AVANS 1977, 1978, 36-38.

Bialeková 1958 - D. Bialeková: Záchranný výskum slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, okr. Šurany. Slov. Arch. 6, 1958, 388-413.

Bialeková 1959 - D. Bialeková: Záverečná správa z výskumov slovanských sídlisk v Nitr. Hrádku a Bešeňove. Slov. Arch. 7, 1959, 439-459.

Bialeková 1978 - D. Bialeková: Pobedim, okres Trenčín. In: B. Chropovský (Ed.): Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava 1978, 159-167.

Bialeková 1993a - D. Bialeková: Slovanské pohrebisko v Bojničkách. Štud. Zvesti AÚ SAV 29, 1993, 223-254.

Bialeková 1993b - D. Bialeková: Slovanské pohrebisko v Pobedime (poloha Na laze II/71). Štud. Zvesti AÚ SAV 29, 1993, 179-204.

Bialeková 1996 - D. Bialeková: Der slawische Burgwall von Pobedim (Ein Beitrag zur Lösung chronologicher und gesselschflich-historicher Frage). In: Č. Staňa/L. Poláček (Hrsg.): Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa - mehrjärige Grabungen und ihre Auswertung. Brno 1996, 141-147.

Bialeková 1998 - D. Bialeková: Zur Bautechnik der Befestigungsmauer des Burgwalls in Pobedim, Bez. Trenčín. In: J. Henning/A. T. Ruttkay (Hrsg.): Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996. Bonn 1998, 383-390.

Březinová 1993 - G. Březinová: Záchranný výskum v Nitre. AVANS 1992, 1993, 28, 29.

Březinová 2003 - G. Březinová: Nitra-Chrenová. Archeologické výskumy na stavbách Shell a Baumax. Nitra 2003.

Bylina 1995 - S. Bylina: Problemy słowiańskiego świata zmarlych. Kategorie przestrzeni i czasu. Światowit 40, 1995, 9-25.

Drozdová/Šedo 2004 - E. Drozdová/O. Šedo: Úvodní informace o objektu 6/68 s pohozenými lidskými a zvířecími kostrami z doby velkomoravské v Letonicích. In: Ve službách archeologie 5. Brno 2004, 223-235.

van Dülmen 1999 - R. van Dülmen: Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století). Praha 1999.

Dzieduszycki 2000 – W. Dzieduszycki: Wiara w świat demonów. Potencjalne mozliwości jej odzialywania na zwyczaje funeralne w preszlości. In: Czarownice. Funeralia Lednickie 2. Sobótka - Wroclaw. 2000, 9-22.

Eisner 1966 - J. Eisner: Rukověť slovanské archeologie. Praha 1966.

Elschek/Marková 2000 - K. Elschek/K. Marková: Archreologický výskum a prieskum v záujmovom území podzemných zásobníkov plynu. AVANS 1998, 2000, 53-62.

Fusek 1998 - G. Fusek: Vorläufige Erkenntnisse zur Graphitonkeramik aus der Siedlung Šindolka in Nitra. In: L. Poláček (Hrsg.): Frühmittelalterliche Graphitonkeramik in Mitteleuropa. Naturwischenschafliche Keramikuntersuchungen. ITM 4. Brno 1998, 231-247.

Frolíková-Kaliszová 2000 - D. Frolíková-Kaliszová: Pokus o analýzu slovanského pohřebiště v Praze-Motole. Pam. Arch. 91, 2000, 201-249.

Hanuliak 1990 - M. Hanuliak: Aussagefähigkeiten archäologischer Quellen aus Flachgräberfeldern des 9.-12. Jahrhunderts. Slov. Arch. 38, 1990, 147-191.

Hanuliak 1992 - M. Hanuliak: Gräberfelder der slawischen Population im 10. Jahrhundert im Gebiet der Westslowakei. Slov. Arch. 40, 1992, 243-308.

Hanuliak 1993 - M. Hanuliak: Pohrebisko slovanskej populácie z 10. storočia v Bučanoch. Slov. Arch. 41, 1993, 83-112.

Hanuliak 1996 - M. Hanuliak: Gräberfelder aus dem 9.-12. Jh. in der Slowakei aus der Sicht geographisch-statistischer

Anzeiger. In: D. Bialeková/J. Zábojník (Hrsg.): Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Bratislava 1996, 333-352.

Hanuliak 1997 - M. Hanuliak: K poznatkom zo štúdia pohrebného rítu vo veľkomoravskom období. In: R. Marsina/A. Ruttkay (Ed.): Svätopluk 894-1994. Nitra 1997, 65-70.

Hanuliak 1998a - M. Hanuliak: Reálne faktory a ich účasť pri vystrojovaní hrobov v 9. až 10. storočí. Slov. Arch. 46, 1998, 55-69.

Hanuliak 1998b - M. Hanuliak: Vampirizmus na pohrebiskách z prelomu včasného a vrcholného stredoveku. Hieron 3, 1998, 102-105.

Hanuliak 2004a - M. Hanuliak: Predmety pravekej a včasnohistorickej proveniencie na veľkomoravských nekropolách z územia Slovenska. Štud. Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 25-33.

Hanuliak 2004b - M. Hanuliak: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska. Nitra 2004.

Hanuliak 2004c - M. Hanuliak: Charakter a význam hraníc v časopriestorovej dimenzii pohrebného rítu z mladšieho úseku včasného stredoveku. Arch. Hist. 29, 2004, 37-51.

Hanuliak/Ižóf 2002 - M. Hanuliak/J. Ižóf: Veľkomoravské pohrebisko v Galante (K možnostiam rekonštrukcie poznatkov z fragmentov veľkomoravských pohrebísk). Slov. Arch. 50, 2002, 323-352.

Hanuliak/Kuzma 1991 - M. Hanuliak/I. Kuzma: Desiata výskumná sezóna v Mužle-Čenkove. AVANS 1989, 1991, 35, 36.

Hanuliak/Kuzma/Šalkovský 1993 - M. Hanuliak/I. Kuzma/P. Šalkovský: Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.-12. storočia. Nitra 1993.

Hanuliak/Ožďáni 2004 - M. Hanuliak/O. Ožďáni: Veľkomoravské hroby zo sídliskového areálu v Čataji a Igrame. Štud. Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 35-48.

Hanuliak/Rejholcová 1999 - M. Hanuliak/M. Rejholcová: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Vyhodnotenie. Bratislava 1999.

Hattenhauer 1998 - H. Hattenhauer: Evropské dějiny práva. Praha 1998.

Holčík 1980 - Š. Holčík: Zisťovací výskum v Bíni. AVANS 1978, 1980, 113-115.

Holčík 1991 - Š. Holčík: Veľkomoravské pohrebisko v Bíni. Zbor. SNM 85. Arch. 1, 1991, 85-104.

Hrubý 1955 - V. Hrubý: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště Na valách. Praha 1955.

Chochol 1967 - J. Chochol: Kostrové pozůstatky vampyrů z Radomyšle. Arch. Rozhledy 19, 1967, 489-500.

Chochol 1973 - J. Chochol: Antropologie slovanské skupiny z Lahovic. Pam. Arch. 64, 1973, 393-457.

Chorváthová 1974 - L. Chorváthová: Pohrebné zvykoslovie v Bošáckej doline. Diplomová práca (FF UK). Bratislava 1974, rukopis.

Chropovský 1962 - B. Chropovský: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. Slov. Arch. 10, 1962, 175-240.

Chropovský 1966 - B. Chropovský: Die grossmährische Periode in der Slowakei. In: Das Grossmährische Reich. Praha 1966, 59-83.

Chropovský 1975 - B. Chropovský: Nitra. Archeologický výskum slovanských lokalít. In: III. medzinárodný kongres slovanskej archeológie, Bratislava 7.-14. september 1975. Bratislava 1975.

Chropovský/Fusek 1988 - B. Chropovský/G. Fusek: Výsledky výskumov na stavenisku športového areálu v Nitre. Štud. Zvesti AÚ SAV 24, 1988, 143-166.

Chropovský/Fusek/Bednár 1991 - B. Chropovský/G. Fusek/P. Bednár: Výskumy v Nitre na hradnom kopci. AVANS 1989, 1991, 43, 44.

Jágerová 2001 - M. Jágerová: Slovenský pohreb. In: J. Botík (Zost.): Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitným zreteľom na etnickú a konfesionálnu mnohotvárnosť. Bratislava 2001, 13-31.

Kličová 2002 - J. Kličová: Archeologická interpretácia dokladov stavebnej obety s využitím poznatkov príbuzných vedných disciplín. Medea 6, 2002, 6-21.

Kliský 1964 - M. Kliský: Územné rozšírenie a chronológia karolínskych mečov. Štud. Zvesti AÚ SAV 14, 1964, 105-121.

Kraskovská/Paulík 1978 - L. Kraskovská/J. Paulík: Veľkomoravské pohrebisko v Tvrdošovciach. Zbor. SNM 72. Hist. 18, 1978, 83-119.

Krumphanzlová 1966 - Z. Krumphanzlová: Der Ritus der slawischen Skelettfriedhöfe der mittleren und jüngeren Burgwallzeit. Pam. Arch. 57, 1966, 277-325.

Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999 - I. Kuzma/J. Rajtár/J. Tirpák 1999: Záchranný výskum vo Veľkom Kýri. AVANS 1997, 1999, 99-101.

Le Goff/Smitt 1999 - J. Le Goff/J.-C. Smitt: Encyklopédia středověku. Praha 1999.

Lesák/Musilová 1999 - B. Lesák/M. Musilová: Hrobové celky z druhej polovice 9. až prvej polovice 10. storočia na území SMPR Bratislava. Stud. Arch. Slovaca Mediaev. 2, 1999, 33-61.

Luby 1946 - Š. Luby: Dejiny súkromného práva na Slovensku. Bratislava 1946.

Marešová 1983 - K. Marešová: Uherské Hradiště-Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotvicích. Brno 1983.

Marková/Elschek 2002 - K. Marková/K. Elschek: Ďalší záchranný výskum v Gajaroch. AVANS 2001, 2002, 130-132.

Měřínský 1985 - Z. Měřínský: Velkomoravské kostrové pohřebiště ve Velkých Bílovicích. Brno 1985.

Navrátilová 1992 - A. Navrátilová: Revenantenglaube und-schutz in tschechischen und slovakischen Überlieferung. Ethnogr. u. Folklor 7-8, 1992, 227-243.

Niederle 1911 - L. Niederle: Život starých Slovanů. I/1. Praha 1911.

Niederle 1953 - L. Niederle: Rukověť slovanských starožitností. Praha 1953.

Petényi 1994 - S. Petényi: Eggs. In: Games and Toys. Krems 1994, 75-85.

Plachá/Hlavicová/Keller 1990 - V. Plachá/J. Hlavicová/I. Keller: Slovanský Devín. Bratislava 1990.

Polla/Vallašek 1991 - B. Polla/A. Vallašek (Zost.): Archeologická topografia Bratislavy. Bratislava 1991.

Pollex 2001 - A. Pollex: Betrachtungen zu jungslawischen Mehrfachbestattungen. Ethnogr.-Arch. Zeitschr. 41, 2001, 407-422.

Pramene 1989 - D. Bialeková (Zost.): Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5 až z 13. storočia. I/1, 2 - Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj. Nitra 1989.

Prášek 1996 - K. Prášek: Pokračovanie výskumu v Bíni. AVANS 1994, 1996, 142.

Ruttkay, A. 1982 - A. Ruttkay: The Organisation of Troops, Warefare and Arms in the Period of the Great Moravian State. Slov. Arch. 30, 1982, 165-193.

Ruttkay, M. 1989 - M. Ruttkay: Výskum stredovekého osídlenia v Bajči. Arch. Hist. 14, 1989, 299-309.

Ruttkay, M. 2002 - M. Ruttkay: Mittelalterliche Siedlung und Gräberfeld in Bajč-Medzi kanálmi (Vorbericht). Slov. Arch. 50, 2002, 245-316.

Slivka 1997 - M. Slivka: Dieťa na prvej a poslednej ceste. Pochovávanie detí v nádobách. Hieron 2, 1997, 71-83.

Stanaszek 1998 - L. M. Stanaszek: Praktyki antywampiriczne w XI. wieku stosowane na terenie cmentarzyska szkieletowego na Wzgórzu Świetojakubskim w Sandomierzu. Biul. Antropol. 2, 1998, 18-31.

Surdacki 2002 - M. Surdacki: Dzieci porzucone w spoleczenstwach dawnej Europy i Polski. In: Dzieci i mlodzieś w Polsce. Warszawa 2002, 169-184.

Staššíková-Štukovská 2001 - D. Staššíková-Štukovská: Vybrané nálezy z pohrebiska v Borovciach z pohľadu začiatkov kostrového pochovávania staromoravských a nitrianskych Slovanov. In: L. Galuška/P. Kouřil/Z. Měřínský (Ed.): Velká Morava mezi východem a západem. Uherské Hradiště, Staré Město 2001, 371-388.

Szőke 1992 - B. M. Szőke: Karolingerzeitliche Gräberfeld I-II von Garabonc-Ófalu. In: Die karolingerzeit im unteren Zalatal. Antaeus 21, 1992, 41-203.

Šalkovský 1982 - P. Šalkovský: K počiatkom slovanského kostrového rítu na severovýchodnom Slovensku. In: Metodologické problémy československé archeologie. Praha 1982, 134-136.

Točík 1978 - A. Točík: Záchranný výskum v Komjaticiach. AVANS 1977, 1978, 246-266.

Točík 1980 - A. Točík: Pokračovanie záchranného výskumu v polohe Kňazova jama v Komjaticiach. AVANS 1979, 1980, 215-225.

Tomková 2003 - K. Tomková: Lidské ostatky v raně středověkých Čechách. In: Archeologie ve středních Čechách 7. Praha 2003, 573-604.

Vašica 1963 - J. Vašica: Právní odkaz cirilomedodějský. Slavia 32, 1963, 331-339.

Vašica 1996 - J. Vašica: Literární památky epochy velkomoravské. Praha 1996.

Velímský/Dobisíková 2000 - P. Velímský/M. Dobisíková: Projevy nespecifické zátěže na kostrách našich předků. Arch. Rozhledy 52, 2000, 483-506.

Vendtová 1969 - V. Vendtová: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia. Slov. Arch. 17, 1969, 119-224.

Vignatiová 1992 - J. Vignatiová: Břeclav-Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí. Brno 1992.

Veliačik/Masnicová 2004 - L. Veliačik/S. Masnicová: Výsledky antropologickej analýzy pohrebiska únětickej kultúry v Rumanovej. In: J. Bátora/V. Furmánek/L. Veliačik (Hrsg.): Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstsg. Nitra 2004, 165-181.

Vladár 1964 - J. Vladár: Archeologický výskum v Branči pri Nitre v rokoch 1961-1962. Arch. Rozhledy 16, 1964, 63-101.

Vlkolinská 2002 - I. Vlkolinská: Pece z lokality Nitra, poloha Lupka. Štud. Zvesti AÚ SAV 35, 2002, 229-243.

Wawrzeniuk 2002 - J. Wawrzeniuk: Grób i jego wartości poznawcze. In: Popiół i kość. Funeralia Lednickie 4. Sobótka - Wrócław 2002, 75-82.

Wiedermann 1985 - E. Wiedermann: Archeologické pamiatky Topoľčianskeho múzea. Nitra 1985.

Worzny 2002 - J. Worzny: Symbolika śmerczi i rytualow pogrzebowych w kulturach wcześnotradicijnych na ziemiach polskich. In: Popiol i kosć. Funeralia lednickie 4. Sobótka - Wrócław 2002, 45-58.

Zoll-Adamikowa 1971- H. Zoll-Adamikowa: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska skieletowe Maloplski II. Wróclaw - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1971.

Rukopis prijatý 27. 7. 2004

PhDr. Milan Hanuliak, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra

Die Gräber in großmährischen Siedlungsarealen aus dem Gebiet der Slowakei

Milan Hanuliak

ZUSAMMENFASSUNG

In Siedlungsarealen untergebrachte Gräber registrieren wir in ausgeprägtem Übergewicht im Gebiet der Westslowakei (Abb. 1). Ihre größte Konzentration wurde in der nitraer Siedlungsagglomeration erfasst (Abb. 2).

Die charakteristischen Merkmale zeugen davon, dass es sich hier um eine spezifische, wenn auch selten benützte Art von Inhumation handelt. Im Rahmen der zeitgleichen Gräberfeldlokalitäten sind sie mit dem Wert von 12% vertreten, die Zahl der Gräber macht ca. 5,5% aus. Wenn auch das Vorkommen gegenständlichen Lokalitäten im ländlichen Milieu hoch ist (40% Fälle), ist ihre Anzahl in den befestigten Arealen der administrativen und wirtschaftlichen Zentren ebenfalls nicht unbeachtlich (25,7% Fälle), und ebenfalls nicht in den Siedlungsagglomerationen (34,3% Fälle).

Auf den evidierten Lokalitäten wurden die Gräber an den Rand der Siedlungsareale eingetieft, aber auch direkt in ihrem Raum zwischen den Siedlungsobjekten (Abb. 3-11).

Vom chronologischen Gesichtspunkt ist es wichtig, dass die Beschädigung der Gräber durch Anlegung von jüngeren Siedlungsobjekten nur außergewöhnlich ist. Auf dem gegebenen Typ der Fundstellen kann nicht die übermäßige Verkleinerung, ja, sogar das völlige Schwinden des schützenden Faktors der Entfernung zwischen den Gräbern und Wohnobjekten übersehen werden. Diese Entfernung betrug im Falle der Grä-

berfelder 150-600 m. Ihre Existenz war nötig für eine zuverlässige Absonderung der Lebenden vom unreinen Milieu der in den Gräbern untergebrachten Toten. Die Grabgruben weisen meistens im Rahmen der Fläche und in verschiedenen Entfernungen von einander vertieft (Abb. 3-11). Auf diese Weise und durch die schwankenden Werte der Orientierung wurde die konzentrierte Art der Gräberunterbringung zu räumlich geschlossenen Gruppen aufgehoben. Diese ist für Gräberfelder typisch. Durch Vermittlung dieses Momentes ist zugleich die Existenz einer gewissen verwandtschaftlichen Bindung zwischen den Bestatteten aufgehoben.

In der Form der Grabgruben erscheint ein erhöhtes Vorkommen von Ungleichheiten (z. B. 12: 3, 4; 13: 1, 6). In den metrischen Angaben dominieren wieder unterdurchschnittliche Werte (Abb. 18; 19), innere Gestaltungen der Grabgruben mit Hilfe von Holz bilden eine Ausnahme (z. B. 12: 5; 13: 1-3, 5, 6). Unter den Anomalien in der Bettung oder in der absichtlichen Störung der Leichname sind Äußerungen von gegenvampirischen Praktiken 2-fach höher als auf regulären Gräberfeldern (z. B. Abb. 14: 1-6; 16: 1-6; 21-23). Überraschend ist auch eine häufige Vertretung der östlichen, nördlichen und südlichen Azimute der Gräberorientierung (Abb. 25). Unter den Individuen mit der Bettung in West-Ostrichtung befanden sich im Übergewicht Kinder, besonders jedoch Erwachsene mit wertvollerem Grabinventar.

Gegenstände des Bestattungsinventars waren nicht viel seltener als auf Gräberfeldern (Abb. 26). Die Skala ihrer Vertreter ist jedoch im Missverhältnis schmaler und sie pflegen aus Materialien von niedrigerem ökonomischem Wert angefertigt zu sein. Beschädigte oder durch aktive Verwendung unfunktionelle Exemplare bilden keine Ausnahme. In den materiellen Kollektionen dominierten derartige Gegenstände, die auf den Gräberfeldern in reichlichstem Maße nachgewiesen sind. Aus dieser Sicht repräsentieren sie keine ernstlichere Abnahme aus dem Mobiliar des zugehörigen Familienverbandes. Als überraschend kann etwa nur eine reichlichere Frequenz des Vorkommens von Militaria bezeichnet werden. Gegenstände kultischen Charakters sind jedoch seltener. In ihrer Zusammensetzung fehlen namentlich Repräsentanten von Praktiken, die im Bestattungsritus eine schützend-reinigende Sendung erfüllen sollten (Abb. 27-32). Anzeiger von demographischem Charakter kartieren die Zusammensetzung der Individuen nach dem Geschlecht und Alter. Das daraus resultierende Verhältnis der Verstorbenen aus den Gräbern ist in den Siedlungsarealen auf den ersten Blick ausgewogen und entspricht im Allgemeinen dem Bild aus den Gräberfeldern (Abb. 34). Jedoch im Rahmen der einzelnen Lokalitäten erfasste man beträchtliche Unterschiede. Es zeigt sich, dass sich die Auswahl der zur Inhumation in den Siedlungsarealen bestimmten Toten nach anderen Kriterien richtete, nicht nach ihren physischen und sozialen Wesen. Die Anzeiger des Wertes des Bestattungsinventars deuten an, dass für diese Individuen ein unterdurchschnittlicher Status typisch war, ein viel niedrigerer als auf den Gräberfeldern (Abb. 35). Es ist daher möglich, dass es auf diese Weise nicht die reale Position während ihres Lebens widerspiegelt. Es scheint, dass es zur Herabsetzung der verfolgten Qualität im Großteil der Fälle erst nach dem Tode kam.

Auf den niedrigen bis untergeordneten sozialen Status der Bestatteten aus den Siedlungsarealen verweisen zahlreiche Ungleichheiten in den grundlegenden Linien der Grabgruben, der durch die niedrigere Konsequenz der Grabungstätigkeit verursacht war. Angeschlossen an sie sind auch die unterdurchschnittlichen Werte der metrischen Angaben, die mit dem Streben nach Ersparung der physischen Arbeit zusammenhingen. Eine andere Äußerung des herabgesetzten sozialen Status der Verstorbenen repräsentiert die zahlreiche Vertretung mäßiger Abweichungen in der Bettung des Leichnams. Das bedeutet, dass die Körper dieser Individuen nicht pietätvoll zu einer rituellen Lage zugerichtet waren, die optimal für einen erfolgreichen Übergang des Verstorbenen in das Jenseits notwendig war. Es kann nicht ausgeschlossen werden, dass diese Lagen auch durch pathologische Anomalien und erworbene degenerative Veränderungen entstanden sein konnten. In der ländlichen Gemeinschaft repräsentierten die Individuen der angeführten Kategorie nicht den erwarteten Beitrag, sondern eher eine ökonomische Beschwerung. Die Frequenz des Vorkommens der pertraktierten Gräbergruppe weist während der großmährischen und nachgroßmährischen Zeit einen gewellten Verlauf auf (Abb. 36). Die kurzgefasste Übersicht der verzeichneten Charakteristiken brachte eine überdurchschnittliche Informationsskala. Doch gelang es nicht die Hauptgründe zu beleuchten, welche die verfolgte Inhumationweise beeinflussten. Es ist dies offenbar deswegen, weil im archäologischen Quellenmaterial materiellen Charakters das zentrale Motiv dieser Tätigkeit nicht in lesbarerer Form verzeichnet ist. Aus dem logischen Kontext geht lediglich hervor. dass den Grund der verschiedenartigen Charakteristiken mehrere Ursachen negativen Inhaltes gebildet haben konnten, die offenbar durch die pertraktierte Inhumationsart eliminiert werden mussten. Die Skala der Bestattungspraktiken enthält nämlich eine zahlreiche Gruppe von Sicherheit bringenden Mechanismen, die dem Toten den Weg in das traditionelle Jenseits hindern sollten. Dies war lediglich nur für ehrbare Mitglieder der Kommunität bestimmt. Ihre Angehörigen waren auf dem Gemeindegräberfeld bestattet, auf welchem nur ein außergewöhnliches Individuum bestattet werden konnte. Dieses Moment ist mit Sicherheit auf 13 Lokalitäten mit regulärem Gräberfeld nachgewiesen und zugleich mit außergewöhnlichen Gräbern der bearbeiteten Kategorie nachgewiesen, die von ihrer Fläche verschoben waren (Abb. 3; 5; 6; 8; 9).

Aus der Zusammenstellung der Werte der bisher bekannten Informationen und ihrer Ergänzung mit anderen Quellen historischer Art ergibt sich eine logische Konstruktion. Auf ihrer Grundlage kann als eine der Hauptursachen der Bestattung von Individuen im Rahmen der zeitgenössischen Siedlungsareale aus dem 9.-10. Jh. die Folge der Störung mancher der bedeutenderen Normen des Gewohnheitsrechtes bezeichnet werden. Die Annäherung ihres Wesens ist nicht möglich, weil wir den Charakter des angewandten Rechtssystem wie auch seiner einzelnen Teile nicht kennen. Diese Form des archaischen Rechtssystems wurde nämlich lediglich mündlich den Angehörigen weiterer Generationen überliefert. Doch ist ihre zutreffendere Charakteristik in gegebenem Moment nicht einmal ausschlaggebend. Die Störung mancher der angeführten Normen des Rechtssystems stellte lediglich den Anfangsimpuls zur Durchführung der notwendiger außergewöhnlichen Vorkehrungen im Bestattungszeremonial dar. Zu kritischen Momenten konnte es hauptsächlich dann kommen, wenn der Schuldner nicht Schritte zur Berichtigung seines Fehlers machen konnte.

Es handelte sich vor allem um Fälle, wenn der in Frage kommende vorzeitig starb, bzw. wenn ihm seine Angehörigen die Gewähr zur Durchführung von Besserungsmaßnahmen ablehnten. Sie konnten sich sogar von ihm distanzieren, wenn seine Untat von besonders schwerwiegendem Charakter war. Auf dieser Grundlage konnte die Bindung des betreffenden Individuums mit den Angehörigen unterbrochen worden sein. Vom Gesichtspunkt der elementaren Prinzipien des archaischen Rechts handelt es sich um einen schwerwiegenden Bruch im Schicksal des Menschen. Im deutlichen Übergewicht der Fälle stellten nämlich die damaligen Individuen keine selbständigen Individuen mehr dar. Es handelte sich um Mitglieder, die durch verwandtschaftliche Beziehungen verbunden waren. Nur diese

Form schuf eine reale Grundlage für die Erfüllung ihrer physiologischen Bedürfnisse, ihre Reproduktionsfähigkeiten und wirtschaftlichen Aktivitäten, die für das Überleben des ganzen Kollektivs ausschlaggebend waren. Der außerhalb davon stehende Mensch war vom Schutz der Verwandten ausgeschlossen. Oftmals konnte er in die Position eines Feindes einer größeren Bevölkerungsgruppe gelangen. Es ist ganz begreiflich, dass es einem solchen Ausgestoßenen, also einem unreinen Individuum, der von der Kommunität ausgeschlossen war, nicht ermöglicht wurde, auf einem bürgerlichen Gräberfeld zusammen mit den übrigen tadellosen Mitgliedern bestattet zu werden. Es handelt es sich hier um die Erfüllung des uralten Grundsatzes, den später auch das Christentum übernahm. Sein Wesen war das Streben den durch eine Weihe den Platz der letzten Ruhe nur für jene zu schützen, die im Einklang mit allen ihren Bestimmungen starben. Auch die Umstände des Todes eines Ausgestoßenen konnten ohne Assistenz von Verwandten ein beträchtliches Misstrauen erwecken. Durch ihr Zutun wurde so eine Äußerung des Todes traditionell als unrein betrachtet. Mit dem gleichen Ausdruck bezeichnet wurde auch ein langes und schmerzhaftes Sterben bezeichnet, doch ebenfalls ein jäher Todesfall, ein Selbstmord oder gewaltsamer Tod. In Anbetracht der Wichtigkeit von derart aufgefassten Todesarten verband man mit ihnen auch jene Individuen, die in der Möglichkeit beschränkt waren, auf dem Gemeindefriedhof bestattet zu werden. Zu den in Siedlungsarealen Bestatteten gehörten mit großer Wahrscheinlichkeit auch solche, denen es nicht möglich war, sich vor dem Tode ausreichend mit der Bevölkerung der zugehörigen Kommunität zu integrieren. Im Falle der Erwachsenen konnte es sich am ehesten um Fremdlinge handeln, obwohl die Anzahl dieser Fälle sicherlich nicht groß war. Einen viel zahlreicheren Verband bildeten in dieser Gruppe Kinder. Besonders jene, die offiziell noch nicht in die Kommunität in Anbetracht ihres Alters eingegliedert waren und keinen Beitrag für den zugehörigen Familienverband bedeuteten. Diese Kriterien erfüllten besonders Kinder von jüngerem und mittlerem Alter. Sicherlich ist auch aus diesen Ursachen ihre Vertretung in den Gräbern aus Siedlungsarealen im Global sehr hoch. Beeinflussen konnten diese Tatsache jähe Todesfälle, die bei Kinderkrankheiten ohne wirksame Medikamente und bei niedrigen Niveau medizinischer Praktiken verzeichnet wurden. Bei ihrem Organismus mit langdauernder schwacher Ernährung überrascht nicht die erhöhte Sterblichkeit an endemenischen und parasitartigen Erkrankungen. Ausschließen kann man zu ihnen noch die Folgen von Zuständen nach Unfällen. Schuld daran konnte auch die beschränkte Pflege der Mütter haben, die durch die Menge der wirtschaftlichen Arbeiten, der Sorgen mit dem Haushalt und mit der zahlreichen Nachkommenschaft überlastet waren. Der Charakter der Kollektion von außergewöhnlichen in den Gräbern aus den Siedlungsarealen verzeichneten Zügen und ihre Verknüpfung mit den Bestattungspraktiken in vorchristlichem System mit Krisenerscheinung ergänzt das scheinbare Bild darüber, dass es sich um eine marginale Gesellschaftsgruppe mit Individuen der Risikokategorie handelt. Einen verantwortungsvolleren Zutritt zur gegenständlichen Quellenskala überzeugt eher vom Gegenteil. Verglichen mit dem Stand auf den Gräberfeldern des awarischen Kaganats bringt die analysierte Kategorie der sepulkralen Lokalitäten ein Zeugnis über eine höhere Kultur der Lebensverhältnisse. Dies verweist auf die Zunahme des juristischen Bewusstseins, das durch die erfolgreiche Einführung von Rechtsnormen in die verschiedenen Sphären des gesellschaftlichen Lebens vermittelt wurde. Im Zeitabschnitt der Errichtung von Leitenden Strukturen in großmährischen Skala und ihre Aufrechterhaltung im funktionellen Zustand wirkt dies jedoch nicht überraschend. Nach den Charakteristiken der pertraktierten Bestattungspraktiken repräsentieren die Gräber aus den Siedlungen eine Zwischenstufe der Entwicklung. Im Rahmen ihres traditionellen Systems wurden nach Bedarf die postmortalen verwandtschaftlichen und vermögensrechtlichen Beziehungen mit den Mitgliedern des Familienverbandes unterbrochen, nicht jedoch die freundschaftlichen und nachbarlichen Bindungen mit den übrigen Mitgliedern des Siedlungsverbandes. Falls dies nicht so gewesen wäre, hätte man die Gräber der verdächtigten Verstorbenen in das „Niemandsland" aus den Randteilen des Siedlungsgebietes verschieben müssen. In unserem Falle hatte jedoch die Kommunität nicht die Absicht sich von ihnen auf dieser Weise zu entledigen, weil sie keine Furcht hatte, solche Gräber direkt in die bewohnten Areale, oder an ihren Umfang zu unterbringen. In den befestigten Zentren wurden zu diesem Zweck die zum Wall zugehörigen Abschnitte bevorzugt. Auf dieser Weise entfernten sich diese Gräber im maximalen Ausmaß von den bewohnten Sektoren und zugleich wurde nicht die Bindung der Toten mit den Hinterbliebenen unterbrochen, weil ihre Grabgruben nicht an der Außenseite der Befestigung eingetieft waren.

Abb. 1. Der bearbeitete Typ der sepulkralen Denkmäler in der Westslowakei. Ihre numerische Bezeichnung stimmt mit der numerischen Reihenfolge im Katalog der Lokalitäten überein. Legende: a - Fundstellen mit Gräbern in den Siedlungsarealen; b - Fundstellen des gegenständlichen Typs mit verdichteter Unterbringung (Lokalitäten: 17-29).

Abb. 2. Der bearbeitete Typ der sepulkralen Denkmäler in der nitraer Siedlungsagglomeration. Ihre numerische Bezeichnung stimmt mit der numerischen Reihenfolge im Katalog der Lokalitäten überein.

Abb. 3. Bajč, Medzi kanálmi. Verteilung der Gräber im Siedlungsareal und im Rahmen des Gräberfeldes. Nach M. Ruttkay.

Abb. 4. Čataj, Nad korytom. Verteilung der Gräber im Siedlungsareal. Nach M. Hanuliak und O. Ožďáni.

Abb. 5. Komjatice, Tomášove. Unterbringung des Grabes im Siedlungsareal und der Gräber im Rahmen des Gräberfeldes. Nach M. Ruttkay.

Abb. 6. Mužla-Čenkov, Orechový sad. Verteilung der Gräber im Siedlungsareal und im Rahmen des Gräberfeldes. Nach M. Hanuliak und I. Kuzma.

Abb. 7. Mužla-Čenkov, Vilmakert. Verteilung der Gräber im Siedlungsareal. Nach M. Hanuliak, I. Kuzma und P. Šalkovský.

Abb. 8. Nitra-Chrenová I, Baumax-Shell. Verteilung der Gräber im Siedlungsareal und im Rahmen des Gräberfeldes. Nach G. Březinová.

Abb. 9. Nitra-Zobor, Martinský vrch 1. Verteilung der Gräber im Siedlungsareal und im Rahmen des Gräberfeldes. Nach B. Chropovský.

Abb. 10. Nitra-Zobor, Martinský vrch 2. Unterbringung des Grabes im Siedlungsareal. Nach G. Březinová.

Abb. 11. Šurany-Nitriansky Hrádok, Vysoký breh. Verteilung der Gräber im Siedlungsareal. Nach D. Bialeková.

Abb. 12. Pläne der Gräber aus den Siedlungsarealen. 1, 2, 4 - Bajč, Medzi kanálmi (1 - Grab 7; 2 - Grab 37; 5 - Grab 6); 3 - Čataj, Nad korytom (Grab 3); 5 - Gajary, Radlica II (Grab 1). Nach K. Elschek, M. Hanuliak, K. Marková, O. Ožďáni und M. Ruttkay.

Abb. 13. Pläne der Gräber aus den Siedlungsarealen. 1, 4 - Čataj, Nad korytom (1 - Grab 2; 4 - Grab 4); 2, 6 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (2 - Grab 36; 6 - Grab 43); 3, 5 - Nitra-Chrenová

I, Baumax-Shell (3 - Grab 3/96; 5 - Grab 2/96). Nach G. Březinová, M. Hanuliak und O. Ožďáni.

Abb. 14. Pläne der Gräber aus den Siedlungsarealen. 1, 6 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (1 - Grab 41; 6 - Grab 40); 2, 4 - Mužla-Čenkov, Vilmakert (2 - Grab 4; 4 - Grab 12); 3 - Nitra-Zobor, Martinský vrch 2 (Grab 1/92); 5 - Blatné, Pustáky (Grab 4/02). Nach J. Bartík, G. Březinová, Z. Farkaš, M. Hanuliak, I. Kuzma und P. Šalkovský.

Abb. 15. Pläne der Gräber aus den Siedlungsarealen. 1-5, 9 - Mužla-Čenkov, Vilmakert (1 - Grab 1; 2 - Grab 13; 3 - Grab 8; 4 - Grab 3; 5 - Grab 5; 9 - Grab 6); 6 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (Grab 35); 8 - Nitra-Chrenová I, Baumax-Shell (Grab 2/99). Nach G. Březinová, M. Hanuliak, I. Kuzma und P. Šalkovský.

Abb. 16. Pläne der Gräber aus den Siedlungsarealen. 1, 3 - Bíňa, Strojový park (1 - Grab 5/62; 3 - Grab 6/62); 2, 4 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (2 - Grab 42; 4 - Grab 44); 5, 6 - Mužla-Čenkov, Vilmakert (5 - Grab 7; 6 - Grab 11). Nach A. Habovštiak, M. Hanuliak, I. Kuzma und P. Šalkovský.

Abb. 17. Pläne der Gräber aus den Siedlungsarealen. 1, 3 - Bajč, Medzi kanálmi (1 - Grab 40; 3 - Grab 39); 2 - Čataj, Nad korytom (2 - Grab 1). Nach M. Hanuliak, O. Ožďáni und M. Ruttkay.

Abb. 18. Durchschnittswerte der Grabgrubentiefen bei Individuen verschiedenen Geschlechtes und Alters. 1 - Bestattungen von Kindern jüngeren Alters; 2 - Bestattungen von Kindern mittleren Alters; 3 - Bestattungen von Kindern höheren Alters; 4 - Unerwachsene; 5 - erwachsene Männer; 6 - erwachsene Frauen. Legende: a - Gräber von Gräberfeldern; b - Gräber aus den Siedlungen.

Abb. 19. Durchschnittswerte der Grubentiefen von bearbeiteten Gräbern im Verlauf der Belegung 1 - älterer Abschnitt der großmährischen Zeit; 2 - jüngerer Abschnitt der großmährischen Zeit; 3 - nachgroßmährische Zeit. Legende: a - Gräber von Gräberfeldern; b - Gräber aus den Siedlungen.

Abb. 20. Vorkommen der Vertreter von Anomalien in der Bettung des Leichnams. 1 - extreme Abweichungen; 2 - ausgeprägte Ausweichungen; 3 - mäßige Abweichungen. Legende: a - Gräber von Gräberfeldern; b- Gräber aus den Siedlungen.

Abb. 21. Vorkommen der Vertreter in der Kategorie mit extremen Formen von Abweichungen. 1 - Bettung an der rechten Seite; 2 - Bettung an der linken Seite; 3 - Bauchlage. Legende: a - Gräber von Gräberfeldern; b - Gräber aus den Siedlungen.

Abb. 22. Vertretung der Individuen verschiedenen Alters und Geschlechtes aus den bearbeiteten Gräbern untergebracht in außergewöhnlichen Lagen. 1 - Kinder; 2 - unerwachsene Individuen; 3 - erwachsene Männer; 4 - erwachsene Frauen. Legende: a - mäßige Abweichungen; b - ausgeprägte Abweichungen; c - extreme Abweichungen.

Abb. 23. Vorkommen der außergewöhnlichen Bettungsweise von Individuen aus bearbeiteten Gräbern im Verlauf der Bestattung. 1 - älterer Abschnitt der großmährischen Zeit; 2 - jüngerer Abschnitt der großmährischen Zeit; 3 - nachgroßmährische Zeit.

Abb. 24. Vorkommen der Gegenstände von Bestattungsinventar in Gräbern mit absichtlich gestörten Leichnamen. 1 - Gräber ohne Bestattungsinventar; 2 - Gräber mit Bestattungsinventar von unterdurchschnittlicher Qualität; 3 - Gräber mit Bestattungsinventar von durchschnittlicher Qualität; 4 - Gräber mit Bestattungsinventar von überdurchschnittlicher Qualität. Legende: a - Gräber von Gräberfeldern; b - Gräber aus den Siedlungen.

Abb. 25. Vorkommen der Hauptkategorien der Graborientierung. 1 - westliche Azimute; 2 - östliche Azimute; 3 - nördliche Azimute; 4 - südliche Azimute. Legende: a - Gräber von Gräberfeldern; b - Gräber aus den Siedlungen.

Abb. 26. Vorkommen der Gegenstände von Bestattungsinventar aus den bearbeiteten Gräbern im Rahmen der ausgegliederten Materialgruppen. 1 - Gegenstände des täglichen Gebrauchs und Werkzeuge; 2 - Waffen und Bestandteile der Kriegerausrüstung; 3 - Schmuck; 4 - Trachtbestandteile; 5 - Gegenstände des kultischen Charakters. Legende: a - Gräber von Gräberfeldern; b - Gräber aus den Siedlungen.

Abb. 27. Auswahl der Gegenstände des Grabinventars. 1-12 - Bajč, Medzi kanálmi (1, 2, 8, 10, 12 - Grab 40; 3-7, 9, 11 - Grab 7). Verschiedene Maßstäbe. Nach M. Ruttkay.

Abb. 28. Auswahl der Gegenstände des Grabinventars. 1 - Blatné, Pustáky (Grab 4/02); 2-4 - Bojničky, Staré Háje (Grab 27); 5-11 - Čataj, Nad korytom (5-7, 9 - Grab 1; 8, 10, 11 - Grab 2). Verschiedene Maßstäbe. Nach J. Bartík, D. Bialeková, Z. Farkaš, M. Hanuliak und O. Ožďáni.

Abb. 29. Auswahl der Gegenstände des Grabinventars. 1-7 - Čataj, Nad korytom (1, 2, 5, 6 - Grab 2; 3 - Grab 3; 4, 7 - Grab 4); 8, 9 - Igram, Plynovod (8, 9 - Grab 2). Verschiedene Maßstäbe. Nach M. Hanuliak und O. Ožďáni.

Abb. 30. Auswahl der Gegenstände des Grabinventars. 1, 2 - Igram, Plynovod (Grab 1); 3-9 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (3, 4, 8, 9 - Grab 36; 5 - Grab 43; 6, 7 - Grab 34). Verschiedene Maßstäbe. Nach M. Hanuliak und O. Ožďáni.

Abb. 31. Auswahl der Gegenstände des Grabsinventars. 1-5, 8, 9 - Mužla-Čenkov, Orechový sad (1, 2 - Grab 41; 3 - Grab 42; 4, 5, 8, 9 - Grab 44); 6, 7, 10-16 - Mužla-Čenkov, Vilmakert (6, 10, 11 - Grab 3; 7 - Grab 39; 12 - Grab 9; 13 - Grab 7; 14 - Grab 11; 15 - Grab 5; 16 - Grab 6). Verschiedene Maßstäbe. Nach M. Hanuliak, I. Kuzma und P. Šalkovský.

Abb. 32. Auswahl der Gegenstände des Grabinventars. 1-3, 7 - Mužla-Čenkov, Vilmakert (1, 7 - Grab 11; 2, 3 - Grab 13); 4, 5 - Nitra-Chrenová I, Športový areál (Grab 1/84); 6, 8, 9, 12, 13 - Nitra-Chrenová I, Baumax-Shell (6, 8, 9 - Grab 1/96; 12, 13 - Grab 2/99); 11, 15 - Nitrianska Streda, Patriková (Grab 1); 14, 16 - Šurany-Nitriansky Hrádok, Vysoký breh (Grab 1/52). Verschiedene Maßstäbe. Nach D. Bialeková, G. Březinová, G. Fusek, M. Hanuliak, B. Chropovský, I. Kuzma, P. Šalkovský und E. Wiedermann.

Abb. 33. Vorkommen der Gegenstände des kultischen Charakters aus den bearbeiteten Gräbern bei Individuen verschiedenen Geschlechtes und Alters. 1 - Kinder ; 2 - erwachsenen Männer; 3 - erwachsene Frauen.

Abb. 34. Vertretung der Individuen verschiedenen Geschlechtes und Alters aus den bearbeiteten Gräbern. 1 - Kinder jüngeren Alters; 2 - Kinder mittleren Alters; 3 - Kinder höheren Alters; 4 - unerwachsene Individuen; 5 - erwachsene Männer; 6 - erwachsene Frauen.

Abb. 35. Vorkommen von Gräbern ohne Grabinventar aus den bearbeiteten Gräbern bei den Individuen verschiedenen Geschlechtes und Alters. 1 - Kinder; 2 - unerwachsene Individuen; 3 - erwachsene Männer; 4 - erwachsene Frauen. Legende: a - Gräber von Gräberfeldern; b - Gräber aus den Siedlungen.

Abb. 36. Vorkommen von bearbeiteten Gräbern im Verlauf der Bestattung. 1 - älterer Abschnitt der großmährischen Zeit; 2 - jüngerer Abschnitt der großmährischen Zeit; 3 - nachgroßmährische Zeit.

Übersetzt von Lívia Stümpellová

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA LII-2, 2004, 347-366

JAZYKOVÁ PROFILÁCIA ČASOPISU SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA*

SOŇA SMOLÁRIKOVÁ

Die Arbeit befasst sich mit der Analyse der Zeitschrift Slovenská archeológia, wobei ihr Ziel darin besteht festzustellen, wie sich diese Zeitschrift in sprachlicher Hinsicht profiliert hat. Der Analyse wurden Texte, Rezensionen und Resümees unterzogen. Außer der Analyse versucht sie eine Antwort auf die Frage zu finden, wie die Kommunikationssprache der slowakischen Archäologen ist und wodurch die Auswahl der Sprache beeinflusst ist, in welcher sie ihre Beiträge publizieren. Die statistischen Angaben bestätigen, dass bei der Auswahl der Sprache auch politische Aspekte bevorzugt wurden. Außer ihnen spielt jedoch auch die Spezialisierung oder ein konkretes territoriales Gebiet der Funde eine Rolle.

ÚVOD

Počiatočným impulzom pre napísanie tejto štúdie bola práca estónskeho historika *Valtera Langa* (*2000a*), publikovaná v časopise Fennoscandia archaeologica. Autor sa snaží nájsť odpoveď na otázku, aký jazyk archeológovia používajú a prečo. Táto zaujímavá téma sa stala podnetom na uskutočnenie podobného prieskumu v rámci archeológie na Slovensku.

Na analýzu sme vybrali najreprezentatívnejší slovenský archeologický časopis Slovenská archeológia. Zaujímalo nás predovšetkým, v akom jazyku sú publikované články a ich resumé, všímali sme si tiež jazyk recenzovaných monografií a recenzií k nim. Pramennú bázu tvorilo päťdesiat ročníkov tohto prestížneho archeologického periodika, vychádzajúceho na Slovensku od roku 1953 dvakrát ročne. Keďže väčšia časť tohto obdobia spadá do čias spoločného štátu Čechov a Slovákov, rozhodli sme sa uskutočniť podobný porovnávací výskum aj na jednom z českých archeologických periodík. Na jazykovú analýzu článkov a súhrnov sme vybrali najvýznamnejší český archeologický časopis Památky archeologické. Tento časopis začal vychádzať už v roku 1854 pod názvom Památky archeologické a místopisné a po viacerých obmenách vychádza pod terajším názvom od roku 1953. Pre možnosť objektívneho porovnania výsledkov skúmania oboch týchto renomovaných časopisov sme aj tu vyňali obdobie rokov 1953-2001.

Rok 1953 vystupuje ako istý historický medzník. Vtedy sa totiž v Bratislave zriadila Slovenská akadémia vied ako naša najvyššia a národná vedecká ustanovizeň. Jej predchodcom bola Slovenská akadémia vied a umení. Vtedajší Štátny archeologický ústav sa v tom istom roku začlenil do zväzku vedeckých pracovísk Slovenskej akadémie vied ako Archeologický ústav SAV a začal vydávať Slovenskú archeológiu.

Cieľom práce je zistiť, ako sa jazykovo profiloval tento slovenský archeologický časopis a ako, resp. či vôbec vplývali historicko-politické udalosti v Československu a vo svete na jazyk našej archeológie. Vzhľadom na skutočnosť, že takýto výskum nebol dosiaľ v slovenskej archeológii realizovaný, veríme, že štúdia bude prínosom pre všetkých, ktorí sa archeológiou profesionálne či amatérsky zapodievajú.

K základným úlohám Archeologického ústavu SAV podľa *A. Ruttkaya* (*1998*, 137) patrí okrem tematického výskumu i *„... vedecká dokumentácia, analýza a teoretické vyhodnotenie vlastných bádateľských výsledkov v európskych kultúrnohistorických súvislostiach a ich pružné publikovania v periodických a neperiodických publikáciách."* Vedeckovýskumné výsledky ústavu každý rok reprezentuje niekoľko monografií, zborníkov a odborných periodík, medzi ktorými má popredné miesto Slovenská archeológia. Na základe medzinárodných kontaktov sa toto periodikum rozposiela početným archeologickým pracoviskám sveta.

Prvé číslo Slovenskej archeológie, ako už bolo spomenuté, vyšlo v roku 1953. Časopis vo formáte A4 vychádza v tvrdej väzbe dvakrát do roka, iba v prvých troch rokoch (1953, 1954, 1955) vyšlo ročne jedno číslo a v rokoch 1961, 1991 a 2001 vyšli dvojčísla.

Prvým hlavným redaktorom Slovenskej archeológie bol Ján Dekan a o rok neskôr ho vystriedal

---

* Táto štúdia vznikla ako diplomová práca a bola úspešne obhájená na Katedre histórie Filozofickej fakulty UCM v Trnave. Školiteľom bol prof. PhDr. Václav Furmánek, DrSc., ktorému aj touto cestou ďakujem.

Anton Točík, jeden z hlavných iniciátorov vzniku tohto archeologického časopisu. Od roku 1971 bol dvadsať rokov na poste hlavného redaktora Bohuslav Chropovský. Pod vedením Titusa Kolníka vychádzal časopis v rokoch 1991-1997. Súčasným hlavným redaktorom tohto slovenského periodika je od roku 1998 Gabriel Fusek.

Po obsahovej stránke sa Slovenská archeológia neorientuje iba na výberové špecializované témy, ale pokrýva všetky sféry archeologického bádania týkajúce sa Slovenska, a to od staršej doby kamennej až po včasný novovek. Hoci je časopis zameraný prevažne na publikovanie výsledkov archeologického výskumu uskutočneného na území Slovenska, obsahuje tiež príspevky týkajúce sa výskumu v susedných Čechách a na Morave (hlavne do roku 1993), ale aj v Bulharsku (*Važarova 1986*), Fínsku (*Salo 1978*), Grécku, Juhoslávii, Maďarsku, Rakúsku, Nemecku, Poľsku, Rumunsku či v bývalom ZSSR. Možno v ňom nájsť články s problematikou zahŕňajúcou širšie územné oblasti, resp. týkajúcou sa celej Európy (*Ottaway 1981*).

Z hľadiska chronologického sa príspevky viažu k jednotlivým dejinným obdobiam (paleolit a mezolit, neolit, eneolit, doba bronzová, halštatská, laténska, rímska a doba sťahovania národov, stredovek - včasný, vrcholný a neskorý).

Podľa vecného registra, teda podľa predmetu archeologického bádania, možno príspevky diferencovať na rôzne špecifické oblasti (antropogenéza, antropológia, archeozoológia, architektúra, epigrafické pamiatky, etnogenéza, experimentálna archeológia, geofyzikálny prieskum, chronológia, industria - bronzová, kamenná, kostená, parohová, železná a proveniencia surovín, keramika - technológia a netradičné metódy spracúvania, kult, metalurgia, metalografia, metodológia a metodika v archeológii, numizmatika, paleobotanika, plastika a figurálna keramika, poľnohospodárstvo a chov dobytka, šperk, textil - analýza, zbrane, výzbroj a výstroj bojovníkov).

Popri odborných príspevkoch sú v časopise publikované správy zo sympózií, konferencií, kolokvií, odborných seminárov i výstav a stála rubrika je vyhradená pre recenzie. Vždy v druhom čísle príslušného ročníka sú venované stránky aj spoločenskej kronike (spomienky, nekrológy, životné jubileá, bibliografie).

Slovenská archeológia si už 50 rokov zachováva svoje stabilné a vedúce postavenie medzi slovenskými archeologickými periodickými publikáciami. Oboznamuje s archeologickým bádaním na Slovensku a zverejňuje výsledky vedeckej práce v slovenskom jazyku i cudzojazyčne, čím poskytuje informácie o vedeckom dianí v tejto oblasti nielen pre domácu verejnosť, ale aj pre zahraničie. Na výskum jazykovej profilácie slovenského archeologického časopisu sme si preto vybrali práve Slovenskú archeológiu.

KOMUNIKAČNÝ JAZYK ARCHEOLÓGOV

Ako sme už spomenuli, V. Lang sa zaoberal otázkou komunikačného jazyka archeológov v Estónsku a skúmal, čo vplýva na výber jazyka, v ktorom prednášajú či publikujú (*Lang 2000a*). Slovensko, podobne ako Estónsko, je malá krajina a do roku 1989 bola v rámci spoločného štátu Čechov a Slovákov tiež súčasťou tzv. východného bloku. Zaujímalo nás preto, či a ako tieto okolnosti vplývali na jazyk našej archeológie.

Príspevok V. Langa bol založený na diskusii o tom, aký jazyk sa má používať vo vede. Táto diskusia prebehla v estónskej tlači v rokoch 1998 a 1999. Viac pozornosti venoval otázkam jazyka archeológov - aký jazyk používajú a prečo (*Lang 2000a*, 103). Obhajuje názor, že veda nie je uniformná a aspoň pre štúdium národne orientovaných disciplín by sa mal propagovať národný jazyk. Tento názor zastávajú najmä reprezentanti humanitných vied. Ich kolegovia z oblasti exaktných a prírodných vied tvrdia, že pre vedu by bolo výhodné, keby všetci publikovali v angličtine.

CUDZÍ JAZYK ALEBO SLOVENSKÝ JAZYK?

Otázka, aký komunikačný jazyk používať sa môže zdať členom veľkých národov ako je Anglicko, Rusko či Francúzsko nepodstatná, keďže považujú za samozrejmosť, že im ich čitateľ bude rozumieť. U menších národov je však situácia trošku iná, pretože šanca, že im budú rozumieť aj v cudzine, je dosť malá. Ak archeológ chce, aby mu porozumeli aj v zahraničí, musí svoj text publikovať v jednom zo svetových jazykov. Tu sa však V. Lang pýta, čo bude v takom prípade s jeho krajanmi, ako sa dozvedia o najčerstvejších informáciách o sebe a svojej krajine a aké následky takéto konanie prinesie ich národnej kultúre. V súvislosti s Estónskom a ostatnými malými národmi hovorí o tzv. „národnom komplexe menejcennosti" vo vede, čo vedie k prechodu na jazyk väčšieho národa - v súčasnosti najmä na angličtinu. Súhlasíme, že tento „komplex menejcennosti" je spojený s tzv. „národným kolonializmom", ktorý je oveľa zjavnejší u Estónska ako u Slovenska. Estónsko, ktoré získalo samostatnosť po roku 1991, bolo totiž po dlhé roky pripojené k Sovietskemu zväzu, v ktorom bola ruština jazykom administratívy a vedy. V Československu, resp.

na Slovensku, bola situácia iná. Patrili sme síce do sféry vplyvu Sovietskeho zväzu, nikdy sme však neboli jeho súčasťou. Kultúrnu svojbytnosť sme si teda zachovávali ľahšie ako Estónci.

Keď sa na problém pozrieme z druhej strany, názor, že malé národy by mali vo vede používať jeden z významnejších jazykov, napríklad angličtinu, má tiež svoje opodstatnenie. Jednotný jazyk totiž znamená odstránenie komunikačných bariér medzi vedcami a podporuje ich spoluprácu. Chceme predsa, aby nám ostatní rozumeli. Okrem toho je tu vyššia pravdepodobnosť, že si vedca v cudzine všimnú.

Podľa *V. Langa (2000a,* 105) je však nutné uvedomiť si rozdiel medzi exaktnými vedami a vedami humanitnými (ktoré nazýva *„soft-sciences"* - ľahké, mierne vedy). Pri exaktných vedách sú totiž metódy a predmet štúdia univerzálne, všade rovnaké. Základné pravidlá a princípy týchto vied majú všeobecnú platnosť a aplikovateľnosť, pričom vedci z jednej časti sveta potrebujú poznať objavy z druhej časti. Práve preto by bolo v prospech vedy, keby bol komunikačný jazyk univerzálny, hoci by národná kultúra vo svojom jazyku bola ukrátená.

Argumentácia je však odlišná v prípade „národne orientovaných" vied, ktoré je snáď nemožné predstaviť si v inom jazyku než národnom. Archeológiu tiež možno započítať do tejto kategórie. Zvyčajne je totiž predmet bádania u archeológov odlišný, mení sa od jedného geografického prostredia k druhému. Príčinou je teda akýsi lokálny charakter predmetu štúdia. Preto si archeológovia z opačných končín sveta nemusia nutne rozumieť. Iná je situácia v prípade susediacich krajín, kde je dosť vysoká pravdepodobnosť, že predmety štúdia budú podobné (napríklad slovenská a maďarská archeológia). Tu už je vzájomné porozumenie dôležitejšie. Preto, keď sa vezmú do úvahy potreby archeológov, nie národov, zdá sa, že použitie napríklad angličtiny pre publikovanie výsledkov prác by bolo veľmi vhodné.

Naši archeológovia sa však nachádzajú ešte v zložitejšej situácii, keďže veľký podiel literatúry zameraný na ich predmet bádania nie je publikovaný v jednom, ale vo viacerých jazykoch. Prirodzeným následkom tejto situácie je, že štúdium niekoľkých jazykov (napríklad ruštiny, nemčiny, angličtiny atď.) je aj tak nevyhnutné.

Chápanie archeológie ako vedy národnej však neznamená, že je to jav týkajúci sa výlučne jedného štátu či národa. Aj naša slovenská prehistória je súčasťou stredoeurópskej prehistórie, táto je zasa súčasťou európskej atď. V. Lang archeológiu pomenúva ako medzinárodnú národnú vedu.

Jeho výskum odkazov v prácach estónskych archeológov nesporne priniesol mnoho zaujímavých výsledkov a osvetlil jazykové prostredie nielen archeológie estónskej, ale aj iných archeológií. Pri práci však mohlo dôjsť k miernemu skresleniu výsledkov, čo priznáva aj sám *V. Lang (2000b,* 125-127), keďže odkaz na prácu v cudzom jazyku neznamená automaticky, že autor tomu jazyku aj rozumel.

Vo výskume tohto historika, v ktorom čerpal z estónskych prác publikovaných v deväťdesiatych rokoch 20. stor., sa ukázalo, že odkazy na literatúru v jazyku estónskom a nemeckom prevládajú. Tesne za nimi nasleduje ruština a angličtina. Menšie množstvo literatúry bolo písanej po švédsky, litovsky, fínsky a inými jazykmi. Dospieva tak k záveru, že množstvo jazykov, ktoré estónski archeológovia pravidelne používajú, je značné, pričom táto lingvistická pluralita v estónskej archeológii je podmienená ich politickou minulosťou (striedavé začleňovanie Estónska do nemeckého a ruského politického systému). Z toho vyplýva, že rozhodnutie uprednostniť niektorý jazyk ako „jazyk vedy" je vo svojej podstate politické.

Do istej miery je možné s týmto názorom súhlasiť. Potvrdzuje to aj náš výskum, ku ktorému sa dostaneme neskôr.

Príhovor Evžena Neustupného v Památkach archeologických z roku 1992 (*Neustupný 1992,* 5), v ktorom oznamuje, že sa časopis mení na cudzojazyčný (dovtedy bola publikovaná v cudzom jazyku iba menšia časť) však naznačuje, že príčina prechodu na cudzí jazyk (najmä na angličtinu, nemčinu, eventuálne na francúzštinu) tkvie v snahe zvýšiť záujem o časopis v zahraničí, teda v rozšírení základne jeho čitateľov. Z toho automaticky vyplýva zvýšenie nákladu časopisu. *E. Neustupný (1992)* hovorí: *„Změna jazyka signalizuje, že máme zájem na tom, aby se naše práce četly."* Nesnažia sa ale vytvoriť časopis medzinárodný. E. Neustupný pokračuje: *„Mimo jiné očekáváme, že počet předplatitelů Památek archeologických i Archeologických rozhledů v důsledku nové jazykové politiky vzroste."* S dôrazom na medzinárodné čitateľské a autorské prostredie sa tu teda deklaruje prevažná orientácia na západné jazyky.

Zdieľame však podobný názor ako *J. Fridrich (1993,* 7), podľa ktorého by bolo vhodnejšie jednotlivé práce jazykovo orientovať podľa teritoriálnych alebo špecializovaných oblastí, u ktorých sa bude predpokladať hlavný dopad alebo odozva. J. Fridrich hovorí: *„Proto nelze vyloučit ani použití češtiny v případe orientace na domácí prostředí k řešení našich specifických problémů, jinde již vyřešených."* Článok ukončuje prísľubom, že pre domácu čitateľskú obec, preferujúcu texty v češtine, aj pre pestovanie češtiny ako jazyka odboru, budú všetky cudzojazyčné príspevky doplnené českým resumé. Z toho teda vyplýva, že nie je nutné za každú cenu používať napríklad angličtinu, hoci je to jeden z najrozšírenejších

Tabela 1. Prehľad jazykov článkov v časopise Slovenská archeológia.

Rok	Slovenčina	Nemčina	Ruština	Angličtina	Čeština	Poľština	Francúzština
1953	4				1		
1954	4				1		
1955	13				2		
1956	9						
1957	14	1	1		3		
1958	24	1			2		
1959	16	2			3		
1960	10	2			2		
1961	9	1			5		
1962	8	2			1		
1963	10	1			1		
1964	7	2					1
1965	8	3	1		1		
1966	6	4	1	1	2		
1967	4	2			1		
1968	2	10			1		
1969	3	4					1
1970	10	10			6		
1971	12	1			1		
1972	1	6		1			
1973	6	3	5		2		
1974	6	2			3	1	
1975	8	3	2		1		
1976	8	2					
1977	9	5	1				
1978	6	4	2	1	1	1	4
1979	10	3	2				
1980	15	3					
1981	5	27					
1982	8	1		1	1		
1983	7	2		1	1		
1984	5	3	1		1		1
1985	3	4	2	1	1		
1986	5	14	1	1	1		
1987	2	8		7			
1988	6	18	2	2	6		1
1989	3	5	1	4			
1990	4	2	1	4	1		
1991	4	6		1			
1992	6	3		1	1		1
1993	6	5		1			
1994	9	1	1				1
1995	1	4					
1996	7	1					
1997	5	3		1			
1998	13	3		1			
1999	6	4		2			
2000	4	3					
2001	3	9					1
2002	7	3		1			
2003	7	4					
Spolu	368	210	24	32	53	2	11

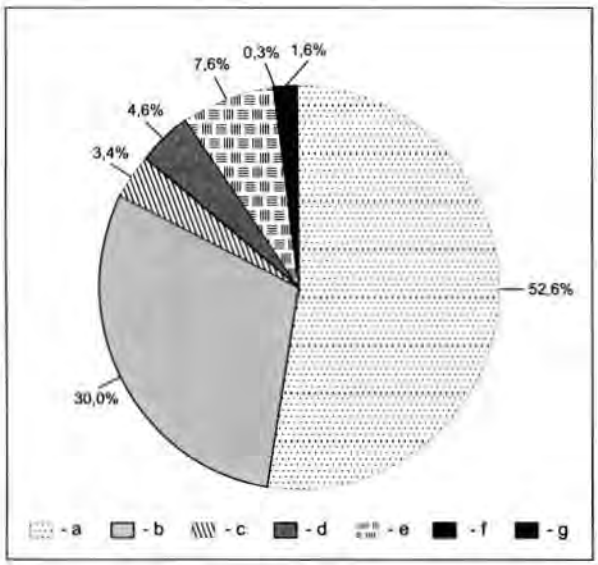

Obr. 1. Pomer jazykov článkov v časopise Slovenská archeológia. Legenda: a - slovenčina; b - nemčina; c - ruština; d - angličtina; e - čeština; f - poľština; g - francúzština.

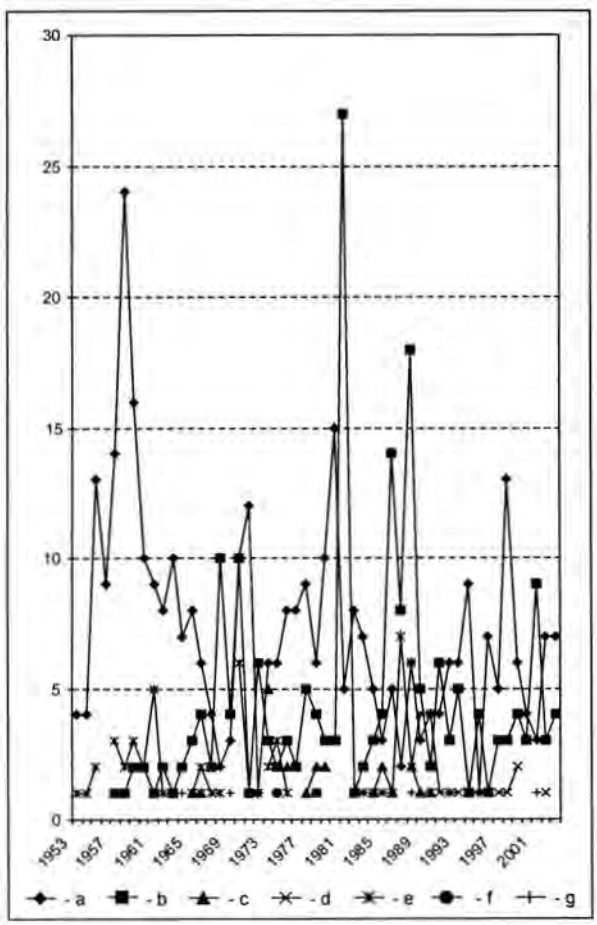

Obr. 2. Frekvencia jazykov článkov v časopise Slovenská archeológia podľa jednotlivých rokov. Legenda: a - slovenčina; b - nemčina; c - ruština; d - angličtina; e - čeština; f - poľština; g - francúzština.

jazykov, najmä ak sa práca zaoberá istou lokalitou alebo oblasťou, kde je väčšia pravdepodobnosť, že bude zaujímať užší okruh bádateľov, ktorí si navzájom rozumejú.

Vráťme sa však k Langovmu výskumu. Od analýzy estónskej literatúry prešiel k rovnakej analýze odkazov nájdených vo fínskej, švédskej, britskej a nemeckej archeologickej literatúre deväťdesiatych rokov, pričom ich lingvisticky kategorizoval.

Pre zaujímavosť spomenieme, že u švédskej a fínskej archeologickej literatúry prevládal jazyk daného národa, teda švédčina vo Švédsku a fínčina vo Fínsku. Hneď za nimi nasledovala angličtina. V prípade archeológií väčších národov - britského a nemeckého - jednoznačne prevládal majoritný jazyk daného štátu. Je pravdepodobné, že podobné jazykové prostredie by bolo charakteristické aj pre ruskú, francúzsku či iné archeológie.

V. Lang dospel k záveru, že čím väčší je národ, tým je väčšie množstvo publikácií v jazyku majoritného etnika a menší je počet iných jazykov (a naopak). Súhlasíme s tým, že čím viac archeologickej literatúry je publikovanej v majoritnom jazyku daného štátu, tým viac sa lokálna prehistória stáva prístupnou a lepšie poznanou. Čím bude prehistória prístupnejšia, tým viac nálezov sa dostane do múzeí, viac lokalít bude známych a lepšie chránených, teda zachovaných pre budúcnosť. Je preto v záujme archeológie ako „národnej vedy" mať náležité množstvo literatúry dostupnej aj v jazyku majoritného etnika (napríklad na Slovensku v jazyku slovenskom). Pri výbere jazyka by sa mali zvážiť aj záujmy celej národnej kultúry. Treba si však uvedomiť ešte jednu skutočnosť, že keď vedci prestanú písať o výsledkoch výskumov v jazyku, ktorým hovoria, jeho vedecká terminológia môže upadnúť natoľko, že časom už nebudú schopní rozmýšľať vo svojom jazyku.

Riešením tejto situácie je taký prístup, ktorý nie je krutý ani k jazyku majoritnej väčšiny a k jej kultúre, ale na druhej strane budú výsledky bádania prístupné verejnosti v zahraničí, a to tak, že články a monografie v slovenskom jazyku sa doplnia cudzojazyčným resumé s prehľadom výsledkov výskumu. Takisto je dôležité pravidelne publikovať cudzojazyčné správy o archeologickom bádaní a o nových nálezoch. Veľmi výstižné je tvrdenie *E. Neustupného (1992, 5)*, podľa ktorého sú si redaktori Pamätek archeologických a Archeologických rozhledů vedomí skutočnosti, že *„... naše časopisy budou přitažlivější pouze tehdy, jestliže budou obsahovat zajímavější myšlenky a zajímavější fakta stojící za nimi."* Faktom totiž zostáva, že ak má istá štúdia náležitú kvalitu, skôr či neskôr sa stane známou - cez správy, recenzie, odkazy atď.

Tabela 2. Prehľad jazykov článkov v časopise Památky archeologické.

Rok	Čeština	Nemčina	Ruština	Slovenčina	Francúzština	Angličtina
1953	13					
1954	21					
1955	13			1		
1956	18					
1957	11	1				
1958	22				1	
1959	13			1		
1960	17					
1961	60	5	1	4	2	1
1962	17	1		1		
1963	16					
1964	17			1		
1965	10					
1966	7	4		1	1	1
1967	14	3			1	1
1968	8					
1969	11	2				1
1970	14	1				
1971	8					
1972	7	2				
1973	13					
1974	8	1				1
1975	10		1			1
1976	7					2
1977	8	1				2
1978	9					1
1979	8	2				
1980	7			1		1
1981	6	1		1		
1982	8	2				
1983	17	1				1
1984	7	4				2
1985	13	2				
1986	5	2				2
1987	4	1		1		1
1988	9	2				
1989	12				1	
1990	13	1				
1991	5	1				1
1992		4			2	5
1993		7				3
1994	1	5				3
1995		3				3
1996		3				2
1997	3	4				
1998	6	6			1	1
1999	5	5				1
2000	9	2				
2001	7	1				3
Spolu	517	80	2	12	9	40

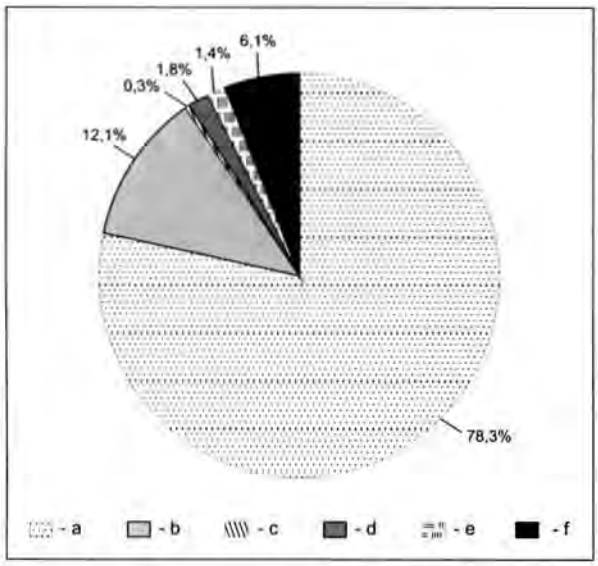

Obr. 3. Pomer jazykov článkov v časopise Památky archeologické. Legenda: a - čeština; b - nemčina; c - ruština; d - slovenčina; e - francúzština; f - angličtina.

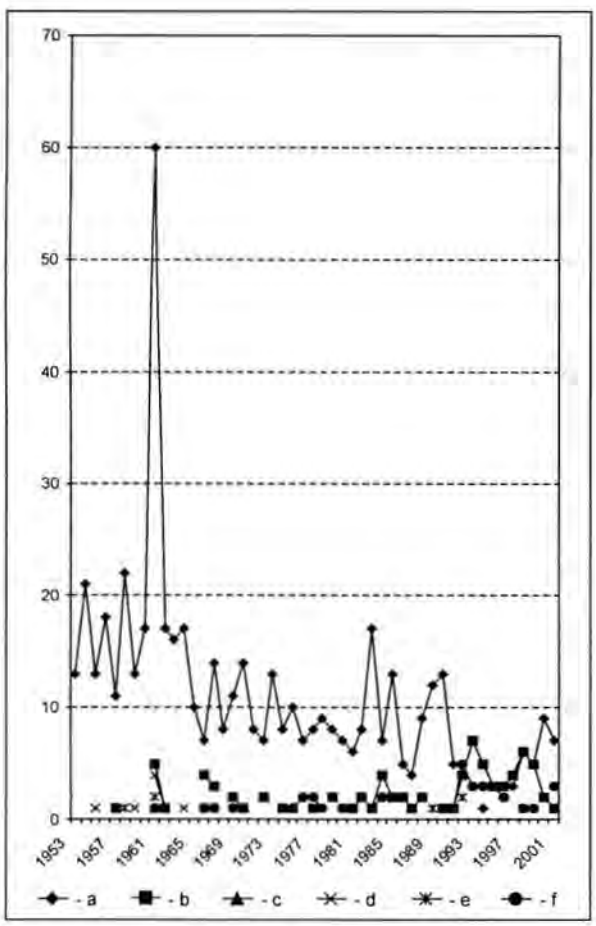

Obr. 4. Frekvencia jazykov článkov v časopise Památky archeologické podľa jednotlivých rokov. Legenda: a - čeština; b - nemčina; c - ruština; d - slovenčina; e - francúzština; f - angličtina.

Ako sme už naznačili, oba spôsoby písania, či už si autor zvolí svoj vlastný alebo cudzí jazyk, majú svoje klady aj zápory. Túto kapitolu však chceme ukončiť výstižným výrokom Briana Boyda, archeológa z University of Wales, podľa ktorého žijeme vo svete mnohých odlišných jazykov a kultúrnych rozdielností (*Boyd 2000*, 117). Poprieť tieto odlišné formy jazyka a odlišné formy dorozumievania by znamenalo poprieť základné ľudské práva.

JAZYKOVÁ PROFILÁCIA ČASOPISOV SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA A PAMÁTKY ARCHEOLOGICKÉ

Pri výskume periodík sme sa síce inšpirovali spomínaným výskumom V. Langa, všímali sme si ale iné aspekty, nie odkazy autorov monografií a článkov na archeologickú literatúru. Pri analýze nás zaujímalo, v akom jazyku sú články publikované v Slovenskej archeológii, aký je jazyk ich resumé a či sa tam resumé vôbec vyskytuje. Okrem toho sme si všímali, v akom jazyku sú napísané recenzované štúdie a recenzie k nim. Predpokladali sme, že najviac článkov bude publikovaných v slovenčine a v češtine a že vysoké zastúpenie budú mať články v nemčine. V stredoeurópskom priestore bola totiž nemčina v rámci archeológie oveľa frekventovanejšia ako iné svetové jazyky. Okrem toho, s ohľadom na susedné krajiny, bolo jej využitie oveľa výhodnejšie ako použitie iného jazyka.

Keďže sme analyzovali časopis Slovenská archeológia a proces jeho jazykovej profilácie od vzniku tohto periodika a keďže väčšia časť tohto obdobia spadá do čias spoločného štátu Čechov a Slovákov, považovali sme za vhodné podrobiť analýze aj český archeologický časopis Památky archeologické. Možno tvrdiť, že Slovenská archeológia je vlastne obdobou tohto časopisu na Slovensku. Aj pri Památkách archeologických sme si všímali jazykovú profiláciu časopisu aj to, čím sa líši od Slovenskej archeológie. V prípade analyzovaného českého časopisu sme však sledovali iba jazyk článkov a ich resumé, keďže tieto údaje boli najzaujímavejšie.

VÝSLEDKY ANALÝZY JAZYKOV

Po podrobnom prieskume jazykovej stránky všetkých článkov publikovaných v Slovenskej archeológii sme dospeli k zaujímavým a viac-menej očakávaným výsledkom (tabela 1, obr. 1; 2).

Podľa našich predpokladov bolo najväčšie množstvo článkov v tomto časopise publikovaných po slovensky (368). V porovnaní s nimi bol počet českých článkov oveľa nižší (53). Druhým najrozšírenejším

Tabela 3. Prehľad jazykov resumé v časopise Slovenská archeológia.

Rok	Slovenčina	Nemčina	Ruština	Angličtina	Čeština	Maďarčina	Francúzština
1953							
1954		2	4			1	1
1955		7	9			1	1
1956		9	8				
1957	1	16	3				
1958	1	21					
1959		18			1		
1960	1	11					1
1961	1	14					
1962		8	1				
1963	1	11					
1964	2	7					
1965	1	9					1
1966		9					
1967		5			1		
1968		3	1		2		
1969		3			1		
1970		16					
1971		13					
1972		1					
1973		13					
1974		10					
1975		11					
1976		8					
1977		8	14				
1978		7	9				1
1979		12	13				
1980		16	19				
1981		4	32	1			
1982		8	11	1			
1983		6	11				1
1984		7	10				
1985		4	10	3			
1986		6	21	1			
1987			16	2			
1988		8	13	5			
1989		3	12	1			
1990	1	4	9				1
1991	5	3					1
1992	4	7					
1993	6	5		1			
1994	2	9		1			
1995	3	1			1		
1996	1	6		2			
1997	3	5			1		
1998	4	10		2			
1999	6	6					
2000	3	4					
2001	8	3			2		
2002	4	7					
2003	5	5		2			
Spolu	63	389	226	22	9	2	8

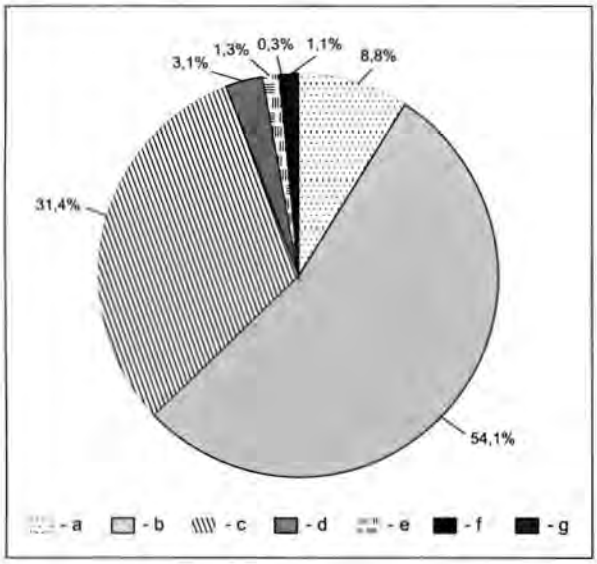

Obr. 5. Pomer jazykov resumé v časopise Slovenská archeológia. Legenda: a - slovenčina; b - nemčina; c - ruština; d - angličtina; e - čeština; f - maďarčina; g - francúzština.

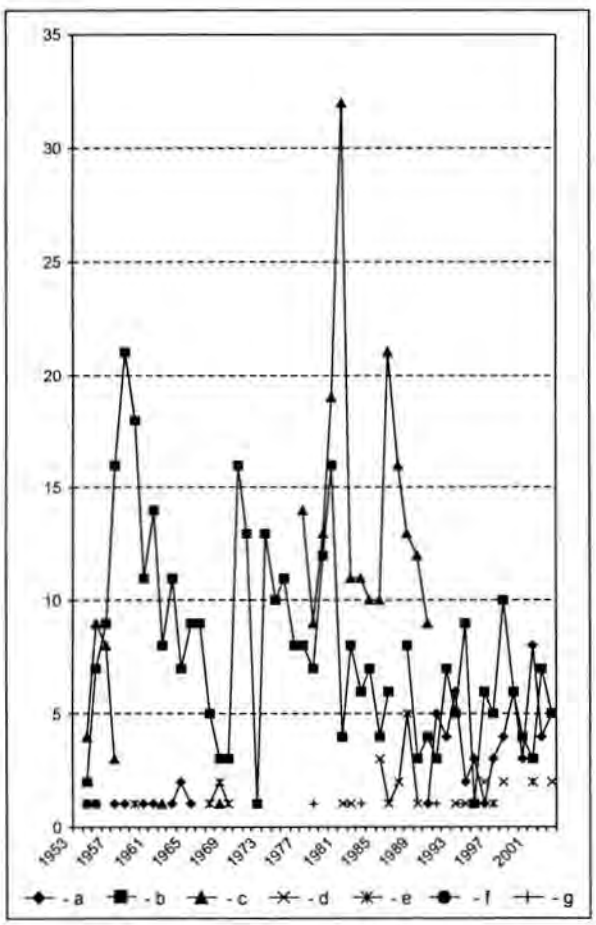

Obr. 6. Frekvencia jazykov resumé v časopise Slovenská archeológia podľa jednotlivých rokov. Legenda: a - slovenčina; b - nemčina; c - ruština; d - angličtina; e - čeština; f - maďarčina; g - francúzština.

jazykom po slovenčine je nemčina (210) a v oveľa väčšom odstupe za nimi nasledujú články písané po anglicky (32), po rusky (24), po francúzsky (11) a po poľsky (2). V prípade Pamätok archeologických je situácia iná (tabela 2, obr. 3; 4). Jednoznačné prvenstvo má český jazyk (517). V nemčine je publikovaných podstatne menej článkov (80) ako v Slovenskej archeológii. Príčinu nižšieho počtu nemeckých článkov v tomto českom periodiku možno pripísať udalostiam po druhej svetovej vojne. Písať po nemecky, najmä v Čechách a na Morave, kde bola niekoľko mesiacov pred vypuknutím druhej svetovej vojny v roku 1939 nastolená otvorená fašistická diktatúra a nastúpila germanizácia a národnostný útlak, sa považovalo za vlastizradu. S veľkým odstupom za článkami v nemčine nasledujú články v jazyku anglickom (40), slovenskom (12), francúzskom (9) a v ruskom (2).

V Slovenskej archeológii sa spočiatku nevyskytovali cudzojazyčné články (čeština bola jeden zo štátnych jazykov v Československu, preto ho nepovažujeme za cudzí). Dominantnými jazykmi boli slovenčina a čeština. Až po roku 1957 sa začali publikovať cudzojazyčné texty. Vzhľadom na to, že Pamätky archeologické sme nepodrobili analýze od ich úplných počiatkov, nemôžeme potvrdiť, či sa podobný trend prejavil i v tomto archeologickom časopise.

Zaujímavé sú tiež údaje získané analýzou jednotlivých resumé k článkom v oboch časopisoch. V Slovenskej archeológii (tabela 3, obr. 5; 6) napríklad bolo najviac resumé publikovaných po nemecky (389) a veľkú početnosť mali aj resumé v ruštine (226). Ďaleko za nimi zaostávajú súhrny slovenské (63), anglické (22), české (9), francúzske (8), dokonca aj maďarské (2). Podobné sú tiež výsledky analýzy všetkých resumé v Pamätkách archeologických (tabela 4, obr. 7; 8). Prvenstvo má opäť nemčina (472), za ktorou nasleduje ruština s pomerne vysokým zastúpením (152). Na rozdiel od Slovenskej archeológie, kde sa resumé publikované v slovenčine vyskytovalo v pomere k ruštine a nemčine v oveľa menšom počte, v Pamätkách archeologických je zastúpenie českých súhrnov dosť vysoké (103). V menšom množstve nasledujú resumé publikované po anglicky (22) a po francúzsky (16).

Pre porovnanie možno uviesť, že počet jazykov v Slovenskej archeológii je u článkov vyšší o jeden a u súhrnov až o dva než v Pamätkách archeologických. Okrem toho sme sa v Slovenskej archeológii vydanej v rokoch 1953, 1955, 1958 a 1959 stretli s neprehliadnuteľným javom - niektoré články boli publikované bilingválne (doslovne preložené do ruštiny, francúzštiny či do nemčiny).

Tabela 4. Prehľad jazykov resumé v časopise Památky archeologické.

Rok	Čeština	Nemčina	Ruština	Angličtina	Francúzština
1953		10	13	1	2
1954		15	19	1	3
1955		12	14		2
1956		18			
1957		9	1		1
1958		19			2
1959		12			
1960		17	1		
1961		61		1	1
1962		18			
1963		15	1		
1964		17	1		
1965		7		2	1
1966	3	8			
1967	4	14			
1968		8			
1969		11			
1970		13			
1971		8			
1972	1	7			
1973		12		1	
1974	2	8			
1975	1	10			1
1976	2	6			
1977	3	7	5	1	
1978	1	8	10		1
1979	2	7	10	1	
1980	1	7	9	1	
1981	1	5	8	2	
1982	2	7	10	1	
1983	2	15	11	2	
1984	4	6	10	1	
1985	2	11	15	2	
1986	4	4	6	1	
1987	2	5	2		
1988	2	9	3		
1989	1	9	3	1	
1990	1	13			
1991	2	3		1	1
1992	11				
1993	9				
1994	6	2		1	
1995	6				
1996	5				
1997	4	3			
1998	8	5			1
1999	5	3		2	
2000	2	6		3	
2001	4	2		5	
Spolu	103	472	152	22	16

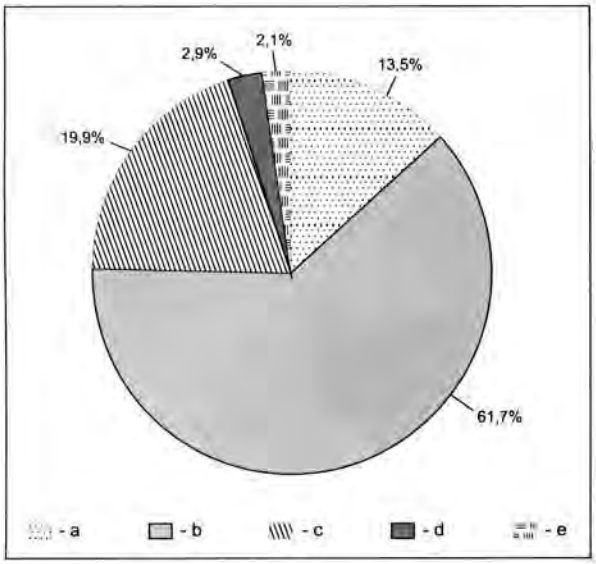

Obr. 7. Pomer jazykov resumé v časopise Pamätky archeologické. Legenda: a - čeština; b - nemčina; c - ruština; d - angličtina; e - francúzština.

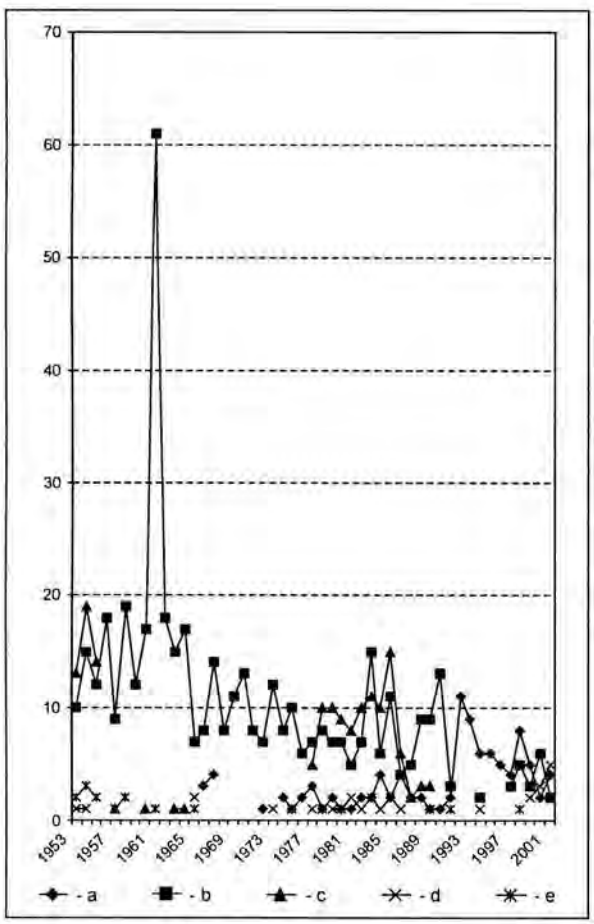

Obr. 8. Frekvencia jazykov resumé v časopise Pamätky archeologické podľa jednotlivých rokov. Legenda: a - čeština; b - nemčina; c - ruština; d - angličtina; e - francúzština.

HISTORICKO-POLITICKÝ VPLYV PRI VÝBERE KOMUNIKAČNÉHO JAZYKA VO VEDE

Oveľa zaujímavejší než kvantitatívny prehľad sa zdá byť prehľad chronologický, keďže najlepšie odráža zmenu spoločnosti. Toto je výraznejšie najmä v prípade resumé.

Aj napriek mnohým nepriaznivým politickým podmienkam v Československu po roku 1948 (ataky ideológie do spoločenských vied, brzdenie kontaktov archeológie so svetom) prispela slovenská archeológia podľa slov *Dušana Čaplovica (1998,* 148, 149) *„... do svetovej pokladnice historického poznania a získala si aj v zahraničí kredit uznávanej vednej disciplíny."* Archeologické bádanie neustalo, hoci sa súžitie so svetom sústavne blokovalo. D. Čaplovič pokračuje: *„Slovenská archeológia napriek oficiálne nanútenej a ideologicky v y h o v u j ú c e j izolovanosti... kontakt s vedeckým svetom nestrácala."*

V našom výskume sme upriamili pozornosť najmä na výsledky štúdia jednotlivých resumé. Predovšetkým na použití ruského jazyka možno ilustrovať, ako vývoj vplýval na výber jazyka. Od roku 1953, kedy začala vychádzať Slovenská archeológia, resp. od roku 1954, pozorujeme popri nemeckých resumé, ktoré sa objavujú vlastne nepretržite až do roku 2003, aj resumé ruské. Tieto však po roku 1957 miznú. Veľmi podobnú tendenciu badať aj u Pamätek archeologických, v ktorých sa ruské súhrny vyskytovali vo veľmi hojnom počte do roku 1955. Používanie ruštiny spájame s celkovým politickým ovzduším v Československu na konci štyridsiatych a na začiatku päťdesiatych rokov, so silnou orientáciou na Sovietsky zväz a s podriadenosťou Československej republiky Moskve. Po smrti Stalina v roku 1953 sa vzťah medzi Kremľom a jeho satelitmi zmenil, nechýbali dokonca pokusy nájsť spôsob koexistencie štátov s rozdielnym spoločenským zriadením. Upustenie od používania ruštiny spájame práve s „odmäkom" za Chruščova, keď sa Kremeľ rozhodol pre ústupčivejšiu politiku.

Snahy o demokratické zmeny, ktoré u nás vyvrcholili v roku 1968, boli udusené. Normalizácia, t. j. návrat k autoritatívnejším spôsobom vlády, mala niekoľko etáp. V komunistickej strane sa začali robiť rozsiahle čistky. Všetko sa vrátilo k starým pomerom, nádeje ľudí sa zrútili, strana obnovila svoju vedúcu úlohu v štáte, opäť sa zaviedla cenzúra. Nasledovala masová emigrácia na západ. Čistky postihli aj nestraníkov vo vedúcich hospodárskych funkciách, v bezpečnostných zložkách, v armáde, v spoločenských organizáciách. Zmeny nastali aj v rámci Slovenskej akadémie vied a, samozrejme, aj v rámci Archeologického ústavu v Nitre.

Tabela 5. Prehľad jazykov recenzovaných prác v časopise Slovenská archeológia.

Rok	Slovenčina	Nemčina	Ruština	Angličtina	Čeština	Poľština	Maďarčina	Ukrajinčina	Slovinčina	Francúzština	Bulharčina	Rumunčina	Litovčina	Srbochorvátčina	Chorvátčina	Bieloruština	Latinčina Taliančina
1953																	
1954	1																
1955			1			3			1								
1956		1					1										
1957		1			1					1							
1958	1	2			1		1										
1959	1	3	2														
1960		2			2						1						
1961																	
1962		2															
1963		1							1								
1964		1	1														
1965		3	2	2			1										
1966		2	2				1			1							
1967		3	1	1	1					1							
1968		2	2		1												
1969		8								1		1					
1970		5		1		2											
1971		1	1														
1972		7	2	1		2				1							
1973	1	3	2			2				1			1	1			
1974	1	7	3	3		1	1			1		1					
1975		7	1	1	2		1										
1976		3	1	2	2												
1977		3		1	1					1							
1978	1	3	4			2											
1979		5	2	1						1				1			1
1980	1	4		2	2	2	2										
1981		3	1		1						1	1					
1982		2					1			1				1			
1983		9	2	1			2										
1984	1	5	1	1		3											
1985	2	13	1	2	4		2										
1986																	
1987		14			5	1				1				1			
1988		4					1				1						
1989	1	9		1			1							1			
1990	2	9	1		2	1								1			
1991	1		1	1	1												
1992	1	8	1	1		2											
1993	1	4		1	3					1							
1994		6		1		1									1	1	
1995	1	7		1				2									
1996	2	4		4		1				1	1						
1997	1	6		1	1	1	1										
1998		6		3				1		1							
1999		4		1	1		1										
2000		6		1	1	1			1								
2001		6			3				1	1							
2002		5			2	1											
2003	1	1			1	1											1
Spolu	21	210	35	35	38	27	17	3	4	15	4	3	1	6	1	1	2

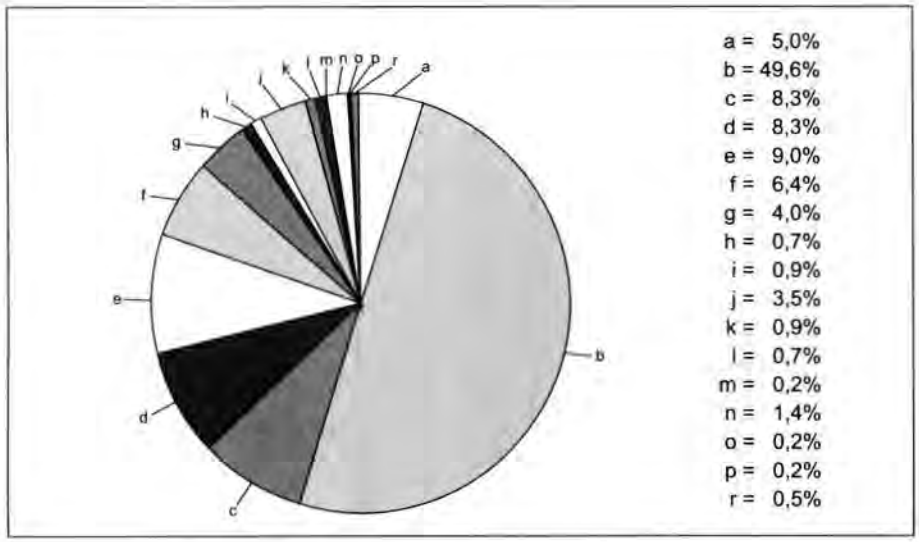

Obr. 9. Pomer jazykov recenzovaných prác v časopise Slovenská archeológia. Legenda: a - slovenčina; b - nemčina; c - ruština; d - angličtina; e - čeština; f - poľština; g - maďarčina; h - ukrajinčina; i - slovinčina; j - francúzština; k - bulharčina; l - rumunčina; m - litovčina; n - srbochorvátčina; o - chorvátčina; p - bieloruština; r - latinčina a taliančina.

V roku 1971 vymenil Antona Točíka na poste riaditeľa Archeologického ústavu SAV a hlavného redaktora Slovenskej archeológie Bohuslav Chropovský. Aj v rámci tohto archeologického pracoviska sa po roku 1970 likvidovali zvyšky udalostí z roku 1968. Hoci žiaden z pracovníkov nebol z ústavu prepustený, mnohí mali zákaz publikovať, prípadne boli pozbavení funkcie, ako napríklad A. Točík.

Aj napriek zmenám, ktoré prebiehali v celej spoločnosti, analýza Slovenskej archeológie a Památek archeologických ukazuje, že sa jazyková politika oboch časopisov v šesťdesiatych a na začiatku sedemdesiatych rokov podstatnejšie nemenila. U resumé naďalej dominuje nemecký jazyk, ostatné jazyky majú „symbolickejšie" zastúpenie. Ich použitie však viac spájame so snahou autora prácu jazykovo orientovať podľa teritoriálnej či špecializovanej oblasti, ako podľa celkového politického vývoja. Toto možno demonštrovať na francúzskom jazyku. Vo Francúzsku boli nielenže položené základy výskumu paleolitu, ale zároveň sa tu veľká pozornosť venuje štúdiu doby laténskej. Veľa našich archeológov tu absolvovalo dlhoročné stáže a pri publikovaní štúdií o spomínaných obdobiach uprednostnili francúzštinu pred iným jazykom.

Pre náš výskum je zaujímavý rok 1977. Vtedy sa totiž po dlhšej absencii opäť objavujú ruské resumé, a to nielen v Slovenskej archeológii, ale i v Památkach archeologických. Predpokladáme, že išlo o nariadenie „zhora" a že sa tak udialo v dôsledku udalostí v roku 1968, po ktorých v Československu nastúpila tvrdá normalizácia.

Ak sa však na problém pozrieme zo širšieho hľadiska, uvedomíme si, že rok 1977 bol prelomový aj čo sa týka medzinárodných vzťahov. Kým prvá polovica sedemdesiatych rokov predstavuje obdobie uvoľňovania medzinárodného napätia, koniec sedemdesiatych rokov znamenal jeho zánik. Hoci sa Jimmy Carter, ktorý sa stal americkým prezidentom v roku 1977, snažil pokračovať v politike uvoľňovania napätia, táto už bola na ústupe. K sporom o ľudských právach pribudli ďalšie nezhody, regionálne konflikty a zvrat v pretekoch v zbrojení. Agresívny postup Sovietskeho zväzu v rôznych častiach sveta vyvrcholil v roku 1979 inváziou do Afganistanu. Uvoľňovaniu medzinárodného napätia bol koniec (*Partos 1994*).

Vráťme sa však späť k našej analýze. Ruské resumé sa v Slovenskej archeológii vyskytovalo po roku 1977 nepretržite do roku 1990, v Památkach archeologických do roku 1989, pričom najmä v Slovenskej archeológii výrazne predčili počet nemeckých súhrnov. V roku 1987 sa tu resumé v nemčine dokonca ani nevyskytlo. Popritom zaznamenávame aj častejší výskyt anglických článkov a anglických resumé. V Památkach archeologických sa anglické resumé sporadicky vyskytovalo už od roku 1953, ale nepretržite, hoci v menšom množstve sa objavovalo v rokoch 1979-1986 a potom s rôznymi prestávkami až do roku 2001. V Slovenskej archeológii sa anglické resumé po prvýkrát vyskytli v roku 1981, ale oveľa výraznejší je ich výskyt v rokoch 1985 až 1989. Príčinou, že sa anglické súhrny objavili v oboch časopisoch je skutočnosť, že články mali často nielen jedno cudzojazyčné resumé, ale i dve,

Tabela 6. Prehľad jazykov recenzií v časopise Slovenská archeológia.

Rok	Slovenčina	Nemčina	Ruština	Čeština	Poľština	Francúzština
1953						
1954				1		
1955	4			1		
1956	2					
1957	3					
1958	2	1		1	1	
1959	6					
1960	3			2		
1961						
1962	1					
1963	2					
1964	1	1				
1965	8					
1966	6					
1967	6	1				
1968	5					
1969	6	4				
1970	7			1		
1971	2					
1972	12			1		
1973	11					
1974	16	2				
1975	9	2		1		
1976	6	2				
1977	5			1		
1978	7	1		2		
1979	8	2		1		
1980	12	1				
1981	6			1		
1982	4			1		
1983	13			1		
1984	9	1		1		
1985	21	1		2		
1986						
1987	19	1		2		
1988	6					
1989	11	1		1		
1990	14	1		1		
1991	3		1			
1992	13					
1993	8			1		1
1994	7	2				
1995	12					
1996	13					
1997	11					
1998	10	1				
1999	6	1				
2000	9				1	
2001	9	2				
2002	8					
2003	5					
Spolu	367	28	1	23	2	1

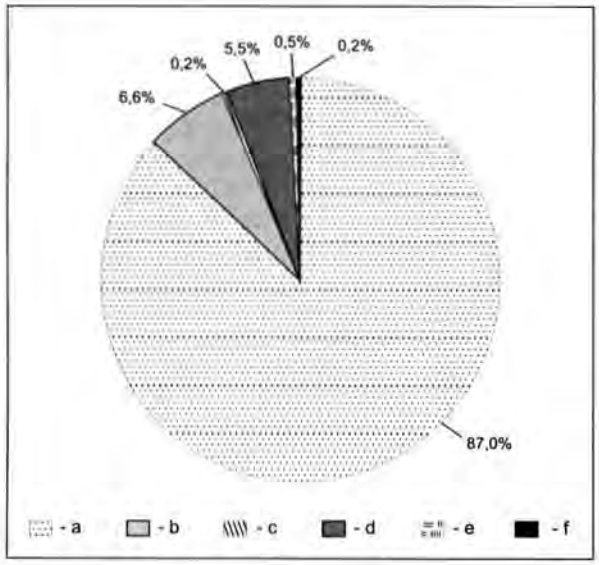

Obr. 10. Pomer jazykov recenzií v časopise Slovenská archeológia. Legenda: a - slovenčina; b - nemčina; c - ruština; d - čeština; e - poľština; f - francúzština.

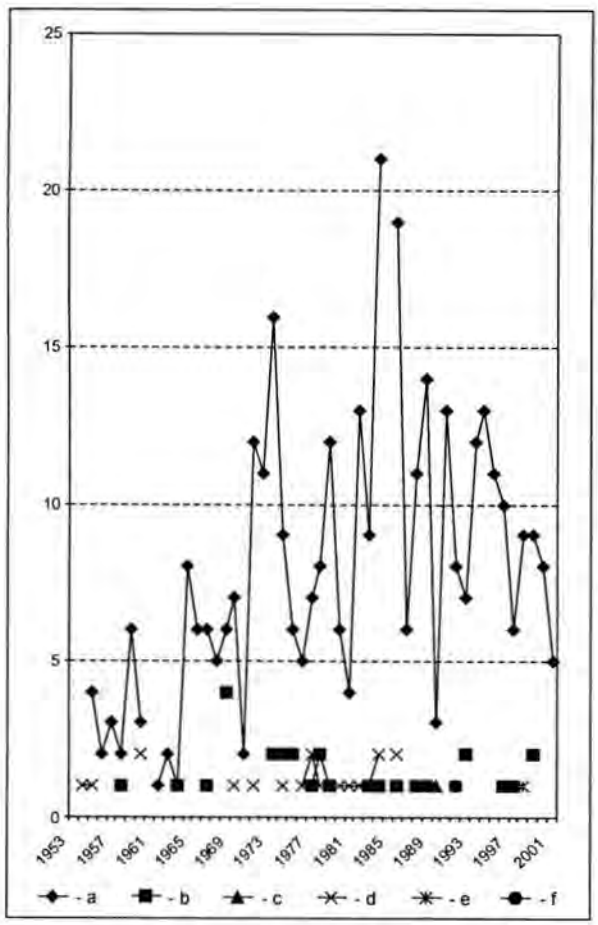

Obr. 11. Frekvencia jazykov resumé v časopise Slovenská archeológia podľa jednotlivých rokov. Legenda: a - slovenčina; b - nemčina; c - ruština; d - čeština; e - poľština; f - francúzština.

ba dokonca tri. Napríklad slovenský článok mal nemecké, ruské aj anglické resumé. Po roku 1982 badať aj medzi článkami Slovenskej archeológie častejší výskyt anglického jazyka. V Památkach archeologických sa anglické články vyskytovali oveľa častejšie. Bolo to najmä v polovici šesťdesiatych rokov, v rokoch 1974-1978, s menšími prestávkami v rokoch 1983-1987 a najmä v poslednom desaťročí 20. storočia. Je zjavné, že sa tak dialo prevažne vo fázach medzinárodného uvoľňovania.

Zmeny, ktoré priniesol rok 1989 sa jasne odrážajú aj vo výsledkoch výskumu jazykovej profilácie. Zo Slovenskej archeológie po roku 1990 a z Památek archeologických už po roku 1989 úplne vymizlo ruské resumé. Dokazuje to tézu, že v mnohých prípadoch je rozhodnutie uprednostniť istý jazyk vo svojej podstate politické a nie vedecké - podľa istého teritoriálneho či špecializovaného zamerania. Po roku 1990 sa v Slovenskej archeológii za cudzojazyčnými článkami objavujú resumé v slovenskom jazyku. Tento vystriedal dovtedy používanú ruštinu, resp. zaplnil prázdne miesta najmä za nemeckými článkami, ktoré sa často vyskytovali bez akéhokoľvek resumé. V Slovenskej archeológii bolo napríklad bez cudzojazyčných súhrnov publikovaných až 70 článkov v nemeckom jazyku, 14 v slovenskom jazyku, 7 po francúzsky, 4 po rusky a anglicky a 3 po česky. Dokopy tvoria 102 článkov bez cudzojazyčného resumé. Znamená to teda, že slovenský čitateľ, ktorý sa zaujímal o archeológiu, ale ktorý nanešťastie neovládal napríklad nemecký jazyk, často narážal na jazykovú bariéru. Pre porovnanie uvádzame, že v Památkach archeologických sa takýchto článkov vyskytlo iba 35, z toho 17 bolo napísaných po nemecky, 10 po česky, 4 po anglicky, 3 po francúzsky a 1 po rusky.

Zavedenie cudzojazyčného resumé, no najmä skutočnosť, že nemecké a čoraz frekventovanejšie sa vyskytujúce anglické články majú súhrny aj v slovenskom jazyku, považujeme za veľký prínos. Znamená to totiž väčšie otvorenie sa aj domácej čitateľskej verejnosti, ktorá už nemusí narážať na spomínanú jazykovú bariéru.

Vo vzťahu k „cudzine" bola Slovenská archeológia ústretovejšia, keďže značná časť slovenských článkov, a dokazuje to aj prieskum, bola doplnená súhrnmi v cudzích jazykoch. Chápeme to ako pozitívum pre slovenskú archeológiu. Aj *D. Čaplovič (1998,* 154) konštatuje: *„... našou snahou by malo byť moderne sa otvoriť svetu, sprístupňovať pramene, pravdivo ich analyzovať a publikovať zovšeobecňujúce syntézy, predovšetkým v zahraničných periodikách - časopisoch a ročenkách, v encyklopedických a heuristických dielach, z ktorých bude môcť - jazykovo prístupne - čerpať aj súčasná európska vedecká historická spisba."* Zdôrazňuje, že kvalita vo vede sa môže vytvárať

len v kritickom ovzduší a v pluralitnom vedeckom prostredí: v dialógu profesionálov či v kontaktoch so svetom vedy a vedeckého poznania.

Snahu docieliť väčšiu prístupnosť archeologického časopisu v zahraničí deklarovali aj redaktori Památek archeologických, ktorí sa rozhodli pre zmenu podoby časopisu. Od roku 1992 sa tento časopis zmenil na cudzojazyčný. Dokazuje to aj naša analýza. Do roku 1992 nepretržite vychádzali články prevažne v českom jazyku. Po tomto roku sa spomínaný trend zastavil a popri nemeckých (a zopár francúzskych) článkoch vystupujú do popredia články písané po anglicky. Je to odraz prirodzeného vývoja vo svete, v ktorom angličtina už dlhšie zastáva významné postavenie a je preto samozrejmé, že preniká aj do sfér vedeckých, teda aj do archeológie. Čeština však z Památek archeologických úplne nevymizla, dokonca od roku 1997 sa české články opäť pravidelne objavujú na stránkach časopisu. Redaktori si totiž uvedomili, že v prípade orientácie na domáce prostredie a pri riešení špecifických problémov, ktoré inde už mohli byť vyriešené, ale nie v Čechách, je oveľa vhodnejšie použiť jazyk majoritného etnika, teda jazyk český. Opäť to dokazuje tvrdenie, že archeológia ako veda „národne orientovaná" má viac lokálny charakter a preto nie je také nevyhnutné, aby si rozumeli archeológovia z opačných končín sveta.

Rozdelenie Československa na Českú a Slovenskú republiku v roku 1993 tiež zanechalo svoje stopy na profile Slovenskej archeológie. Dovtedy sa v nej vyskytovali v pomerne hojnom počte články v českom jazyku, ktoré ale po rozdelení republiky úplne vymizli. To isté sa udialo aj v Památkách archeologických so slovenskými článkami, hoci tieto nemali v českom časopise veľké zastúpenie ani v dobe spoločného štátu.

Popri článkoch a resumé publikovaných v Slovenskej archeológii sme sa pri výskume zameriavali aj na jazyk recenzovaných monografií a ich recenzií. Zaujímalo nás, aké je komunikačné jazykové prostredie v slovenskej archeológii, či stačí archeológovi na Slovensku ovládať jeden cudzí jazyk, alebo musí ovládať oveľa viac jazykov. Počas výskumu sme narazili na menší problém pri identifikácii recenzovaných monografií v ukrajinčine a v ruštine, keďže názvy niektorých boli transkribované z azbuky do latinky. Okrem toho sme museli zohľadniť aj skutočnosť, že jazykové prostredie bolo v mnohých krajinách východného bloku pred a po jeho páde odlišné (napr. Juhoslávia či ZSSR).

Analýzou sme dospeli k zaujímavým výsledkom (tabela 5, obr. 9). Zistili sme, že recenzované štúdie publikované v Slovenskej archeológii boli napísané v sedemnástich rôznych jazykoch. S veľkým náskokom sa do čela dostali nemecké štúdie (až 210). Za nimi nasledujú české (38) a v zhodnom počte (35) sa zaradili práce v ruštine a angličtine. Vyššie zastúpenie mali i poľské (27), slovenské (20), maďarské (17) a francúzske (15) monografie. Recenzované štúdie boli písané aj po srbochorvátsky (6), slovinsky a bulharsky (4), zhodný bol i počet rumunských a ukrajinských kníh (3) a po jednom boli zastúpené i jazyky litovský, taliansky, chorvátsky, bieloruský a dokonca latinský. Ako vidno, škála cudzích jazykov, s ktorými prichádza slovenský archeológ do kontaktu, je široká. Je pre neho teda nielen výhodné, ale priam nutné ovládať niekoľko z nich, keďže značná časť zahraničnej literatúry, najmä tej z okolitých krajín, sa svojím obsahom dotýka predmetu bádania aj našich archeológov a preto po takejto literatúre siahajú.

Pre zaujímavosť uvádzame, v akých jazykoch boli napísané recenzie k spomínaným cudzojazyčným štúdiám (tabela 6, obr. 10; 11). Jednoznačné prvenstvo má slovenský jazyk (367), za ktorým s veľkým odstupom nasleduje jazyk nemecký (28), český (23), poľský (2) a zhodne po jednom sú zastúpené francúzsky a ruský jazyk.

Popri analýze článkov, resumé a recenzií nás pri výskume zaujímal podiel domácich a zahraničných autorov v časopise Slovenská archeológia. Autorov sme diferencovali podľa ich štátnej príslušnosti. Kolektív autorov rovnakej štátnej príslušnosti sme započítali ako jedného autora, reprezentanta daného štátu. V prípade inojazyčného kolektívu autorov, v ktorom sa vyskytol aspoň jeden Slovák, sme tento kolektív zaradili medzi slovenských autorov.

Podľa uskutočneného výskumu je pomer domácich a zahraničných prispievateľov asi 3 : 2. Zo zahraničných tvoria českí autori približne polovicu, po nich nasledujú Nemci, Poliaci, Maďari, Ukrajinci a Rusi, Rumuni a Bulhari. Publikované sú aj príspevky autorov z Veľkej Británie, z bývalej Juhoslávie a ojedinele je zastúpené aj Fínsko, Rakúsko a Grécko.

V posledných rokoch badať v Slovenskej archeológii nárast článkov zahraničných autorov. Jednou z príčin je snaha, aby sa Slovenská archeológia dostala medzi tzv. currentované časopisy, v ktorých musí byť približne 80% textu vo svetových jazykoch a musia vychádzať pravidelne, bez meškania. Na rozdiel od iných krajín, v ktorých sa poskytuje širší priestor pre publikovanie archeologických periodík v cudzom jazyku (napr. Fennoscandia archaeologica vo Fínsku, Acta Archaeologica v Dánsku či Norwegian Archaeological Review v Nórsku), my zatiaľ takýto časopis nemáme. Tieto cudzojazyčné periodiká dopĺňajú časopisy v jazyku majoritného etnika daného štátu, ale nenahrádzajú ich. Naviac, poskytujú priestor aj pre prispievateľov zo zahraničia. Akokoľvek, použitím cudzích jazykov sa

Slovenská archeológia stane oveľa príťažlivejšou pre medzinárodnú čitateľskú obec, ale malo by sa to diať citlivo, s ohľadom na národnú kultúru a na požiadavky domáceho prostredia, ktoré by bolo výlučným uprednostňovaním cudzích jazykov značne ochudobnené.

ZÁVER

Cieľom predkladanej štúdie bolo podrobnou analýzou zistiť, ako sa profiloval slovenský archeologický časopis Slovenská archeológia po jazykovej stránke. Analýze sme podrobili všetky čísla tohto periodika od doby jeho vzniku v roku 1953 až dodnes (2003). Podobný, hoci nie natoľko detailný, výskum sme uskutočnili aj na českom archeologickom časopise Památky archeologické, pričom sme si všímali obdobie rokov 1953-2001. Snahou štúdie bolo tiež zistiť, ako a či vôbec vplývali historické udalosti v Československu a vo svete na jazyk našej archeológie.

Pre získanie štatistických údajov, ktorých spracovanie umožnilo celkové vyhodnotenie našich zistení, bol nevyhnutný výskum oboch časopisov. Jeho výsledky (najmä výsledky výskumu resumé) poukázali na zmeny, ktorými československá spoločnosť prechádzala.

Ukázalo sa, že slovenskí archeológovia uprednostňujú pred inými jazykmi popri slovenčine najmä nemčinu. Tento komunikačný jazyk je totiž medzi archeológmi stredoeurópskeho priestoru oveľa frekventovanejší ako iné jazyky. Aj napriek nepriaznivým politickým podmienkam pred rokom 1989 dokázala slovenská archeológia osloviť aj bádateľov v zahraničí. Vďaka tomu, že veľa článkov bolo publikovaných v nemeckom jazyku, alebo mali nemecké resumé, mali väčšiu šancu preniknúť medzi západnú verejnosť.

V súčasnosti sa vo vede, archeológiu nevynímajúc, čoraz viac presadzuje angličtina. Tento trend badať najmä v Památkach archeologických po roku 1992, kedy sa zmenili na cudzojazyčný časopis. To, že má anglický jazyk oveľa väčší prienik do rôznych odvetví, teda aj do vedy, než akýkoľvek iný jazyk, je prirodzeným odrazom vývoja vo svete.

Štatistické údaje získané výskumom taktiež potvrdili náš predpoklad, že pri výbere jazyka sa do istej miery uprednostňujú aspekty politické. Viditeľné ja to najmä na výskyte ruského resumé, ktoré mizne v časoch medzinárodného „odmäku" a opäť sa objavuje v časoch normalizácie. Chceme však prízvukovať výraz „do istej miery", pretože mnohé práce boli jazykovo orientované skôr podľa teritoriálnych a špecializovaných oblastí, než politicky. Tak napríklad literatúra, ktorá sa zaoberá metodológiou alebo archeologickou teóriou, je publikovaná prevažne v angličtine. Okrem toho, že väčšina teoretikov pochádza z anglo-amerických krajín a hovorí po anglicky, toto je tá oblasť archeológie, kde sa stretávajú vedci z rôznych krajín a majú záujem a potrebu rozumieť si. Pri štúdiu paleolitu alebo doby laténskej sa uprednostňuje francúzština. U slovanskej archeológie je to zasa ruština, ktorá má najvýraznejšie postavenie. V takýchto prípadoch je teda oveľa vhodnejšie prácu jazykovo orientovať na ten okruh bádateľov, ktorý je do danej problematiky bezprostredne zainteresovaný. Ako príklad možno uviesť situáciu, že na východnom Slovensku by sa našli podobné nálezy ako v Rumunsku. Dá sa teda predpokladať, že daný výskum by zaujímal predovšetkým archeológov z tejto krajiny. Rumunčina, podobne ako francúzština, je románsky jazyk, obidva jazyky majú k sebe blízko a preto sa v rumunskej archeológii uprednostňuje francúzština pred inými jazykmi. Bolo by teda vhodnejšie preložiť daný článok do francúzštiny než napríklad do nemčiny. Podobná situácia nastala aj v podmienkach slovenskej archeológie, keď sa riešila problematika kultúry Suciu de Sus, ktorej dominantné rozšírenie je v Rumunsku (*Demeterová 1984*).

Na výber jazyka môžu vplývať aj ďalšie historicko-politické aspekty. Tieto môžu u jednej krajiny spôsobiť jednoznačnú jazykovú orientáciu na krajinu, vo „sfére vplyvu" ktorej sa nachádza (zreteľné to bolo najmä v čase studenej vojny). Na druhej strane môžu isté historicko-politické aspekty spôsobiť jazykovú „averziu" jednej krajiny voči druhej. Ide najmä o prípad, keď bola menšia krajina dlho pod útlakom väčšej, ktorá presadzovala svoj jazyk ako dominantný na úkor iných jazykov.

Akokoľvek, používanie jedného jazyka, napríklad angličtiny, vo vede má svoje opodstatnenie. Jednotný jazyk znamená odstránenie komunikačných bariér, väčšiu spoluprácu medzi vedcami. O to sa v poslednej dobe usiluje aj časopis Slovenská archeológia, ktorá sa chce zaradiť medzi tzv. currentované časopisy. Na základe medzinárodných kontaktov ju dostávajú početné archeologické pracoviská vo svete, preto v nej narastá aj počet cudzojazyčných článkov.

Každá minca má však dve strany. Archeológia je veda, ktorá má nielen medzinárodný, ale aj vlastivedný charakter. Určite by utrpela, keby svoje výsledky publikovala iba v cudzom jazyku. Ako „národne orientovaná" veda by mala pestovať aj materinský jazyk a tak sprístupňovať svoje poznatky aj širokej domácej verejnosti. Ak by sa neprihliadalo na tieto potreby, mohlo by dôjsť k úplnému zániku vedeckých termínov v slovenčine.

Podľa analytických výsledkov rieši Slovenská archeológia túto situáciu v posledných rokoch

kompromisom - slovenské články sú doplnené cudzojazyčným resumé a naopak. Možno teda konštatovať, že snahou archeológie na Slovensku je otvárať sa svetu, ale zároveň prihliada na potreby domáceho prostredia a snaží sa byť prístupnou i slovenským čitateľom. Preto slovenský jazyk v Slovenskej archeológii (podobne ako český v Památkách archeologických) stále zohráva dôležitú úlohu. Veď prečo by sme, ako sa pýta *V. Lang* (*2000a*, 109), chceli urobiť svet jednotvárny a kultúrne homogénny, keď sme takí odlišní? A to robí svet zaujímavým.

Táto štúdia je v našom prostredí svojho druhu ojedinelá. Núti nás zamýšľať sa nad jazykovou profiláciou vedeckého časopisu. Dúfame, že bude prínosom nielen pre slovenskú archeologickú komunitu, ale aj pre zahraničných bádateľov, najmä pre tých, ktorých materinský jazyk nie je jazykom veľkých národov.

LITERATÚRA

Boyd 2000 - B. Boyd: Some Comments Inspired by Valter Lang's "Archaeology and Language". Fennoscandia Arch. 17, 2000, 117.

Čaplovič 1998 - D. Čaplovič: V spore s dejinami. Bratislava 1998.

Demeterová 1984 - S. Demeterová: Influence de la culture de Suciu de Sus dans la plaine de la Slovaquie orientale. Slov. Arch. 32, 1984, 11-74.

Fridrich 1993 - J. Fridrich: Úvodem. Pam. Arch. 84, 1993, 7.

Lang 2000a - V. Lang: Archaeology and Language. Fennoscandia Arch. 17, 2000, 103-110.

Lang 2000b - V. Lang: Politics, Science or Money? A Reply. Fennoscandia Arch. 17, 2000, 125-127.

Neustupný 1992 - E. Neustupný: Nová podoba Památek archeologických. Pam. Arch. 83, 1992, 5.

Ottaway 1981 - B. Ottaway: Model obchodu s meďou v eneolite v Európe. Slov. Arch. 29, 1981, 139-148.

Partos 1994 - G. Partos: Studená vojna očami východu a západu. Bratislava 1994.

Ruttkay 1998 - A. Ruttkay: Šesťdesiat rokov od vzniku Archeologického ústavu na Slovensku. Slov. Arch. 46, 1998, 137.

Salo 1978 - U. Salo: Praveké osídlenie Fínska a etnografické paralely. Slov. Arch. 26, 1978, 79-85.

Važarova 1986 - Ž. Važarova: Sídliská z včasného a vrcholného stredoveku (od konca 6. do 14. stor.) na území Bulharska. Slov. Arch. 34, 1986, 261-278.

Rukopis prijatý 30. 8. 2004

Mgr. Soňa Smolárikova
T. Ševčenka 36
SK-080 01 Prešov

Language profiling of the Slovenská archeológia journal

Soňa Smoláriková

SUMMARY

The authoress tries to find an answer on the question what does the communication language of Slovak archaeologists look like and what does influence selection of the language that authors use for publishing of their works.

The study was aimed in finding, how has been the Slovak archaeological journal of Slovenská archeológia profiled as far as its language is concerned. All the journal numbers from its establishing in 1953 up to 2003 were analysed. Similar research, though not so detailed, was done also in the Czech archaeological journal Památky archeologické, within which copies from 1953-2001 were studied. One of the study efforts was also to find how, if at all, did historical events in Czechoslovakia and in the world influence the language of archaeology in Slovakia.

To obtain statistic data for the whole elaboration of our findings, the research of the both journals was necessary. Its results (chiefly those of summary research) revealed changes in Czechoslovak society.

The study shows that beside the native language Slovak archaeologists prefer German over another foreign languages, as this communication language is much more frequent among archaeologists in the central Europe that are the other ones. In spite of unfavourable political conditions before the year 1989 Slovak archaeologists did speak to scholars abroad, too.

In present English is preferred in science, including the archaeology. This trend can be seen chiefly in Památky archeologické after 1992, when the journal has turned into the international one. The fact that English is much more used in various spheres, as well as in science, that another languages, is a natural reflection of development in the world.

Statistic data obtained by the research proved the presumption that political aspects are preferred to some extent in choice of a language. It is remarkable mainly in connection with a Russian summary, which is vanishing in time of political "thaw" and then revivals during political normalization in Czechoslovak socialist republic after 1970. Language of many works was oriented according to territorial as well as professional spheres more than political interests - e.g. works treating methodology or archaeological theory use to be published inn English mostly. Beside the fact that majority of theoretic scholars come from Anglo-American countries and they speak English, this is the sphere of archaeology, in which scientists from various countries meet and need to understand to each other. In study of the Palaeolithic or La Tčne periods French is preferred. In archaeology of Slavs it is Russian that has the most prevalent position. So, in these cases the language used in a particular work is better to be oriented on the circle of scholars who directly work with the given historical period.

Choice of a language can be influenced also another historical and political aspects. These can cause unambiguous language orientation on the country in the "sphere of influence" the other country is (this was obvious mainly in time of the cold war). On the other side, some historical and political aspects can result in a language "averse" of one country toward the other. This is first of all the situation when a smaller country was under the pressure of a greater one for a long time and was forced to use her language to the detriment of another ones.

Using of one language (e.g. English) in science is well-founded. A unified language breaks down communication barriers and supports cooperation among scientists. The journal of Slovenská archeológia endeavours for the same in present. Within international contacts it is sent to numerous archaeological institutions in the world and number of articles written in foreign languages is growing.

Archaeology, however, is also the science of national history and it would suffer if its results are published only in a foreign language. As a "nationally-oriented" science it has to open results of archaeological work also to wide home public in a native language. The opposite situation could lead to a total extinction of Slovak archaeological terminology. Considering analytical results, Slovenská archeológia solves the problem by a compromise: Slovak contributions are complemented with a foreign summary and vice versa. We can state that Slovak archaeological science is open to the world, but at the same time it takes into consideration also needs of home environment. That´s why Slovak language in Slovenská archeológia (like Czech language in Památky archeologické) still plays an important role.

Table 1. Survey of languages of articles in the journal of Slovenská archeológia.

Table 2. Survey of languages of articles in the journal of Památky archeologické.

Table 3. Survey of languages of summaries in the journal of Slovenská archeológia.

Table 4. Survey of languages of summaries in the journal of Památky archeologické.

Table 5. Survey of reviewed works languages in the journal of Slovenská archeológia.
Table 6. Survey of reviewed works languages in the journal of Památky archeologické.

Fig. 1. Relation of languages of articles in the journal of Slovenská archeológia. Legend: a - Slovak; b - German; c - Russian; d - English; e - Czech; f - Polish; g - French.
Fig. 2. Frequency of article languages in the journal of Slovenská archeológia according to years. Legend: a - Slovak; b - German; c - Russian; d - English; e - Czech; f - Polish; g - French.
Fig. 3. Relation of languages of articles in the journal of Památky archeologické. Legend: a - Czech; b - German; c - Russian; d - Slovak; e - French; f - English.
Fig. 4. Frequency of article languages in the journal of Památky archeologické according to years. Legend: a - Czech; b - German; c - Russian; d - Slovak; e - French; f - English.
Fig. 5. Relation of languages of summaries in the journal of Slovenská archeológia. Legend: a - Slovak; b - German; c - Russian; d - English; e - Czech; f - Hungarian; g - French.
Fig. 6. Frequency of summary languages in Slovenská archeológia according to years. Legend: a - Slovak; b - German; c - Russian; d - English; e - Czech; f - Hungarian; g - French.
Fig. 7. Relation of languages of summaries in the journal of Památky archeologické. Legend: a - Czech; b - German; c - Russian; d - English; e - French.
Fig. 8. Frequency of summary languages in Památky archeologické according to years. Legend: a - Czech; b - German; c - Russian; d - English; e - French.
Fig. 9. Relation of reviewed works languages in the journal of Slovenská archeológia. Legend: a - Slovak; b - German; c - Russian; d - English; e - Czech; f - Polish; g - Hungarian; h - Ukrainian; i - Slovenian; j - French; k - Bulgarian; l - Romanian; m - Lithuanian; n - Serbo-Croatian; o - Croatian; p - Belorussian; r - Latin and Italian.
Fig. 10. Relation of review languages in the journal of Slovenská archeológia. Legend: a - Slovak; b - German; c - Russian; d - Czech; e - Polish; f - French.
Fig. 11. Frequency of review languages in the journal of Slovenská archeológia. Legend: a - Slovak; b - German; c - Russian; d - Czech; e - Polish; f - French.

Translated by Ludmila Vaňková

SPOMIENKA

PhDr. Ľudmila Kraskovská, CSc.
(* 26. 6. 1904 - † 26. 6. 1999)

Sto rokov od narodenie a päť rokov od úmrtia Ľudmily Kraskovskej je príležitosťou pripomenúť si a hlavne priblížiť mladším generáciám túto nevšednú osobnosť, ktorá zanechala hlbokú stopu nielen vo vede, ale aj v mysliach tých, ktorí ju osobne poznali.

Vedecký prínos bádateľky bol zhodnotený viackrát, hlavne pri jej životných jubileách, naposledy v roku 1999 pri príležitosti jej 95. narodenín v publikácii K. Tomčíkovej: „Ľudmila Kraskovská", ktorú v edícii Medailóny vydalo SNM - Národné múzejné centrum v Bratislave. K. Tomčíková tu už využila aj údaje z práve publikovanej autobiografie Ľ. Kraskovskej: „Z davnich časiv", ktorá vyšla v roku 1999 vlastným nákladom autorky vo vydavateľstve EXCO, s. r. o., v Prešove. V úvode Ľ. Kraskovská uvádza, že prvú časť, o detstve, napísala ešte v rokoch 1939-1940, teda v predvečer druhej svetovej vojny, druhú časť, naplnenú životnými údermi, ktoré jej rodinu postihli v neblahom období stalinizmu, ukončila v rokoch 1988-1990 a poslednú časť, o svojej rodine, spracovala v roku 1994.

Nový faktografický materiál priniesla v roku 2000 štúdia M. Mušinku: „Ivan Kraskovskij - priekopník bielorusko-ukrajinských vzťahov a Slovensko" (Hist. Čas. 48/3, 2000, 495-504). Na základe archívnych dokumentov v nej autor podal veľmi plastický a inštruktívny obraz o bádateľkinom otcovi. Ivan Kraskovskij bol pre svoju dcéru nielen vzorom duševných hodnôt a morálky, ale predovšetkým milovaným otcom, ktorého nakoniec v rokoch 1953-1955 doopatrovala v Bratislave.

Dr. Kraskovská už v roku 1976 podstatnú časť dokumentov a rukopisov z pozostalosti svojho otca venovala oddeleniu rukopisov a vzácnych kníh Fundamentálnej knižnice J. Kolasa AV BSSR v Minsku. V roku 1979 bol z tejto pozostalosti vytvorený samostatný fond s počtom 117 dokumentov. Tieto materiály sa však až do polovice deväťdesiatych rokov nachádzali v prísne utajovaných „specfondoch", dostupných iba pracovníkom bezpečnosti pre tzv. „operativnoje ispoľzovanije". Napriek tomu, že v roku 1988 bol I. Kraskovskij plne rehabilitovaný, čo nikdy nebolo zverejnené, prvé nesmelé články o ňom sa objavili až v roku 1995.

V roku 1997 sa meno I. Kraskovského uvádza v tridsiatich dokumentoch dvojdielneho zborníka

dokumentov a materiálov o prvom parlamente Ukrajinskej národnej republiky - Ukrajinskej centrálnej rade, ako aj v Encyklopédii dejín Bieloruska.

Vychádzajúc z týchto pramenných materiálov sa pokúsim načrtnúť ľudský profil Ľudmily Kraskovskej a prostredie, z ktorého pochádzala, čo je málokomu známe.

Až do publikovania týchto údajov sme mali dojem, alebo aspoň väčšina z nás, že Ľ. Krakovská má len ukrajinský pôvod. Nie je tomu tak.

Otec pochádzal zo starej bieloruskej šľachtickej rodiny, avšak celý život sa politicky angažoval tak za Ukrajincov, ako aj za Bielorusov. Ivan Ihnatovič Kraskovskij sa narodil v rodine pravoslávneho farára Ihnata Kraskovskeho, pôvodne absolventa Moskovskej univerzity a redaktora pokrokového časopisu Moskovskije vedomosti v Moskve, ktorý sa v sedemdesiatych rokoch 19. stor. natoľko nadchol národníckym hnutím, že sa zriekol šľachtického titulu a ani svoje deti nedal zapísať do šľachtického stavu. Opustil pohodlie veľkomesta a odišiel pracovať do odľahlej bieloruskej dediny Dubyči Beľského okresu Grodzenskej gubernie (bieloruské Podľašie na okraji Bielovežskej púšte - dnes Poľsko), kde prežil zvyšok života, venujúc sa edukačnej a osvetovej práci. Tu sa 24. 6. 1880 narodil jeho syn Ivan Ihnatovič Kraskovskij, Ľudmilin otec.

Jej matka, Valentína Semenivna Sokaľska (1883-1949), narodená v Medžibroží, bola dcérou ukrajinského veterinárneho lekára, ktorý až do skončenia rusko-japonskej vojny bol aj dôstojníkom cárskej armády. Mladá Valentína sa s Ivanom Kraskovskim spoznala vo Vilniuse v Litve počas štúdia na prestížnej dievčenskej škole (Marijinskoje vyššeje ženskoje učiliššče - Institut blagorodnych devic). Vo Vilniuse vtedy Ivan Ihnatovič absolvoval pravoslávny duchovný seminár. Hneď po jeho skončení sa roku 1903 oženil s Valentínou a ešte v tom istom roku odišiel študovať na Historicko-filologickú fakultu Varšavskej univerzity, kde sa zapojil do revolučného hnutia (založil ľavicovú organizáciu - Socialistickú hromadu Bieloruska), za čo bol v roku 1905 uväznený a vylúčený zo štúdia. Po prepustení na slobodu pokračoval v štúdiu na Historicko-filologickej fakulte Petrohradskej univerzity, ktorú ukončil v roku 1907 ako historik-ekonóm. S diplomom I. stupňa sa vrátil do Vilniusa, kde žil až do roku 1914. Tam sa narodili ich deti. Prvorodenej dcére Ľudmile (1904) otec vybral meno podľa známej osobnosti z českých dejín - sv. Ľudmile, netušiac, že sa Československo stane jej druhým domovom. Synovia - Sergej (1907-1945, inžinier, letecký konštruktér v oddelení A. Tupoleva v Moskve) a Mstislav (1910-1942, dokumentátor v Literárnom múzeu v Moskve) zahynuli v pracovných táboroch na Sibíri.

Vo Vilniuse sa I. Kraskovskij popri výučbe dejepisu, zemepisu a ruštiny na dvoch privátnych chlapčenských gymnáziách zapojil aj do spoločenskej a politickej práce. Široký rozhľad, pracovná aktivita a zápal za povznesenie ukrajinského a bieloruského národa ho predisponovali do vysokých funkcií. V roku 1914 prešiel I. Kraskovskij do Kyjeva na Ukrajinu, kde zastával viaceré dôležité posty a funkcie. Na začiatku roku 1919 ho Ministerstvo zahraničných vecí Ukrajinskej národnej republiky vymenovalo za veľvyslanca v Gruzínsku, kde neoficiálne zastával aj post veľvyslanca Bieloruskej národnej republiky. Do Tbilisi sa presťahovala celá rodina, ale po jeho obsadení Červenou armádou na jar 1920 Kraskovskij aj s rodinou emigroval cez Batumi, Istambul, Brindisi a Terst do Viedne. O tejto ceste na Kaukaz a do Európy píše Ľ. Kraskovská vo svojej autobiografii, pretože vtedy spolucestujúci priatelia nahovárali I. Kraskovského na emigrovanie do Prahy. Po pobyte vo Viedni roku 1921 sa rodina Kraskovských presťahovala do Berlína a po troch mesiacoch sa vrátila do Vilniusa, ktorý vtedy už patril Poľsku. Pre probieloruskú politickú angažovanosť poľské úrady Ivana Kraskovského začiatkom roku 1922 uväznili a bez súdu deportovali do Kaunasu. Ešte v tom roku sa rodina Kraskovských presťahovala do Daugavpilsu v Lotyšsku, kde v roku 1923 dcéra Ľudmila maturovala na gymnáziu. Nemohla tam však pokračovať v štúdiu na vysokej škole, pretože cudzincom sa to neumožňovalo. Vtedy sa rodina rozhodla, že Ľudmila pôjde študovať do Prahy, kde vtedy bolo centrum ukrajinskej a bieloruskej emigrácie najmä z radov inteligencie.

V roku 1924 Ľudmila odcestovala do Prahy, netušiac, že do rodnej vlasti sa už nikdy nevráti. V tom istom roku I. Kraskovského uväznili pre údajnú snahu odtrhnúť región Lotgalia od Lotyšska a pripojiť ho k sovietskemu Bielorusku. Po roku ho súd oslobodil, ale zároveň z Lotyšska vypovedal. Ponuky od bieloruskej vlády - pracovať v najvyšších kultúrnych a politických orgánoch - priviedli I. Kraskovského v roku 1925 do Minska. Tam sa v nasledujúcom roku stal docentom na Minskej univerzite a v roku 1928 vedeckým pracovníkom Ústavu dejín Bieloruskej akadémie vied. V lete roku 1928 navštívil svoju dcéru v Prahe. Bol plný plánov a elánu a zmienil sa o ponuke Moskvy, aby prišiel pracovať do všezväzových plánovacích orgánov v Moskve. Napriek odhováraniam dcéry a priateľov miesto vedúceho sekcie plánovania expedícií AV ZSSR vo všezväzovom Gostplane ZSSR prijal.

Nasledujúce roky priniesli neblahý zvrat v živote rodiny. V roku 1930 začali procesy s tzv. ukrajinskými a bieloruskými nacionalistami. I. Kraskovskij bol

uväznený a v roku 1931 odsúdený na päť rokov vyhnanstva do Samary (Kujbyšev). Do vyhnanstva ho nasledovala jeho nesmierne obetavá a milujúca manželka a zotrvala s ním počas celého perzekvovaného obdobia až do svojej smrti. Synovia ostali v Moskve.

Dcéra Ľudmila veľmi ťažko znášala ťažký osud rodičov. Hneď po obdržaní československého občianstva v roku 1936 vycestovala do Kujbyševa, kde sa stretla celá rodina netušiac, že je to ich posledné spoločné stretnutie.

Po atentáte na Kirova, zinscenovaného orgánmi NKVD na pokyn Stalina, I. Kraskovského ako starého „esera" v roku 1937 uväznili. Zároveň uväznili aj oboch jeho synov, ktorí neskôr, ako už bolo spomenuté, zahynuli v sibírskych koncentračných táboroch. V priebehu troch rokov sa napriek obrovskému úsiliu bezpečnostných orgánov nepodarilo ani fyzicky, ani psychicky Ivana Kraskovského zlomiť a dokázať jeho vinu. V roku 1940 bol preto bez súdu prepustený z väzenia. Naďalej bol však ponechaný vo vyhnanstve v Kujbyševe pod dozorom polície. Aj vo vyhnastve a v zlých životných podmienkach si svoju prácu I. Kraskovskij plnil svedomite a je paradoxné, že v roku 1945 bol vyznamenaný medailou „Za vynikajúcu prácu" vo Veľkej vlasteneckej vojne. Napriek tomu však uznesenie o vyhnanstve nebolo zrušené. I. Kraskovskij nesmel opustiť určené miesto, nemohol udržiavať písomný styk s dcérou a rodina nemala žiadne správy ani o osudoch svojich synov.

Po vojne úrady povolili Kraskovskému usadiť sa v okresnom meste Melekess (1946-1948), kde prednášal na stredných školách a na pedagogickom inštitúte. Na učiteľskom ústave prednášal metodiku vyučovania dejín, dejiny staroveku, dejiny Orientu a učil aj latinčinu. V rokoch 1948-1949 žili s manželkou v mestečku Širjajevo vo veľmi zlých pomeroch. Ľudmila Kraskovská sa všemožne snažila, aby sa ich životné podmienky zlepšili, posielala im balíčky s potravinami a cestou banky aj peniaze.

Po smrti milovanej manželky v roku 1949 bol I. Kraskovskij komisiou uznaný za invalida a presídlený do Domu invalidov v dedine Boľšaja Rakovka. Po veľkých ťažkostiach sa Ľ. Kraskovskej podarilo presťahovať otca v ťažkom zdravotnom stave do Bratislavy, kde sa o neho príkladne starala, ale podlomené zdravie čoskoro vyhasilo jeho život. Zomrel v roku 1955 ako 75-ročný a bol pochovaný v Slávičom údolí. V jeho hrobe v roku 1999 spočinula aj jeho oddaná dcéra Ľudmila.

Možno vznikne dojem, že táto spomienka viac patrí otcovi Ľudmily Kraskovskej, než jej samotnej. Zámer bol iný - na pozadí tejto neobyčajnej rodiny som chcela poukázať na osobné vlastnosti, ktoré Ľ. Kraskovská dostala „do vienka" a ktoré svojou vlastnou príčinlivosťou ďalej rozvíjala.

Intelektuálske prostredie, sociálne a národné cítenie rodičov Kraskovských našlo odozvu vo formovaní charakterov ich detí. Už v útlom veku Ľudmila (v detstve nežne volaná Didja) citlivo vnímala v rodine následky proticárskeho odboja a pojmy vyhnanstvo, väzenie, exil, sociálna nerovnosť, revolúcia ju natoľko zaujali, že chcela byť revolucionárkou. Nestala sa ňou, ale rodinné krédo „Vlastný blahobyt v blahobyte všetkých treba hľadať" ju sprevádzalo až do konca života. Vynikala nevšednou skromnosťou, korektnosťou, vľúdnosťou a ústretovosťou. Od otca zdedila nesmiernu pracovitosť a túžbu po poznaní. Ovládala niekoľko jazykov, takže nemala problém s čítaním zahraničnej odbornej či beletristickej literatúry. Pohroma, ktorá stíhala jej rodinu, viedla Ľ. Kraskovskú k uzavretosti a zdržanlivosti, takže ani sme netušili ako hlboko ju zraňoval zlý osud jej rodiny.

Málo známy je aj jej vzťah k rodine významného ukrajinského básnika Olexandra Olesja (Kandybu), ktorá v Kyjeve bývala v ich blízkosti. Pod vplyvom ich syna Oleha Kandybu, vtedy poslucháča archeológie na Karlovej uviverzite v Prahe, sa rozhodla popri dejinách umenia študovať aj archelógiu. Spolu navštevovali aj Ukrajinský pedagogický inštitút. Jeho neobjasnená násilná smrť v roku 1944 - buď vo väzení Moabit v Berlíne, alebo v koncentračnom tábore v Sachsenhausene - sa pre Ľ. Kraskovskú stala životnou traumou. V posledných rokoch svojho života vydala Ľ. Kraskovská v Toronte v Kanade monografiu o vynikajúcom ukrajinskom básnikovi Olexandrovi Olesjovi Kandybovi a jeho rodine.

PhDr. Ľudmila Kraskovská, CSc., je príkladom krásneho človeka a veľkej osobnosti, ktorá vo vede aj v medziľudských vzťahoch zanechala „punc rýdzosti".

Darina Bialeková

JUBILEÁ

Životné jubileum profesora Jozefa Vladára

Čas neúprosne vŕši sekundu k sekunde, minútu k minúte, až napokon prekvapení konštatujeme, že sa skončilo tisícročie a už uplynuli ďalšie roky nového tisícročia. V tomto pravidelnom a nezastaviteľnom toku času plynie život každého z nás. Niekomu rýchlejšie, inému pomalšie, dlhšie či kratšie. Ani sa nenazdáme a stojíme pred okrúhlymi jubileami, na ktoré by sme pred rokmi ani nepomysleli. Takéhoto mimoriadne významného životného medzníka sa dožil 20. januára 2004 popredný európsky archeológ - univerzitný profesor PhDr. Jozef Vladár, DrSc., jeden z najtalentovanejších slovenských archeológov nevšedne úspešnej generácie, ktorá vďaka Antonovi Točíkovi položila na Slovensku základy modernej archeologickej vedy a priviedla slovenskú archeológiu na popredné miesto v rebríčku európskej a svetovej vedy.

Jozef Vladár sa narodil v Brodzanoch na strednej Nitre a po maturite na topoľčianskom gymnáziu začal v roku 1953 študovať archeológiu na Filozofickej fakulte UK v Bratislave. Po úspešnom ukončení vysokej školy sa stal interným ašpirantom Archeologického ústavu SAV v Nitre. Už ako 31-ročný získal vedeckú hodnosť kandidáta historických vied. V roku 1974 sa na Filozofickej fakulte UK v Bratislave habilitoval za docenta pre odbor praveké dejiny a o dva roky neskôr ako jeden z najmladších bádateľov v spoločenských vedách dosiahol vysokú vedeckú hodnosť doktora historických vied. V decembri 1983 bol po úspešnej inaugurácii menovaný za profesora archeológie na Filozofickej fakulte UK v Bratislave. Spolu s vedeckými úspechmi, hodnosťami a poctami napredovala jeho profesijná a spoločenská kariéra. Na svojom materskom pracovisku, v Archeologickom ústave SAV, pôsobil najskôr v rokoch 1958-1979. Zastával funkciu vedúceho vedeckého oddelenia a neskôr aj funkciu zástupcu riaditeľa. V rokoch 1979-1990 bol riaditeľom Encyklopedického ústavu SAV a mimoriadne sa zaslúžil o koncepciu, vypracovanie a publikovanie šesťzväzkovej Encyklopédie Slovenska. Vysoké funkcie zastával aj v Predsedníctve SAV. Medzi rokmi 1975-1987 bol zástupcom podpredsedu SAV. Dva roky - 1988 a 1989 - pôsobil ako dekan Filozofickej fakulty UK v Bratislave. Celé jedno desaťročie

bol predsedom Slovenskej archeologickej spoločnosti.

Po návrate do Nitry v roku 1990 pokračoval v práci v Archeologickom ústave SAV a neskôr sa významne zaslúžil o vznik samostatnej Katedry archeológie na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Na tejto mladej slovenskej univerzite pôsobí aj v súčasnosti ako profesor a garant študijného odboru archeológia. Tu nezištne odovzdáva svoje bohaté odborné, vedecké, metodické, organizátorské a osobné skúsenosti mladším kolegom a študentom. Výpočet jeho aktivít však stále nie je konečný. Dlhé roky vykonával náročnú prácu v Akreditačnej komisii, poradnom orgáne Vlády Slovenskej republiky. Je členom Spolku slovenských spisovateľov, jeho členstvo a účasť je ozdobou rôznych kolégií, výborov a iných grémií a komisií.

Profesor Vladár sa výrazne zapísal aj do organizácie európskej a svetovej archeologickej vedy. Jeho aktivity v najvyšších orgánoch svetovej Únie vied prehistorických a protohistorických prispeli k zviditeľneniu Slovenska na medzinárodnej scéne. Je členom korešpondentom Nemeckého archeologického ústavu a mnohých ďalších zahraničných vedeckých inštitúcií.

Odborný záujem profesora Vladára sa sústredil na problematiku metodológie archeologickej vedy, na skúmanie osídlenia záveru doby kamennej a počiatku doby bronzovej a na interakcie strednej Európy s východným Stredomorím a Kaukazom. Jubilant viedol rozsiahle archeologické výskumy, z ktorých mali európsky význam skúmania na lokalitách v rodných Brodzanoch, v Nitre, v Branči a v Spišskom Štvrtku. Publikačná činnosť profesora Vladára je obzvlášť bohatá. Je autorom a spoluautorom 15 vedeckých a vedecko-populárnych monografií a viac ako dvoch stoviek vynikajúcich odborných štúdií a príspevkov, publikovaných tak doma, ako aj v zahraničí.

Zvlášť treba pripomenúť jeho vedecké práce objasňujúce kultúrno-historický obraz severnej časti Karpatskej kotliny na sklonku doby kamennej a na počiatku doby bronzovej. Priekopnícke boli jeho štúdie venované interakciám strednej Európy s vyspelým juhovýchodom a štúdie zaoberajúce sa stredoeurópskymi protourbánnymi sídliskovými aglomeráciami. Svoje dlhoročné terénne a teoretické skúsenosti zúročil v monografických prácach o slovenskej dobe bronzovej, v originálnych štúdiách o pravekých náboženských a kultových predstavách a v ostatnom čase aj v spolupráci s Jánom Lichardusom v prezentácii nových pohľadov na históriu mladšieho praveku v podmienkach európskeho barbarika doby bronzovej. Vo všetkých svojich prácach dokazoval a dokázal, že archeológiu chápe ako historickú vednú disciplínu, ktorej cieľom je objasňovať dejiny ľudskej spoločnosti.

Nie každý excelentný vedec je aj dobrým a pútavým popularizátorom svojho odboru. Profesor Vladár však dosiahol aj na tomto poli prenikavé úspechy a stal sa známym a obľúbeným aj v širokej laickej verejnosti. Vďaka nemu vznikla koncom sedemdesiatych rokov 20. storočia unikátna edícia Ars Slovaca Antiqua, v ktorej vyšlo 19 monografií približujúcich širokej verejnosti históriu a dejiny umenia od staršej doby kamennej až po obdobie vrcholného stredoveku. Vysoká literárna úroveň jeho esejí a populárnych článkov mu zabezpečila trvalé a zaslúžené miesto aj v slovenskej krásnej literatúre a široký okruh priateľov v literárnych a umeleckých kruhoch. Pri tejto príležitosti treba podčiarknuť aj jeho časté pôsobenie v rozhlase a v televízii.

Jubilant je obdivuhodný nielen ako vynikajúci vedec, filozof a estét, ale aj ako človek vzácneho charakteru. Za všetkých okolností bol úprimný, čestný, priateľský, bezkonfliktný, diplomatický a mimoriadne ľudský. Ak nemohol pomôcť, tak nikdy nikomu neublížil. I keď sa mu pôct na čas prestalo dostávať, nezatrpkol. Ďalej pracoval vo svojej milovanej vede a užíval si život v kruhu rodiny a blízkych priateľov. Aj zásluhou jeho vzácnej manželky, pani Eriky, jeho detí, nádherných vnúčat a celého rodinného prostredia sa náš oslávenec dožíva svojho jubilea v dobrom zdraví, v duševnej pohode a obklopený priateľmi.

Sme radi, že tento skvelý muž žije medzi nami, že sa s ním môžeme stretávať, že nám môže pomôcť a poradiť, že je na svoj vek vo vynikajúcej fyzickej a psychickej kondícii a že jeho vedecké a ľudské dielo nie je ešte ani zďaleka zavŕšené.

Do ďalších tvorivých rokov Tvojho zmysluplného života Ti my všetci, Tebe blízki, zo srdca prajeme pevné zdravie, osobnú pohodu a veľa, veľa šťastia!

Václav Furmánek

Poznámka: Osobná bibliografia jubilanta bola zverejnená v zborníku Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag. Nitra 2004.

K jubileám Dariny Bialekovej

Krásne životné jubileum oslávila v tomto roku Darina Anna Bialeková, narodená 6. júla 1934 v Štrbe, emeritná vedecká pracovníčka Archeologického ústavu SAV v Nitre. Jubilantka je medzinárodne uznávanou bádateľkou obdobia včasného stredoveku, slovenských národných dejín a problematiky Slovanov v širšom európskom kontexte a na interdisciplinárnej báze.

Pri príležitosti terajších okrúhlych narodenín jej bolo venovaných niekoľko zdravíc v odbornej tlači a v edícii Archaeologica Slovaca Monographiae - Communicationes vyšiel rozsiahly Zborník na počesť Dariny Bialekovej (Nitra 2004). Na tomto mieste preto uvedieme len krátke zhrnutie jej vedeckého životopisu a poukážeme na milú slávnosť v Pobedime, v obci, výskumu ktorej jubilantka zasvätila veľkú časť svojho tvorivého života (1959-1975).

Darina Bialeková viedla viaceré terénne výskumy na pohrebiskách aj sídliskách z rôznych období, predovšetkým však z obdobia včasného stredoveku. Uskutočňovala tiež početné archeologické prieskumy. Z týchto terénnych aktivít spracovala vyše 200 výskumných správ a hlásení. Najvýznamnejším a najznámejším je jej výskum slovanského hradiska v Pobedime, okr. Nové Mesto nad Váhom. Výsledky svojich bádaní prezentovala na početných domácich, medzinárodných a zahraničných sympóziách, konferenciách a svetových kongresoch.

Svoje teoretické práce bádateľka publikovala nielen doma, ale aj v zahraničí. Z viacerých priekopníckych štúdií Dariny Bialekovej je dôležité vyzdvihnúť hlavne práce venované včasnoslovanskému obdobiu, tzv. žltej a sivej keramike z obdobia avarského kaganátu, mečom, ostrohám, remeslám. Viaceré štúdie čerpajú z výsledkov pobedimských výskumov. Závažné sú aj jej práce zamerané na chronológiu včasného stredoveku.

Počas svojho pôsobenia v Archeologickom ústave SAV v Nitre zastávala PhDr. D. Bialeková, CSc., viacero dôležitých postov, obdobne ako v rôznych slovenských a medzinárodných vedeckých komisiách, výboroch a orgánoch. Nemožno opomenúť ani pedagogickú činnosť našej jubilantky, a to nielen tú „oficiálnu"- na katedrách archeológie vysokých škôl, ale aj jej neformálne vedecké usmerňovanie mladých absolventov archeológie po ich nástupe do Archeologického ústavu SAV v Nitre.

Ako redaktorka viacerých zborníkov a publikácií a členka viacerých redakčných rád prispela k publikovaniu mnohých kvalitných archeologických prác.

Za svoju dlhodobú významnú vedeckú činnosť dostala jubilantka viacero ocenení, hlavne Čestné

Spoločná fotografia účastníkov oslavy 45. výročia začatia archeologického výskumu v Pobedime. Darina Bialeková s kyticou kvetov v náručí.

uznanie Prezídia ČSAV za podiel pri príprave výstavy Veľká Morava (1964), Pamätnú medailu Úradu Predsedníctva SAV pri príležitosti 25 rokov od založenia SAV (1978), Cenu Úradu Predsedníctva SAV za popularizáciu (1981), Čestné občianstvo a Pamätnú medailu obce Pobedim (1999) i ďalšie. V roku 1995 SAV udelila Darine Bialekovej striebornú Čestnú plaketu Ľudovíta Štúra za zásluhy v spoločenských vedách.

Pre celú archeologickú obec bola významná jej činnosť ako vedeckej tajomníčky (1961-1973) a neskôr predsedníčky Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV (1990-1996). Práve zásluhou jubilantky sa začal vydávať nielen Informátor Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV, ale aj jeho suplementy.

Rok 2004 sa u Dariny Bialekovej spája nielen s oslavou jej významného životného jubilea, ale tiež s oslavou 45. výročia začatia archeologického výskumu dôležitej slovanskej lokality v obci Pobedim.

Bádanie tu začalo záchranným výskumom na slovanskom hradisku v polohách Hradištia, Podhradištia, v nasledujúcich rokoch už prerástlo do systematického výskumu hradiska a ďalších slovanských lokalít v jeho zázemí i v chotári obce. Okrem Dariny Bialekovej sa tu pod archeologické terénne aktivity podpísali aj ďalší bádatelia.

Pobedimčania si spomenuté výročie pripomenuli oslavou dňa 3. septembra 2004. Na slávnostné podujatie pozvalo predstavenstvo obce okrem iných hostí aj súčasných vedúcich pracovníkov Archeologického ústavu SAV v Nitre, hlavne však bádateľov podieľajúcich sa na pobedimských výskumoch. Slávnostného podujatia sa tiež zúčastnili zástupcovia médií a viacerých inštitúcií z oblasti kultúry a osvety. Obyvatelia obce sa obzvlášť potešili účasti PhDr. Dariny Bialekovej, CSc., pretože sa im takto naskytla príležitosť zablahoželať ich obľúbenej „pani doktorke" k jej krásnemu životnému jubileu.

Vo svojom príhovore na tejto slávnosti si bádateľka zaspomínala na radosti i strasti spojené s vtedajším výskumom, na ochotu miestnych občanov a inštitúcií vždy pomôcť. S vďakou spomenula najmä na G. Klimu, zberateľa, ktorý upozornil na ničené hradisko i na ďalšie lokality v Pobedime.

PhDr. Darina Bialeková, CSc., sa zaslúžila nielen o realizáciu výskumov v Pobedime, ktoré priniesli podstatné údaje k počiatkom národných dejín, ale výraznou mierou prispela k následnému spropagovaniu lokality v odbornej aj vedecko-populárnej spisbe. Vďaka tomu sa obec Pobedim so svojou významnou archeologickou lokalitou stala pevnou súčasťou dejín Slovenska, ba výrazne prekročila jeho rámec. V roku 1975 ju v rámci exkurzie navštívili aj účastníci III. medzinárodného kongresu slovanskej archeológie.

Domáci i zahraniční bádatelia s veľkým záujmom sledujú výsledky a závery, ktoré autorka výskumu publikovala a publikuje vo významných domácich či zahraničných archeologických periodikách. V súčasnosti možno narátať už viac ako 60 jej článkov týkajúcich sa Pobedima. Otázky, ktoré výskum zodpovedal, ale tiež otázky, ktoré nastolil v súvise s významným postavením lokality v dobe slovanskej, sa pričinili o to, že Pobedim je citovaný aj v prácach ďalších bádateľov, ktorí z rôznych hľadísk skúmajú uvedené obdobie.

Veľmi srdečné a úprimné bolo stretnutie ľudí, ktorí v jednotlivých rokoch pracovali na výskumoch, s „ich milou pani doktorkou". Na sondážnych prácach sa vystriedali aj dve generácie tunajších rodín. Vďaka pracovnej zanietenosti, ako aj vďaka ľudskému prístupu si bádateľka utvorila pekný vzťah s miestnymi obyvateľmi a dokázala v nich prebudiť záujem nielen o históriu svojej obce či Slovenska, ale o históriu vôbec. Je potešiteľné, že tento záujem si Pobedimčania udržujú dodnes.

PhDr. Darina Bialeková, CSc., rada navštevuje obec aj pri iných, menej slávnostných príležitostiach, prístupnou formou sa rada podelí s jej obyvateľmi o svoje odborné poznatky, ale aj o tie „prosté ľudské", rada poradí i pomôže...

Pripájajúc sa k Pobedimčanom a k početným ďalším gratulantom našej vedeckej obce, aj my chceme jubilantke, milej kolegyni a priateľke Darinke Bialekovej vyjadriť svoj obdiv a úctu a zapriať jej len to dobré a krásne do všetkých budúcich rokov jej ďalšieho života.

Ivona Vlkolinská

DODATKY K BIBLIOGRAFII DARINY BIALEKOVEJ *

2000

222. Hrob skrčenca z Pobedima. In: P. Čech/M. Dobeš (Ed.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi. Most 2000, 21-26.
223. Mindennapi szláv-német érintkezések és cserekapcsolatok. In: A. Wieczorek/ H.-M. Hinz (Szerk.): Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régeszeti tanulmányok. Stuttgart 2000, 443-445.
224. Vasrudak. In: A. Wieczorek/H.-M. Hinz (Szerk.): Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régeszeti tanulmányok. Stuttgart 2000, 125, 126.

2001

225. Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana I/2000, Brno 2001. Konference Pohansko 1999 (rec.). Inf. SAS 13/2, 2001, 33, 34.
226. Toponymické názvy typu Hradisko a Zámok v okolí Piešťan a ich konfrontácia s archeologickými lokalitami. In: J. Bláha (Ed.): Historická Olomouc XII. Sborník příspěvků ze sympozia Historická Olomouc XII, zaměřeného k problematice zakladatelských mýtů a mýtů „počátků" ve světle kritiky pramenů, Muzeum umění Olomouc - sál Beseda, 6.-7. října 1998. Olomouc 2001, 17-31.
227. Za Priskou Škvarekovou (*4. 7. 1932 - †30. 7. 2001). Inf. SAS 13/2, 2001, 31.
228. Železný česák z Pobedima. In: Z. Měřínský (Ed.): Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. I/2000. Konference Pohansko 1999, 40 let od zahájení výzkumu slovanského hradiska Břeclav-Pohansko, Břeclav-Pohansko 3.-4. VI. 1999. Brno 2001, 143-150.

2002

229. Kontakty a výmenné vzťahy medzi Slovanmi a Germánmi. In: A. Wieczorek/H.-M. Hinz (Red.): Střed Evropy kolem roku 1000. Příručka a katalog k výstavě. Praha 2002, 251-253.
230. Sekerovité hrivny. In: A. Wieczorek/ H.-M. Hinz (Red.): Střed Evropy kolem roku 1000. Příručka a katalog k výstavě. Praha 2002, 73, 74.

2003

231. PhDr. Ľudmila Kraskovská, CSc. (†26. 6. 1999). Inf. SAS 14/2, 2003, 28.
232. Remeslo a obchod. In: A. T. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (Ed.): Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra 2002, 89-104.

2004

233. PhDr. Ľudmila Kraskovská, CSc. (*26. 6. 1904 - †26. 6. 1999). Slov. Arch. 52, 2004, 367-369.

V spoluautorstve

234. D. Bialeková/B. Chropovský: Umeleckohistorický rozbor nákončia z Nitry. In: R. Marsina (Zost.): Nitra v slovenských dejinách. Vrútky 2002, 99-112.

O autorke

PhDr. Darina Bialeková, CSc. - D. Staššíková-Štukovská, In: G. Fusek (Red.): Zborník na počesť Dariny Bialekove., Nitra 2004, 15, 16.
PhDr. Darina Bialeková, CSc., čestná občianka obce Pobedim - I. Pastorek, In: G. Fusek (Red.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004, 17.
Neformálna odborná diskusia pri príležitosti životného jubilea PhDr. Dariny Bialekovej, CSc. - D. Staššíková-Štukovská, Inf. SAS 15/2, 2004, 11, 12.

Zostavila *Danica Staššíková-Štukovská*

* Predložená bibliografia je pokračovaním zoznamu publikovaného v časopise Slovenská archeológia 47, 1999, 149-156.

SPRÁVY

„Doba laténska v Čechách, na Morave a na Slovensku"

V poradí už piate medzinárodné stretnutie odborníkov a záujemcov o problematiku doby železnej sa uskutočnilo v Černici neďaleko Českého Krumlova, v malej dedinke, ktorú tvorí bývalý statok (terajší hotel), kostol a niekoľko domov. Garantom pravidelných stretnutí je Československá skupina pre dobu železnú. Hlavným usporiadateľom tohto stretnutia, ktoré sa konalo v termíne od 4. do 7. mája 2004, bola česká strana, predovšetkým Natalie Venclová.

Program konferencie bol veľmi bohatý. Ide o otvorené fórum, kde okrem odborníkov na danú problematiku majú možnosť prezentovať svoje výsledky aj študenti archeológie, ktorých práce sú zamerané na dobu laténsku. Predstavili sa tu študenti z Brna, Plzne a Prahy (M. Novák, L. Janíček, T. Polišenský, R. Křivánek) a svoje prvé výsledky tu ponúkli na oponentúru aj doktorandi z Prahy a Nitry (A. Danielisová, L. Benediková, G. Brezňanová, B. Kovár). Práve prezentované práce študentov a doktorandov boli podrobené zaujímavej a niekedy dosť ostrej diskusii, ktorá určite prispeje k skvalitneniu ich ďalšieho smerovania.

Prvý deň patril referátom hlavne českých kolegov. Okrem prác všestrannejšieho charakteru, ktoré sa zaoberali neskorohalštatským osídlením v Neznášově (M. Novák), kultúrnou krajinou doby železnej v západných Čechách (L. Janíček), pokusom o historickú interpretáciu zázemia stredočeských opíd (T. Polišenský) a geografickým prieskumom na archeologicky neskúmaných častiach českých opíd (R. Křivánek), zaujali informácie o hutníckom regióne Říčanska (N. Venclová) a prezentácia aktuálneho stavu poznania Českých Lhotic (A. Danielisová). Večerný blok uzatvorili numizmatické prednášky o galských potinových minciach v severnom stredodunajskom priestore (E. Kolníková) a o keltských minciach vedľajších radov (J. Militký).

Nasledujúci deň bol vyhradený exkurzii po archeologických lokalitách chránenej krajinnej oblasti Blanského lesa. Ako sme sa mali možnosť presvedčiť, okrem prírodných krás je tento región bohatý aj na historické a kultúrne pamiatky. Navštívili sme najvyšší vrch Blanského lesa Kleť s hvezdárňou. Vďaka krásnemu počasiu a dobrej viditeľnosti sme mali možnosť pokochať sa panorámou rakúskych Álp.

Pokračovali sme prehliadkou stredovekého rázovitého mestečka Chvalšiny, ktoré je v zozname UNESCO, prehliadkou opida Třísov, kláštora a hradu Brhlov-Kuklov a ďalších zaujímavých miest. Exkurzia bola veľmi poučná aj vďaka kvalitnému sprievodnému slovu Z. Karasovej a M. Chvojku.

Maratón prednášok sa počas tretieho dňa konferencie konal v prekrásnom prostredí Mestského múzea v Českom Krumlove. Témy boli veľmi rôznorodé. Hovorilo sa o kultúrnom obraze osídlenia stredného Slovenska (L. Benediková, B. Kovár), o distribučných zónach laténskych spôn (G. Brezňanová), o zaujímavom súbore laténskeho skla zo Spiša (G. Březinová, M. Soják), o datovaní bojovníckeho hrobu z Hurbanova „Konkoľ" (J. Bujna), o opevnenom areáli na stolovej hore Vladař v západných Čechách (M. Chytráček, L. Šmejda, P. Pokorný), o prieskume Třísova (J. John), o nových laténskych nálezoch (J. Michálek), o problematike datovania žiarových hrobov zo Zemplína (E. Miroššayová), o neskorolaténskom objekte z Bratislavy (A. Vrteľ). Prezentácia formou posteru bola venovaná rekonštrukcii laténskych krosien z Devína (T. Belanová). V ďalšom bloku referovali poľskí kolegovia o laténskych hroboch v Hornom Sliezsku (M. Bednárek), o nových nálezoch z Dolného Sliezska (A. Koşicki) a o výsledkoch z výskumu v Pełczyskach (M. Rudnicki). Pokračovali referáty o laténskom sídlisku v Medlovicích (D. Parma) a výsledkoch archeobotanických analýz z tohto sídliska (M. Hajnalová). Vo večerných hodinách nás pracovník múzea v Českom Krumlove sprevádzal po historických pamiatkach mesta. Mali sme možnosť vidieť aj povrchové nálezy ložísk grafitu.

Posledný deň podujatia bol venovaný prezentácii výsledkov prírodovedných analýz technickej keramiky, sapropelitu, skla, strusky z laténskych sídlisk (M. Hložek), datovaniu sídliska z Němčic na Hané na základe spôn (M. Čižmář) a novým poznatkom k výskumu doby laténskej na Slovensku (K. Pieta).

Na konferencii bolo 46 účastníkov z Čiech, Moravy, zo Slovenska a z Poľska a jeden účastník z Rakúska (P. C. Ramsl). Napriek snahe organizátorov dodržať limity stanovené pre jednotlivé referencie, priestor na diskusiu bol dosť obmedzený a presúval sa väčšinou do večerných kuloárnych posedení.

Všetci sme si uvedomovali túto skutočnosť, teda aj potrebu zamyslieť sa nad koncepciou programu pri ďalšej konferencii.

Celkové zhodnotenie urobili na záver tohto stretnutia jeho hlavní organizátori (N. Venclová, M. Čižmář, K. Pieta). Veľmi kladne bola prijatá ponuka poľských kolegov usporiadať niektoré z nasledovných stretnutí na území Poľska.

V poradí šieste stretnutie sa uskutoční v roku 2005 na Slovensku.

Gertrúda Březinová

VIII. konferencia „Obdobie popolnicových polí a doba halštatská"

V dňoch 22. až 24. septembra 2004 sa v priestoroch hlavnej budovy Juhočeského múzea v Českých Budějoviciach uskutočnila v poradí už 8. konferencia venovaná obdobiu popolnicových polí a dobe halštatskej. Podujatie zorganizovali pracovníci Juhočeského múzea v Českých Budějoviciach. Konferencie sa zúčastnili bádatelia z Česka, Slovenska, Poľska, Maďarska, Rakúska a Nemecka.

Trojdňový program tohto medzinárodného pracovného stretnutia odborníkov na problematiku doby bronzovej a halštatskej bol veľmi bohatý. Jeho účastníci počas prvých dvoch dní rokovania prediniesli celkom 37 referátov. Uvedený počet prezentovaných referencií prezrádza, že išlo o skutočný vedecký maratón. Takmer všetky prednáškové bloky boli v programe zoradené viac-menej podľa štátnej, resp. geografickej príslušnosti autorov referátov. Tretí deň bol venovaný odbornej exkurzii.

Prvý blok prednášok otvoril L. Jiráň, riaditeľ AÚ ČAV, ktorý podrobil kritike súčasný stav výskumu obdobia popolnicových polí v Českej republike. Zároveň však načrtol perspektívy výskumu a možnosti rozvoja bádania v tejto problematike. J. Beneš (spoločný príspevok s P. Pokorným) sa venoval aktuálnemu stavu výskumu českej krajiny v dobe popolnicových polí a v staršej dobe železnej. Upozornil tiež na rozdiely v štruktúre krajiny doby bronzovej a halštatskej. J. Bouzek sa zaoberal váhovými jednotkami v mladšom období doby bronzovej a na počiatku doby železnej. Dotkol sa aj problémov spojených s koreláciou váhových systémov v širokých oblastiach Európy. J. Baronová vo svojom referáte prezentovala na príklade keramiky zo sídliska lužickej kultúry v Polwici nové možnosti interpretácie priestorového rozloženia archeologických nálezov v rámci archeologickej lokality. Referátom „Výzbroj obdobia starších popolnicových polí na Slovensku" M. Novotná dôsledne oboznámila prítomných so skladbou zbraní v sledovanom časovom úseku. Zároveň k slovenským nálezom priradila niekoľko cudzích analógií a upozornila na význam, resp. funkciu jednotlivých druhov zbraní. Blok referátov ukončil príspevok H. Hennigovej, v ktorom zhodnotila stav bádania doby halštatskej v Bavorsku.

V ďalšom popoludňajšom bloku M. Ernée prezentoval nové poznatky o mlado- až neskorobronzovom osídlení lokality Praha-Záběhlice. Referát vhodne doplnili zaujímavé analýzy archeobotanického a osteologického materiálu z preskúmanej časti tohto knovízskeho sídliska. R. Šumberová oboznámila prítomných s výsledkami archeologického výskumu na polykultúrnom sídlisku Čáslav-Na skále. Časť získaného materiálu mohylovej a lužickej kultúry z náleziska je porovnateľná s inventárom objektov z opevneného sídliska Skalka pri Velime, o ktorom v ďalšom príspevku referoval M. Vávra. Zdôraznil najmä fakt, že Skalka bola začiatkom mladšej doby bronzovej vojensky zničená. Objavené ľudské skelety a ich pozostatky z lokality nie je možné interpretovať ako kultové aktivity miestnej populácie, ale ako svedectvo vojenského prieniku lužickej kultúry, pri ktorom došlo k likvidácii tohto mocenského centra mohylového ľudu. Žiaľ, referát z technických dôvodov nedokončil. Blok mapujúci oblasť stredného Česka ukončil referát R. Nováka (spoločný príspevok s P. Vařekom), ktorý porovnával tradičné a formalizované metódy identifikácie typov zahĺbených sídliskových objektov knovízskej kultúry.

Tretí prednáškový blok vyplnili príspevky kolegov z Nemecka. Ch. Neudert sledoval chronologické aspekty na keramike z obdobia popolnicových polí, ktorá bola objavená na sídliskách a pohrebiskách v oblasti Dolného Bavorska a v južnej časti Horného Falcka. M. M. Rind prezentoval nové poznatky k osídleniu výšinnej opevnenej lokality Weltenburg-Frauenberg v čase popolnicových polí. Obzvlášť zaujímavé sú zvyšky najmenej troch palisádami ohraničených areálov - dvorcov, ktoré boli vybudované už v ruinách opevnenej lokality na sklonku neskorej doby bronzovej. R. Sandnerová sa zamerala na opevnené výšinné sídliská z obdobia popolnicových polí

v južnom Nemecku. Lokality Schlossberg, Frauenberg a Bogenberg prezentovala vo svetle najnovších výsledkov ich interdisciplinárneho výskumu. Prednáškovú časť prvého dňa konferencie ukončil referát W. Davida, ktorý podrobne informoval o západnej hranici rozšírenia východokarpatských sekier s kotúčovitým tylom zo strednej až neskorej doby bronzovej v južnom Bavorsku. Pri uvádzaných analógiách z Karpatskej kotliny sa nevyhol ani nálezom tohto typu sekier z územia Slovenska.

Príjemnou bodkou za prvým prednáškovým dňom bol určite pre všetkých účastníkov konferencie spoločenský večer, ktorý organizátori usporiadali v priestoroch Juhočeského múzea.

Druhý deň rokovania načal M. Vávra prezentáciou diapozitívov, čím v podstate dokončil referát „Dvacet let výzkumu Skalky u Velimi, okr. Kolín" z predchádzajúceho dňa. Z množstva zaujímavého materiálu predstavil aj petrifikovaný psí exkrement, ktorý sa momentálne analyzuje. O. Chvojka (spoločný príspevok s J. Militkým) sa zaoberal štruktúrou osídlenia Bechyňska v dobe popolnicových polí. V príspevku prezentoval aktuálny stav výskumu mladšej a neskorej doby bronzovej v uvedenom mikroregióne. J. Jiřík (spoločný príspevok s J. Fröhlichom a O. Chvojkom) informoval o sídlisku z mladšej a neskorej doby bronzovej z obce Čížová pri Písku. V krátkosti sa vyjadril aj k výsledkom archeobotanických a archeozoologických analýz z tejto lokality. Zaujímavú interpretáciu opevneného výšinného sídliska Boudy-Hrad podala D. Dreslerová. Na základe nových zistení predpokladá, že hradisko v dobe halštatskej slúžilo na rituálne účely. M. Chytráček a L. Šmejda sa v spoločnej prednáške orientovali na posledné výsledky výskumu na hradisku Vladař neďaleko Žlutíc. Hradisko Vladař v kontexte s najnovšími možnosťami mapovania veľkých opevnených plôch prezentoval aj A. Majer, ktorý zároveň uzavrel blok prednášok venovaný južnému a západnému Česku.

Druhý predpoludňajší blok otvoril D. Koutecký, ktorý sumarizoval súčasné poznatky o billendorfskej skupine v severozápadnom Česku. V príspevku sa opieral o materiál z pohrebísk s väčším množstvom billendorfských keramických tvarov: Hořín, Březánky a Libochovany. Ťažiskom referátu Z. Smrža bola informácia o projekte „Komplexní výzkum krajinného transektu v předpolí Dolů Tušimice". Projekt poskytuje jedinečnú a zároveň aj poslednú príležitosť uskutočniť v tejto oblasti komplexný archeologický výskum. Z. Sklenářová sa vo svojom príspevku venovala architektúre zo sídliska Turnov-Maškove zahrady, ktoré v období popolnicových polí obýval ľud lužickej kultúry. Referát „Slezskoplatěnické pohřebiště v Čáslavkách u Jaroměře, okr. Náchod" M. Novák odprednášal až po obedňajšej pauze. V rámci nej účastníkov konferencie slávnostne prijal prvý námestník primátora Českých Budějovíc, ktorý ich okrem iného v krátkosti zoznámil s bohatou históriou tohto krásneho mesta. Časť historických pamiatok si účastníci mali možnosť individuálne prezrieť.

Ďalšie dva popoludňajšie bloky patrili kolegom z Moravy. Najprv informoval J. Juchelka o výsledkoch záchranného archeologického výskumu na lokalite Velké Hoštice, okr. Opava, kde sa podarilo preskúmať okraj osady lužickej kultúry. P. Fojtík oboznámil prítomných s jamovým hrobom z obdobia včasných popolnicových polí z Vrbátek na Prostějovsku. V hrobe boli okrem typického keramického a kovového inventára zistené aj nespálené pozostatky zvieracieho novorodenca, resp. zvieracieho plodu jedinca ovca/koza, ktoré ležali v jednom z keramických milodarov. Obsahom referátu D. Parmu boli dve sídliskové lokality z Ivanovíc na Hanej, na ktorých boli preskúmané pohreby ľudských jedincov v sídliskových objektoch - v tzv. obilniciach. P. Vitula na základe dôsledných analýz relatívne podobných mikroregiónov Kloboucká pahorkatina a Krumlovský les načrtol nové možnosti interpretácie nielen hradísk, ale aj celkového charakteru osídlenia týchto oblastí v dobe halštatskej. Lokality, ktoré boli predmetom jeho záujmu a nálezy z nich, uviedol do kontextu s pastierskym spôsobom života.

Ďalšiu sériu referátov moravských archeológov otvoril S. Stuchlík, ktorý sumarizoval výsledky staršieho záchranného archeologického výskumu R. Tichého v Mohelniciach pri Zábřehu. Okrem neolitických a eneolitických osád tu bola preskúmaná aj časť sídliska a pohrebiska lužickej kultúry. Z. Baarová kriticky zhodnotila už dávnejšie skúmané a zverejnené neskorohalštatské pohrebisko pri obci Marefy, okr. Vyškov. Počiatok halštatského pohrebiska vzhľadom na nové skutočnosti kladie už do klasického horákovského stupňa, na prelom 7. a 6. stor. pred Kr. V poslednom príspevku tohto bloku sa P. Kos vyjadril k hlavným výsledkom záchranného výskumu na halštatskom pohrebisku horákovskej kultúry v Modřiciach pri Brne.

Predposledný prednáškový blok bol geograficky zameraný na Rakúsko. D. Kernová sa venovala polykultúrnemu nálezisku Oberleiserberg pri Ernstbrunne, pričom sa zamerala na relikty z pôvodnej sídliskovej štruktúry z obdobia popolnicových polí. I. Hellerschmidová a M. Penz spoločne referovali o typických nálezoch z prelomu neskorej doby bronzovej a včasnej doby železnej na sídlisku v Stillfriede-Hügelfelde. Prechodný horizont na tomto sídlisku označili ako III/2 a nálezy z neho fixovali na rozhranie stupňov HB/C. V krátkosti prezentovali aj dôležitý depot bronzových predmetov z horizontu III/2. S príspevkom vystúpil aj P. Höglinger, ktorý

účastníkom podrobne predstavil hroby z neskorej doby bronzovej z Taxenbachu.

Večerný blok prednášok patril slovenským bádateľom. J. Bartík (spoločný príspevok s K. Elschekom a V. Varsikom) referoval o preskúmaných častiach sídlisk zo strednej a mladšej doby bronzovej v Lozorne na Záhorí. Osídlenie lokality v týchto obdobiach reprezentujú nálezy stredodunajskej mohylovej a velatickej kultúry. S. Stegmann-Rajtárová informovala o výsledkoch slovensko-nemeckej kooperácie pri skúmaní výšinného hradiska Štitáre-Žibrica, kde bolo sondážnym výskumom potvrdené ťažisko osídlenia z neskorej doby bronzovej a včasnej doby železnej. Posledné nálezy keramiky z lokality umožňujú toto hradisko konfrontovať s podobnými opevnenými sídliskami, napríklad s hradiskom Smolenice-Molpír. B. Kovár sa pokúsil rekonštruovať vývoj osídlenia medzi riekami Hron a Slaná v dobe halštatskej. Stav výskumu v tomto geografickom a časovom úseku je však stále nedostatočný a nevytvára vhodné podmienky pre širšie závery. Prednáškový blok ukončila E. Miroššayová referátom „Nálezy z doby halštatskej vo východnej časti Slovenského krasu", v ktorom sa dotkla mnohých otázok spojených so sledovanou problematikou. Potom sa účastníci podujatia zúčastnili príjemného večerného posedenia v blízkej reštaurácii Malý pivovar v centre mesta.

Mnohé referáty obohatili vhodne orientované vecné diskusné príspevky, ktoré zároveň nastolili nové problémy a otázky. Organizátori konferencie navrhli možnosť publikovania referátov v samostatnom zborníku z konferencie. Dôležitou súčasťou tohto vedeckého podujatia bol aj predaj archeologickej literatúry rôznych vydavateľstiev a inštitúcií.

Záver konferencie spestrila zaujímavá jednodňová exkurzia. Jej účastníci navštívili niektoré známe archeologické lokality v okolí Českých Budějovíc a Českého Krumlova. Odborný výklad celej exkurzie zabezpečil O. Chvojka. Prvou navštívenou lokalitou bolo mohylové pohrebisko zo strednej doby bronzovej a doby halštatskej, nachádzajúce sa v blízkosti Plavu. Na násypoch jednotlivých mohýl bolo možné zreteľne pozorovať stopy po sondách, resp. šachtách, ktoré sú zašlými spomienkami na ich dávny archeologický výskum. Nasledujúcim bodom programu bola obhliadka včasnostredovekého hradiska Doudleby, ktoré bolo do konca 12. stor. jedným z přemyslovských správnych centier. Na akropole sa dnes rozprestiera cintorín s barokovým Kostolom sv. Vincenca s jasne viditeľnými gotickými prvkami, ktorý je pravdepodobne pozostatkom zástavby pôvodného ranostredovekého hradu. Ďalším navštíveným miestom bolo zachovalé stredoveké mestečko Chvalšiny. Účastníci exkurzie si tu prezreli novú archeologickú expozíciu inštalovanú

Hlavný organizátor konferencie O. Chvojka s účastníkmi na hradisku z doby železnej na vrchu Stržíšek.

v priestoroch Múzea Schwarzenberského plavebného kanálu a miestny neskorogotický Kostol sv. Máří Magdalény. Potom nasledovala zastávka pri ruinách stredovekého kráľovského hradu Kugelweit a návšteva torza stredovekého kláštora v Kuklove. Účastníci vystúpili aj na nedávno objavené a skúmané hradisko z doby železnej na vrchu Stržíšek, neďaleko obce Brloh. V priestore odkrytej archeologickej sondy, ktorá pri výskume prerala jednoduchý kamenný val, boli účastníci oboznámení s hlavnými výsledkami archeologického výskumu. Záver výborne zorganizovanej odbornej exkurzie bol venovaný návšteve areálu neskorolaténskeho oppida v Třísove, ktoré verejnosť dodnes udivuje premysleným systémom fortifikácie.

Pri tejto príležitosti treba poďakovať organizátorom za ich milé prijatie a za vytvorenie skvelej atmosféry, ktorá sprevádzala nielen celú pracovnú, ale aj spoločenskú časť tohto podujatia.

Dúfame, že tradícia týchto dôležitých pracovných stretnutí odborníkov na obdobie popolnicových polí a dobu halštatskú sa bude prehlbovať aj v ďalších rokoch.

Vladimír Miháš

RECENZIE

Maciej Karwowski: Latènezeitlicher Glasringschmuck aus Ostösterreich. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission. Bd. 55. Verlag der ÖAW Wien 2004. 241 strán, 60 obrázkov v texte, 4 tabely, 91 čiernobielych a farebných tabuliek.

Práca vznikla ako dizertácia na Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien pod vedením univerzitných profesorov O. H. Urbana, G. Trnku a P. Wobrouscheka v roku 2002 v rámci projektu „Celtic Glass Characterization". Podporovaná bola zo štipendijného fondu Stefan-Batory v Poľsku a fondu Ministerstva pre výstavbu, vedu a kultúru v Rakúsku. Vďaka nim bolo možné uskutočniť početné prírodovedné analýzy. Je chvályhodné, že v krátkom čase máme k dispozícii knižné vydanie tejto práce. Jej autor je absolvent poľskej archeologickej školy (Toruń, Kraków), doktorskú prácu obhájil na Univerzite vo Viedni a od roku 2003 je asistentom na Univerzite v Rzeszówe. Publikoval už niekoľko väčších súhrnných prác, ktoré sa zaoberajú sklenými predmetmi z územia Poľska a Rakúska (*Karwowski 1997; 1998-1999*). Pod vedením prof. K. Godłowského vyšli v spoluautorstve s odborníkmi z iných vedných disciplín práce venované prírodovedným analýzam skiel (*Braziewicz / Karwowski / Jaskóła 1996*).

Sklo, podobne ako keramika a kov, má dlhú históriu. Jeho deriváty, fajansa a glazúra, sa začínajú využívať už v dobe bronzovej. Samotné sklo sa považovalo za luxusný tovar a túto úlohu si v oblasti Európy udržalo dosť dlho, v podstate až do rímskeho obdobia, kedy začína rozvoj sklárskych manufaktúr. V dobe laténskej sú predmety zo skla nielen dobre datovateľným artiklom, ale zároveň aj dokladom obchodných kontaktov a vzťahov. Sklené predmety z východnej časti Rakúska sú podľa autora odrazom dôležitých elementov archeologickej pramennej bázy v stredoeurópskom priestore doby železnej. Dajú sa na nich postrehnúť vývojové kontakty strednej až neskorej doby laténskej. Karwowskim sledovaná oblasť Rakúska hraničí s Českom, Slovenskom a Maďarskom. Výsledky bádania sú preto využiteľné aj pre hodnotenie nálezov sklených predmetov z týchto území.

Okrem všeobecných úvodných kapitol venovaných Keltom a oblastiam, ktoré obývali, autor v tretej kapitole podrobne rozoberá sklené predmety od prehistórie až po dobu laténsku, kedy začína popri rôznych druhoch drobných korálikov aj produkcia sklených kruhov. V tejto časti je sústredená všeobecne známa literatúra k téme skla aj s komentárom autora. Karwowski vychádza z typológie Th. E. Haevernickovej. Jej klasifikáciu doplnil ešte o viaceré varianty a podskupiny. Podobne ako R. Gebhard, N. Venclová a M. A. Zepezauer sa opiera predovšetkým o datovanie hrobových celkov s výskytom sklených predmetov. Tu sa potvrdilo, že sklené ozdoby sú pre sledovanie časového vývoja podobne dôležité a citlivé, ako sú spony.

Štvrtá kapitola je venovaná typológii sklených kruhov v dobe laténskej. Ozdoby zo skla autor delí na náramky, koráliky a prstene (kruhové koráliky). Pri skupine kruhových korálikov dopĺňa členenie Th. E. Haevernickovej o skupiny 26-28.

Náramky zo skla predstavujú vlastne obdobu kovových predlôh. Najpočetnejšie sú v strednej dobe laténskej, hlavne v jej mladšej fáze (LTC2), no nachádzajú sa aj v neskorej dobe laténskej (LTD1). Ich špecifickým znakom je, že na keltských pohrebiskách sa nachádzajú spolu so sapropelitovými kruhmi. M. Karwowski vychádzal, ako už pred ním viacerí autori, z rozčlenenia náramkov do jednotlivých typov podľa Th. E. Haevernickovej. Jemnejšie rozpracoval typy 2, 11, 13 a 14. Postupne rozoberá jednotlivé skupiny s tým, že uvádza všetky nálezy zo sledovaného územia. Typy náramkov charakterizuje na základe vizuálnych znakov, ale aj na základe prírodovedných analýz. Ku každej skupine prehľadne zoradil nálezy z východného Rakúska. Podchytené sú v katalógu (s. 141-229) s kompletnou anotáciou a väčšina z nich je zdokumentovaná kresbovo aj farebnými fotografiami. Niektoré skupiny náramkov sa na sledovanom území vôbec nevyskytujú. Ide o typy 1, 3d, 4, 8e, 9, 12b, 13b, 15.

Piata kapitola (s. 46-62) sa zaoberá charakterom sklených ozdôb z východného Rakúska. Autor ich zozbieral z 94 lokalít (obr. 7). Ich najväčšia koncentrácia je na prítokoch Dunaja, v okolí Viedenského lesa, v povodí riek Kamp, Moravy, Traisen a Leitha. Z celkového počtu 639 kusov sklených kruhov je 525 náramkov, 48 korálikov a 66 prsteňov (kruhových korálikov). Iba 75 predmetov pochádza z viac či menej metodicky skúmaných objektov. Dva náramky a dva kruhové koráliky pochádzajú z laténskych pohrebísk. Ostatné sú zo sídlisk, prípadne z náhodných nálezov. Nie je zriedkavé, že časť predmetov pochádza aj z mladšie datovaných objektov, hlavne z doby rímskej. Jeden zlomok náramku je dokonca zo svébskeho hrobu z Kitsee a ďalší z avarského hrobu z Zillingtalu. V oboch prípadoch boli použité ako amulety.

Najpočetnejšie sklené predmety sú zo sídlisk Etzersdorf (191 ks), Roseldorf (82 ks) a Oberleis (78 ks), menšie počty pochádzajú z lokalít Haselbach (36 ks), Drösing (18 ks), Limberg (16 ks), Großsierning (13 ks) a Seebarn (10 ks). Nové výskumy v Roseldorfe potvrdili výskyt ďalších nálezov, ktoré budú samostatne spracované. Všetky uvedené sídliská, s výnimkou Oberleisu (Oberleiserberg), majú otvorený nížinný charakter. Zo sledovaného súboru sú podľa autora pre túto oblasť Rakúska charakteristické práve prstene (kruhové koráliky), a to skupiny 26, 27 a 28. Sú to malé krúžky, ktorých priemer sa pohybuje medzi 15-25 mm. Mohli sa nosiť ako prstene či ako prívesky na náhrdelníku, prípadne mali inú funkciu. Sústreďujú sa práve vo východnej časti Rakúska, kde s najväčšou pravdepodobnosťou bola aj lokálna dielňa na ich výrobu. Najviac ich je z Etzersdorfu (45 ks) a Roseldorfu (10 ks). Na obr. 11 sú vyznačené všetky autorovi známe lokality s výskytom týchto krúžkov v stredoeurópskom priestore. Zdá sa, že ich najväčšia koncentrácia je v tejto časti Rakúska a možno na priľahlej časti Moravy, hoci z územia Moravy (predovšetkým Nemčice - informácia M. Čižmáře na konferencii „Doba laténska v Čechách, na Morave a na Slovensku", Černice 2004) a Slovenska (G. Březinová, v tlači) nie sú uvedené všetky lokality. Posun na východ od tejto koncentrácie zaznamenáva výskyt náramkov typu 6b, s tzv. Schleifenverzierung. Ich koncentrácia je po oboch stranách Dunaja. Je pravdepodobné, že sa mohli vyrábať práve v tomto stredodunajskom priestore. Autor si všíma aj umelecké stvárnenie jednotlivých, akoby stužkovitých motívov na náramkoch (obr. 12). Pre stanovenie farebnej škály skiel použil systém farieb aplikovaný v Manchingu. Percentuálne zastúpenie farieb je v publikácii na obr. 14. Sklo z modrej farby, označované aj ako „kobaltovo modré" či „keltské modré", je zastúpené 91,4%, čo je 584 kusov. Pomer ostatných skiel je veľmi nízky - bezfarebné (3,21%), zelené (3%), fialové (0,9%), hnedé (0,6%) a žlté (0,5%). Neurčená farba je u troch zlomkov (0,3%).

Šiesta kapitola rieši chronológiu sklených kruhových ozdôb v Rakúsku. Tu sa Karwowski pokúsil najskôr vysporiadať

so snahami rôznych autorov o absolútne určenie jednotlivých stupňov strednej a neskorej doby laténskej. Vo všeobecnosti sledoval územie celej strednej Európy. Pre stanovenie jednotlivých stupňov prevzal kritériá predovšetkým od R. Gebharda. Práve k upresneniu datovania autor snáď mohol využiť sumarizujúcu prácu *J. Bujnu (1982)*, v ktorej sú dobre datovateľné hrobové celky s výskytom skleného šperku, umožňujúce jemnejšie časové zaradenie týchto nálezov. M. Karwowski upozorňuje na problémy spojené s absolútnym datovaním sklených predmetov - na nedostatok dobre datovateľných uzatvorených nálezových celkov, na nedostatočne publikovaný materiál či nespracované sídliská a pod. Upozorňuje aj na datovanie sídlisk, ktoré je založené hlavne na rozbore keramického inventára a vykazuje početné regionálne odlišnosti. Nie veľmi spoľahlivým datovacím prostriedkom sú podľa autora aj mince. Problémom je stanoviť jemnejšie hranice hlavne medzi stupňami LTC1 a LTC2 i medzi stupňami LTC2 a LTD1. Karwowski postupne rozobral stupne LTC1 až LTD1 (s. 64-76), v ktorých sa sklené predmety vyskytujú. Opodstatnenosť tohto datovania sledoval na uzatvorených nálezových celkoch, hlavne hroboch s výskytom spôn a iných kovových, dobre datovateľných predmetov. Na s. 77-80 je zosumarizované datovanie nálezov z východného Rakúska. Najstarší horizont s výskytom kruhového skleného šperku (LTC1a) je zastúpený náramkami z bledomodrého, zeleného alebo svetlozeleného skla typov 5a, 5b a 12a. Tieto najstaršie náramky sa vyskytujú spolu s typmi 6b, 12a, 14a, 14b. Vo východnej časti strednej Európy k nim pristupuje aj náramok typu 15 (ten však z územia východného Rakúska zatiaľ chýba). Z grafu zastúpenia jednotlivých typov náramkov je zrejmé, že je ich škála rôznorodá, podobne ako na území Slovenska. Najpočetnejšiu skupinu (58 ks) tvorí práve typ 6 (zo Slovenska 41 kusov), zdobený na stredovom rebre žltou alebo bielou fóliou. Prevahu majú náramky modrej farby. V strednom Švajčiarsku sú datované do záveru LTC1. Aj podľa Gebharda, ktorý ich dáva do svojho radu 11a, formy 16, tieto náramky začínajú už v horizonte LTC1b, pričom širšie kusy sa vyskytujú hlavne v LTC2. Do mladšieho horizontu LTC1b sú na rakúskom území datované typy 8a a 8b. Do záveru tejto fázy autor ešte datuje typy 6a, 6b, 8c, 11a a kruhový prsteň skupiny 28. Do prechodnej fázy LTC1b až LTC2 datuje typy náramkov 7a, 7b, 8d, 13a, 13d a krúžky skupiny 27. Taktiež sem radí typy náramkov 2b, 3b, 6b. Všetky sledované náramky triedil M. Karwowski podľa typologického kritéria a na základe nálezových súvislostí. Výsledná tabuľka na obr. 25 prehľadne zobrazuje jednotlivé typy sklených ozdôb od LTC1a až po LTD1. Na obr. 26 je graficky znázornený pomer týchto predmetov v závislosti na množstve a datovaní. Maximálny počet je v horizonte LTC1b. Z toho obdobia je aj najpočetnejšie zastúpenie týchto nálezov na lokalitách Etzersdorf, Oberleis a Roseldorf.

Kapitola 7 je venovaná výrobe a spracovaniu skla. Aj napriek tomu, že chýbajú priame doklady o existencii sklárskych dielní, autor nepopiera, že k výrobe mohlo dochádzať aj na uvedenom území. Práve to chcel naznačiť vymapovaním niektorých typov náramkov a korálikov. Zdá sa však, že na obrázku 27, na ktorom sú naznačené pravdepodobné oblasti výroby sklených predmetov, dôjde k určitým korekciám, hlavne po spracovaní početnej kolekcie sklených ozdôb z Nemčíc na Morave, ale aj po vyhodnotení a vypublikovaní veľkých pohrebísk a hrobových celkov nielen z územia Rakúska, ale aj zo Slovenska, Čiech a Maďarska.

Prírodovedným analýzam a korózii skla sú venované kapitoly 8 a 9. Na základe riešenia spoločného projektu P 12526 Institut für Ur- und Frühgeschichte a Atom Institut vo Viedni bolo možné uskutočniť početné röntgenoflourescenčné analýzy skiel. Do projektu bolo zapojených niekoľko archeológov. Analyzovali sa vzorky z viacerých lokalít. Celkom bolo analyzovaných 186 sklených kruhov (náramkov, korálikov, kruhových korálikov) z Rakúska a Poľska. Podľa zistených hodnôt koncentrácie jednotlivých prvkov, hlavne mangánu, kobaltu, železa, medi a antimónu, autor začlenil analyzované predmety do troch základných skupín (I-III). Z percentuálneho zastúpenia týchto, ako aj ďalších prvkov v sklenej hmote, rieši aj ich časové zaradenie (s. 116-123).

Záverom možno blahoželať autorovi, že sa mu podarilo zozbierať pre datovanie doby laténskej na území Rakúska veľmi hodnotný súbor nálezov. Už podľa katalógu vidno, že nie vždy bolo možné pracovať iba s publikovaným materiálom. Práca je spracovaná veľmi prehľadne. Vysoko hodnotím hlavne vypovedaciu hodnotu predmetov. Tú samozrejme znásobuje aj množstvo obrázkov, grafov a v neposlednej rade aj farebné obrazové prílohy sklených predmetov.

LITERATÚRA

Braziewicz / Karwowski / Jaskóła 1996 - J. Braziewicz / M. Karwowski / M. Jaskóła: Zastosowanie rentgenowskiej analizy flourescencyjnej do określania stężenia pierwiastków w skle zabytków celtyckich z Polski. Arch. Polski 41, 1996, 39-63.

Bujna 1982 - J. Bujna: Spiegelung der Socialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. Pam. Arch. 73, 1982, 312-427.

Karwowski 1997 - M. Karwowski: Keltische Glasfunde im polnischen Gebiet. Przegląd Arch. 45, 1997, 33-71.

Karwowski 1998-1999 - M. Karwowski: Keltische Glasarmringe und Ringperlen vom Oberleiserberg bei Ernstbrunn, Niederösterreich. Arch. Austriaca 82-83, 1998-1999, 209-220.

Gertrúda Březinová

Stefan Groh/Helga Sedlmayer: Forschungen im Kastell Mautern-Favianis. Die Grabungen der Jahre 1996 und 1997. Mit Beiträgen von O. Cichocki, Chr. Frank, K. Groszschmidt, H. Herdits, G. K. Kunst, M. Popovtschak, S. Verginis, C. Wawruschka, R. Wedenig. Der römische Limes in Österreich Heft 42. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien 2002. 612 strán, 69 tabuliek, 245 obrázkov a 8 príloh skladaných plánov.

Od roku 2000 boli širokej odbornej verejnosti predložené tri monografie týkajúce sa rímskeho tábora (okrem recenzovaného diela aj *Gassner et al. 2000*) a táborovej osady (vicus) v rakúskom Mauterne (*Groh 2001*). A to neuplynulo ani celé desaťročie od monografického spracovania neskororímskych nekropol z tej istej lokality (*Pollak 1993*). Napriek tomu, že sa antické stavebné zvyšky nachádzajú pod stredovekou a novovekou zástavbou menšieho mestečka, svedčí táto publikačná aktivita o tom, že Mautern sa stal jednou z ťažiskových tém archeologického bádania na rakúskom úseku stredodunajského limitu.

Mautern, antické Favianis, leží neďaleko od výtoku Dunaja z hornatej oblasti Wachau, v miestach, kde diaľková cesta zo štajerských soľných a železorudných oblastí mala možnosť prekročiť Dunaj. Na protiľahlom severnom brehu sa otvára údolie riečky Kamp s doloženým germánskym osídlením od doby rímskej až hlboko do obdobia sťahovania národov. Počiatky archeologického výskumu antického

Favianis siahajú až do polovice 19. stor. Živý záujem o antickú históriu miesta v nemalej miere ovplyvnila skutočnosť, že s kastelom Favianis sú úzko späté osudy sv. Severina, ktorý si práve Mautern zvolil za miesto svojho pôsobenia po roku 460. Tam v roku 482 aj zomrel - krátko predtým, ako posledné zvyšky romanizovaného obyvateľstva z Norika po pohnutých osudoch prekročilo Alpy a usadilo sa v Itálii. Ako cennú relikviu si so sebou odniesli aj telesné pozostatky sv. Severina. Vzácny dokument o pomeroch medzi romanizovaným obyvateľstvom v tejto časti Podunajska po polovici 5. storočia predstavuje práve biografia Vita S. Severini, ktorú spísal opát Eugippius.

Opis výsledkov archeologických výskumov uskutočnených v Mauterne do roku 1995 a zároveň sumárny prehľad o topografii a vývoji tohto dôležitého norického kastela nájdeme v už spomenutom 39. zväzku monografickej rady Der römische Limes in Österreich od autorského kolektívu pod vedením V. Gassnerovej a S. Jilekovej (*Gassner et al. 2000*). Počas riešenia zložitej problematiky sa ukázalo, že jednotliví rakúski bádatelia nemajú jednotný názor pri interpretácii nálezových situácií. K odlišnému výkladu stavebnohistorického vývoja kastela Favianis dospela Chr. Ertelová, ktorá svoj pohľad publikovala samostatne (prehľadne *Ertel 1997*).

Recenzovaná práca 42. zväzku periodickej série „Rímsky limes v Rakúsku" koncepčne nadväzuje na 39. zväzok a predstavuje zhodnotenie výsledkov archeologických výskumov z rokov 1996 a 1997. Išlo o záchranné výskumy v zastavanej časti mesta s minimálnym plošným rozsahom (16 a 50 m^2) a o dokumentáciu a stratigraficko-archeologické vyhodnotenie profilov rýh pre vodovodné potrubia. Vďaka interdisciplinárnemu poňatiu však publikovaná podoba diela nadobudla úctyhodný objem a rozsah. Okrem archeologických rozborov nájdeme v knihe aj technologické, sedimentologické, botanické, dendrologické, zoologické, moluskové a antropologické analýzy. Naviac autori sledujú vývoj skúmaného miesta cez stredovek až po novovek a ich posledná archeologická perióda končí v druhej polovici 20. storočia asanáciou domu na sledovanej parcele.

Celá práca je rozčlenená tradičným spôsobom. Autori najskôr opisujú a hodnotia nálezové situácie z výskumov. Postupujú chronologicky a v rámci antického obdobia vychádzajú z členenia na sedem hlavných období od poslednej tretiny 1. až po záver 5. stor. Najstarší drevo-zemný tábor tu bol vybudovaný za včasnoflaviovskej doby - perióda 1 (70/80-100/110). Pre túto fázu sa prvýkrát podarilo zistiť aj stavebné zvyšky v podobe dvojitej hrotitej priekopy. Perióda 2 (100/110-120/140) priniesla zásadnú prestavbu a rozšírenie drevo-zemného tábora. Preskúmané boli časti baraku z dreva a hliny. Malakologické nálezy z tohto obdobia svedčia o výrazných zásahoch do ekologického prostredia. Zväčšený tábor a rýchlo sa rozrastajúca táborová osada (vicus) si vyžiadali výrub okolitých lužných lesov. Krajina nadobudla otvorenejší charakter so striedajúcimi sa suchšími biotopmi a vlhkejšími lúkami.

V perióde 3 (130/140-170/180) dochádza v Mauterne k prvému využitiu kameňa, a to pri stavbe opevnenia, ale aj podmuroviek barakov pre mužstvo (kamenný kastel I so štvorcovým pôdorysom 176 x 176 m). Prestavbu vyvolala pravdepodobne zmena vo vojenskom obsadení tábora, pretože v hadriánovskej dobe sem prichádza zdvojená pešia jednotka - cohors I Aelia Brittonum. Staršie práce (*Ertel 1997*, 229 n.; *Gassner et al. 2000*, 385) predpokladali rozsiahlu deštrukciu celého tábora počas markomanských vojen okolo roku 175. Na rozdiel od nich sa autori recenzovaného diela stavajú k tomuto záveru skepticky a tvrdia, že z celého areálu tábora chýba deštrukčný horizont, ktorý by bolo možné jednoznačne datovať a spojiť s udalosťami markomanských vojen. Vlastným výskumom zistili na prechode periódy 3 a 4 len prestavbu táborového baraku, ktorá súvisela skôr so statickým poklesom základov do zasypanej priekopy, než s tragickými vojenskými udalosťami.

Pre periódu 4 (170/180-250/260 = kamenný kastel II) sa podarilo zrekonštruovať výzor pôdorysu jedného dvojitého táborového baraku (celková dĺžka 64 m) s 13 contuberniami pre obyčajných vojakov a s priestrannejšou veliteľskou časťou. Perióda 4 je ukončená výraznou deštrukciou s prepáleným horizontom. Jedno z contubernií (miestnosť s predsienkou, v ktorej bývalo 8 vojakov) bola celkom „zapečatená" prepálenou vrstvou so zrútenými múrmi a strechou stavby. Zachovaný keramický inventár, nepoškodený neskoršími zásahmi, dáva možnosť rekonštruovať kompletný keramický servis, ktorý slúžil ôsmim vojakom. Každý vojak používal dve nádoby terry sigillaty, jeden tanier a jeden pohár. Hrnce na varenie, zásobnice a nádoby na vodu boli spoločné. Pomer terry sigillaty k „nesigillatovému" tovaru bol 1 : 3. Až na jeden hrot oštepu sa tu nenašli zbrane. To by podľa autorov mohlo svedčiť o tom, že v čase vzniku deštrukcie ich vojaci práve nasadzovali v boji.

Perióda 5 (260/270-360/370 = neskoroantický kastel I) prináša výrazné zmeny v stavebnom výzore tábora, ale aj v jeho materiálnej kultúre. Zreteľný úpadok obehu mincí v druhej polovici 3. stor. by mohol svedčiť aj o dočasnom spustnutí jeho areálu. Po zničení stavieb periódy 4 boli na ploche zachytenej výskumom postavené jednoduché drevené stavby z lokálneho dreva bez kamenných podmuroviek. V tomto období boli k opevneniu pristavané aj vejárovité veže. Všetky zmeny súvisia pravdepodobne s príchodom novej jednotky (časti legio I Noricorum), v rámci Dioklecián ových vojenských reforiem. V keramickej produkcii sa dá sledovať ústup od starších väzieb smerom na západ, do západného Norika a do Récie. Od konca 3. stor. sa objavuje ryhovaná, tzv. horreová keramika a zrejme panónskym prostredím ovplyvnený glazovaný tovar. V závere periódy 5 sa objavujú aj prvé doklady neskoroantickej keramiky zdobenej vlešťovaním zatiaľ na miestnych, lokálnych tvarových formách. Perióda 5 sa končí v tretej štvrtine 4. stor. odstránením drevených stavieb a splanírovaním areálu.

Nová výstavba periódy 6 (370/380-450 = neskoroantický kastel II) neberie ohľad na staršie architektonické štruktúry vnútorného areálu tábora. Vznikajú jednoduché stavby z nepálených tehál a vyhĺbené sú hlboké jamy zaplnené odpadom. Jedna z týchto jám poskytla aj botanické a zoologické pramene k pohľadu na stravovacie návyky osadenstva tábora. Botanické vzorky dokladajú lokálne spracovanie úrody, čo svedčí o vidiecko-civilnom obyvateľstve žijúcom vedľa vojenskej posádky. Autori recenzovanej publikácie sa prikláňajú k názoru, že až v neskoroantickom období bol k staršiemu táboru pripojený rozsiahly, múrom ohraničený štvoruholníkový areál (annex), rozširujúci opevnenú plochu smerom k Dunaju o 2,15 ha. Je zaujímavé, že značná plocha tohto annexu zostala nezastavaná. Favianis sa v neskorej antike mení z čisto vojenského kastela na opevnené mesto a útočište (oppidum, castellum) pre okolité obyvateľstvo a jeho dobytok. V tejto alebo v nasledujúcej perióde bola k západnému múru pôvodného kastela pristavaná mohutná veža burgusovitého charakteru, s pôdorysom v tvare U. V keramickej náplni periódy 6 priestor vypĺňajú predovšetkým rozličné typy glazovaného a vlešťovaného tovaru. Priamo z výskumu však pochádzajú aj zlomky v ruke robených germánskych nádob, svedčiacich o utužení kontaktov s germánskymi (svébskymi) susedmi severne od Dunaja. O ich priamej prítomnosti

v neskoroantickom Favianis svedčia aj žiarové(!) hroby s keramikou germánskeho charakteru na južnom pohrebisku v Mauterne (*Pollak 1993*, 69-71).

Do periódy 7 (450-480/500) spadá činnosť sv. Severina vo Favianis. Odhliadnuc od presne nedatovaného vzniku burgusovitej veže v tvare U, nebola zatiaľ stavebná činnosť v tomto období archeologicky doložená. Naopak, do druhej polovice 5. stor. datovali autori rozobratie základov nepoužívaného múra z periódy 4. Osídlenie má civilný charakter a vojenská prítomnosť je obmedzená len na malú jednotku pod vedením tribúna Marmertina. Pre neskoroantické obdobie je charakteristické aj pochovávanie v ruinách starších kastelov. V Mauterne sa našli sekundárne premiestnené detské kostry. Antropologická analýza kostry jedného dvojročného dieťaťa dokladá znaky chorôb a nedostatočnej výživy. Z písomných zmienok je zrejmé, že v Severinových časoch žilo romanizované obyvateľstvo pod okupáciou a zároveň ochranou germánskych Rugiov. Po smrti sv. Severina v roku 482 opúšťajú posledné zvyšky romanizovaného obyvateľstva Mautern a pod Lucillovým vedením odchádzajú do Itálie. Kráľovstvo germánskych Rugiov ich dlho nepreživilo, pretože v rokoch 487/488 ho zničil Odoakar. Mautern zostáva fakticky vyľudnený. Archeologicky sa na preskúmaných plochách tieto udalosti prejavili vznikom vrstvy prekrývajúcej zvyšky antických múrov a predchádzajúcej stopy stredovekého osídlenia. Podobné „čierne vrstvy" (dark earth) sa podľa autorov vyskytujú aj v ďalších opustených európskych mestách a táboroch a sú svedectvom poľnohospodárskeho využitia lokality medzi antikou a stredovekom. V Mauterne nasledovali po poslednej antickej sídliskovej aktivite pred rokom 488 takmer tri storočia bez archeologických pozostatkov organizovaného osídlenia.

Nasledujúca stredoveká fáza, označená ako perióda 8 (750/800-10. stor.), súvisí so včasnostredovekým sídlom Civitas Mutarensis. Odkryté boli sídliskové jamy v opevnenom areáli pôvodného rímskeho tábora. Keramika svedčí o osídlení až od pokročilého 8. stor. a podľa autorov niet dôvodu predpokladať kontinuitu medzi dobou rímskou a stredovekom. Okrem toho sa podarilo preskúmať aj niekoľko kostrových hrobov s orientáciou hlavy na západ. V jednom z nich bola sekera a ostroha z 9. stor. Záverom autori venujú pozornosť aj stredovekým a novovekým nálezom období 9 (stredovek/novovek) a 10 (druhá polovica 20. stor.). Ide napospol o keramiku a kachlice, pretože od 16. stor. je na danej parcele aj písomne doložená hrnčiarska dielňa.

Po opise nálezových situácií a ich vyhodnotení sú ďalšie kapitoly venované rozboru jednotlivých druhov nálezov - mince, keramika, stavebná keramika, sklo, drobné nálezy, architektonické články. Osobitné pasáže sú venované aj nápisom (grafiti), včasnostredovekým nálezom, technologickej analýze stredovekej železnej sekery, neskorostredovekej a novovekej keramike. Do samostatných kapitol zhruli autori aj výsledky prírodovedných analýz.

Medzi mincami z doby rímskej pozornosť upútava nález hlinenej pokladničky v contuberniu kasárenského baraku, zničenom pri požiari v závere periódy 4 (250/260). Podľa autorov ide o uschovaný žold, resp. usporenú hotovosť jedného z vojakov, pozostávajúcu z 9 mincí (jeden sestercius, jeden denár a päť antoninianov, ostatné neurčené), z ktorých najmladšie boli vyrazené medzi rokmi 247-251. Podľa nasledujúcich úvah o zárobkoch v rímskej armáde mohlo ísť zhruba o jeho týždennú mzdu. Ako exkurz je pripojená aj pasáž o obehoch mincí vo vybraných norických kasteloch. Z tej istej nálezovej situácie v miestnosti B, prekrytej deštrukciou kasárenského baraku, pochádza už spomenutá kolekcia keramiky, ktorá bola v individuálnom alebo spoločnom vlastníctve jeho ôsmich obyvateľov. V rámci rozboru bežného úžitkového keramického riadu môžu byť pre nášho čitateľa, venujúceho sa dobe rímskej, zaujímavé okrem iného aj pasáže o glazovaných mortáriách. Autori navrhujú ich typologické členenie. Pre datovanie jednotlivých typov nachádzajú v Mauterne aj isté stratigrafické opory. Počiatky výskytu glazovanej keramiky kladú už do záveru 3. stor. Osobitná pozornosť v širšom geografickom rámci je venovaná aj neskoroantickej keramike s vlešťovanou výzdobou. Aj keď jej najstaršie príklady z Mauternu siahajú na záver periódy 5 (zhruba valentiniánovské obdobie), bežná sa stáva až v nasledujúcom období. V stavebnej perióde 6 v Mauterne zaberá až tretinový podiel na celom hrnčiarskom riade. O jej miestnej produkcii svedčia už dávnejšie publikované hrnčiarske pece (*Friesinger/Kerchler 1981*). Pozornosti čitateľa by nemala ujsť ani prítomnosť fragmentov germánskych nádob v areáli kastela z Mauternu, ku ktorým paralely autori hľadajú v moravsko-slovenskom priestore. Aj keď ide len o nepočetnú kolekciu štyroch fragmentov, svedčí o vzájomných kontaktoch s naddunajskými Germánmi v dvoch časových horizontoch (stupeň B2/C1 a záver 4.-5. stor.). Nepočetnosť germánskej barbarskej keramiky z doby rímskej v provinciálnom nálezovom prostredí je v ostrom protiklade k masovo sa vyskytujúcemu rímskemu hrnčiarskemu tovaru na germánskych sídliskách severne od Dunaja.

LITERATÚRA

Ertel 1997 - Chr. Ertel: Projekt Mautern. Carnuntum-Jahrb. 1996, 1997, 227-258.

Friesinger/Kerchler 1981 - H. Friesinger/H. Kerchler: Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4.-6. Jahrhundert) in Niederösterreich, Oberösterreich und Burgenland. Arch. Austriaca 65, 1981, 193-266.

Gassner et. al. 2000 - V. Gassner/S. Groh/S. Jilek/A. Kaltenberger/W. Pietsch/R. Sauer/H. Stiglitz/H. Zabehlicky: Das Kastell Mautern-Favianis. Der römische Limes in Österreich 39. Wien 2000.

Groh 2001 - S. Groh (Hrsg.): Die Grabung 1998 im Kastellvicus Süd von Mautern an der Donau/Favianis. Ergänzungsh. Jahresh. Österr. Arch. Inst. Wien 1. Wien 2001.

Pollak 1993 - M. Pollak: Spätantike Grabfunde aus Favianis/Mautern. Mitt. Prähist. Komm. Österr. Akad. 28. Wien 1993.

Vladimír Varsik

SKRATKY ČASOPISOV A PERIODÍK
ABKÜRZUNGEN VON ZEITSCHRIFTEN UND PERIODIKA
ABBREVIATIONS OF JOURNALS AND PERIODICALS

Acta Praehist. et Arch. = Acta Praehistorica et Archeologica. Berlin

Altertum = Das Altertum. Berlin

Antaeus = Antaeus. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Budapest

Antiquity = Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology. Cambridge (England)

Arch. Austriaca = Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien

Arch. Hist. = Archaeologia historica. Brno

Arch. Jahr Bayern = Das Archäologische Jahr in Bayern. Stuttgart

Arch. Korrbl. = Archäologisches Korrespondenzblatt. Urgeschichte, Römerzeit, Frühmittelalter. Mainz

Arch. Polski = Archeologia Polski. Warszawa - Wrocław

Arch. Rozhledy = Archeologické rozhledy. Praha

Arch. Výzkumy Jižné Čechy = Archeologické výzkumy v Jižních Čechách. České Budějovice

Archeologija (Sofija) = Archeologija. Sofija

AVANS = AVANS. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku. Nitra

Ber. RGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt am Main

Béri Balogh Ádám Múz. Évk. = A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve. Szekszárd

Biul. Antropol. = Biuletyn Antropologiczny. Warszawa

Carnuntum-Jahrb. = Carnuntum-Jahrbuch. Wien

Čas. Národ. Mus. = Časopis Národního musea. Praha

Ethnogr.-Arch. Zeitschr. = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Berlin

Eurasia Antiqua = Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens. Berlin

Fennoscandia Arch. = Fennoscandia archaeologica. Helsinki

Fundber. Österreich = Fundberichte aus Österreich. Wien

Hieron = Hieron. Religionistická ročenka. Bratislava

Hist. Carpatica = Historica Carpatica. Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach. Košice

Inf. SAS = Informátor Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV. Nitra

Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. = Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte. Halle/Saale - Berlin

Jósa András Múz. Évk. = A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza

Medea = Medea. Studia mediaevalia et antiqua. Zborník FF UK Bratislava. Bratislava

Mitt. Österr. Arbeitsgemeinschaft Ur- u. Frühgesch. = Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte. Wien

Mitt. Prähist. Komm. Österr. Akad. = Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien. Wien

Musaica = Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Musaica. Bratislava

Národopis. Sbor. = Národopisný sborník Slovenskej akadémie vied a umení. Bratislava

Pam. Arch. = Památky archeologické. Praha

Praehist. = Praehistorica. Praha

Pravěk (N. Ř.) = Pravěk. Nová řada. Časopis moravských a slezských archeologů. Brno

Preist. Alpina = Preistoria Alpina. Rendiconti delle Società di Cultura Preistorica Tridentina. Trento

Przegląd Arch. = Przegląd Archeologiczny. Poznań - Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk

Referáty. Liblice = Referáty o pracovních výsledcích československých archeologů za rok ... . Liblice - Praha

Sbor. Čsl. Společ. Arch. = Sborník Československé společnosti archeologické při ČSAV. Brno

Sbor. Prací Fil. Fak. Brno = Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university. Brno

Slavia = Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. Praha

Slov. Arch. = Slovenská archeológia. Časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre. Nitra

Stud. Arch. Slovaca Mediaev. = Studia archaeologica Slovaca mediaevalia. Bratislava - Nitra

Światowit = Światowit. Rocznik Katedry archeologii pierwotnej i wczesnośredniowiecznej Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa

Štud. Zvesti AÚ SAV = Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied. Nitra

Veszprém Megyei Múz. Közl. = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. Veszprém

Zbor. SNM. Arch. = Zborník Slovenského národného múzea. Archeológia. Bratislava

Zbor. SNM. Hist. = Zborník Slovenského národného múzea. História. Bratislava